Мария Пилева

МИСИЯТА НА Д-Р АЛБЪРТ ЛОНГ СРЕД БЪЛГАРИТЕ

Публикацията е резултат от извършено изследване по проект BG05M2OP001-1.001-0001 *Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“* (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“).

This publication is the result of a survey conducted within the project BG05M2OP001-1.001-0001 *Establishment and Development of “Heritage BG” Centre of Excellence* (Operational Program “Science and Education for Intelligent Growth”, priority Axis 1 “Research and technological development”).

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Мария Пилева

МИСИЯТА НА Д-Р АЛБЪРТ ЛОНГ СРЕД БЪЛГАРИТЕ

София, 2023

© Мария Пилева, автор, 2023
© Стела Славова, дизайн на корица, 2023
Проф. д.ф.н. Румяна Дамянова, научен редактор, 2023

Рецензенти:
Проф. д.ф.н. Анисава Милтенова, Проф. д.ф.н. Сава Сивриев

На корицата: Портрет на д-р Албърт Лонг, ДА – Шумен

© Издателски център „Боян Пенев“ – Институт за литература при БАН, 2023

ISBN 978-619-7372-69-4

За сборника е използван шрифтът **Libra Serif Modern**
на Стефан Пеев, www.localfonts.eu

Съдържание

УВОДНИ ДУМИ 7

МИСИЯ „БЪЛГАРИЯ“ 23

I.
КНИЖОВНО ДЕЛО

Първа глава
ЛИНГВИСТ И ПРЕВОДАЧ 79
Нравоучителна и религиозна книжнина 83
Художествена литература 101
„Малечкий Хенрих и неговът бавач“ 103
„Колибарската дъщеря“ 120
„Пътешественикът“ 131
Стихове и химни 154

Втора глава
БИБЛИЯТА на новобългарски език. Участие на д-р Лонг в Преводаческата комисия 167
Кратка предистория 170
Сформирането на „Преводаческата комисия“ 177
Принципи на работа 185
Език и литература 196
Редактирани издания 212

Трета глава
ПУБЛИЦИСТ. Редактор на сп. „Зорница“ (1864–1871) 223
Уводни и програмни статии 236
„Писмо от Америка“ 240
Статии на морална и духовна тематика 249
„Младийът человек“ 251
За майките и децата 257
Други рубрики, поредици и обособени научнопопулярни статии 267
„Пътешествие вътре вкъщи“ 273
Художествена литература 282
Разни известия 287
Рецепция на сп. „Зорница“ 293

II.
ОБРАЗОВАТЕЛНА ДЕЙНОСТ

Първа глава
БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА И ОБРАЗОВАНИЕ НА БЪЛГАРИ В ЧУЖБИНА 309

Втора глава
РОБЪРТ КОЛЕЖ – гост, преподавател и директор 327

Трета глава
ЛЕКЦИИ И ПУБЛИКАЦИИ НА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА 363
История 365
„Славените и българите“ 365
Рецензия за „Падането на Константинопол“ (Е. Пиърс) 389
Геология 395
„Земетресението в Константинопол“ 395
Археология 399
„Сидонският саркофаг“ 402
„Константинополските съкровища“ 403
„Малка колекция от вавилонски теглилки“ 404

III.
ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙНОСТ

Първа глава
РАННИ ОБЩЕСТВЕНИ ИЗЯВИ 411

Втора глава
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878) 423

Трета глава
ГРАЖДАНСКА ПОЗИЦИЯ 455
„Писмо от Константинопол“ 461
„Спомен за Стамболов“ 465

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 471

ПРИЛОЖЕНИЕ 481

ЖИВОТ В ДАТИ 483

СПИСЪК СЪС СЪКРАЩЕНИЯТА 487

БИБЛИОГРАФИЯ 489

SUMMARY 525

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ 531

УВОДНИ ДУМИ

За личността на д-р Албърт Лимерик Лонг – човек с различни изяви, не само религиозни, но и литературни, научни и обществени, свързани с българското културно-просветно дело, с движението за църковна независимост и борбата за национално и политическо освобождение на българите през XIX век – липсва цялостно изследване. Името му най-често се свързва с участието в Комисията за превод, редакция и издаване на Библията на новобългарски език и с връзките му с видния възрожденски учител, писател, публицист Петко Р. Славейков, отчасти с Робърт колеж, а само в тесни кръгове и с названието на Методистката църква в София. За него, освен, че е „д-р“ – станало като съставна част от името му – се знае малко, дори по какво е „доктор“, откъде и кога е дошъл, къде е живял, с кого още е работил и общувал, има ли и какви са другите му литературни и културни изяви и т. н.

Кратки биографични статии за д-р Албърт Лонг[1] са отпечатани през годините в няколко периодични издания – предимно в съобщения за смъртта му и за 100-годишнината от рождението му[2]. През 1915 г. в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ е организирана траурна церемония в памет на

[1] За транскрипцията на имената е използвана превърналата се в стандарт книга на: **Данчев, А.** *Българска транскрипция на английски имена: Теория и практика.* София: Отворено общество, 1995. По традиция все още се среща вариантът „Алберт“. Разликата в изписване на името му се дължи на промените в писмената практика през XX век.

[2] Вж. Suddenly called. – *Zions Herald*, Aug. 21, 1901, № 79, p. 1063. Dr. Albert L. Long. – *The Christian Advocate*, Aug. 29, 1901, № 21, p. 1381. Additional Testimonies to the Greatness of Dr. Albert L. Long. – *The Christian Advocate*, Oct. 31, 1901, p. 1726–1727. **Lybyer, A.** In Memory of dr. Albert L. Long. – *The New York Observer*, Feb. 13, 1902, p. 195–196. Д-р Алберт Л. Лонг. – *Христианский свят*, 1901, бр. 8, с. 150; бр. 9, с. 162–167. **Салгънджиев, С.** Д-р Лонг. – *Нов век*, бр. 340, 1901, с. 3. **Томов, Ст.** Духовната и просветна дейност на д-р Лонг. – *Мир*, бр. 9679, 14.10.1932. **Янков, Т.** Д-р Албърт Лонг. (По повод сто годишнината от рождението му). – *Общински вестник В. Търново*, бр. 9, 1931/1932, с. 70–71. **Кулелиев, Й.** Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински*

неговия колега и приятел д-р Джордж Уошбърн[3], на която се припомня и за делото на А. Лонг, Ю. Скайлър, Дж. Макгахан. На 26.12.1932 г. е осъществено празнично отбелязване на 100-годишнината от рождението на д-р Лонг в Народния театър, на което Стефан Томов[4] – един от първите ученици, подпомогнати в образованието си от него – изнася доклад за живота и дейността му[5]. Честването е отразено в периодичния печат. Сред най-ранните публикации е и изследването на Димитър Маринов – по това време директор на Народната библиотека в София – „Из историята на град Лом“[6], което хвърля светлина върху дейността на д-р Лонг в Лом.

Енциклопедични сведения за Албърт Лонг има в Летописа на Българското книжовно дружество[7] и в Енциклопедически речник[8] на Лука Касъров[9]. Два опита за негова биография обаче остават в ръкопис. Първият опит е замислен още в годината на смъртта му – 1901 г., когато главният редактор на сп. „Християнский свят“ Стефан Томов публикува на корицата в два

вестник В. Търново, бр. 10, 1931/1932, с. 78–79. **Бляк, Ф.** Д-р Албърт У. Лонг (1832–1901). – *Мир*, бр. 9766, 28.01.1933, с. 5.

[3] Джордж Уошбърн (George Washburn) (1833–1915) – американски мисионер, учител, директор (1872–1877) и президент на Робърт колеж (1877–1903). Двамата с д-р Лонг се ангажират с българската кауза преди и след Освобождението.

[4] Стефан Томов (1850–1837) – лингвист, преводач, журналист. Роден в Котел, учи в родния си град, след което в колежа в Малта и в Робърт колеж, който завършва през 1869 г. Учителства в Ямбол, където е препоръчан от П. Р. Славейков (1869/70 г.), в Котел (1870–72), по-късно и в Свищов; секретар е и в английската болница в Галата, Цариград. Завършва Семинарията Дрю в Америка (1877) и служи известно време като пастор в Гилбертън, Пенсилвания, преди да се върне в България и да продължи тази дейност.

[5] ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 5. (фонд Никола Попов) Томов, Ст. За дейността на д-р Лонг в Търново.

[6] **Маринов, Д.** Из историята на град Лом. – *СбНУ*, 1894, № 11.

[7] Албърт Лимерик Лонг. – В: *Летопис на Българското книжовно дружество в София*, т. II. София, 1902, с. 97–98.

[8] **Касъров, Л.** Алб. Л. Лонг. – *Енциклопедически речник*. Т. 2. Л–П. Пловдив, 1905, с. 1125–1126.

[9] Лука Касъров (1854–1916) – учи в Копривщица, а през 1877 г. завършва Робърт колеж в Цариград, бакалавър по изкуствата. В периода 1877–1890 г. е сътрудник на в. „Зорница“. От 1893 г. работи като гимназиален учител в Пловдив, главен библиотекар и поддиректор на Пловдивската библиотека. Издава в три тома „Енциклопедически речник“ (1899–1907), който съставя в продължение на 30 години.

последователни броя учтива молба към „всички ближни познайници и приятели“ да съобщят „каквито сведения би притежавали по любвеобилната деятелност на Д-ра А. Л. Лонг“[10]. По-късно, едва през 1927 г., той представя ръкопис за живота и дейността му в издателството на БАН[11]. Този първи опит за проследяване на биографията и богатата му дейност до голяма степен е пропит с пристрастията на 40-годишно приятелство и залага на устните разкази и спомени на негови близки съвременници – на дъщеря му Роза Лонг, на тогавашния директор на Робърт колеж Кейлеб Гейтс (с мандат за периода 1903–1932)[12], на самия автор и други. Използвана е информация и от няколко статии в чуждата периодика, но въпреки това не може да представи в пълнота образа на д-р Лонг, за което самият Томов си дава сметка в Предговора[13]. Съществуват пропуски в представянето на обществената му дейност, а ли-

---

[10] Алберт Лонг. – *Християнский* свят, г. X, бр. 8 и 9, 1901.

[11] Отзив за първия вариант на този ръкопис (56 с.), докладван от Иван Ивев през 1927 г., е запазен в архива на БАН – НА, ф. 1k, оп. 2, а.е. 503, л. 1. (Фонд „БКД“). В него се прави кратък преглед на петте глави и се заключава, че сведенията са ценни и следва да бъдат обнародвани, но след като се допълнят с дати и места на случките, както и с използваните източници. Дава се съвет да се преработи и систематизира по-добре биографията и да се изхвърли онова, което се дава по предположение, а ако се приеме за обнародване, да се прибави само оригиналният труд на Лонг за славяните, без рецензията за книгата на Ед. Пиърс, нито извадките от другите книжки, които е приложил Ст. Томов. В заключение рецензентът предлага: „А желателно би било да се направи сравнение между езика, употребен от д-р Лонга в превеждания само от него Пътешественик от Бъниана и езика в превода на Библията, дето той е участвувал заедно с други, от което ще могат да се извадят ценни заключения за неговото участие в превода на Библията“.

[12] Кейлеб Гейтс (Caleb Gates) (1857–1946) – през 1877 г. завършва колежа Белойт, а през 1881 г. семинария в Чикаго, след което е изпратен от Мисионерското дружество в Турция за работа сред арменците.

[13] В архива на Методистката епископална църква в София се съхранява ръкопис от 1935 г., за който в предговора се казва, че „е приготвен преди десетина години“ – вероятно същият, предаден за печат в издателството на БАН, или негов вариант, но в него липсват последните страници с петата глава за работата на Лонг в Робърт колеж. МЕЦ – АС (ф. Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935. Името на този ръкопис циркулира по своеобразен начин в критическата литература – споменаван е и коментиран от различни изследователи на мисионерското дело в България.

тературните му приноси са само щрихирани и Ст. Томов не успява да публикува неговата биография[14].

Вторият опит за детайлно проследяване на живота и дейността на А. Лонг прави Елена Хаджиниколова през 2003 г., но текстът, който предлага със заглавие „Д-р Алберт Лонг и българите през Възраждането“, също остава в ръкопис[15]. За да реконструира биографията на Лонг, тя прави предположения, базирани основно на архивни източници, което е недостатъчно за прецизиране на основните тези, и е необходимо позоваване и на други възможни източници и факти. Вероятно поради тази причина не е намерено издателство, което да приеме с доверие ръкописа и да го отпечата[16]. Поредицата статии на Владимир Железов със заглавие „Д-р Алберт Лонг и Българското възраждане“, обнародвани в съвременната „Зорница“[17], са основани до голяма степен на ръкописа на Е. Хаджиниколова. В края и двата текста завършват с неточната констатация, че Лонг заминава за Англия в началото на Руско-турската война

---

[14] Синът на Ст. Томов – проф. Тома Томов, прави последен опит да предизвика интерес към ръкописите на баща си – освен за Лонг, Ст. Томов оставя изследвания за „История на евангелското дело в Северна България“ и „Спомени“, които се съхраняват в ЦДА, ф. 1857k, оп. 1, а.е. 94, за които има отзив във ф. 1987k, оп. 1, а.е. 1398, л. 1–2. Отзивът е подписан от П. Динеков (дължа благодарност за идентифицирането му на доц. Катя Станева), който признава в бележка качествата на ръкописа за Лонг, както и заслугите му „за културно развитие на нашия народ главно грижите, които е положил за образованието на българската младеж и за защитата на нашия народ при трудни исторически изпитания. Д-р Лонг има заслуги и за българската литература – особено като преводач; той е сътрудничел с някои забележителни български писатели преди Освобождението“, но дипломатично прехвърля отговорността за решението за издаване към специалистите от Института по българска история.

[15] Малка част от ръкописа е представен в статията: **Хаджиниколова, Е.** Д-р Алберт Лонг и българите (1857–1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: *Българистиката в зората на XXI век. Българо-американската перспектива за научни изследвания*. София: Гутенберг, 2000, с. 32–42.

[16] Копие от ръкописа на Елена Хаджиниколова от 130 с. се съхранява в архива на Методистката епископална църква.

[17] **Железов, В.** Д-р Алберт Лонг и Българското възраждане. – *Зорница*, бр. 2:6; 4:5; 7:6; 8:6; 9:6; 10:6; 11:6, 2017. Вж. и **Zhelezov, V.** *D-r Albert Long and Bulgarian Renessaince*. Retrieved: https://www.academia.edu/9754042/D_r_Albert_Long_and_Bulgarian_Renessaince [seen 22.10.2022].

и се установява там[18], докато той само пътува през Лондон до САЩ, за да се завърне в Константинопол през същата 1877 г. за началото на семестъра в Робърт колеж[19], като до последната година на живота си продължава работата в него (1901). Няколко изследвания на протестантски пастори също включват откъслечна информация за Лонг, най-често във връзка с библейските преводи[20].

Петър Матеев[21] първи успява да отдаде заслужена почит и признателност към д-р Лонг и другите англосаксонци, допринесли за освобождението на българите. Ръкописът на книгата стои безрезултатно два месеца в Министерството на просветата, затова той решава да го изтегли и издаде със свои средства с убеждението: „Пожертвах голяма сума, но рекох си, запазих паметта на благородните чужденци и на тяхната пожертвователна дейност, чрез която спасиха българския народ, потънал и засипан в кръв и пепел“[22]. А в Предговора заявява: „Има времена, преживени от един народ, има дейци, носители на големи спасителни събития, които не бива да се забравят, паметта на които може да служи и трябва да служи

[18] Вж. *Зорница*, 2017, бр. 11, с. 6.

[19] Робърт колеж (Robert College) – най-старото работещо без прекъсване американско учебно заведение, основано извън САЩ през 1863 г. от американския мисионер Сайръс Хамлин (и негов президент за периода 1863–1877) с финансовата подкрепа на търговеца Кристофър Робърт, чието име носи Колежът. През 1864 г. е регистрирано като част от Университета на щата Ню Йорк, а по-късно дипломите са признати от Франция, Германия и др. То е последвано през 1871 г. от Домашното училище за момичета, което става Американски девически колеж през 1890 г. в Константинопол. В по-стари източници се среща и вариантът Роберт колеж.

[20] Вж. по-подробно *Вестители на истината,* под ред. на Хр. Куличев. София, 1994. **Куличев, Хр.** *Заслугите на протестантите за българския народ.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

[21] Петър Матеев (1850–1943) – журналист и общественик. Учи в родния си град Котел, след което в колежа в Малта и в Робърт колеж, който завършва през 1869 г. Постъпва на работа в английската пощенска служба в Цариград, а след Освобождението е секретар на английския дипломатически агент Палгрейв и присъства на заседанията на Първото велико народно събрание, директор на пощите и телеграфите в София (1887–1893).

[22] Вж. **Матеев, П.** *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 65. **Матеев, П.** *Автобиография.* Варна: Колор принт, 2014, с. 204.

за ободрение на идущите поколения“[23]. Най-ценното на неговата книга е, че той самият е съвременник и личен познат на личностите, които представя, с което уплътнява образа им и се опитва да запълни празнотите в българската история около Освобождението. Затова Любомир Милетич съветва П. Матеев непременно „да опише извършеното от тия доблестни чужденци“[24], а Михаил Арнаудов – автор на Уводните думи – изказва признателност за „хубавата книга, дошла сега като едно живо извикване на миналото“, като му пожелава да продължи с „други такива мемоари, изложили систематично и най-подробно преживяно, чуто, видяно, изстрадано и мислено“[25].

Пълното биографично изследване и представяне на жизнения път, на идеите и дейността на д-р Лонг сред българите, се оказва голяма и трудна задача поради неговата ангажираност в много поприща от различни области, а скромността му често пречи на афиширането на цялата извършена от него работа в едно или друго поле. Особено усилие се изисква да се съберат и систематизират всички разхвърляни документални източници за живота и литературното дело на д-р Лонг. Той оставя много знаци на присъствие в своите писма и доклади за работата си, свързана с българите, въпреки че не всички могат да се проследят към днешна дата, а някои се идентифицират по споменавания в други писмени документи. Множество писма се откриват в американски, английски и турски архиви, една малка част и в български архиви.

Сведения за Лонг се съдържат и в публикациите на директорите на Робърт колеж – частични са спомените на английски на Сайръс Хамлин[26] и по-пълни са в книгата на Джордж

---

[23] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. XIII.

[24] **Матеев, П.** Цит. съч., 2014, с. 204.

[25] **Арнаудов, М.** Няколко уводни думи. – В: **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. IX.

[26] **Hamlin, C.** *Among the Turks*. New York: Robert Carter and Brothers, 1877, p. 309; *My Life and Times*. Boston–Chicago: The Pilgrim Press, 1893, p. 481–483.

Уошбърн „Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж“[27] и неговите непубликувани спомени. В биографичните материали на дейци на българското освободително движение – П. Кисимов, П.Р. Славейков, А. Илиев, както и на ученици от Робърт колеж – П. Матеев, Ст. Томов, П. Мусевич, Г. Витанов, също се откриват някои спомени за Албърт Лонг. Но, като цяло, проучванията за американския мисионер са оскъдни и имат отношение към отделни епизоди от богатата му литературна или обществена дейност. Твърдението на Иван Шишманов, че „Религиозните тенденции не са могли да затъмнят твърде реалните заслуги на американските протестанти у нас за развитието на учебното ни дело и до нейде на литературата“[28], открива простор за някои, макар и непълни, статии, свързани с д-р Лонг и евангелското протестантство[29]. През социалистическия период след 1944 г. рядко или съвсем непълно се говори за мисионерите, допринесли за културно-просветното развитие на българския народ през XIX век, и тези тенденции продължават докъм 80-те години на XX век, като дори имената им се пропускат в енциклопедични справочници[30] или са споменавани мимоходом в изслед-

---

[27] **Уошбърн, Дж**. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980. (**Washburn, G.** *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston: Houghton Mifflin, 1909.) Проблемът на българския превод на книгата е, че не предава целия английски оригинал, като прави избирателни пропуски, повечето от които са отбелязани с многоточия, изпуска предговора и цели две глави, а на места се откриват фактологически несъответствия между оригинала и превода. Затова в българския вариант липсват част от сведенията за А. Лонг и неговото семейство и се налага да се цитира оригиналът.

[28] Цит. по **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед*. №7, 1936, с. 934.

[29] Вж. **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед*. №7, 1936, с. 933–944. **Стоянов, М.** П. Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – *Родина*, кн. 3, 1941, с. 90–98; Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*, 1964, с. 45–67.

[30] Липсва информация за д-р Лонг в: *Кратка българска енциклопедия*. Т. 3. Ред. Ангел Балевски. София: БАН, 1963. *История на България*. Т. 2. София: Наука и изкуство, 1955. **Игов, Св.** *История на българската литература*. [4.] доп. изд. София: Ciela, 2010. **Богданов, Ив.** *Българската литература в дати и характеристики: 817–1965*. София: Народна просвета, 1966.

вания за възрожденския период[31]. Историографията от това време подценява дейността на протестантските мисионери, включително и на българите протестанти, като публикациите често са тенденциозни[32] и съдържат редица неточности, но към края на 70-те постепенно започват да смекчават тона и да разкриват и положителните страни – изградените училища, издадените книги и материали, либералните идеи за уреждането на църковната институция с „пряк избор на духовенство, сменяемост на екзарха, широко участие на миряните в църковното управление“[33] и други. Вече след 1989 г. се активизира интересът към историята на религиозните общности и учените, които в най-голяма степен засягат в трудовете си дейността на д-р Лонг, са изследователите на библейските преводи – Джеймс Кларк[34], Диана Иванова[35], Венцислав Стойков[36], но без да ги свързват с останалата му литературна и образователна дейност. В частност преводът на Бъниановия „Пътешественик“ се разглежда в изследвания на Вл. Филипов, Л. Чернинкова, М. Пилева[37]. Сред книгите, които разглеждат

[31] *История на българската литература.* Т. 2. Литература на Възраждането. София: БАН, 1966, с. 298.

[32] *История на България*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1954, с. 350.

[33] **Трайков, В.** Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 467.

[34] Въпреки че изследванията на Джеймс Кларк (1906–1982) – внук на един от първите мисионери на АСПМЧ (Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина) в България Джеймс Франклин Кларк (1832–1916), са написани между 1934–1980 г., повечето от българските им преводи се появяват по-късно. Кларк, Дж. *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007.

[35] **Иванова, Д.** *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. (Текстология и език).* Пловдив: ИК „Призма”, 2002; *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г.* (Върху материал от Евангелието). Пловдив, 2003.

[36] **Стойков, В.** Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт.* София, № 11, 2021.

[37] **Филипов, Вл.** *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането.* София УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, 175–177. **Чернинкова, Л**. „Пътешественикът от този свят до онзи”: „Пътешественикът” на Бъниан в България от 1866 г. до 2007 г. – *Литературна мисъл*, №2, 2010, 197–217. **Пилева, М.** Джон-Бъниановият Пътешественик – между класическото и маргиналното. – В: *Балкански идентичности. Литературата: привилегировани гласове, потиснати гласове.*

събития и проблеми, свързани с контекста на мисионерската работа, индиректно с живота и делото на Лонг, може да се посочи като фундаментално изследването на Татяна Несторова „Американските мисионери сред българите 1858–1912“, излязло първо на английски език[38], както и изследванията на Ф. Шашко, Хр. Христов, Г. Генов, Ив. Илчев, Пл. Митев, О. Събев, У. Хол и др.[39] 150-годишнината от издаването на Библията през 1871 г. бе ознаменувана с един неголям сборник „150 години „Славейков“ превод на Библията“[40].

Ако се съизмерят нападките срещу протестантските мисионери и недооценката на тяхната дейност с документираните през годините ползи от работата им, изразени в преведените и отпечатаните десетки книги с внушителен тираж, включително Библията, в издадените вестници и списания, в подпомогнатите в тяхната възрожденска дейност български творци и общественици, в построените училища, църкви, болници – ясно проличава превесът на създаденото. А безрезервната подкрепа от страна на ръководството на Робърт колеж, част от което е и самият А. Лонг, към пострадалото

Колегиум на направление „Литература на Българското възраждане“. Институт за литература, БАН, 2016. [онлайн]: https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/535-john-bunyan-between-classical-and-marginal.html [прегледан 22.10.2022]. **Пилева, М**. *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX в*. София: Кралица Маб, 2018.

[38] **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. (**Nestorova, T.** *American Missionaries Among the Bulgarians*. Boulder: East European Monographs; New York: Columbia University Press, 1987.)

[39] **Христов, Хр.** *Протестанските мисии в България през XIX в*. Ч. 1–2. София, 1981–82. **Шашко, Ф., Б. Гринберг, Р. Генов.** *Американски пътеписи за България*. София: Планета 3, 2001. **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008. **Илчев, Ив., Пл. Митев.** *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: „Хемимонт“, 2003. **Хол, У.** *Пуритани на Балканите*. София: Нов човек, 2008. **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015.

[40] **Стефанов, В., Н. Чернокожев, М. Димитров, В. Велинова**. *150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021.

от посегателствата след Априлското въстание мирно население и разгласяването в свободна Европа на фактите около безчинствата по потушаването му – нямат аналог в българската история.

***

Дистанцията на времето и множеството новооткрити материали, свързани с написаното и извършеното от д-р А. Л. Лонг, предоставят възможност да се подходи към личността му по-обективно и същевременно по-задълбочено и обхватно. Такова цялостно проследяване на жизнения, творческия и обществения му път е важно, за да се утвърди неговото място в българската история, в изявите на възрожденската литература и публицистика, в различните културни дейности, като се уточнят отделни детайли от приноса му към трите аспекта на национално-освободителното движение през XIX век – църковно, просветно, революционно. Също така е важно да се открояят обществено значимите дела на д-р А. Лонг, за които получава от княз Александър Батенберг ордена „Св. Александър“ III ст. за специални заслуги към националната кауза, а от княз Фердинанд – утвърдения от него орден за гражданска заслуга III ст. Д-р А. Лонг и д-р Дж. Уошбърн са от малкото американски мисионери, които получават български ордени, и единствените с поздравителен адрес от Учредителното народно събрание през 1879 г.[41]

Настоящото изследване цели да очертае жизнения път на д-р Албърт Лонг, като представи съхраненото литературно и систематизираното писмено наследство. То включва изложение на литературната му дейност, анализ на схващанията му за езика, представя рецепцията на преводите и другите му трудове, очертава ярката му изява като публицист, проследява в писма и документи дейността му на общественик и филантроп. Същевременно всичките творчески и обществени прояви са разгледани в обединения контекст на мисионерската, просветната, образователната и обществената му дей-

[41] Учредителното народно събрание е свикано на 10.02.1879 г. в Търново, създадено въз основа на чл. 4 от Берлинския договор (1878), с цел да изработи и приеме конституция на Княжество България.

ност – те са тясно свързани помежду си и намират израз в дифузно преливащи се културни практики.

В работата на д-р Лонг, посветена на българите, се открояват два значими периода – български (1857–1863) и цариградски (1863–1901), а във връзка с ангажиментите му към различни организации могат да се обособят свързаните с Методистката епископална църква (1857–1872), с Британското и чуждестранно библейско дружество (1863–1901) и с Робърт колеж (1872–1901). Изследването проследява формирането през различните периоди на американския учен като уважаван книжовник в средите както на българи, така и на чужденци, разкрити са връзките му с известни възрожденски будители, ярко се откроява съпричастността му към българското просветно движение. С комплекс от методи при проучването на събраните материали за живота и делото на д-р Лонг – описателен, сравнителен, историко-литературен, а на места културологичен – се стига до важни заключения за приноса му в литературния и в културния живот на българите през втората половина на XIX в. За по-пълно изясняване на разностранната литературна дейност на д-р Лонг са привлечени сведения от биографични трудове и спомени от лични фондове на известни доосвобожденски и следосвобожденски дейци, енциклопедични справочници, статии, регионални проучвания, архивни и други материали. Но обръщането към старите документи и архивите решава само отчасти проблемите, свързани с неясните моменти от биографията на Лонг, въпреки че в български и чужди архивохранилища бяха открити редица писма и документи, които чрез тази книга за първи път влизат в научно обращение и разкриват интересни аспекти от бита и битието на българите.

От голямо значение за настоящия труд се оказаха именно **косвените източници –** писмата на д-р Лонг от втората половина на XIX век. Писмата му, на места с известни художествени достойнства, остават автентични документи за времето с посочваните факти за дати и лица, с конкретните данни за събития или издания. Те уплътняват до голяма степен картината на неговата биография, включително широката му литературна, образователна и народополезна дей-

ност. Освен като чудесен животопис, разкриващ усилията и страстта, които той влага в работата си, кореспонденцията осветява аспекти от живота на българите след средата на XIX век, видени от американска гледна точка. Поради автоцензура, някои писма представят избирателно фактите, а повечето от публикуваните предават съдържанието със съкращения и в тях не могат да се проследят логическите връзки между отделните части, както при цялостно отпечатаните. Например едно писмо, попаднало „случайно“ в българската преса, е подложено на тенденциозно тълкуване с цел дискредитиране на мисионерите. Независимо че повечето писма са фокусирани върху мисионерството на д-р Лонг, запазените немалко частни писма разкриват и неговите мисли, чувства, убеждения, дори пристрастия и остават ценни свидетелства за благотворителната му дейност след потушаването на Априлското въстание и за народополезната – за утвърждаване на българската държавност след Освобождението.

Най-ранните служебни писма на Албърт Лонг са запазени в публикации между 1858–1874 г. на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква[42]. Част от писмата му, които са свързани с ангажименти към други институции, остават в архивите на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ), Британското и чуждестранно библейско дружество (БЧБД), Американското библейско дружество (АБД)[43], Робърт колеж (над 130 писма само от А. Лонг[44]), Библиотеката на Конгреса в САЩ. Отделни екземпляри от писаната на български език частна кореспонденция се откриват в Научния архив на Българската академия на науките (НА–БАН), в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА–НБКМ), в

[42] В архивите на Методистката епископална църква в САЩ, които в момента се дигитализират, също излизат данни за наличие на кореспонденция от и до Албърт Лонг, и които остават предмет на бъдещи разработки.
[43] В двете библейски дружества – БЧБД и АБД – се съдържат множество документи, които, дори да не са адресирани до д-р Лонг или написани от него, разкриват информация за дейността му във връзка с библейските преводи, както е посочено в главата за Библията в настоящото изследване.
[44] Част от тях са разгледани в главата „Образователна дейност“.

Научния архив в Литературния музей „Петко и Пенчо Славейкови“ (МППС–НА), както и в Държавния архив (ЦДА, ДА–ВТ, ДА–Ш)[45]. Но голяма част от кореспонденцията на д-р Лонг е изгубена, включително пострадала при пожар в архива на Методистката църква във В. Търново.

Нерядко писмата остават единственото свидетелство за конкретен период от жизнения и творческия път на Албърт Лонг. Цялостният обем информация, който да осветли напълно всички детайли, вече едва ли може да бъде намерен. Ако за мисионерската и преподавателската дейност на А. Лонг са оставени по-плътни следи, то за книжовната, въпреки големия ѝ обем, няма толкова преки свидетелства, а на база на някои документи се защитават определени тези или остават в сферата на хипотезите – поне докато не се намерят още документи и за тях. За личния му живот сведенията също са оскъдни, не се откриват спомени от живота му в САЩ, нито данни за съпругата му, но от запазената кореспонденция се виждат откъслечни детайли, включително се открояват някои връзки с приятелски лица. Затова изложението може до известна степен да изглежда неравномерно.

Другият тип източници – **оригинални и преводни текстове на д-р Лонг** – са положени в основата на изследването. Проследени хронологично са преведените брошури, разкази, повести, стихове и роман, като се засягат въпросите какви преводачески подходи са следвани, кои са английските източници и кои са авторските творби. Библейските цитати, използвани в преводите, са сравнени с издадените дотогава версии на Библията и по които се работи в екипа на д-р Илайъс Риггс[46]. Разгледано детайлно е участието на д-р Лонг в Коми-

[45] Информация от писмата е включена в различни части на изложението, а пълно представяне на наличната кореспонденция на д-р Лонг, поради големия ѝ обем, остава предмет на самостоятелно изследване.

[46] Илайъс Риггс (Elias Riggs) (1810–1901) – д-р по теология и д-р по право, американски мисионер в Османската империя, един от първите, които обръщат внимание на българите като отделна многолюдна националност и започват активна работа сред тях. Най-големият му принос към литературата и културата на Българското възраждане се свежда до съставянето на екипа за превод, редакция и отпечатване на Библията на новобългарски език (1871), както и на Речник, Св. песни, Граматика на българския език и др. Името му се среща с варианти „Елиас“, „Елайъс“, „Рикс“.

сията за превод, редакция и отпечатване на Библията, както и за редактирането на библейския текст до края на XIX век.

Важна част в книгата е анализът на съдържанието на сп. „Зорница“ за времето, когато Лонг е главен редактор, като са откроени уводните статии, преводните и някои авторски текстове, както и неговите прозрения за състоянието на българската литература и образование. Името на А. Лонг се свързва и с няколко статии в чуждата периодика, които досега не са били известни в български превод, и които, въпреки че нямат пряко отношение към българската литература, са включени като свидетелство за жанровото многообразие и като илюстрация на интересите и познанията на д-р Лонг в различни области, с които индиректно оказва влияние върху своите ученици българи. Проследена е, доколкото е възможно, рецепцията на книжнината, която създава д-р Лонг, чрез някои отзиви и реакции в печата, както и негови лични наблюдения.

Представена е в детайли работата му в Робърт колеж, както и привличането, и подпомагането на български ученици. Не на последно място са разгледани някои обществени прояви на д-р Лонг, представени са по-малко известни факти от негови спомени за книжовници, политици, общественици. В книгата се актуализира и известната историческа роля на протестантските мисионери след Априлското въстание и неговото потушаване. За да се запази фокусът на изследването, то не се впуска в историческата проблематика, която повдигат откритите документи.

Въпреки постиженията на историческата наука в изследването на възрожденския период, досега литературната дейност и личността на д-р Албърт Лонг с неговия принос към националното Възраждане остават като че ли в сянка. Но подобно изследване не може да се ограничи само **във**, а надхвърля рамките **на** възрожденската епоха; не може да се задоволи и само с една област – литература, култура или религия. Чрез написаното от и за Лонг се разкрива по-ясно картината на неговата биография, както и се очертават спецификите на времето, идеите и поривите на няколко поколения българи. Неслучайно той е избран за чуждестранен почетен член на Бъл-

гарското книжовно дружество през 1884 г. по предложение на Иван Славейков[47].

***

Личният ми интерес към делото на д-р Албърт Лонг се зароди от занимания с превода му на романа на Джон Бъниан „Пътешественикът“, премина през откриването на други негови преводни и авторски текстове, през запознаването с удивителната му мисионерска дейност сред българите, през последвалото проучване на множество писма и документи, за да се разкрие и уплътни образът на една значима просветителска фигура. В работата си по тази книга срещнах и предизвикателства, но и немалко разбиране и подкрепа.

Благодаря на проф. Румяна Дамянова, която първа ме насочи към писане на статии за д-р Лонг и мисионерите с принос към литературното Възраждане, и подкрепи изследването да бъде доведено докрай, включително с прецизна научна редакция. На всички колеги от секция „Литература на Българското възраждане“ в Института за литература към БАН и от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за ценните препоръки при подготовката на настоящия текст. На проф. Анисава Милтенова и проф. Сава Сивриев за позитивните рецензии и насоки за работа. На историците проф. Пламен Митев, проф. Румен Генов, д-р Георги Генов, Момчил Петров, които внесоха увереност за историческия контекст, както и на доц. Елена Хаджиниколова за споделеното за работата ѝ с архивите и документите за д-р Лонг. На проф. Филип Шашко, Барбара Рийвз-Елингтън, проф. Орлин Събев, проф. Вера Бонева и д-р Венцислав Стойков за насоките в търсене на писмата на Лонг и предоставянето на някои копия от тях. На Франсис Лайънс, главен архивист към Университета Дрю, която изпрати саморъчна биография на Лонг и статия за него, съхранявани в библиотеката, както и на Алекс Париш, изпратил

[47] В предложението на Иван Славейков се припомнят заслугите на Лонг с превода на Новия завет и за съдействието му по учебната част. БАН – НА, ф. 1k, оп. 2, а.е. 27, л. 82, 105; а.е. 49, л. 3. По същото време за чуждестранни почетни членове са избрани Луи Леже, Феликс Каниц, Йосиф Шросмайер. Председателствал е Марин Дринов. Списъкът с членове е публикуван и в *Периодическо списание*, г. III, 1884, кн. 10, с. 198–200.

сканирани архивни писма, на Кара Джакман и Трой Хилман, архивисти от Богословския факултет на Бостънския университет, на Лорета Дивър от Библиотеката на Конгреса, на Вианка и Ванеса от Библиотеката за редки книги и ръкописи към Колумбийския университет. Особена признателност дължа на пастор Данаил Топалски и пастор Цветан Илиев за достъпа до архивите на Методистка епископална църква „Д-р Лонг“, София, както и на пастор Благовест Николов и пастор Светослав Алексиев за достъпа до библиотеката и музея на I Евангелска съборна църква, София. Не на последно място – на първите читатели на ръкописа, които видяха книгата в него, както и на най-близките си за огромното търпение. Без вашата подкрепа тази книга нямаше да бъде факт!

МИСИЯ „БЪЛГАРИЯ“

България, въпреки че не е самостоятелна държава през Възраждането, е включена в европейските карти до XIX век като провинция на Османската империя. Всички кореспонденции, водени между Албърт Лонг и Методистката епископална църква, са с официален надслов **Bulgaria**, както и някои описания на пътувания, мемоари и различни документи, цитирани в книгата, отчитат тази тенденция. Като отразява профила на историко-литературно изследване, заглавието – „МИСИЯТА НА Д-Р АЛБЪРТ ЛОНГ СРЕД БЪЛГАРИТЕ“ – очертава двете основни посоки, в които ще бъде проследявана неговата дейност.

Едната посока, предопределяща идването му в българските земи, е **ролята на протестантски мисионер,** която започва с официалното пристигане на първите мисионери през 1857 г., и един от тях е Албърт Лонг. Очертани са изявите му в непосредствената работа сред българите – реализирането на преводи и издаването на брошури, отделни трактати и книги, създаването на периодично издание, отварянето на първите протестантски училища и значимото дело с излизането на пълния превод на Библията, което дори формално съвпада с решаването на българския църковен въпрос.

Изследването не стои встрани от трудностите при реализирането на тази мисия на д-р Лонг, а проследява криволиците на неговия път на протестантски мисионер, съпроводен с приемане/неприемане, с разбиране/неразбиране, на моменти и с отричане – базови позиции на всяко общество, което се насочва към Новото време, като търси опори преди всичко в своите сили и потенциал, и в което неизбежно се реализира опозицията „свое-чуждо“. В такава конфликтна ситуация също така неизбежно попадат всички, които „отвън“ очертават насоки на дейност в обществото, което се опитва да реши своите проблеми на утвърждаване „отвътре“. Те стават враждебен

„друг“, очертават, по думите на Н. Аретов, **„негативните фигури сред своите“** (подч. Н. А.): „Редом с еретика (функциите му са прехвърлени на католиците и протестантите), на предателя и отцепника, се появяват фигури на близкия друг, който е поставян редом с омразния чужд. Това е универсален механизъм, който се среща навсякъде и във всички епохи“[48]. Налице е неизбежна дистанция, която намира отражение в различни обществени публични изяви. Същевременно, според наблюденията на Р. Дамянова: „В преосмислянето на „чуждото“ е заложена активна позиция на разграничаване, която задвижва и охранителна реакция (Дали всяко чуждо е „добро“?), но и крие любопитството на проникването в непознатото и неизвестното (Ами ако е „добро“?). В областта на културното интегриране „чуждото“ задава динамиката на общуването, изгражда амплитудата на привличане-отблъскване, в която приемането на „чуждото“ се изживява като собствен, иманентен етап от изграждането на „своето“[49]. Това е един сложен и наистина продължителен процес, в който навлизащите в българското общество и в балканските общности мисионери трябва да усетят знаците на реалната необходимост на общността от промени и да намерят верния път за тяхното осъществяване – техният чужд опит да стане усвоен и приет. Известно е също, че някои от тях отстъпват, напускат пътя и отказват мисията.

Д-р Лонг е от мисионерите, които приемат културнопросветната дейност сред българите като лична съдба – съдействат за духовното израстване на българския народ, свързват се с неговото настояще, стават категорични защитници на общонационалните му интереси. Това е и втората насока, която присъства в изследването при очертаване на неговата дейност – **усещането за лична мисия**. В срещата и във взаимното проникване на двете именно се очертава образът на д-р Албърт Лонг: той е учител и учен, преводач

[48] **Аретов, Н.** Типология на Своя и Другия в ранната българска национална митология. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII-XXвек*. Съст. Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2001, с. 19.

[49] **Дамянова, Р.** Музикалният „друг“ във възрожденската култура. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XXвек*. Съст. Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2001, с. 399–400.

и публицист, общественик и филантроп в културните промени на Българското възраждане през XIX век. Неслучайно Димитър Маринов в един неголям текст „Протестантството в Лом“ оценява мисионерското дело като съвременник на д-р Лонг и свидетел на дейността му конкретно в Лом (през 1853–1864 Д. Маринов учи в Лом, през 1875–1876 е бил учител там, а за периода 1883–1887 е директор на гимназията). Пишейки за изразяваните „вещина и похвати“ на д-р Лонг, той своеобразно „примирява“ двете негови изяви: „Лонг, моя добър приятел на българите, който обикаляше тъмна България и пръскаше лъчи на просвета и национална свест, никъде не е проповядвал протестанство, а само свест и наука. [...] В Лом е дохождал Лонг много често и имаше постоянен приятел Пишурката. Разговарял е за всички въпроси, които са засягали просвещението, черковния въпрос, училищата, учебниците и евангелието. […] Всичко е проповядвал Лонг в Лом, само не промяна на вярата. Аз говоря туй, което зная. Да му се отрича обаче съвършено неговата мисионерска цел, ще бъде много казано, когато той е пратен и поддържан именно за тая цел, но това види се е проповядвал много нещо, много издалече, та ние като ученици не сме можали да схванем. […] По-късно се основа и протестантско общество, което излезна трайно и трае и до днеска“[50].

***

Още с възникването си през XVI век протестантството започва да създава мисионерски дружества, които, както отбелязва и Дж. Кларк, заедно със „съпътстващите ги Библейски дружества са продукти на реакцията на евангелистките среди срещу рационализма и формализма на XVIII в.“[51]. Първите протестантски мисионери в Османската империя, които са с английски и немски произход, се насочват към Гърция, Палестина и Сирия през 1815 г., а американски мисионери се

[50] **Маринов, Д.** Протестантството в Лом. – В: Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия.* Т. III. София: Изток-Запад, 2003, с. 289–290.

[51] Вж. **Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834–1878.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 43.

Карта на Европейска Турция с провинция България. *Turkey in Europe.* Schonberg & Co, 1865.

присъединяват през 1819 г. Сред християните в Империята започват работа Британското и чуждестранно библейско дружество (БЧБД)[52] и най-голямото мисионерско дружество в САЩ – Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ)[53]. След като Гърция отвоюва своята независимост и поради противопоставянето от страна на Гръцката патриаршия срещу всякакви мисионерски дейности, се налага те да бъдат напълно прекратени през 40-те години на XIX век. Тогава започва да се мисли за пренасочване на мисионерската работа към други народности в Империята. Възможностите за такава дейност нарастват след като султан Абдул Меджид I потвърждава равноправието на поданиците на Империята с Гюлханския хатишериф през 1839 г., през 1847 г., в духа на тези реформаторски намерения, издава нареждане, признаващо правото на протестантите да разпространяват своята вяра, а през 1850 г. издава и ферман,

[52] Британско и чуждестранно библейско дружество (British and Foreign Bible Society, BFBS), основано през 1804 в Лондон. Срещат се и варианти на името с „Английско“, „иностанно“, „общество“.

[53] Американски съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (American Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM), основан през 1810 г. в Масачузетс. Срещат се и варианти с буквален превод Американски борд на комисионерите на чуждите мисии.

обявяващ протестантите за милет[54] в цялата Империя, официално потвърден със специално ираде на 10 юли 1853 г.[55].

Именно в системата на милетите толерантността към немюсюлманите в рамките на ислямската концепция за държавно управление и обществено устройство е съблюдавана ако не изцяло, то поне до известна степен. Така „немюсюлманските религиозни общности с признати от исляма свещени книги като източноправославните християни, арменогрегорианците, юдеите, както и формираните по-късно католически и протестантски общности могат свободно да упражняват религиозна и културна автономия. Това включва и собствени учебни заведения и образователна политика“[56].

За появата на интереса към българското етническо пространство от страна на протестантските мисионери и идването на първите техни представители вече има немалко изследвания. По-систематично са проучени мисиите на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина – Т. Несторова, Дж. Кларк, У. Хол[57] и частично на Методистката епископална църква – Дж. Рийд, У. Баркли, П. Мойзес[58]. Голям принос за т.нар. „откриване“ на българите имат английският

---

[54] Милет – общност/народност с определена вяра и църква. Българите са признати за самостоятелен милет едва през 1870 г.

[55] **Митев, Пл.** Американските мисионери, евангелието и българите. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев.** *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 65. Митев се позовава на *Документи за българската история*. Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564–1908). София: БАН, 1940, с. 342–343. Орлин Събев разглежда *хат-и хумаюна* от 1856 г. като първата юридическа рамка, в която е вложена идеята за равнопоставеност на всички поданици на империята, „без разлика на народност“, както и окончателното потвърждаване на статута на протестантите като отделна немюсюлманска общност с устав (низамнаме) през 1878 г. **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 63–64.

[56] **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 164.

[57] **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. **Кларк, Дж.** *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007. **Хол, У.** *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008.

[58] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodist Episcopal Church,* 1880. **Barclay, W.** *History of Methodist Missions 1845–1939.* V. 2. New York, 1957. **Mojzes, P.** *A History of the Congregational and Methodist Churches in Bulgaria and Yougoslavia,* dissertation, Boston University, 1965.

мисионер Бенджамин Баркър[59] по време на неговите обиколки на Балканите в средата на 20-те год. на XIX в., също и американските мисионери Харисън Дуайт[60] и Уилям Шауфлер[61], а Илайъс Ригс[62] и Сайръс Хамлин[63] директно отправят покани към Методистката епископална църква да открие мисия сред българите[64]. Те забелязват българската търпимост към „другите", скромността и трудолюбието на българите, желанието им за просвета, както и липсата на религиозен фанатизъм – все аргументи, подкрепящи убеждението за резултатността на бъдеща мисия.

---

[59] Бенджамин Баркър (Benjamin Barker) (1797–1859) – англичанин, роден в Смирна, установява се в Цариград и работи за Британското и чуждестранно библейско дружество.

[60] Харисън Дуайт (Harrison Dwight) (1803–1862) – американски мисионер в Османската империя над 30 години, завършил семинарията в Андовър, автор на „Възраждане на християнството на Изток" (*Christianity Revived in the East*) (1850), а през 1856 г. в съавторство с Джордж Ууд и д-р Едуард Ригс публикува „Наръчник по християнска теология" (Manual of Christian Theology).

[61] Уилям Шауфлер (William Schauffler) (1798–1883) – немец, роден в Щутгард, но семейството му емигрира в Одеса, Русия, където решава да се посвети на мисионерска работа. През 1826 г. заминава за Съединените щати и постъпва в Теологическата семинария в Андовър и пристига в Османската империя като представител на Американския съвет. Занимава се с превода на Светото писание на *ладино*, както и на турски, а той самият говори десет езика и чете на още толкова. Двамата с Дуайт правят съвместна обиколка през 1834 г. на земи с преобладаващо българско население.

[62] Като секретар на мисионерската станция на АСПМЧ по това време, Ил. Ригс изпраща писмо с покана до Мисионерското дружество на Методистката епископална църква още на 03.11.1854 г. (МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 4).

[63] Сайръс Хамлин (Cyrus Hamlin) (1811–1900) – един от утвърдените американски мисионери, основател на Робърт колеж в Цариград. По време на лятната конференция на методистите в Палмира, Ню Йорк, през 1856 г. отправя призив към тях за започване на работа за просветата на българите. Вж. **Хол, У.** *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008, с. 35. Той „открива" и малцинствата на помаците и павликяните.

[64] Именно тези покани стават първопричина за отварянето на мисионерски станции в Европейската част на Османската империя, въпреки че Методистката епископална църква още през 1852 г. мисли в такава посока и гласува отделяне на бюджет за започване на мисия в България.

Първият от **трите основни етапа** на мисионерството сред българите, както са откроени от Дж. Кларк[65], включва споменатите връзки между отделни лица главно вън от Същинска България[66]. Осъществяват се и литературни контакти, насърчени от успеха на организирания от Британското и чуждестранно библейско дружество превод на Новия завет от Неофит Рилски, излязъл през 1840 г., подпомагането на списание „Любословие“ и пренасянето на книгоиздателския център от Смирна в Цариград[67], които ще бъдат разгледани по-подробно в част I. на настоящото изследване.

Вторият етап започва от официалното пристигане на първите мисионери през 1857 г., един от които е Албърт Лонг. Този етап сякаш най-активно изразява пряката работа на мисионерите сред българите. Мисионерските организации се появяват на сцената на Балканите едва след Кримската война, като с финансова помощ се включва и Британското дружество за подпомагане на мисиите в Турция[68]. Именно поради финансови причини тези организации разпределят дейността си в две територии с граница Стара планина. Американският съвет

---

[65] Вж. **Кларк, Дж.** Американците откриват българите 1834–1871 г. – В: *България в света от древността до наши дни.* София: Наука и изкуство, 1979, с. 477–485. Във връзка с последната фаза Кларк обръща внимание и на няколко събития в международен план: обединяването на Германия под протестантско надмощие, загубването на светската власт от папата, поражението на католическа Франция, опозицията против учението за папската непогрешимост.

[66] Самите мисионери наричат България Дунавската провинция на Османската империя, разположена на север от Стара планина (или Същинска България). Енциклопедия Британика от 1875 г. отделя на статията „България“ повече от страница и посочва границите ѝ, главните градове, населението, вероизповеданието, както и че е разделена политически на няколко санджака. Encyclopedia Brittanica, 9th edition. 875, vol. IV, pp. 516–517. Retrieved: https://digital.nls.uk/encyclopaedia-britannica/archive/194527316#?c=0&m=0&s=0&cv=525&xywh=328%2C2807%2C1332%2C2175 [seen 22.10.2022].

[67] В текста са използвани взаимозаменяемо имената Цариград и Константинопол в зависимост от перспективата – българска или западна. В докладите, съчиненията и писмата на американските мисионери е използвано оригиналното название на града Константинопол, докато за българите е популярно като Цариград.

[68] Британско дружество за подпомагане на мисиите в Турция (Turkish Missions Aid Society, TMAS), основано през 1854.

на пълномощниците на мисиите в чужбина, който планира да открие мисии на конгрегационалните църкви[69], се съсредоточава в Тракия и предвижда евентуално бъдещо разширение към Македония, Албания, Сърбия. Откриват се мисионерски станции в Адрианопол (дн. Одрин), по-късно преместена във Филипопол (дн. Пловдив), в Ески Загра (дн. Стара Загора), София, Банско, Самоков, Монастир (дн. Битоля). В Същинска България, с граници от Стара планина до Дунава, започва да работи Мисионерското дружество на Методистката епископална църква[70]. Техни центрове стават Шумла (дн. Шумен) и по-късно Търново, Тулча, Русчук (дн. Русе), Свищов.

Третият етап на мисионерството сред българите се приема, че започва в началото на 70-те години на XIX век, когато се отделя Мисията за европейска Турция (МЕТ)[71], за да се съсредоточи основно върху българите след като са признати за самостоятелен милет, и след като е разрешен черковният въпрос с учредяването на Българската екзархия.

---

[69] Конгрегационални църкви (Congregational Churches). В някои източници неточно преведени като „конгресистки“. Тези църкви в Америка се организират не като събори, съюзи, синоди или презвитерии, а като сдружения на напълно независими една от друга местни *конгрегации*. В България впоследствие са наречени „съборни“, познати и като „конгрешански“ – термини, които са добили популярност сред евангелските среди. Вж. **Игнатов, Д.** *Църквата под въздействието на Просвещението и на евангелските движения за обновление XVIII и XIX век*. София: Нов човек, 2019, с. 274–275.

[70] Мисионерско дружество на Методистката епископална църква (Missionary Society of the Methodist Episcopal Church, MSMEC), основано през 1820. През 1873 г. двете дружества провеждат обща среща в Стара Загора, на която установяват, че методите им на работа и съответно резултатите са сходни. Вж. **Barclay, W.** *History of Methodist Missions 1845–1939*. V. 2. New York, 1957, p. 1023.

[71] Мисия за европейска Турция (European Turkey mission), отделена от Мисията за Западна Турция през 1870 г. Вж. **Несторова, Т.** Цит. съч., с. 17; **Митев, Пл.** Цит. съч., с. 38. **Hosaflook, D.** The ABCFM in European Turkey: a Strategic and Successful Westward Missionary Expansion. – *American Society of Church History Winter Meeting*. New York City, 2020. Retrieved: https://www.academia.edu/41790417/The_ABCFM_in_European_Turkey_a_Strategic_and_Successful_Westward_Missionary_Expansion [seen 22.10.2022].

Д-р Лонг[72] е включен най-активно във втория етап, но, въпреки че започва работа в Робърт колеж[73] през 1872 г., той не престава да се интересува от проблемите на мисионерската работа в България и да помага с каквото е по силите му за нейното развитие и през т.нар. *трети етап*. Заедно с другите мисионери Лонг забелязва, наред с положителните качества на българите, тяхната известна сдържаност към мисионерските проповеди като един вид охранителен механизъм за отстояване на познатото „свое“. Много ясно това може да се забележи в признанията на неговия приятел – Пандели Кисимов – за протестантската религия и възприемането ѝ от българите: „тя е нова у нас. Едва след източний бой тя е обърнала силно внимание към народите на източний Европ. полуостров, и в разни негови страни е успяла да произведе поклонници и общества. Само Българите са бивали и са за нея мъчни хора, и при сичките си достойни мисионери, които е пращала между народа ни, при сичката святост на проповедите им нийде до сега не е фанала корен между нашите съотечественици. Поклонници, които е направила са от други народности в турско“[74]. А Петър Мусевич – чиято обществено-политическа и литературна дейност е свързана с разпространението на протестантството, откровено пише за трудностите за мисионерите и за българите протестанти при работата в българската

[72] Почетната титла „доктор по богословие“ е присъдена на Албърт Лонг от Колежа Алегени, Мийдвил през 1867 г., когато пребивава в САЩ за отпечатването на Новия завет на черковнославянски и български език. До края на 70-те години на XIX век тази титла в САЩ е почетна и може да бъде издавана от различни университети, църковни организации и др. образователни институции. Самият Лонг не парадира с нея, нито се представя в епистоларните си контакти като „доктор“. Тя се налага от публикациите в Годишниците на Мисионерското дружество към Методистката епископална църква и от другите периодични издания, които съобщават за дейността на мисионерите в Османската империя и посочват титлите на техните представители. Постепенно в обръщението към Лонг се прибавя д-р и така то става част от името му.

[73] Робърт колеж – най-старият американски колеж извън територията на САЩ, основан през 1863 г. в Константинопол от Кристофър Робърт и Сайръс Хамлин.

[74] **Кисимов, П.** *Брошура втора по истий предмет на първата от Бесарабский българин.* Болград: в Училищната типография, 1865.

общност. За неразбирането на тяхната „народополезна дейност“ споделя:

> Протестантите бяха покровителствувани от представители на великите сили в Турция, бяха пазени и защитавани от тия представители от произвола и безчинствата на турската власт и турското население, и можеха свободно да се движат, да проповядват и да говорят публично, без да бъдат строго преследвани за това. Както казах вече на друго място, ние търсихме всевъзможни начини и пътища за народополезна дейност, обхванати от стихийния пламък на възраждането. А имаше в това време българи, които, без да направят за своя народ и най-малката жертва и без да проявят най-ничтожната дейност, жестоко ни критикуваха и оскърбяваха, и вършеха това повече от завист, отколкото от някакви добри чувства към народа си![75]

Процесите на приемане/неприемане на протестантската религия от българите, въпросите за доверието, но и за скептицизма, са сложни и многопластови, но мисионерският принос към българската литература и култура с превода на Библията на новобългарски език, в който активно участва и д-р Албърт Лонг, изпъква със своята значимост. Бети Гринберг обяснява успеха на мисионерите на полето на културната работа – образование и книжовна дейност – с това, че са донесли силния оптимизъм на „Второто голямо пробуждане“[76], пуританската етика, религиозната ревност и принципа за всеобщо равенство в образованието, което е следствие именно от Просвещенската ценностна система, от демокрацията и от реформаторското движение[77]. Но с това тя обяснява и провала

[75] БИА-НБКМ, ф. 605, а.е. 46.

[76] Второто голямо пробуждане – протестантско религиозно възраждане в Съединените американски щати от около 1795 до 1835 г., което дава огромен импулс за социални реформи и създаване на нови религиозни движения. Свързано е и с нарастване на членството, особено сред методистките и баптистките църкви, както и с основаването на множество университети и семинарии и организирането на мисионерски общества. Теологическите различия между отделните деноминации по това време изчезват.

[77] Най-силните влияния на протестантизма могат да се проследят както върху личното духовно развитие на човека, така и в социално и стопанско

на религиозните мисии – поради проявената неспособност да разчетат правилно „другата“ култура и динамиката на светските процеси, появили се в нея[78]. В тази перспектива, докато Методистката епископална църква не може да постигне планираните резултати и се налага дори временно да прекрати дейността си[79], изпъква още повече индивидуалният успех на д-р Албърт Лонг на всяко от поприщата, в които се труди.

Албърт Лонг търси всевъзможни пътища, за да остане на мисионерското поле, независимо от превратностите на обстоятелствата. Той е от мисионерите, отдали десетилетия от живота си на мисията сред българите, която са приели като лична съдба. Откакто пристига в Османската империя през 1857 г. до смъртта си през 1901, той пътува само три пъти до Америка и бърза да се върне обратно на мисионерското поле, предварително подготвил всичко за периодите си на отсъствие. На четвъртия път пътуването му е прекъснато, поради влошаване на здравословното му състояние и преждевременната му кончина.

Директният престой на Албърт Лонг в България между **1857–1863 г.** (в Шумен и Търново) с неговите непосредствени контакти с българското население се вписва в мисионерския му период, който обаче не свършва с преместването в Цари-

---

отношение, като западното икономическо мислене и развитие до голяма степен се основава върху протестантската етика.

[78] **Grinberg, B.** Zornitsa, the American missionary periodical in Bulgaria (1863–1878). – *Meeting Western eyes: comparisons, receptions, translations.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, pp. 42–43.

[79] Проблемите, пред които се изправя мисията, водят до решението някои мисионери да бъдат върнати в родината си. Приети първоначално с доверие като носители на по-висока култура, те скоро се сблъскват със скептицизъм, а подклаждани интриги от гръцката Патриаршия, Руския синод и руските вицеконсули започват да рушат доверието на българите, да подхранват предразсъдъци, подозрителност и враждебност. Формите на съпротива срещу тях варират – от статии с нападки, през публично обявяване на протестантите за опасни за народа безбожници, а тяхната литература – за вредна, до саморазправа, изгаряне на книги и разрушаване на имущество. А османските власти, които принципно са благоразположени към английските и американски мисионерски организации, в отделни периоди им налагат административни ограничения. Вж. **Stefanove, C.** *The Bulgarians and Anglo-Saxondom.* Berne: Haupt Verlag, 1919, p. 270. **Селимински, Ив.** *Избрани съчинения.* София: Наука и изкуство, 1979, с. 343.

град, а продължава докъм **1872–73 г.** с усилената книжовна и издателска дейност. Затова е важно да се откроят някои моменти от този период с оглед на по-доброто разбиране на мотивите и целите, които си поставя д-р Лонг със своите литературни занимания и по-късно с работата в Робърт колеж.

***

Подобно на другите мисионери от периода, Албърт Лонг е свързан с официална институция – Методистката епископална църква – и пристига със своето семейство[80] и със семейството на Уесли Претиман[81] в Константинопол в края на септември **1857 г.** Няколко седмици по-късно двамата се подготвят за първата си обиколка за избор на приемливо за мисионерска станция място, а техният придружител Едуин Блис[82] споделя в пътеписните си бележки[83]:

Варна

Потеглихме от Константинопол (Цариград) на 21 октомври, сряда, с австрийски параход, в 1 часа след пладне, и пристигнахме във Варна, нашата първа спирка, рано на следващото утро. Този град се споменаваше като подходящо място за нашата първа мисия. […] Варна е град с непрестанно нарастващо търговско значение. Той има сега почти всекидневна параходна връзка с

[80] След като губи първата си съпруга г-ца Райс през 1853 г. няколко месеца след сватбата, Лонг се жени за вдовицата Пресис Софрония Лъвланд в годината, в която тръгва на мисията сред българите.

[81] Уесли Претиман (Wesley Prettyman) (1828–1901), в някои източници Притиман – американски мисионер на Методистката епископална църква с медицински познания, който подпомага населението с безплатни прегледи и лекарства.

[82] Едуин Блис (Edwin Bliss) (1817–1892) – мисионер на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, който работи няколко години сред арменското население, но остава с много добри впечатления от това съвместно пътуване и за природната интелигентност на българите. По времето, когато Лонг и Претиман пристигат, Блис се е установил в Цариград и се посвещава на литературна работа, а от 1865 до 1892 г. издава арменски вестник и списание „Пратеник“ (Avedaper).

[83] Издържан в стила на пътеписния жанр, този текст за изследователското пътуване на новопристигналите мисионери, освен че представя първите им впечатления, дава широка перспектива на картината на живота в няколко града в провинция България на Османската империя от средата на XIX век.

Константинопол. Търговията и пътуванията между столицата и голяма част от България минават през него и като крайна спирка на една от проектираните железопътни линии, свързваща Дунав и Черно море, има изгледи градът да се радва на постоянно благополучие. Както е естествено за малък търговски град, има значителна свобода на мненията и фамилиарност в отношенията между представителите на различните общности. В града пребивават английски и пруски консул, и двамата протестанти. […] Броят на българите във Варна е малък. Това са главно семейства на търговци, дошли от Шумла (Шумен) и Търново за целите на своя занаят. Има обаче много българи в съседните села, до които мисионерите биха могли да имат лесен достъп – както в техните къщи, тъй и в града, където те се събират през топлите месеци, за да си изкарват прехраната като градинари и наемни работници. Очакваше се, че нашите братя трудно ще намерят хора, говорещи и български, и английски, които да бъдат учители и преводачи, но такава опасност няма. Всъщност първият човек, когото срещнахме на кея във Варна, се оказа българин, говорещ свободно английски[84], когото можехме веднага да наемем за преводач, стига да имахме нужда от такъв.

Българският народ

След като само един ден се оказа достатъчен, за да завършим събирането на сведения за града, на следващото утро потеглихме за Шумла, на 18 часа или 87 км разстояние във вътрешността на страната. Пътят ни минаваше през прекрасни местности, които, след като се отдалечихме от морето, ни напомняха ту за тучните прерийни земи, ту за дъбовите поляни в западните части на нашата собствена страна. Земята е много добре обработена като за Турция и веществените резултати от това се изразяват в дългите кервани коли, возещи товара си от жито за Варна. В течение на осемнадесетте часа ние преброихме близо 1000. Повечето каруцари бяха българи – ниски, но с изправена стойка хора, с грубо, но спретнато облекло, мъжествени, но същевременно със скромно държание, те обръща-

[84] „Първите (девет) българи, получили някакво образование в Англия, са изпратени там през 1835 г. с държавна стипендия от османското правителство“. **Мишкова, Д.** В търсене на балканския оксидентализъм. – *Анамнеза*, г. I, бр. 1, 2006, с. 14. [онлайн]: http://anamnesis.info/node/35 [прегледан 13.05.2023].

ха към нас честни, спокойни лица, когато отвръщаха почтително на поздравите ни. При това тези лица свидетелстваха за природната интелигентност на своите притежатели. В петък вечерта отседнахме в дома на български селянин – бедно жилище, и все пак с пометения пръстен под и варосаните стени с безупречна белота това беше пример за здравословна чистота. По целия път бяхме поразени от спретнатия вид на жилищата. По улиците на градчетата и селата имаше обичайната мръсотия, но зад добре изградените зидове или стобори, край които минавахме, яхнали коне, виждахме добре поддържани дворове и градинки, заобикалящи малки бели къщи със стени, покрити с чепки грозде и плодове, окачени за сушене, придаващи им най-приятен вид.

Шумен

Пристигнахме в Шумен в събота след обед и останахме там до вторник сутринта. Смята се, че населението на града е 40 хил. души, от които 30 хил. турци, 8 хил. българи и по 1000 арменци и евреи. В съседните села също има значително българско население. Климатът на града е здравословен, всичко, необходимо за живот, е в изобилие и евтино. Българите тук проявяват голям интерес към образованието. Те имат гимназия със 150 ученици и девическо училище със същия брой ученички, както и две начални училища, така че общият брой на учениците достига 700. Имат също и читалня, добре снабдена с вестници на различни славянски езици. Гръцкото влияние е незначително. Епископът е май единственият гръцки жител на града, а поведението му е толкова скандално, че хората не му оказват никакво уважение и почти не общуват с него. Ние се запознахме с учителите и директорите на споменатите училища, а също и с чорбаджията и водача на българската общност. Един от учителите – сърбин по рождение, говори английски[85] и с готовност обеща да дава на мисионерите уроци по български, ако те решат да се установят в Шумен.

Един противник

Случи се тъй, че заварихме един грък от Константинопол, когато посетихме чорбаджията. Този човек веднага се усъмни в нашите намерения и докато декларираше пълно одобрение на

[85] Вж. бел. 97 за учителя Миланович (Йосиф Майснер).

плановете ни по отношение на образованието и разпространението на Библията, ни предупреди да не правим каквито и да са опити за прозелитизъм. Ние сме можели да бъдем сигурни, че не ще успеем да направим и едного протестант в Шумен. Епископът не би позволил това. Повечето българи в стаята останаха безмълвни по време на разговора, но когато излязохме, чорбаджията изпрати подире ни свой пратеник, за да ни каже да се отбием отново, когато гъркът го няма, и добави, че той лично не одобрява казаното от последния, макар че поради неговото присъствие не можел да изрази свободно своите чувства. В посетнешен разговор той много сърдечно изрази своята благодарност за интереса, който проявяват американските християни към неговия народ, и увери мисионерите в своето искрено гостоприемство и готовността да стори всичко в тяхна помощ и за тяхно удобство.

Разград

[...] В Разград срещнахме един много интелигентен млад българин, който е бил учител в тамошното училище, но сега се отдал на литературни занимания. Той е отпечатал няколко брошури, една от които за земеделието. Той коментира оживено въпроса за просвещението и общественото издигане на неговия народ и ни увери колко малко е влиянието на гръцкото духовенство върху него. Хората от Разград изобщо не виждат своя епископ, който пребивава в Русчук, освен веднъж на три години, когато той ги навестява, за да събере по 3,5 пиастра от всекиго. Този духовник се противопоставя решително на разпространението на Библията, но хората не обръщат внимание на неговите забрани.

Русчук[86]

Първото впечатление от Русчук, който наближихме следващия следобед, беше чудесно. Градът се появи изведнъж пред нас, когато превалихме един хълм – град на ширнали се градини, наоколо се е разстлала широката, плодородна Дунавска равнина, а самият Дунав се е проточил като широк сребърен пояс докъдето стигат очите, губещ се като че ли в небето. Русчук е укрепен град с размери почти като на Шумен и с почти същия брой българи. Тук също видяхме български училища, но като че ли общест-

[86] Дн. Русе.

веният интерес и ревността за тяхното процъфтяване, които ни направиха толкова хубаво впечатление в Шумен, тук са по-малки. Макар да е разположен на брега на Дунав, градът е известен със здравословния си климат. Г-н Калич, пруският консул, наблегна върху значението на енергичната дейност на протестантските мисии сред българите, ако не искаме католическите емисари, които са вече сред тях, да ни изпреварят. Той ни посъветва да се заемем с Търново, София и Видин дори преди Русчук, макар че, естествено, желае да има мисионери в града, в който пребивава.

Скица на дома на А. Лонг в Шумен. Bulgaria. – *Fortieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1859, p. 38.

Избор на база

След като претеглиха всички съображения, господата Претиман и Лонг решиха, че изборът трябва да бъде направен между Варна и Шумен – Варна, като лесно достъпен град и осигуряващ добра база за дейност във вътрешността, и Шумен, предоставящ добри условия за овладяване на езика и започване на работа сред една необикновено интересна и обещаваща среда. Крайното решение беше да се използват предимствата и на двата града и с надеждата, че към тях в скоро време ще се присъединят колеги от Америка, двамата да се разделят: г-н Претиман да се установи във Варна, а г-н Лонг – в Шумен. От Русчук ние

се върнахме в Константинопол по Дунав след жестоки бури по Черно море, завръщайки се благополучно на 2 ноември.[87]

След седмица Албърт Лонг и Уесли Претиман се отправят със своите семейства към България, а Едуин Блис продължава работата си сред арменците. Въпреки че първоначално мисионерите планират да работят в два различни града – Шумен и Варна – скоро и двамата се установяват в Шумен и се свързват с най-изявените книжовници в града, с учители, духовни служители и общественици, по-късно и с такива в Търново и в Свищов. Главният им стремеж е да избягват открита конфронтация с твърдите защитници на православието, а, в желанието им да спечелят българите, подкрепят техния стремеж за откъсване от Гръцката патриаршия. Ситуацията като цяло се оказва благоприятна с оглед на това да бъде реформирана и утвърдена самостоятелна българска църква, но същевременно се утвърждава и убеждението, че „създаването на протестантски общности сред българите трябва да бъде отлагано, колкото е възможно за по-късно“[88].

***

Основен източник на информация за работата на д-р Албърт Лонг в провинция България на Европейска Турция за този период стават публикуваните годишни експозета със заглавия „Българската мисия“ или само „България“ в Годишниците на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква (1858–1874[89]), писани лично от него и/или от неговите колеги. Това са служебни писма или рапорти – доклади в репортажен стил за дейността на мисионерите през съответната година, изготвяни вероятно на основата на дневник, но запазен дневник досега не е открит. В публикуваните цялостно писма на А. Лонг се откроява ясната кон-

[87] Letter from Mr. Edwin Bliss, Dec. 19, 1857. – *The Missionary Herald,* March 1858. Цит. по *Американски пътеписи за България през XIX век*. Съст. **Ф. Шашко**. София: Планета-3, 2001, с. 24–29.

[88] **Long, A.** Convention of the Bulgarian Missionaries. Eski Zagra, May 6th, 1863. Цит. по **Несторова, Т.** Цит. съч., с. 15.

[89] Повечето от писмата са писани в края на съответната година и публикувани в Годишника в началото на следващата.

структура, характерна за всичките му писмени рапорти: обръщение, излагане на настоящата ситуация и трудностите, с които мисионерите се сблъскват ежедневно в съответния град, кратка история на мисионерската станция, представяне на няколко примера и същността на тяхната работа в града. Накрая завършват с кратък извод и надежда за благоприятно развитие на по-нататъшна дейност, въпреки сериозните предизвикателства, които на моменти заплашват да провалят мисията. Някои от тези доклади са обнародвани и в англоезични периодични издания (*Zion's Herald, Christian Advocate*[90], *Missionary Herald*[91] и др.), които добавят щрихи към биографията на д-р Лонг, докато пребивава сред българите, и по-късно – когато работи с българи в Цариград, с което достигат до много повече читатели.

Тези писма–рапорти–доклади са не само документ за извършеното от д-р Лонг, те са канавата, върху която се изгражда – бавно и продължително – връзката му с българския народ в неговата съдбовна „Мисия „България". В някои архивни документи, български публикации и спомени на очевидци също се открива откъслечна информация за времето, прекарано от Лонг в България, която, добавена към годишните писма, потвърждава и допълва важни моменти от неговата дейност и така обогатява картината на мисионерския му период.

***

Когато двамата с Уесли Претиман пристигат във **Варна**, Албърт Лонг е очарован и също отбелязва, че „прилича на дома

[90] *Zion's Herald* („Зайънс хералд") – дългогодишно американско методистко периодично издание от 1823 г., чието заглавие се променя през годините – през 1828 г. се слива с *Christian Advocate and Journal*, за да стане *Christian Advocate and Journal and Zion's Herald*, но през 1833 г. се разделят отново, а между 1841 до 1867 г. е с името *Zion's Herald and Wesleyan Journal*. Напр. информацията за Варна и Шумен се появява в *Zion's Herald*, 6.01.1858; а в броя от 29.01.1859 са представени първите резултати от мисионерската дейност в България.

[91] *Missionary Herald* („Мишънъри хералд") – месечно издание на Американския съвет, излиза в Бостън от 1806 г. първоначално като *Panoplist*, а от 1820 и под новото име. Публикациите за мисионерската дейност в България на АСПМЧ представляват важен летопис за периода.

ни повече от който и да било турски град“[92]. Това е градът, който избира първоначално Претиман, а Лонг се спира на Шумен[93], описан като „чудно разпростерян в подножието на Балкана, силно укрепен и с много здравословен климат“[94]. Там го впечатлява наличието на гимназия и три училища с около 700 ученици, както и тежненията на народа към огрaмотяване и образование. Двамата с Претиман[95] описват страната като много по-красива, плодородна и многолюдна, отколкото са очаквали, сравняват я със Северен Илинойс, като българите (по-спретнати и тихи) и турците обикновено живеят заедно в големите градове и отделно в селата, а турските власти са толерантни към чужденците.

С пристигането си в Шумен Лонг се установява със своето семейство на централната улица на града – Араста, на която се намира читалището (основано през 1856 г.), сградата на общината и където живеят заможни търговци, книжовници и хора на изкуството.

В своите бележки Ст. Томов отбелязва „Д-р Лонг се държи тъй благоразумно, тактично и любезно с шуменските граждани, че в най-кратко време успял да добие доверието на всички, които се познавали с него. Не е било лесно по онова време да убеждават мисионерите дори и образовани граждани, че са дошли в България с чисто просветна цел“ и част от гражданите остават подозрителни към тях[96]. Там мисионерът се запознава с уважавания в средите на интелигенцията чех Миланович[97], който му става първият учител по български език,

---

[92] Bulgarian Mission. – *Thirty-ninth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1858, p. 61. Превод тук и надолу в цитатите от англоезичната кореспонденция е мой – М. П.

[93] Претиман всъщност решава да се присъедини към Лонг в Шумен, както вече са били и първоначалните препоръки от Мисионерския съвет за отваряне на една обща станция.

[94] Ibid., p. 63.

[95] По-рядко Годишниците публикуват писма на У. Претиман, а по-късно се включват и други мисионери.

[96] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 10.

[97] Миланович е името, с което се представя Йосиф Майснер /Йозеф Майзнер (1828–1893) – чешки емигрант, участник в революцията от 1848, учител в гимназията на Сава Доброплодни (история, география, естествознание, езици), режисьор и съорганизатор на първото читалищно театрално представление в Шумен, комедията „Михал“. Вж. **Урбан, З.,**

а по-късно заедно с неговата съпруга са избрани за членове на мисията. На втората година (**1858)** към двамата мисионери се присъединява Фредерик Флокен[98] със своето семейство и е изпратен в Тулча[99] да започне работа сред молоканите[100], тъй като владее немски и руски език. Албърт Лонг пише до секретаря на Мисионерското дружество в САЩ: „Въпреки че не сме започнали публични религиозни служби на български език, всяка събота провеждаме такива на английски; вратите са широко отворени и поканата е отправена“[101]. Лонг създава традиция в края на богослужението да се чете по една глава от Св. Писание и да се дава експозе на български език. Осъзнавайки недоброто владеене на езика, и, за да няма неразбиране, първоначално той не цели да събере голям брой слушатели, а двамата с Претиман[102] предприемат индивидуални срещи,

---

К. Вачкова. *Чешки страници за Шумен през Възраждането*. Шумен: ИК „Илия Р. Блъсков“, 1995 (1907), с. 30–37. **Гергова, А**. *Книжовни пристрастия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 69. През 1860 г. заминава за Пловдив със своето семейство и започва работа в протестантското училище с У. Мериам и Дж. Кларк, превежда брошури и сътрудничи на д-р Ригс (вж. Дневник на Мериам, цит. по **Митев, Пл.** Американските мисионери, евангелието и българите. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век*). София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 173).

[98] Фредерик Флокен (Frederick Flocken) (1831–1893) – роден в Одеса, през 1849 отива в САЩ и се присъединява към Нюйоркската конференция на методистите. Самият Флокен започва да превежда химни и брошури от немски и да ги разпространява сред българи, немци, руснаци. По-късно превежда и две книги на български език: „Животът и мъченичеството на Йоана Хуса“ (1876) и „История на християнската църква“ (1876), и двете отпечатани във Виена в Българската печатница на Янко С. Ковачев.

[99] Първоначално Флокен пристига в Шумен, където са се установили Лонг и Претиман и едва през 1860 г. започва мисията в Тулча. Вж. **Barclay, W.** *History of Methodist Missions 1845–1939*. V. 2. New York, 1957, p. 1020.

[100] Молокани – религиозна група старообредци, които отхвърлят тайнствата и ритуалите на Гръцката църква и всички изображения, вкл. на кръста. Сравнявани са с квакерите и богомилите, живеят просто, консумират мляко и млечни продукти по време на пости (откъдето идва названието им) и одухотворяват всичко, свързано с религията. Мисионерите виждат възможност чрез тях да достигнат до Южна Русия.

[101] Bulgaria. – *Fortieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1859, p. 39.

[102] За Претиман Р. Блъсков споделя, че „като човек беше една високоблагородна душа, а като мисионер бе искрено предан на служението си“, „рев-

Пощенска картичка от Търново, XIX в.

стараят се да говорят непринудено с хората, а онези, които проявяват интерес, са приветствани на публичните служби. Повечето местни жители обаче не се осмеляват да направят първата крачка, страхувайки се да не предадат по този начин бащината вяра. Оказва се, че първи „някои жени започнаха да посещават нашите служби, което ни кара да вярваме, че работата е невидима, но се разпространява ефективно“[103]. Това показва нуждата на жените от практично библейско поучение и готовността им да се заявят като част от българското общество, която има право на избор.

В същата публикация Лонг свидетелства, че се очаква ново издание на Новия завет, което да задоволи нарастващите нужди, но признава и за трудностите при разпространение на Библията[104], създавани от страна на гръцкото духовенство, но които са неизменна част от мисионерската дейност.

ностно посещаваше болните и свободно приемаше у дома си нуждаещите се“ (**Блъсков, И.** *Спомени.* София: Отечествен фронт, 1976).

[103] Ibid., p. 41.

[104] Ibid. Лонг сравнява положението с други места, като Адрианопол, където работят колегите им от Американския съвет, и където няма църковни забрани срещу Библията и продажбите ѝ растат.

Той отбелязва известен напредък във взаимоотношенията с българите – няколко от свещениците се отнасяли много добре с тях и лично изразявали желание да създадат познанства, но идвали тайно да разговарят. В края Лонг деликатно припомня ангажимента на Мисията да изпрати още хора в подкрепа, тъй като се отваряли нови възможности за работа в Търново[105].

Докато двамата мисионери са в Шумен и напредват с изучаването на български език, поддържат издаването на български преводни съчинения: в спомоществователския списък на „Сборник от разни съчинения“[106] се откриват имената на „Г. Алберт Лонг Американец и на Г. Претин, доктор, Американец“[107]. За тази книга излиза един анонимен критически отзив от Варна с нападки към спомоществователите американци[108]. Това не е отбелязано в кореспонденцията до Америка, нито е дадена информация за съпротивата срещу мисионерите от страна на местните учители и свещеници, за която се разбира от български документи и руски консулски архиви – „За протестантската пропаганда[109]“, „За училищата, приютите и молитвените домове на американските протестан-

[105] Ibid.

[106] [**Войников, Д.**] *Сборник от разни съчинения /изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост от Добря В. Попова; издаден от Р. И. Блъскова.* Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860, с. 231. Този сборник се ползва като учебник по български език и литература и като ръководство за водене на кореспонденция (вж. **Илиев, А.** *Спомени.* София: БАН, 1926, с. 74).

[107] Дължа благодарност на проф. Сава Сивриев, който ми обърна внимание на спомоществователския списък в този сборник.

[108] Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, г. X, бр. 474 от 11.03.1860, с. 3.

[109] В българската историография дейността на католическите и протестантските мисионери често е обозначавана с термина „пропаганда“. Но освен в цитатите, изложението се стреми да избягва употребата на „пропаганда“, която е с латински произход – от *propagare* – разпространявам, и поначало има неутрален характер, дори първите ѝ употреби са във връзка с вярата, а към настоящия момент тя е силно идеологизирана и се използва предимно за разпространение на политически, философски, научни, художествени и други възгледи и идеи с цел тяхното внедряване в общественото съзнание и активизиране на масовата практическа дейност.

ти“ (заглавия на папки с писма, рапорти, документи)[110]. Любопитство към дейността на протестантите първоначално проявява и учителят Н. Бацаров[111], но по-късно се изправя срещу тях. Нетърпимостта на някои български дейци като него, която се разпалва против мисионерите, ги принуждава да променят плановете си и да се оттеглят. А. Лонг не коментира тази ситуация, а споменава пред Мисионерския съвет само за писмата от видни търновски граждани с покана към тях да посетят града им през пролетта на 1859 г.

Така след двугодишния престой в Шумен и след съгласуване с Мисионерския съвет[112], Албърт Лонг решава да се премести със семейството си в старопрестолния град[113], където пристигат на **20.09.1859** г., и той веднага става обект на специално внимание от страна на властите, каквото има и малко преди да замине от Шумен. Търново го впечатлява със своето разположение на двата бряга на р. Янтра, която лъкатуши покрай хълмовете. Това е и един от главните средищни градове за Централна и Северна България – през него е минавал пътят на австрийската поща, няколко години и на руската консулска поща, а през 1862 г. са открити консулства на Австрия, Фран-

---

[110] Вж. **Шопов, П**. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 174.

[111] Никола Бацаров (1818–1892) – български учител и обществен деец от периода на Възраждането и първите години след Освобождението. Учи първоначално в родния град Калофер и в Цариград, по-късно при Неофит Рилски и Неофит Бозвели в Габрово. През 1849 г. се установява като учител в Мачин, Северна Добруджа, а между 1858–1866 г. – в Шумен, където става и главен секретар на Шуменската църковно гражданска община и е сътрудник на „Цариградски вестник“, „Български книжици“, „Дунавски лебед“, „Слово“.

[112] Д-р А. Лонг се ползва с доверие от страна на Мисионерското дружество към МЕЦ и е оставен сам да прецени къде би било най-полезно да се установи, за да продължи своята дейност, а У. Претиман остава в Шумен.

[113] По-подробна статия с наблюденията на Лонг върху свободата на общуване с местните жители, желанието им да изпитват мнението на другите, но и опасенията, че може да очакват по-голяма съпротива, е публикувана в „Мишънъри хералд“ (1860). Американецът излага причините за избирането на Търново за мисионерска станция, повлияни не само от стратегическото му място, от намиращата се в града интелигенция, но и заради засилващото се влияние на римокатолиците. **Long, A.** Methodist Episcopal Board report. Bulgaria. – *Missionary Herald.* Vol. 56, April 1860, Iss. 4, pp. 119–121.

ция и Русия[114]. Стратегическото местоположение на Търново още от ранните векове на Османското владичество позволява да се продължи развитието на културно-просветната дейност чрез мрежа от манастири, а през XVIII в., като митрополитски център, градът става средоточие на гръцката образованост: „Търновският митрополит е наричан и „екзарх на цяла България“ и е фактически ръководител на митрополиите в Преслав, Червен, Ловеч и Враца“[115]. Търновският митрополит Неофит[116] обаче не изпълнява обещанието си да назначи в прилежащите епископии българи владици и не спира да преследва духовници. Затова първенците от няколко града се обединяват и изпращат изложение до османското правителство за окончателното отстраняване[117] на митрополита и избирането на български владици, проповядващи на разбираем език – акт, който на практика съвпада с протестантските възгледи. Именно в Търново А. Лонг вижда добрите възможности за своята мисия, но става свидетел и на продължаващите антибългарски действия от страна на гъркоманската партия след повторното отзоваване на митрополит Неофит през 1857 г. Вниманието на турските власти по това време е изострено и се следи за всяко раздвижване сред българите в Търново като административен център.

Въпреки че българите и турците в града са еднакъв брой, според Лонг първите контролират търговията и това по-скоро е български град с четири прекрасни каменни църкви, дълги каменни пътища, които изненадват пътешественика с вида

---

[114] Вж. **Минчев, Д**. Велико Търново и руската консулска поща през XIX век. – *Известия на Окръжния исторически музей В. Търново.* Варна: ДИ, 1972, с. 228.

[115] **Якимов, Г**. *Пантелей Кисимов. Живот и дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2003, с. 79.

[116] Неофит Византийски (неизв.–1880) – гръцки духовник, търновски митрополит между 1840–1846 и между 1848–1857, по-късно солунски митрополит между 1858–1874.

[117] Първото отзоваване на митрополит Неофит се случва през 1846 г., след като през 1841 г. със съдействието на османските власти той изпраща Неофит Бозвели в Света гора, а през 1843 г. прогонва и учителя П. Р. Славейков от града. Но митрополитът се завръща по решение на Патриаршията през 1848 г., с което предизвиква сериозно недоволство на гражданите срещу него.

си, а „българското училище тук е в цветущо състояние, водено от способни учители. Главният учител, Никола Михайловски, несъмнено е най-интелигентният и свободомислещ българин, когото някога съм виждал“[118]. Освен с Михайловски[119], Лонг се свързва с редица обществени и религиозни дейци и се оказва в центъра на българските църковни борби. Познанството му с видни българи като Петко Р. Славейков[120], Иларион Макариополски[121], д-р Васил Берон[122], Никола Златарски[123], Пандели Кисимов[124] и сестра му Евгения[125] и др. отваря въз-

---

[118] Bulgaria. – *Forty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1960, p. 56.

[119] Никола Михайловски (1818–1892) – български книжовен и обществен деец, дописен член на Българското книжовно дружество от 1874 г. Първоначално учи в Атина, след което следва в Историческо-филологическия факултет на Московския университет, завършвайки с докторат.

[120] Н. Михайловски и П. Р. Славейков са учителите, благодарение на които се развива училищното дело в града, като те обръщат особено внимание на езика и правописа.

[121] Иларион Макариополски (Стоян Стоянов Михайловски) (1812–1875) – български православен духовник, макариополски епископ на Цариградската патриаршия. От 1844 г. заедно с Неофит Бозвели ръководи църковнонационалната борба в Цариград, поради което е заточаван два пъти в Света гора. Избран е за Търновски митрополит през 1872 г.

[122] Васил Берон (1824–1909) – български лекар и просветен деец, учил в Цариград, Одеса, Мюнхен, редовен член на БКД, дългогодишен директор на Болградската гимназия, поставил началото на археологическите разкопки в Търново.

[123] Никола Златарски (1823–1875) – български учител и общественик, участник в борбата за независима българска църква, от 1878 г. секретар на градската община в Търново.

[124] Пандели (Пантелей) Кисимов (1832–1905) – български просветен деец, първоначално учи в родния си град Търново и помага на баща си в търговията, става разпространител и дописник на „България“, „Цариградски вестник“, сп. „Български книжици“, „Мироздание“, изданията на Раковски и на други вестници, редактор на двуезичния в. „Отечество“. Един от основателите на Българския таен централен комитет (БТЦК).
Кисимов разказва в своите спомени за една разходка като придружител на А. Лонг, на когото бил „услужлив приятел“, и на още един мисионер американец, която му се отдава възможност да направи с тях, след като местността Исаря с потурчената църква св. Петка е била недостъпна за *раята*. Те са удивени от красотата на града и заедно разглеждат надписите и каменното здание. **Кисимов, П**. *Исторически работи. Моите спомени*. Ч. 2. Пловдив, 1900, с. 12.

[125] Евгения Кисимова (1831–1886) – изявена търновска общественичка и основателка на женски благотворителни организации. Както отбелязва

можности за взаимодействие в различни сфери. Това заявява и Кулелиев в един неиздаден ръкопис: „Д-р Лонг заваря във В. Търново интелигенция, каквато другаде рядко се е срещала и у гражданството едно повишено обществено съзнание за борба със своите врагове гърци и турци; и силен копнеж за духовна и политическа свобода“[126]. А Неофит Рилски нарича Търновско „Корен на благополучието и образованието народно, а Търново – Колибел[127] на народността“[128]. Атмосферата в града се оказва по-благоприятна, отколкото в Шумен, още повече мисионерите са поканени да подпомогнат църковния въпрос. Това е важно да се отбележи, поради обвиненията, които се надигат по-късно против тях, че искали да отклонят народа от неговата изконна вяра. Лонг защитава позицията, че българите трябва сами да поемат управлението на своите църковни работи, и заявява готовност да предложи необходимата подкрепа: „Съветва Никола Михайловски как българите да се борят против фанариотите и католическата опасност“[129]. Именно по това време в Търново се активизират лазаристите, които се опитват да убедят повече граждани, че българският църковен въпрос може да се реши единствено чрез уния с папата.

Постепенно Албърт Лонг увеличава кръга на запознанства сред жителите на Търново и среща известна подкрепа в работата си. Свързва се и със свещениците поп Димитър

и Кулелиев: „Най-голямо влияние върху целия ѝ духовен мир е имал високоинтелигентния американски мисионер Д-р Лонг“ (**Кулелиев, Й**. *Девическото образование във В. Търново преди Освобождението*: *1822-1877 г.* В. Търново: Женско благотворително просветителско д-во Радост [1936], с. 22).

[126] ДА – ВТ, ф. 931k, оп. 1, а.е. 463. „Д-р Алберт Лонг във Велико Търново“. (фонд Йордан Кулелиев).

[127] колибел – от рус. люлка.

[128] **Кулелиев, Й.** Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 78–79.

[129] *Annual reports of the Methodist Episcopal church*. New York, 1860–1863. Цит. по **Трайков, В**. „Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода“. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 464.

Драганов[130] и Доротей Софийски[131] и успява да обедини редица български църковни дейци. В своите рапорти Лонг споменава за техните стремления и понякога включва кратки разкази. Такъв случай е споделеното от един свещеник за плачевното състояние на християнството сред народа: „Хората се наричат Християни, но нищо не знаят за Христос. [...] Аз съм беден, слаб, прост човек; що мога да сторя? Моите енориаши не са наставени и когато ги увещавам, те не искат и да слушат. Като им казвам да се молят, те отвръщат: Не сме попове; твоя работа е да се молиш. Те се наричат християни, но не обичат Бога, не обичат Спасителя и не пазят заповедите му“[132]. Той моли Лонг да му заеме Библия, тъй като главният свещеник му отказал, а от предложените черковнославянска или гръцка, избира гръцката, тъй като по-добре я разбирал.

Същевременно А. Лонг се ангажира с инициативи, които са много по-широки от чисто духовните въпроси. По времето, когато мисионерът пристига в града, търновските граждани имат идеи за създаване на болница[133] и висше духовно училище, с дискусиите за които той вероятно се запознава покрай П. Р. Славейков и Н. Михайловски, включени в акцията по при-

---

[130] Поп Димитър Драганов (1815–ок.1885), известен още като Димитра Самоводчанина или поп Димитър – протонотарий при Търновската митрополия, учител, свещеник и обществен деец през Възраждането; активен участник в борбата срещу гръцкия владика Григорий и униатството в Търново, представител на Търновска Епархия на Народния събор в Цариград (1871). За него Кулелиев отбелязва: „Рядко В. Търново е имало като него свещеник с такъв висок морал и голяма религиозност“. **Кулелиев, Й**. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 78.

[131] Доротей Софийски/Врачански (Дончо Иванов Спасов) (ок.1830–1875) – възпитаник на Хилендарския манастир, приел монашеството през 1847 г. Става протосингел на Врачанския епископ, включва се в църковните борби на Търновска епархия и е митрополит на Скопска епархия на Българската екзархия (1874).

[132] Bulgaria. – *Forty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1960, p. 56.

[133] Болницата „Свети Козма и Дамян, безсребреници“ в Търново е открита през 1867 г. благодарение на завещанието на Михаил Кифалов, но поради липса на средства през ноември същата година е закрита. По-късно, по време на Руско-турската война, дейността ѝ е възстановена и в четири бейски конака се лекуват защитници на Шипченския проход.

вличането на Неофит Рилски[134]. А заявената цел на духовното училище – „да може да се издигне нравствено и умствено нисшето духовенство и да се засили неговият авторитет, да може окончателно да се побългари църковната служба, трябва да се приготвят просветени свещеници“[135], отразява напълно възгледите на д-р Лонг за развитието на българската църква, като не е изключено тази идея да е вдъхновена под негово влияние.

Албърт Лонг, според твърденията на Кулелиев, е „живял е и проповядвал в къщата на Сапунов, която се намира на изток от църквата „Св. Спас“[136]. Още в края на годината, в която се установява в Търново – на 26.12.1859 г. – той провежда първата протестантска служба на български език в своя дом, на която присъстват 15 души, които следващата неделя нарастват на 22[137]. Непосредствено след тази служба започва масирана атака срещу мисионера от амвоните на православните храмове в града със заплахи народът да не посещава тези събрания, като един монах от съборната църква „Св. Богородица“, кандидат за владика, дори обвинява протестантите, че „не са християни, защото отхвърляли кръщението, причастието и всички други тайнства и свети постановления“[138]. Въпреки че липсва директен упрек към А. Лонг, този монах

---

[134] Неофит Рилски е поканен за директор на такова училище, като П. Р. Славейков обещава да му помогне с работата по лексикона, ако се съгласи. Вж. повече в: **Златарски, Н**. Мисълта за откриване Духовна семинария в Търново през 1860 год. и нейният неуспех. – *Училищен преглед*. Г. XXX, кн. 7, септ. 1931, с. 958.

[135] Редица обстоятелства обаче възпрепятстват откриването на духовно училище в Търново и то се отлага до 1874 г., когато е открита Петропавловската духовната семинария, впоследствие се създава такава в Самоков (1876), а оттам се премества в София (1903). Вж. **Москов, М**. Мисълта за откриване духовна семенария във В.-Търново през 1859–1860. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 22, 1931/1932, с. 172–173.

[136] **Кулелиев, Й**. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 79.

[137] ЦДА, ф. 1857к, оп. 1, а.е. 94, л. 2. (фонд Никола Попов) Томов, Ст. За дейността на д-р Лонг в Търново.

[138] Пак там, л. 3. Особеност при протестантските деноминации е, че всички приемат тайнствата кръщение и евхаристия (причастие), някои приемат и тайнствата брак, ръкополагане, миропомазване и покаяние, но не и изповедта.

повлиява на общественото мнение, но не успява да спре мисионерската дейност в града.

През следващата **1860 г.** Лонг споделя в един от рапортите до Мисионерското дружество за желанието на българите да отхвърлят гръцкото църковно иго и да имат богослужение на роден език[139], въпреки че Новият завет, издаден от Британското и чуждестранно Библейско дружество, все още не е официално приет[140]. Заедно с Претиман и Флокен, Лонг вижда обещаващи знаци за развитие на делото, за стремежа на българите към по-голяма свобода на религията и намаляващо желание да отстъпват пред гръцката църква, като междувременно стават и по-любопитни към евангелското протестантство. Същевременно, с такт и дипломатичност мисионерите избягват пряка намеса в плановете на българите за сваляне на гръцкия патриарх и във взаимоотношенията им с гръцките църковни власти, въпреки че срещу тях се плетат редица интриги от гръцка страна.

Значителен напредък в разбирането на езика и от тримата мисионери е отбелязан през **1861 г.** – всички вече проповядват свободно на български и установяват места за провеждане на църковни служби. Албърт Лонг съобщава и за местни помощници, които се включват активно в работата – Миланович[141] в Шумен, Иван Иванович[142] в Тулча и Гаврил Илиев[143] – в Търно-

---

[139] Това намира израз първо с „Изхвърлене името на патриарха на 3.IV.1860 година в Цариград и това на гръцкия владика Григория в Търново, разделило гражданството на два враждуващи лагера. Безспорно, д-р Лонг взел страната на борците“ (**Кулелиев, Й**. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 79).

[140] Bulgaria. – *Forty-second Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1861, pp. 47–51.

[141] Миланович (Йозеф Майзнер) е същият, когото срещат още при опознавателната обиколка с Едуин Блис и който им преподава български език в Шумен.

[142] Иван Иванович – помощник на Флокен в работата с молоканите от руски произход.

[143] Гаврил Илиев (1821–1909) – търговец, който решава да стане пътуващ книжар; отлъчен от православната църква като „еретик протестантин” още през 1852 г. за разпространяване на превода на Новия завет от Неофит Рилски, издаден от БЧБД. Смята се за първия български протестант, достигнал самостоятелно до сходни с мисионерските възгледи много преди тяхното идване. Когато се среща по-късно с тях, разбира и

во, който цели две години остава под негово настоятелство. „Необходимостта от помощник като Гаврил в моята работа тук е неоценима. Но опитът ми е показал, че без него не бих могъл да направя почти нищо в околните села. Хората са резервирани към мен по отношение на религиозните въпроси. Често получавам писма от живущи на разстояние 100–150 мили от Търново, които след запознанството си с Гаврил и разговори с него, проявяват инициатива да започнат кореспонденция с мен“[144] – пише Лонг в един от рапортите, като по този начин заявява наложителната нужда от местни помощници за спечелване на доверието на българите. Същата година ги посещава преп. Дж. Нюман от Ню Йорк – единственият пристигнал от ръководството на Мисионерското дружество дотогава – и за Лонг липсата на интерес от колегите им в Америка остава необяснима.

За първи път в Годишник на Мисията са публикувани цялостно писмата на тримата мисионери в България от **1862 г.** без коментари. Сред сведенията на Лонг има и информация за политически смутове. Като най-несигурно е посочено положението след потушаването на бунта на хаджи Ставри[145], но тогава ярко се разкрива обществената ангажираност на Лонг, свързана със защита на населението, както и проявеното до-

---

значението на понятието *протестант*, за какъвто е обвинен. Д-р С. Хамлин го назначава първоначално за негов преводач и помощник, след което се свързва с А. Лонг и му помага за работата в Търново. През 1861 заминава за Цариград да продължи обучението си. По препоръка на Лонг на Първото годишно събрание на Методистката църква в България Г. Илиев е ръкоположен в презвитерски чин (1876), а по-късно за пръв редовен методистки пастор в България.

144 Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1862, p. 65. Лонг добавя цитат от такова писмо с покана към него да дойде в дома на пишещия и да проповядва на неговото семейство и съседите им, което е белег за наличието на солидна частна кореспонденция.

145 Ставри Койнов (ок. 1822–неизв.) – установява се в Браила, но се записва доброволец в помощ на руската войска през 1853 г. По-късно прави опит за въстание – т.нар. *Хаджиставрева буна* – част от плана на Раковски за освобождение на България. След разтурването на легията от сръбските власти през 1862 г. хаджи Ставри създава чета от около 100–150 души, с която тръгва от Лясковския манастир, но след няколко сражения четата е разбита между Трявна и Габрово.

верие на българите към него. С информацията, която носи, този рапорт на Лонг се оформя като един от най-богатите текстове, които разкриват реалното положение на мисията му в Търново, като предават чрез разказани случки и атмосферата в града: „Две нощи моят дом беше пълен с приятели българи – мъже, жени и деца, които дойдоха и молеха за привилегията да спят под нашия покрив. Разбира се, не можех да им откажа. Приютих ги в голямата стая за събрания и след като прочетох 14-та глава на Йоан, изисках защитата на Онзи, който можеше да помогне. След това наредих да се загасят лампите и всеки да опита да си почине, а като проверих портата и вратите, както и моите револвери, легнах и аз“[146]. Може да се каже, че тези политически смутове са в основата и на проблемите на Мисията през годината.

В същото писмо Албърт Лонг признава за твърде малкия напредък в работата през 1862 година, както и за основанията да се обезкуражи, тъй като броят посетители на публичните служби намалява, вместо да расте, а онези, които са смятани за посветени в евангелските истини на теория, не са ги приложили на практика. Също така повечето българи са разочаровани от провала на църковните преговори, което води не само до апатия по отношение на религиозните въпроси, но и към образованието.

> Враговете на мисията не пропускат възможност да ни клеветят пред властите, но са се провалили, въпреки че първоначално успяха да разклатят доверието на новия паша към мен. [...] Но главната причина да действат против евангелското дело тук в България, не е нито политическа, нито религиозна; не е тяхното потисничество от турците, не е привързаността им към тяхната религия, но лежи в основата на факта, че от невръстни не са учени да зачитат истината. Несъмнено има изключения, но като цяло не откриваме в българите любов към истината.[147]

[146] Bulgaria. – *Forty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1863, p. 30.
[147] Ibid., p. 31.

Тази констатация на А. Лонг за изтеклата година идва след продължилите около месец атаки „от едно гръцко списание, орган на гръцката патриаршия и руското посолство и един йезуитски вестник“, без да има възможност за отговор, което противоречи напълно на принципите на журналистиката[148]. Въпреки че делата на мисионера говорят, както свидетелства Ст. Томов – „силно и убедително за практическата полза на духовно-просветната му дейност, та не е имало нужда да опровергава клеветите на противниците“[149], огорчението остава. Този случай е голям удар срещу мисионерското дело в града и Лонг съзнава, че има нужда от много голяма подготвителна работа преди да се зароди интерес у гражданите към духовните въпроси, което може да отнеме години. С убеденост той излага позицията си за съдействие за издаване на „българска евангелска литература“, която е израз на неговата прозорливост и перспективно мислене: „Хората започват да разбират все по-добре нашата позиция и влиянието ни съответно нараства. Но се нуждаем от по-цялостна организация на мисията и **помощ за отпечатване, създаване и утвърждаване на българска евангелска литература**“[150] (подч. мое – М.П).

Нова възможност пред работата на Албърт Лонг възниква след нарасналите му познания на турски език като евентуално разширяване на взаимоотношенията с мюсюлманското население. Дотогава посещенията му са се ограничавали основно до срещи с управителя, с бейовете и агите, но думите на един шейх, водач на обществото на дервишите в града, които предава в същия рапорт, оставят ярка следа: „Никога не гледам дали човек носи тюрбан, фес или шапка. Опитвам се само да надникна в сърцето. Искам да знам дали сърцето му е като моето. Обича ли Бога? Не питам дали се моли на св. пророк Мохамед (да бъде слава на името му!), или на св. пророк Исус (да бъде слава на името му!). Питам само дали познава

[148] Става въпрос за откраднатото от Лонг писмо, публикувано в „Цариградски вестник“ с нападки и обвинения срещу мисионерите и в. „България“ Вж. III. Ранни обществени изяви.

[149] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 17.

[150] Bulgaria. – *Forty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1863, p. 31.

Бога. Не само дали вярва в Бога, но дали познава Бога. Дали Бог живее в неговото сърце“[151]. Този шейх бил посетил всяка от българските църкви в града и се молил Бог да обърне хората от греховете им, а при раздяла стиснал ръката на Лонг със симпатия и добавил „Може и да не се срещнем отново на земята, но на едно място ще те видя – посочвайки нагоре с дългата си кокалеста ръка“[152].

Онези, които опознават мисионера, свидетелстват за силното морално влияние, което е упражнявал над всички, и за много добрите спомени, които е оставил в Търново. Интересни и изцяло в неговото убеждение на личност, която вярва в своята мисия, са думите на Лонг в отговор на запитването защо полага такъв труд, след като вижда, че повечето хора не го оценяват: „Работя занапред“[153]. Така първите методистки мисионери стигат до прозорливото заключение, че може да отнеме и над 10 години упорит труд без бърз видим резултат, но това мотивира и решението им да продължават да се трудят търпеливо, ползвайки средствата, с които разполагат.

Албърт Лонг и Уесли Претиман предприемат и съвместни обиколки до близките села и градове[154], включително Свищов. А. Лонг се запознава с видни граждани в града: Димитър Каранечев, Ангел Цветков, Юрдан Тишев, Стоян Руенски и др., като в домовете на някои от тях се организират църковни събрания. Неслучайно е призната основната роля на д-р Лонг за началото на евангелското дело в града[155]. Той откликва и на покани, отправени в писма и лични разговори, често придружен и от своя помощник, пътуващия книжар Г. Илиев. А търновският отец Димитър продължава да го посещава и водят

---

151 Ibid., p. 32.

152 Ibid.

153 МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 17–18.

154 Обиколките в Северна България се съсредоточават в т.нар. област Тузлук, като мисионерите посещават и редица турски села, където са приемани гостоприемно, тъй като опознали обичаите им, и където в израз на добра воля им носят тютюн.

155 Вж. **Ганчев, Ст.** *Свищов (принос за историята му*). Свищов: Печатница П. А. Славков, 1929, с. 72. На развитието на Евангелската методистка мисия и ползите от нея е посветена цяла статия в книгата.

Скица на училището в Тулча. *Forty-second Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1861, p. 50.

редовна кореспонденция по религиозни въпроси, независимо от опонентите. С него мисионерът поддържа връзка и след като заминава за Цариград. Едно от запазените до него писма е от май 9/1864. Обръщението към свещеника е с почит към чина му и приемане като брат и колега, но и като приятел: „Благоговейний поп Димитри, Брате в Христа Господа". В началото Лонг признава, че му е трудно да започне: „Не знам как да захвана писмото си, защото ако вляза в едно обширно изяснение на сичките обстоятелства и сичките причини, които са съдействували досега да ме препятствуват от да пиша напред, тогази няма да остане нито време, нито място". Уверява го в приятелството си и пише, че се е наложило да остави много неща, поради интензивната работа в столицата. Изказва още съболезнования за „смъртта на Поп Стефий" и припомня с топло чувство за „добрите разговори, които сме имали наедно", като завършва с надежда да водят по-редовна кореспонденция и обещание от негова страна да не чака „толкози време до де да отговори"[156].

[156] БИА-НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864.

***

В **знаковата за Албърт Лонг 1863 година** е публикувана само една страница за България в Годишника на Мисионерското дружество не на обичайното място. По решение, съгласувано със Съвета на мисията на МЕЦ, той е преместен от Търново в Цариград[157], където предстои важна работа за завършване на превода и редакцията на българския Нов завет в екипа на д-р Илайъс Ригс. Към това се добавя дейността по преводите на трактати, брошури, книги, както и публицистични материали за широката публика. Същата година приключва и мисията в Шумен, тъй като не давала очакваните резултати, а Претиман е освободен да се завърне у дома. Ф. Флокен остава единственият мисионер в България в станцията в Тулча, където се открива училище[158].

Така завършва един важен етап от работата на Албърт Лонг за българите – периодът, в който живее непосредствено сред тях. В Цариград той продължава да се труди основно на литературното поле и да се среща, контактува и развива дейности с много българи, като два пъти годишно пътува и до България да наглежда работата по места. Писмата му с доклади до Мисионерското дружество във връзка с България продължават още няколко години, поради позицията на суперинтендант[159], която заема, дори стават по-детайлни, с повече наблюдения върху проблемите, свързани с езика, литературата, просветата.

---

[157] В своя по-късна публикация Лонг пише, че още през 1862 г. в Тулча пристигат представители от Мисионерския съвет, за да обсъдят молбата от двете библейски дружества – БЧБД и АБД – за преместването му от Търново в Цариград във връзка с работата по превеждане и редактиране на Библията на новобългарски език. След като предложението е одобрено и формалностите изпълнени, Лонг се мести в столицата на Османската империя през 1863 г. и се включва в Преводаческата комисия (**Long, A.** The Bulgarian Mission. – *Christian Advocate*, 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130–131).

[158] Вж. Bulgaria. – *Forty-fifth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1864, p. 16.

[159] Суперинтендант или мисийски надзирател – висока длъжност в Методистката епископална църква, представител на епископа в определена област, в която последният няма как да присъства постоянно. В случая с България суперинтендантът е отговарял за цялата Българска мисия на МЕЦ.

В края на **1864** г. Лонг пише най-дългото писмо до секретаря на Мисионерското дружество, вече като жител на Константинопол, с отчет за работата си и с мнението му за бъдещето на Българската мисия. Първоначално дава сведения за Тулча и колегата си Флокен, който е загубил много обещаващ млад учител, и за молоканите, които твърде бавно приемат евангелското учение. Лонг обаче забелязва, че, независимо от малкия напредък сред тях, „протестантството постепенно печелели уважение и респект на фона на ширещите се сред народа нелоялност, невярност, безбожие“[160].

Висока оценка дава А. Лонг за успеха на протестантската мисия в Свищов: „Не знам по-обещаващ от българските градове в мисионерско отношение от Свищов. Вдъхновен съм да видя началото на делото там. [...] Гаврил Илиев, нашият верен помощник и книгоразпространител, се оказа достоен за доверието, което му гласувахме, и чрез своя християнски живот и пример успя да затвори устите на повечето от хулителите“[161]. Мисионерът представя състоянието на църковния въпрос, който още не е решен, въпреки че заточените духовници[162] са освободени от официалните власти. Той изрежда и пречките пред мисионерската дейност сред българите, които е трудно да бъдат разбрани от онези, които не са запознати с темата в дълбочина – променящата се църковна, политическа и национална позиция.

Във връзка със своята работа в Цариград Лонг споделя, че се стреми да поддържа връзки с различни хора, води приятелска кореспонденция с учители и преподаватели, получава покани за срещи и разговори, на които се отзовава. Всяка събота проповядва на 10–40 българи и за известно време води библейски класове. Той дава сведения за издадените от Американската мисионерска печатница внушителен брой страници (700 000) главно на морални и религиозни теми, както и за сп. „Зорница“, посрещнато много добре от всички българи. Още пър-

[160] Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.
[161] Ibid.
[162] Иларион Макариополски и владиците Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски.

вата година обаче списанието се сблъсква със сериозни проблеми и спира след 5-ти брой[163] със забрана от правителството[164].

> След многобройни петиции и повдигане на въпроса, най-накрая постигнахме успех да представим случая пред Съвета, който е председателстван от министъра на обществените институции и преди две седмици беше решен в наша полза. Сега е върнат към Портата за потвърждение и могат да минат няколко месеца преди окончателното разрешение да бъде издадено. Възможно е след достатъчно дълго изчакване, когато се поинтересуваме от решението на случая, както често става тук, да бъдем информирани любезно, че документите за беда са се изгубили и молят да ги подадем наново.[165]

А. Лонг разкрива ежедневната си ангажираност както със списанието, така също и с Библейския проект: за работата всяка сутрин върху редакцията на Новия завет с двама образовани българи, с които не щадят усилия[166]. Той изразява надежда да завършат редакцията следващия месец, като от БЧБД са ги ангажирали да продължат и със Стария завет[167].

В политическо отношение Лонг признава изтеклата 1864 година за най-тежката поради гоненията на протестантските мисионери като резултат от променените поведение на властите: „На 18 юли без предупреждение бяха затворени офисите, печатните бази, складовете на протестантските мисии и Библейските общества – Американското и Британското, обискирани и запечатани по нареждане на начал-

---

[163] В. „Зайънс хералд“ публикува част от писмо на Лонг от 11.05.1864 г., в което той споделя причини за забавянето на сп. „Зорница“, но и за учудващо доброто приемане и разпространението му, което се поръчва дори от българи в Париж, Виена, Букурещ и други градове. Мисионерът изразява надежда, че списанието ще повлияе положително на онези, които отказват с пренебрежение протестантските брошури. В края на писмото благодари (неясно на кого) за изпратените книги, които малката му дъщеря поглъщала с жажда, и се надява, че те ще зарадват и българчетата в скоро време (*Zion's Herald*. 15.06.1864, p. 94).

[164] Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 88.

[165] Ibid.

[166] Ibid.

[167] Ibid.

Библейският дом в Ню Йорк, където е отпечатан новобългарският превод на Новия завет. *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 9, с. 69.

ника на полицията[168], заедно с което са арестувани незнайно колко турци с обвинения, че са станали протестанти. След като обаче процесите не са публични, липсва каквато и да е информация“[169]. Колкото до библейските складове и печатници, Лонг съобщава, че те са отворени скоро след ефективната намеса на американския дипломатически посланик Дж. Браун[170], но не и преди да бъдат щателно претърсени от полицията за забранени книги. Мисионерът описва и ефекта от тази враждебна демонстрация, отразил се дори повече в провинцията, където управителите започват на своя глава да вършат подобни действия. Той получава почти всеки ден

[168] Същата информация се потвърждава от в. *Съветник*, г. II, № 17, 25 юли 1864, с. 4. „Преди три седмици Имперското Правителство беше зело някои мерки против протестантскийът прозелитизъм, като бе запечатало една типография и една книгопродавница протестантски и затворило и някои заведения, гдето проповядваха мисионерите. То бе запряло също-де някои и от новообращенните“.

[169] Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 88. Лонг с основание се съмнява голям брой мюсюлмани да са свързани с протестантството и предполага, че Портата по този начин се е отървала от неудобни елементи.

[170] За Лонг е изненадващо, че не получават подкрепа от страна на британския посланик сър Хенри Булвър, който би трябвало да защитава религиозните свободи, дори напротив – той застава зад действията на турското правителство.

писма от потърпевши и според него ще е нужно много време хората там да осъзнаят реалната ситуация.

По време на ежегодната си обиколка в българските земи А. Лонг разбира, че е следен от полицията, като приятелите, при които отсяда, са привиквани и оставяни по няколко дни за разследване на връзките им с него. Всъщност по това време в България има засилено присъствие на полиция и той изразява опасения, че съществува възможност гръцките владици да се възползват от последните събития и да надъхват властите срещу мисионерите. Надява се обаче повече хора, които преди това не са знаели за тях, да проявят интерес и да се запознаят с фактите: „Това е сезон на изпитания и мрак за каузата на истината за всички народности в Империята. Не е време за униние, а за настойчиви молитви[171] и нестихваща енергия“[172].

В Годишника от **1866** липсва писмо от А. Лонг за предходната година, но е представена накратко молбата от АБД към Методистката епископална църква той да бъде командирован в САЩ за отпечатване на българския Нов завет на техни разноски. А в Годишника от **1867** г. е поместено писмо на А. Лонг от Ню Йорк, където той наблюдава отпечатването на Новия завет, което се надява да може да завърши до лятото и да се завърне в Константинопол. В него припомня за задълженията си към мисионерското дело до отпътуването му за Америка[173], описва българите като интересни, но потиснати и дълго пренебрегвани хора.

Най-голямото притеснение на Лонг, изразено в тези писма, е, че от Мисионерското дружество губят ценно време: „Османската сила трепери, но вярвам, че този, който държи в ръката си съдбите на всички нации, няма да позволи тази империя да се разпадне преди българите да са подготвени, да са

---

171 Лонг съветва да се отправят молитви не само за успеха на евангелието, но и за властите, и за посланиците на християнските държави.

172 Ibid., p. 90.

173 Мисионерът изрежда своите обичайни задължения: превод и редактиране на Българската Библия в сътрудничество с д-р И. Риис, издаване на сп. „Зорница“ и отпечатване на брошури, трактати и други публикации на български език, ежеседмично проповядване пред около 50 души, водене на активна кореспонденция с приятели и познати, чийто интерес постепенно нараства.

изградили интелектуална и религиозна култура, за да вземат участие в административното управление на тяхната провинция, дома на бащите им“[174]. Лонг основателно повдига въпроса за уместността от продължаване на работата сред молоканите, която няма голям напредък. Единственият по-значим успех е, че част от преведената религиозна литература е намерила пътя си именно през Тулча към Руската империя[175].

След като д-р Албърт Лонг се завръща в Константинопол, продължава с публицистичната дейност и с преводи, съчинения и публикации на евангелски книги и трактати на български език[176]. Ангажираността му с дейностите по мисията сякаш не позволява в писмата да споменава лични събития. Но за първи път той споделя събитие в личен план в доклада си от **15.12.1868** г.: „Сърцата ни все още скърбят за загубата на момиченцето ни миналия февруари, въпреки че усещаме грижата на небесния Баща, опазил живота и здравето на отделни членове на мисията“[177]. За тази загуба се разбира и от писмото му до поп Димитър от Търново непосредствено след случилото се, когато болката е още по-голяма:

> в тези два месеца дето съм тук в Цариград съм имал у дома толкози скръб и попечение щото почти не съм излязъл по някоя работа. Второто ни детенце (Клара) било болнаво, когато отидохме оттука за Америка. Лежало е и всичкото време, като бяхме там. Сега е много близо до смърт и лекарите никаква надежда не ни дават за оздравяването му. Вий, който сте отец, знаете да оценявате чувствата ми като виждам милото си дете така да увехнува от ден на ден.[178]

---

[174] Bulgaria. – *Forty-eight Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church.* New York. 1867, p. 105. За да се разгърне по-широка дейност, Гаврил предлага да бъдат изпратени още трима мисионери – за Търново, Видин и Русе, а Лонг настоява и за четвърти.

[175] Ibid., pp. 104–106.

[176] Bulgaria. – *Forty-ninth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church.* 1867, p. 113. В статията за България от 49-тия Годишник за първи път се появява титлата „д-р“ пред името на Лонг, след което публикациите винаги отбелязват по този начин д-р Лонг.

[177] Bulgaria. – *Fiftieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1868.* New York, 1869, p. 126.

[178] БИА-НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3496. Писмо на А. Лонг до Поп Димитрий, Цариград, февр. 1868.

В това писмо А. Лонг изразява непосредствено чувствата си, но и увереността, че са разбрани и оценени от българския духовник. То завършва с поздрави, искрени благопожелания, както и с любезна покана за продължаване на кореспонденцията между двамата. Съдържа и уточнения по въпроса за абонамента за „Зорница“. Подписано е с „Оставам брат ваш в Христа Господа“, а в послеписа – писан явно няколко дни по-късно – Лонг съобщава за загубата на дъщеря си. Негови размисли за смъртта могат да се открият в още няколко писма, както и на страниците на сп. „Зорница“.

В доклада си до Мисионерското дружество Лонг споделя с болка и за друга загуба – на утвърден служител от молоканите в Тулча[179], но и за присъединяването на няколко липовани[180]. Същата година станцията на българската методистка мисия обаче се мести от Тулча в Русчук, взето е решение за затваряне на мисионерското училище в Тулча, а главното събитие, на което акцентира Лонг, е подсилването на делото с изпращането на семейството на Едуард Уонлес[181], което да се присъедини в Русчук[182].

Загриженост звучи в написаното от д-р Лонг за положението в Свищов – след напредъка от предходната година, вярващите са подложени на гонения – управителят, подбуден от главния свещеник и от други зложелатели, затваря магазина на двама братя, работили на гръцкия празник на Дева Мария, извежда ги с обидни епитети, забранява им под заплаха от затваряне да твърдят, че са протестанти[183]. Лонг предприема

[179] Bulgaria. – *Fiftieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1868*. New York, 1869, p. 126.

[180] Липованци, липовани – друга руска малцинствена религиозна група със свои вярвания и обичаи, също изгнаници, обявени за разколници в Русия. Използват липови кори, на които рисуват икони, и това е едната от версиите за произхода на името им. Днес по-голямата част от тях живеят в Румъния, друга – в Украйна и в Североизточна България, като все още пазят своите древни традиции.

[181] Едуард Уонлес (Edward Wanless) (1837–1915) – американски мисионер на Методистката епископална църква, завършил колежа Белойт. Присъединява се за кратко към Българската мисия и след загубата на съпругата си през 1872 г. се завръща в САЩ с невръстната си дъщеря.

[182] Bulgaria. – *Fiftieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1868*. New York, 1869, p. 127.

[183] Ibid.

незабавни действия в защита на пострадалите чрез британското консулство в Русчук, като представя случая пред валията (управителя на Дунавския вилает) Сабри паша, а самите жители на града съветва да напишат оплакване срещу свищовския управител до Високата порта, което да ограничи такива действия за в бъдеще. В Русчук се среща лично с управителя, който му дава уверения за спазването на религиозните свободи: „На следния ден, точно като привършвах събранието в дома на Гаврил, каретата му спря пред портата. Беше дошъл официално да върне визитата. Събранието бе учудено, но Гаврил Илиев настани негово превъзходителство в гостната стая, докато привършим. Той наблюдава внимателно, когато хората си тръгваха – толкова чисти, интелигентни, вдъхващи респект мъже, жени и деца. Там бяха и двамата, към които се бе отнесъл несправедливо“[184]. Управителят е впечатлен от протестантите в Свищов и разбира за подстрекателствата на гръцкия свещеник срещу тях.

Лонг се завръща в Константинопол след среща с Уонлес в Търново през Ески Заара, Филипополис, Адрианопол, Родосто – областта, в която работят колегите им от Американския съвет. Почти във всеки град открива поне един-двама души, изповядващи протестантската вяра, включително в Плевен, Ловеч, Долна паланка. Той обаче забелязва промяна в политическата ситуация: въстаническа чета, дошла от Влахия, е разбита преди да успее да вдигне народа на бунт, което е последвано от много арести в България, както и че нова опозиция се надига срещу евангелското движение от млада патриотична партия, чиито лидери настояват, че протестантството е разрушително за техния национален план[185].

В края на **1869** г. Лонг отново пише до Мисията, че се чувства удовлетворен от поддържането на лични взаимоотношения с българи от всички съсловия в Константинопол и, въпреки че слушателите на проповедите му не са увеличават, все повече хора четат с готовност неговите писма:

[184] Ibid., p. 128.
[185] Ibid.

Годината беше белязана от най-голямата политическа активност досега: силна енергия и непоколебимо постоянство обзеха образованите класи из цяла България. Патриотичният ентусиазъм се канализира към по-безопасното – образованието. Много нови книги бяха публикувани през годината и бяха основани много училища. Освен всичко друго, това образователно движение има две важни цели – повдигане на националния дух и развиване на националния живот. Изрично трябва да се отбележи, че българките подкрепят идеята за образование с голям ентусиазъм. За последните пет месеца в България са организирани 12 женски дружества. Моето списание с някои брошури, вкл. писмата до Християнските майки са добре приети и четени от членовете на тези дружества, следователно това е много голямо поле, което всеки ден се разширява. [...] Викът сега е: Образование! Образование! Но уви – не религиозно, което целят лидерите на движението. И за повечето, ако не за всички от по-видните мъже, включени в движението, може да се каже, че се придържат към националната религия по-скоро от патриотически мотиви.[186]

Особено внимание заслужава информацията за женските дружества, за които споменава Лонг, и чийто глас започва да се чува все повече след като стават по-активни в подкрепата на образователни и други народополезни инициативи. Влиянието на издаваната в Цариград литература (част от която специално насочена към жените) с участието на д-р Лонг е значимо и произвежда постепенно видим резултат. Освен на български се отбелязва и напредък в издателската дейност на руски език – преведени и отпечатани са статии за вярата и основите на Методистката епископална църква, Катехизиса, Книги с въпроси към Стария и Новия завет, 90 химна, Църковна история.

От друга страна, Методистката мисия в България е изправена пред някои непреодолими проблеми: неочакваната кончина на еп. Кингсли на път за Константинопол[187]; целенасочената опозиция от страна на по-видните българи в Русчук; ата-

[186] Bulgaria. – *Fifty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1869.* New York, 1870, pp. 133–134.

[187] За този случай Лонг пише и в статията, публикувана в „Крисчън адвокейт“ (**Long, A.** The Bulgarian Mission. – *Christian Advocate*, 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130).

ките срещу мисията в Свищов, въпреки че Гаврил Илиев съобщава за известен нарастващ интерес[188]. Интересна асоциация прави д-р Лонг за работата си в Константинопол, сравнима с тази в Ню Йорк, където има също такова разнолико множество от всякакви националности и е трудно да се обединят и задържат младите хора[189]. Той споделя с болка и за публикуваните срещу протестантите книги, една от които „от монах в Русчук[190] с груб език и обиди". Загрижен за дейността на мисията, Лонг изказва проницателното мнение, че „Тези творби имат за цел да изплашат невежите хора, които са податливи на влияние, да се пазят да нямат нищо общо с нас; докато към по-образованите, които действително желаят да видят църквата си реформирана, прилагат съвсем различна тактика [...], която нанася повече вреда от откритата опозиция"[191]. Във възрожденския периодичен печат излизат материали от изявени възрожденски дейци, които открито заявяват неприемане на протестанската мисия. Л. Каравелов пише срещу протестантите от Библейското общество, че не следват целта да проповядват единство между всички народи и изповедания; Т. Икономов, Г. С. Раковски и други също изразяват опасения, че американците могат да разединят българския народ, а някои от тях подлагат на критика просветителската им мисия[192]. Въпреки че не може да се съгласи с всички протестантски практики и дейности, Петко Р. Славейков, работил дълго време в Преводаческата комисия на Библията, разбира и тяхната полза за духовното израстване на българите, и тяхната перспективност. Той застава срещу хулителите на протестантството и водещите недостойни препирни с тях, като ги

---

188 През 1870 г. е публикувана част от същото писмо на д-р Лонг и в: *Zion's Herald*, vol. XLII, № 22, p. 262, където дава още сведения за успеха на Г. Илиев в привличането на последователи към протестантската вяра.

189 Bulgaria. – *Fifty-second Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1870*. New York, 1871, p. 107.

190 Матей Преображенски издава сборник с изнасяните речи и слова в училища и църкви „Защита на православието, нападнато от протестантските мисионери с разни брошури" (Русчук, 1870).

191 Ibid., p. 107.

192 Вж. **Шопов, П**. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 159, 162.

обвинява, че „наносват още по-голяма вреда на религиозното чувство на народа“[193], поради което самият той е обвиняван в пристрастия към протестантите.

Белязана от големи изпитания за Българската мисия на Методистката епископална църква е и **1871** г. След смъртта на еп. Кингсли, изпратеният помощник на Флокен се налага да се върне преждевременно, а самият Флокен е претоварен с грижи за нарасналото си семейство и също подава молба за връщане у дома. В Годишника на Мисионерското дружество е поместена съвсем кратка статия за България с обобщение на дейността на д-р Лонг в Константинопол – да проповядва на българи, които посещават града, да редактира и публикува периодическо списание, книги и трактати на български език[194], но от публикацията в „Крисчън адвокейт“ се разбират подробности около тежката ситуация в периода[195]. Затова Лонг не е изненадан от решението на Съвета за закриване на мисията за България. „Съобщено ми беше, че съм свободен, ако реша да се върна в Америка, но ако предпочитам, мога да продължа самостоятелно работата си – проповядване, издателска дейност, превод на религиозна литература“. Това прекъсване на дейността на Методистката мисия в България съвпада с отворената покана към Лонг да започне работа в Робърт колеж и, както го съветват еп. Симпсън и еп. Харис, след дълго обмисляне той се решава на тази стъпка[196].

В Годишника на Мисионерското дружество за **1872** г. е обявено официално, че д-р Лонг е приел професорската длъжност в Робърт колеж, „което се очаква да засили християнското влияние върху младежите“, а Флокен и Уонлес са призо-

---

[193] *Македония*. г. V, бр. 51, 20 дек. 1871. Цит. по **Бонева, В.** „Ако метнем поглед през океана...“ Америка и американското във визиите на възрожденеца Петко Славейков. – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. Ив. Илчев и Пл. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 203.

[194] Bulgaria. – *Fifty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1871*. New York, 1872, p. 97.

[195] **Long, A.** The Bulgarian Mission. – *Christian Advocate*, 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130.

[196] Ibid.

вани да се върнат обратно в САЩ[197]. Поместено е и последното кратко писмо на д-р Лонг, свързано с неговата обиколка в Тулча, където църковното общество е намаляло значително. Там Лонг посещава миряните по домовете им, кръщава няколко деца, отслужва Св. причастие и ги наставлява съгласно нуждите им. В Свищов също няма видим растеж в малката група около Г. Илиев[198]. Свищовската станция д-р Лонг сравнява с тази в планинския град Банско, където работят техни колеги от Американския съвет, а организираните църковни общества в двата града са единствените, състоящи се от местни вярващи с български проповедници, без помощта на постоянно пребиваващ мисионер или действащи мисионерски училища.

През юли 1872 г. д-р Лонг прекратява църковните събрания в дома си в Цариград, предава разрешителното за издаване на сп. „Зорница“ на Американския съвет, закрива мисионерските банкови сметки и се премества в Босфора, за да се отдаде изцяло на преподавателската дейност в Робърт колеж и с това завършва 15-годишната му работа за Българската мисия на Методистката епископална църква. През 1873 г. се оттегля и от поста суперинтендант, но от Мисионерското дружество го молят да продължи сътрудничеството с тях[199]. Независи-

[197] Bulgaria. – *Fifty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1872*. New York, 1873, p. 117.

[198] Ст. Томов допълва информацията за периода, свързана с поканата д-р Лонг да извърши първия венчален обред на приели протестантството младоженци – Васил Караиванов и Зинка Тишева, дъщеря на Юрдан Тишев, първия евангелист в Свищов. Беседата, която Лонг представя за съпружеския живот, предизвиква интерес и у гостите, и у съседите (МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 19).

[199] Когато еп. Харис пристига за официална среща с Лонг в дома му в Константинопол през 1874 г., заедно с Ф. Флокен и Г. Илиев, се опитват да го убедят, че има голяма нужда от завръщането му в България. Отговорът му е искрен и прям: „Аз съм верен методистки пастор, син на методистки проповедник, и по убеждение се съобразявам с дисциплината и методите на църквата. Като такъв винаги съм бил лоялен към Мисионерския съвет и всяко решение или промяна са съгласувани с него. Аз не съм дошъл в България своеволно, но съм избран и изпратен от църквата“. След това заявява, че е готов да приеме каквото му наредят от Мисионерския съвет, дори ако трябва да го изпратят в Япония, Индия или Китай. Трите остават няколко дни, дискутират планове за разширяване на мисионерската дейност и посещават Робърт колеж, а еп. Харис, самият той

мо че се е отказал от позицията, д-р Лонг продължава да извършва мисионерска работа и да помага с каквото е по силите му предвид огромните ангажименти в Колежа. За негов приемник препоръчват Фредерик Флокен и той е върнат със семейството си и с още едно семейство – Бухтел, което обаче скоро се прибира поради влошеното здраве на съпругата. Но положителна тенденция е включването на повече български помощници, посветени на мисията: Гаврил Илиев, Йордаки Цветков, Димитри Петров, Стефан Гечев, Тодор Николов. В Годишника за 1872 г. Лонг цитира и писмата на Флокен относно откъсването на Българската църква от гръцко влияние: „Българската екзархия става глава на националната църква; около 15 епископи са заели предишните гръцки диоцези и над 500 български свещеници извършват богослужения в църквата. И може да се предполага, че дългоочакваната нужда е снабдена, но фактът, отбелязан от самите българи, е, че те сега имат йерархия, която се различава от предишната единствено по езика и по нищо друго“[200]. По мнението на Флокен жадуваните реформи така и не се случват според очакванията на хората, разочарованието расте, а епископът, от когото се е очаквало най-много, всъщност забранява да се чете Библията в неговия диоцез. Оказва се, че за повечето възрастни хора и за много от младите гръцкият дори е по-разбираем от църковнославянския, на който започват да се водят службите. Друга причина за недоволство, което забелязват мисионерите, е прибързаното ръкополагане на митрополити и назначението им от екзарха, вместо да се обръща повече внимание на способностите и характера на кандидатите.

При сравнение на докладите на д-р А. Лонг и Ф. Флокен се разкрива много богатият, дори поетичен, английски и стегнатата структура на изложението с логически преходи на мисълта и прозорливи обобщения в текстовете на Лонг. Писмата на Флокен са пълни с примери, които обаче стоят като

професор в колеж, след като вижда работата на Лонг, я оценява високо и разбира, че по-добре би било той да остане в Колежа, тъй като по този начин би могъл да извърши много повече. **Long, A.** The Bulgarian Mission. – *The Christian Advocate*, vol. 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130.

[200] Bulgaria. – *Fifty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1872.* New York, 1873, p. 125.

пришити и, въпреки че обрисуват отделни аспекти от работата, не могат да я представят в пълнота, докато А. Лонг вижда цялостната картина и прави обективни заключения и предложения за по-нататъшната работа, които се приемат с готовност от ръководството на мисията.

След напускането от д-р Лонг на поста суперинтендант, писмата му към Мисионерското дружество на Методистката епископална църква спират. Едва през октомври **1896** г. той изпраща саморъчно написана биография и кратко обръщение към секретаря, че има свободата, след като е приключил с ангажиментите си към Мисията, да пише без да е обвързан с изисквания за данни и факти. Благодари няколко пъти за връзката с дружеството и изказва задоволство, че не са го забравили след 15-годишната му служба. Припомня за трудностите и чувствата си като на „самотен стражар“[201] в пионерското дело, което е трябвало да върши, и което е оставило неизличим отпечатък върху живота му[202]. Но той продължава да се интересува живо от духовните битки на един народ, на когото се е посветил. За това говорят и практичните му действия, когато почти всяко лято по време на ваканциите от Робърт колеж минава през Русе и се вълнува от евангелската работа в Северна България.

Статията „Българската мисия“ (**1899)** осветява още някои детайли от дейността на Лонг, свързана с българите между 1857 и 1872 г. – период, който самият той определя като много важен. Освен познатите от писмата до Мисията събития, тук д-р Албърт Лонг представя подробности най-вече за преместването на станциите и промяната на длъжността му, както и за решението му: „Аз така наредих нещата, че да мога два пъти годишно да посещавам Флокен и заедно с верния български помощник Гаврил Илиев да разширявам обиколките

[201] За кратък период между Априлското въстание и Руско-турската война Лонг остава единственият, свързан с Методистката епископална църква в района, като мисията фактически е закрита, за да започне своята дейност сред българите отново след Освобождението.

[202] GCAH – Microfilm Edition of the Mission Biographical Reference files, 1880s-1969, Reel #49, 1514. Long, Albert L. Дължа благодарност за материала, получен от Франсис Лайънс (Frances Lyons, C.A. Reference Archivist at General Commission on Archives and History).

в България не толкова като надзирател, а смирено да върша работата на мисионер“[203]. С това Лонг разкрива, че никога не е оставял мисионерското си призвание, дори след като официално прекратява работа към Методистката епископална църква. Част от фактите вече са дадени в някои бележки или допълнения към текста, но тук се разкриват и някои наблюдения за случилото се след 1876 г.:

> ... с ужасните кланета и терора над цялата земя, последвани от година изтощителна война и окупация на победилата, но деморализирана армия. И когато настъпи радостният момент и българите са пробудиха за тяхната самостоятелност след повече от 4-вековен сън и направиха свое правителство, когато златната възможност за духовна работа беше налице, нашите хора не можаха да я използват. Надигналата се вълна на войната и кръвопролитието бе отнесла цялата американска сила и нашата мисия като такава вече не съществуваше. Ценното време, което бе изгубено, докато мисията събере нови сили, никога няма да се върне. Флокен, който едвам спаси живота си, е толкова обезкуражен да се върне и започне отначало. България беше възстановена, но за историята на тези десетилетия на надежди и страхове, на нови раздели и нови разочарования сякаш няма какво да се каже тук. Това е друга история. Само ще вметна, че през това време съм поддържал **ежедневна комуникация с българи** и съм се старал да помогна на мнозина, които, като публични личности, написаха историята на свободна България, а през последните пет години преиздадохме два пъти българската Библия и **моят интерес към българите, тяхното политическо и духовно благополучие, не намаля по никакъв начин.**[204] (Подч. мое – М. П.)

С тези думи д-р Албърт Лонг показва съпричастността си към развитието и възхода на българския народ, който пред очите му израства в нация. А с книжовното си дело, венец на което е преводът и редакцията на Библията на новобългарски език, с образователната си дейност, повлияла поколения българи, с обществените и народополезни изяви, привлекли вни-

[203] **Long, A.** The Bulgarian Mission. – *Christian Advocate*, 74, Jan 26, 1899, № 4, pp. 130–131.
[204] Ibid., p. 130.

маниeто на западната общественост към един забравен народ в подкрепа на стремежа му за независимост, той се нарежда сред най-успешните мисионери с влияние върху българската литература, култура, история.

I.
КНИЖОВНО ДЕЛО

До идването на първите мисионери в България от Британското и чуждестранно библейско дружество (БЧБД) са издадени няколко тиража от Новия завет в превод на отец Неофит Рилски (книгата излиза през 1840 г., като до 1859 г. са публикувани общо 6 издания), както и няколко брошури в Смирна[1]. Това е първият общоприет превод на Новия завет на новобългарски и има изключително значение и за налагането на българския език в богослужението. Количеството книжна продукция, преведена и разпространявана по протестантска линия – повествователни творби с нравоучителен характер, които в немалка степен оказват влияние и върху развитието на преводната белетристика през Българското възраждане – значително нараства след отварянето на американските мисии през 1857 г.[2] Немалкият обем на възрожденските книги, които имат за основа протестантски издания и брошури, с малки изключения не предизвиква специален интерес през XX век, въпреки че учени като Б. Пенев, Ив. Шишманов, М. Стоянов, Ст. Младенов, П. Динеков, Л. Минкова, Д. Леков, Н. Аретов,

---

[1] Смирна става център на мисионерската дейност на Американския съвет преди да се отвори станция в Константинопол и основна база за печатане на литература. Благодарение на гърка печатар Дамиан мисионерите влизат в контакт с българите и през 1838 г. се обособява българско отделение за отпечатването на Неофитовия превод на Новия завет. Там са отпечатани и преводните книги: „Нещо за безграмотните человеци“ (1843); „Коренът на пиянството и каква полза принося на ония, що пият много“ (1842, превод на З. Княжески), „Приятелски съвети на родителите как требува да отхранват децата си“ (1842, 1851); „Психология или Душесловие за учение на децата“ (1844, 1851). Важен момент е отбелязан в писмо на Илайъс Риггс от 16.11.1843 г. – да ревизира брошурите, които вече са излезли, с помощта на подходящ учител. Вж. **Wiener, L.** America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840–1859). – *Modern Language Notes*. Vol. 13. 2 Feb., 1898, p. 40.

[2] Тази положителна тенденция продължава и след основаването на българското Евангелско дружество през 1875 г., като и след Освобождението нравствено-религиозният трактат и нравоучителната белетристика продължават да заемат важно място.

В. Смоховска и др., които проучват преводната литература през Възраждането, както и някои енциклопедични издания, отразяват в изследванията си този факт и значението му за духовното развитие през XIX век[3]. Макар и по-рядко, появяват се изследвания, които представят мисионерската книжна продукция в сравнителен план с другите издания и така се откроява големият ѝ обем, характерен най-вече за 60-те години на XIX век. Т. Несторова обръща внимание на факта, че след като няколко издания на Новия завет вече са разпространени сред народа, възрожденците „жадно посрещат и тези брошури“[4]. Р. Ангелова основателно отбелязва един важен аспект на идването на мисионерите през Възраждането – сякаш те пристигат навреме, за да подкрепят българите в започналите процеси на обнова: това е „появата им [на мисионерите – бел. моя, М. П.] точно в подходящия момент и възможността да предложат поне няколко книги, които задоволяват съществуващото вече търсене на този род книжнина“[5].

В годишните отчети на АСПМЧ могат да се проследят тенденциите в книгопечатането на български език през XIX в. Те отразяват динамиката на навлизане на поучителни и религиозни текстове чрез реализираните тиражи – напр. за 1867 г. Новият завет излиза в тираж 5000 бр., сп. „Зорница“ – 2000 бр., Химни – 3000 бр., Проповедите на Гудъл – 3000 бр., а брошурите „Кръщението“, „Причастието“, „Пътя за спасение“, „Папата и Римо-католическата църква“, „Бедният Йосиф“, „Двете агнета“, „Небесният глас“ и „Какво означава да вярваш в Христос“ – по 3000 копия или общо над 40 000 бр. книжни тела с над 3 000 000 страници[6]. Зад тези цифри стои огромна преводаческа и редакторска работа по подготовката

[3] В някои по-нови изследвания се изпуска този принос – напр. **Гергова, А.** *Книжнината и българите XIX – началото на XX век*. София: БАН, 1991. *Атлас на българската литература. 1740–1877.* Пловдив: Жанет-45, 2012.

[4] **Несторова, Т.** *Американски мисионери сред българите 1858-1912*. София, 1991, с. 75.

[5] **Ангелова, Р.** Протестантите – „другите“ за шуменската общественост през втората половина на XIX столетие. – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в бълг. земи [Сб. докл.].* София: Гутенберг, 1999, с. 366.

[6] *57-th Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Cambridge: Riverside Press, 1867, p. 23.

за издаване както на Новия завет, така и на сп. „Зорница“, и на трактати, брошури, книги за широката читателска публика, както и търсене на преводачи и издатели. А за реализирането на този процес най-съществен принос имат д-р Илайъс Риг и д-р Албърт Лонг.

Книжовното поле е първото, към което се насочва Албърт Лонг малко след като пристига в Шумен и напредва с усвояването на българския език. Той осъзнава нуждата от писаното слово, чрез което да образова и разкрива духовните принципи пред читателите. За тази цел започва с преводи на трактати и брошури, разкази и повести, като стига до световноизвестния роман на Джон Бъниан „Пътешественикът“. През 1863 г. се включва в Комисията за превод и редакция на Библията на новобългарски език в Цариград и започва да редактира сп. „Зорница“ (1864). Това са няколко значими проекта, на които посвещава своето време и усилия. И докато активният ангажимент на д-р Лонг с превода на брошури продължава докъм 1866 г., когато пътува до САЩ за отпечатването на Новия завет, а редактирането на сп. Зорница“ – до 1871 г., то работата му върху Библията не приключва с издаването на цялостната версия през 1871 г., а продължава с редактирането на текста за последващите издания почти до годината на смъртта му през 1901 г. На всеки от тези аспекти в книжовната дейност на д-р Лонг е посветена отделна глава в настоящата книга, за да се проследи в детайли неговият принос за духовното издигане на българите чрез грижите за просветата с преводите, с всички знания, които дават и книгите, и сп. „Зорница“ на българските възрожденци.

Първа глава
ЛИНГВИСТ И ПРЕВОДАЧ

В продължение на 50 години Уорнър Лонг пастирува голяма енория в западния планински район на щата Пенсилвания. Обикаляйки своите църковни общности, той винаги носи в дисагите на коня си библии, сборници с химни и други религиозни книжки[7].

Този пример с баща му, който се грижи за нуждата от духовна литература на отдалечените енориаши, винаги стои пред Албърт Лонг. В същото време Албърт си дава ясна сметка за едно от основните правила на мисионерството – а именно да се научи местният език – и че то не бива да се заобикаля по никакъв начин. Така мисионерите опознават много по-добре културата и страната, където са изпратени, а, след като научат езика, могат да се захванат и с превода на полезни книги, учебници, на самата Библия.

Първите си години в Шумен Албърт Лонг и Уесли Претиман посвещават на засилено изучаване на езика, за да могат да общуват непосредствено с българите и да представят библейските истини по-ясно и разбираемо. Докато българският език се оказва по-голямо предизвикателство за Претиман, Лонг само за шест месеца напредва дотолкова, че „успял да се упъти с езика добре и написал кратки съчинения на български с твърде малко погрешки“[8] благодарение на първия си учител – чеха Йосиф Майснер (или както се представя Милановић)[9]. Той защитава постигнатото от Лонг дори пред митрополит Вениамин[10], който за шест години не бил научил български: „Бъ-

[7] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 2.

[8] Алберт Лонг. – *Християнский свят*, г. X, бр. 9, 1901, с. 164.

[9] Вж. бел. 97. Вероятно с помощта на Майснер Лонг е усвоил и други славянски езици – чешки, сръбски.

[10] Вениамин (неизв.–1870) – преславски митрополит от 1850 до 1861 г. Срещу него няколко пъти се надигат учителите и обществениците от Шумен, като успяват окончателно да го отстранят през 1860 г., и настоя-

дете уверен, че този американски мисионер ще стори нещо за България, а вие нищо няма да сторите!“[11]. Освен това Лонг много бързо откроява проблемите при превода – трудностите с религиозните понятия и различните значения, които българите влагат в тях: напр. ***вяра*** свързват само с приемане на вероюто, ***покаяние*** – със задължение, което се налага от духовник във връзка с извършени грехове от християните и т.н. Затова Лонг излага в своите рапорти съображения и възможни решения на този проблем: „търсим нов подход с езика, избор на нови думи (които не са натоварени с теологическо значение) и дефиниране на стари, за полагане на основата на чистите библейски истини“[12].

Когато усвоява достатъчно добре българския език, А. Лонг отправя молба към *Tract Society*[13] за снабдяване с трактати и брошури, която издава неговото прозорливо виждане: „Религиозните трактати са особено важни за този регион. Ние имаме причина да вярваме, че те ще бъдат разпродадени и четени с интерес“[14]. За около година след пристигането си в провинция България мисионерът се е ориентирал в ситуацията и е осъзнал основните нужди за по-нататъшната си работа: „Ще ги преведем сами. Особено са ни необходими религиозни четива за този регион и нуждата расте с всеки изминал ден“[15]. Албърт Лонг се ангажира да направи всичко необходимо, за да подкрепи този процес, а след като Мисионерският съвет отпуска първоначалната сума, работата му сред българите придобива нови измерения.

ват Високата порта да признае независимата им йерархия, а „младежите заплашват открито, че ако митрополитът не напусне веднага града, те ще станат протестанти“. Вж. **Бонева, В**. *Българското възраждане в Шумен и шуменско.* 2007. – *LiterNet* [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/content.htm [прегледан 27.05.2023].

[11] Пак там.

[12] Bulgaria. – *Fortieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1859, p. 40.

[13] В случая А. Лонг пише до Методисткото брошурно дружество (*Methodist Tract Society*), основано през 1817 г. Писмото му с дата 08 декември 1858 г., Шумен, е публикувано на страниците на Годишника.

[14] *Seventh Annual Report of the Tract Society of the Methodist Episcopal Church*. New York 1860, p. 26–27. (прев. мой – М.П.)

[15] Пак там.

Независимо от липсата на печатна база на територията с преобладаващо българско население, Лонг започва превеждането на брошури, кратки разкази и помощна библейска литература на български език, като осъзнава трудността за печатане в Ню Йорк и предлага Константинопол или Букурещ. През пролетта на 1861 г. се опитва да съдейства на Пандели Кисимов, който неколкократно е подавал прошения до търновския мютесариф Ашир бей за откриване на печатница в Търново[16]. Самият заинтересован да се отвори българска печатница за преводна литература, включително и за да противостои на атаките на Гръцката патриаршия, руското вицеконсулство и в. „България", орган на униатството, Албърт Лонг „търси подкрепа от страна на американските дипломатически представители в Цариград. Те поставят въпроса за печатницата пред централните власти, в резултат на което от Високата порта заявяват, че скоро ще извадят нужния документ"[17]. През лятото мисионерът научава, че разрешението е издадено и изпратено, но то така и не пристига в Търново, а Кисимов разбира, че е жертва на османската администрация, която не иска да допусне развитие на печатарското дело във вътрешността на българските земи и огорчено споделя: „С тая последна и официална лъжа, която учуди и г-н Лонг в Търново и американците в Цариград, се затвори сметката на надеждата ми от ръждясалите турски понятия и страхове срещу всяко културно средство в ръцете на раята"[18].

В началото на 60-те години на XIX в. във Филипополис е основана мисионерска християнска книжарница, а през 1862 г. е подписан договор за разпространение на евангелска литература, подготвена и отпечатана от мисионерските организации, с Христо Г. Данов[19]. Според твърдението на Д. Маринов,

---

[16] Кисимов се сблъсква с категоричния отказ на Ашир бей с аргумента, че трябва да получи разрешение от централната власт, но дори след срещата с великия везир Къбръзлъ паша и полученото обещание, нищо не се случва.

[17] **Якимов, Г.** *Пантелей Кисимов. Живот и дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 2003, с. 79.

[18] Пак там, с. 80.

[19] Христо Г. Данов (1828–1911) – български възрожденски учител и книжовник, родоначалник на книгоиздаването в България, наричан „Апостол на

самият „Хр. Г. Данов, моя неуморим сеятел на просвета и национално пробуждане, беше подкрепван и морално и материално от евангелистите. А Данов беше предан син на православната българска църква и на отечеството. Манчов[20], друг сеяч на просветно семе, беше също крепен от евангелистите“[21]. Мисионерите организират мрежа от пътуващи книжари – привлечени са и българи за осъществяването на тази дейност – Гаврил Илиев, Никола Бояджиев, Никола Славов, Стефан Курдов, Петър Бориков и др. Наред с книги и брошури, повечето от тях разнасят писма и нелегални позиви във връзка с подготовката на Априлското въстание. Узунджовският панаир също не убягва от погледа на мисионерите, които предлагат Библията, Евангелието и други преведени и добре подвързани и оформени книги и брошури, като участието им „до известна степен свързвало Българското възраждане с голямата американска и английска литература“[22]. И въпреки че мисионерите се сблъскват с безразличието на повечето читатели към духовните въпроси, интересът към Библията нараства, а брошурите често са вземани поради това, че са най-достъпното и дори безплатно четиво. Затова първоначалните усилия на мисионерите се насочват към превод на брошури, кратки разкази и трактати по основополагащи въпроси на вярата, както и отпечатването им в Цариград. Най-големият проблем при изследване на тази дейност обаче остава анонимното публикуване на повечето от изданията и затова трудът в тази част не залага на категоричността, а по-скоро представя някои хипотези на база открити до този момент документи и писма.

народната просвета“.

[20] Драган Манчов (1834–1908) – възрожденски просветител, общественик, книгоиздател от 1862 г., осигурил излизането на над 80 книги през Възраждането, самият автор на няколко учебника, преводач, редактор на в. „Стара планина“.

[21] **Маринов, Д.** Протестантството в Лом.– В: Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия*, Т. III. София: Изток-Запад, 2013, с. 289–291.

[22] **Граматиков, Г.** *Узунджовският панаир*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 203.

Нравоучителна и религиозна книжнина

Още първата година от пребиваването си между българите А. Лонг представя специфичната належаща нужда от достатъчно добри *брошури*[23], *трактати*[24], книжки с разкази и афоризми, които да предизвикат интереса им и да ги подбудят чрез тях да четат и изследват Светите писания, но и, четейки „насаме", да избегнат скептицизма на своите сънародници: „Мнозина, които биха прочели брошура насаме [...], не биха се осмелили да разговарят публично с мисионерите"[25]. Това са типично просвещенски жанрове, наред с поучителните слова, дидактичните разкази, диалозите, трактатите, и имат широка библейска основа, но се отличават с все по-занимателни и разнообразни сюжети.

Общият брой на брошурите, които мисионерите отпечатват в издателския център на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ) в Цариград[26], в книгопечатницата на А. Минасиан, към края на 60-те години на XIX век надминава 40. Те съдържат нравствено-морални истории и поучения, библейски сюжети с препратки към реалния живот, практични съвети към родители и др., насочени към издигане на духовната култура и според изразеното мне-

---

[23] Речниковото значение на думата „брошура" я определя като „малка, подшита, неподвързана книга, посветена на актуални въпроси с временен характер (обикн. с полемично или агитационно съдържание). – *Речник на българския език.* Т. 1 (А–Б). София: БАН, 1977, с. 803.

[24] Според РБЕ „трактàт м. (лат.) – научно съчинение, в което подробно се разглежда теоретически някакъв въпрос. (*Речник на българския език*, БАН. [онлайн]: https://ibl.bas.bg/rbe/lang [прегледан 27.05.2023]). Важно е да се отбележи разликата между средновековното понятие за трактат *treatise* и *tract* – писмено изложение с по-малък обем; кратък трактат, свързан предимно с въпроси от практическата религия. В българския език няма разлика в превода на двете понятия, като в случая второто определя същността на издаваните от протестантите материали.

[25] Bulgaria. – *Fortieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church.* New York, 1859, p. 40.

[26] Първите брошури, издадени след официалното откриване на мисиите за България, са: „Бедният Йосиф" (1858, 2-ро изд. 1861); „Питания за четението" (1858); „Нещо за безкнижните человеци" (1858 – 3-то издание на „Нещо за безграмотните человеци" с променен език и правопис (първото е сред ранните издания на брошури още през 1843 в Смирна).

ние на Л. Вийнер са използвани като помагала за изучаване на български език в училищата[27]. Самият А. Лонг се включва в разпространението им – в писмо до Найден Геров от февруари 1862 г. Земфир Тодоров се оплаква от мисионера, че носил 6–7 вида брошури в разстояние на две седмици, след това още две и не можели да го спрат, въпреки че „призовахми ониа склонните кам него и ги возвърнахми“[28].

Брошурите са отпечатвани анонимно, основно са преводни, но липсва име на автор, както често и на преводач – целта е била да предадат някакво кратко, синтезирано послание, без да изпъква образът на пишещия. В основата на посланието обикновено стои библейска поука, история на някой герой, една тема или проблем. Нравоучителният тон не е толкова категоричен, но дава свобода на четящия да направи своя избор. За тази прекалена скромност на директора на издателския център Илайъс Риг и на преводачите Ив. Шишманов отбелязва: „Най-сетне няма ли господин Риг да се насърчи и ни опише своята толкова плодовита и многостранна дейност? Пред вратата на вечността скромността – тая толкова висока и рядка добродетел за един млад обществен деец – се преобръща в порок“[29]. Въпреки анонимността при издаването, може да се достигне до няколко сигурни брошури и книги, върху които Албърт Лонг оставя свой отпечатък. В отчетите на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква като подготвени с тяхно съдействие са посочени:

Трактати/брошури

Appeal to Sound reason, 24 000 р. – „Извод от советите на здравий разум“ (1863, 2-ро изд. също 1863)

Dialogue on Religion, 72 000 р. – „Разговор между двама приятели върх душевни предмети“ (1863, на Албърт Лонг с подпис в края на текста „От А. Л. Л.“)

---

[27] **Wiener, L.** America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840–1859). – *Modern Language Notes*. Vol. 13. 2 Feb., 1898, с. 39.

[28] **Геров, Н.** *Из архивата на Найден Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ.* Т. 1–2. София: БАН, 1911–1914, с. 923–924.

[29] **Шишманов, Ив.** Български преглед, г. IV, 1897/98, кн. 11, с. 78. Цит. по **Кожухаров, Д.** *Първата евангелска църква в България. Дейността на американските мисионери.* София: Нов човек, 2018, с. 16.

Children's tract N 1, 64 000 р. – „Нравоучителни книжки за малки деца" № 1 (1863)

Children's tract N 2, 64 000 р. – „Нравоучителни книжки за малки деца" № 2 (1864)[30]

Книги

Little Henry, 237 000 р. – „Малечкий Хенрих и неговът бавач" (1864)

Dairyman's Daughter, 396 000 р. – „Колибарската дъщеря" (1864)[31]

Pilgrim's Progress, 120 000 р. – „Пътешественикът от тойзи свят до онзи" (1865) [32]

Според този отчет на богослова и секретар на Мисионерското дружество Джон Рийд са отпечатани общо 977 000 страници, като първият трактат е с тираж 1000 бр. на български, вторият – с 3000, а третата и четвъртата книжка от 32 с. са с тираж 2000. За работата по превода, редактирането и отпечатването на тези издания Албърт Лонг има съществен принос. Трите книги, на които са посветени отделни подглави в изследването, са доказано негов избор и превод – отразени са в аналитичния репертоар на М. Стоянов „Българска възрожденска книжнина" (1957), а за останалите заглавия може основателно да се предположи, че е участвал или оказал съществено влияние.

В годината, в която излизат първите три от посочените брошури (1863), Лонг пише до Мисионерския съвет на Методистката епископална мисия: „Нуждаем се от по-цялостна организация на мисията и помощ за отпечатване, създаване и утвърждаване на евангелска българска литература"[33]. Това е знакова за него година – по решение на Съвета на мисията той е избран на позицията суперинтендант и преместен от Търново в Цариград. Там, с интелигентни и изявени представители на българската общност предстои важна работа за завършва-

[30] Нравоучителни книжки за малки деца № 2 (1864) не е отбелязано в Репертоара на М. Стоянов.

[31] Преводът на Лонг е според А. Балан.

[32] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodists Episcopal Church*. Vol. II. New York: Philips and Hunt, 1880, p. 304.

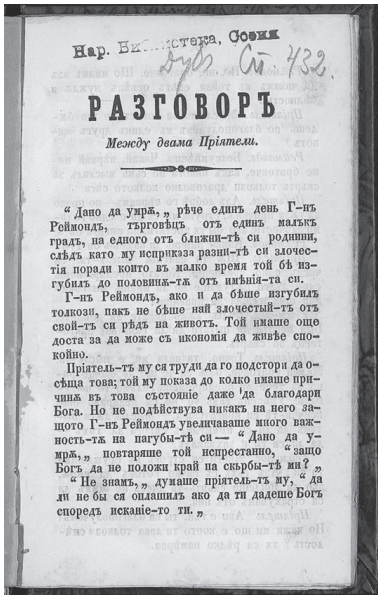
[33] Bulgaria. – *Forty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1863, p. 31.

нето на превода и редакцията на Новия завет на новобългарски език съвместно с д-р Риг, за да бъде отпечатан от Британското и чуждестранно библейско дружество[34].

Първият от посочения от Рийд в подробната статия „Мисията в България“ трактат с пълно заглавие **„Извод от съветите на здравий разум“**[35] представлява превод на част от съчинението на Доситей Обрадович[36]. Всички книгописи единодушно признават П. Р. Славейков за преводач[37], въпреки че Ст. Томов приписва превода на А. Лонг[38]. В оригинала на *Saveti zdravoga razuma* („Съвети на здравия разум“) на Доситей Обрадович от 1784 г. предговорът представлява съвсем кратко обръщение към читателите, след което се представят отделни глави за любовта, за вършенето на добро, за правото и т.н. Българското издание променя конструкцията и започва от четвъртата част на съчинението, която в оригинала започва с писмо, а то в превода функционира като увод. В текста има много податки, че българин е автор на превода: споменава се многократно за българската действителност, за това, че е учител от 20 години сред българския народ и Бог е дал тук да се роди – биографични вмятания, които сочат към П. Р. Славейков, не към А. Лонг. Ст. Томов явно се подвежда по изброяванията от американските статии, но няма други документи, които да показват, че „Съвети на здравия разум“ е превод на Лонг, въпреки че по това време двамата с П. Р. Славейков са рабо-

[34] Bulgaria. – *Forty-fifth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1864, p. 16.
[35] *Извод от советите на здравий разум*. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1863. Книгата е преиздавана още два пъти – през 1868 и 1881 г.
[36] Доситей Обрадович (1742–1811) – сръбски книжовник, философ рационалист, педагог, автор на *Saveti zdravoga razuma*, 1784.
[37] **Балан, А.** *Български книгопис за сто години 1806–1905*. София: Българско книжовно д-во от фонд Напредък, 1909: 4391; **Погорелов, В.** *Опис на старите печатни български книги: (1802–1877 г.)*, София, 1923: 615. **Стояновъ, М.** *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957: 6881 – с бележка „Преводачеството на Славейков е установено от Ам. Илиев“. **Теодосиев, Н.** *Каталог на българските печатни книги 1508–1878*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, 63–17.
[38] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 28.

тили заедно върху редакцията на Новия завет и най-вероятно са се консултирали един с друг по въпросите на превода, тъй като в българското издание има пасажи в защита на свободата на личната вяра и други протестантски възгледи[39].

Нар. Библиотека, София
Дубл. Сб. 432.

РАЗГОВОРЪ

Между двама Пріятели.

„ Дано да умрѫ, „ рѣче единъ день Г–нъ Реймондъ, търговѣцъ отъ единъ малъкъ градъ, на единого отъ ближни–тѣ си родинни, слѣдъ като му испрказа разни–тѣ си злочестія поради които въ малко время той бѣ изгубилъ до половинѫ–тѫ отъ имѣнія–та си.

Г–нъ Реймондъ, ако и да бѣше изгубилъ толкози, пакъ не бѣше най злочестый–тъ отъ свой–тъ си рѣдъ на живоътъ. Той имаше още доста за да може съ икономія да живѣе спокойно.

Пріятель–тъ му ся труди да го подстори да осѣща това; той му показа до колко имаше причинѫ въ това състоянїе даже 'да благодари Бога. Но не подѣйствува никакъ на него защото Г–нъ Реймондъ увеличаваше много важность–тѫ на пагубы–тѣ си — „ Дано да умрѫ, „ повтаряше той непрестанно, „ защо Богъ да не положи край на скърбы–тѣ ми? „

„ Не знамъ, „ думаше пріятель–тъ му, „ да ли не бы ся оплашилъ ако да ти дадеше Богъ споредъ искаше–то ти. „

Първа страница от „Разговор между двама приятели върх душевни предмети“ (1863)

За **„Разговор между двама приятели върх душевни предмети“ (1863)**, освен в статията на Рийд и в описа на Томов, има повече следи, че е свързан с Албърт Лонг. В. Погорелов, М. Стоянов и Н. Теодосиев[40] – откриват в края на текста инициалите на Албърт Лонг – А. Л. Л. В „Разговор между двама приятели върх душевни предмети“ е представен кратък диалог (събран на 24 страници) между г-н Реймонд и негов близък роднина и приятел. Той представлява нагледен пример как трябва да се води диалог в уважителен тон и без нападки, въпреки различните мнения, застъпени в диалога – нещо, което напълно се вписва в представите за изявите на Лонг. Диалогът е позната и добре приета през Възраждането форма, която се оказва подходяща за предаване на идеи и нравствени послания, и от актуален за балканските литератури жанр се налага постепенно в българската. Диалогова конструкция има и една от първите брошури, издадена от мисионерите в Смирна – „Психология или Душесловие за учение на децата“ (1844), в която са поместени 22 разговора между майка и син на достъпен за децата език.

[39] По-задълбочен анализ на съдържанието в сравнителен план вероятно би разкрил повече доводи за намесата на д-р Лонг.

[40] **Погорелов, В.** Цит. съч., № 622, с. 438; **Стоянов, М.** Цит. съч., 8768; **Теодосиев, Н.** Цит. съч., 63-44.

Повечето диалози през Възраждането са изпълнени с библейски реминисценции, цитати, образи, мотиви. Когато излиза „Разговор между двама приятели“, вече са познати диалозите на Неофит Бозвели – едни от първите творби в българската литература, които поставят открито и остро проблемите за духовното и политическото робство, за силата на просветата и образованието – идеи, заложени още в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски (1762). Добри Войников, след като се завръща от обучението си в Цариград и е назначен за учител, а впоследствие и за директор на Шуменската полугимназия, започва да пише за целите на годишните училищни тържества „разговори“ (популярните диалози), които, според Н. Пътова, жанрово стоят най-близко до диалогизираната беседа[41]. „Първите представления се предхождат от пред-театралните форми на декламация, изпълнявана по време на училищните празненства, с които в много от новобългарските училища се отбелязва краят на учебната година. Тази училищна практика продължава и се развива. За празниците учителите специално пишат „разговори“. Това са диалози по нравствени и просветителски теми, чиято утилитарност е в синхрон с училищния дух“[42].

Темата в „Разговор между двама приятели“ е свързана със загубата на част от имането на г-н Реймонд, който заявява, че е готов по-скоро да умре, отколкото да понесе случилото се. Неговият приятел, „братовче“, сравнява смъртта с пътуване и съответното приготовление, с което го кара да се замисли дали тя би сложила край на злочестините му. Повдигнати са въпросите за доброто, за даването на милостиня в контекста на заповедите от Декалога и Новозаветните заповеди, за да може г-н Реймонд да се вгледа внимателно в мотивите си и така да стигне до същността на християнството и духовните принципи: „Вярата в Исуса Христа не може да е *недеятелна*, тя би била една мъртва вяра която не би можела да служи за

[41] **Пътова, Н.** Войниковата драматургия в търсене на българската самоличност. – *Електронно списание LiterNet*, 05. 09. 2002. [онлайн]: https://liternet.bg/publish7/npytova/vojnikovata.htm [прегледан 12.04.2023].

[42] **Пътова, Н.** *Българската драма и театър: критическа хроника (1866–1910).* София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023, с. 38.

спасението на човека: на противъ тряба да е една вяра пълна с животъ и изобилна в добри дела, и която ся показва чрез една голяма ревност за доброто, и чрез един чистъ и свят животъ“ (с. 20)[43]. Накрая г-н Реймонд решава, че трябва да приеме този „цяр“ – вярата – и че не е време за умиране, след което е поместено кратко предупреждение: „И сега, читателю, ти, който може би си се похвалял толкози пъти за добродетелта си и добрите си дела, без да имаш жива вяра в Христа, пази ся. Онези твои мними добрини са само гордост и тщестлавие и те не могат да спасят душата ти“ (с. 23).

Библейските цитати, които се откриват почти на всяка страница от брошурата (общо 28), разкриват етап от работата върху библейския превод на комисията, в която е включен д-р Лонг – те не са копирани от съществуваща дотогава библейска версия. До този момент, освен черковнославянската версия, най-широко разпространен е преводът на Новия завет от Неофит Рилски (1840), а новият превод, върху който работи екипът на д-р Ригс, все още не е излязъл от печат. Таблицата показва, че основата на стиховете тук е заета от Неофитовия превод, но с редица осъвременявания и стремеж към употреба на източнобългарско наречие, като по този начин се доближава и до готвения за печат Нов завет.

ст.	Новий завет, 1840	**„Разговор“, 1863**	Новий завет, 1867
Матей 5: 22	Секой който се гнева на брата своего без причина, повинен е на судът.	**Сякой който ся гнева на брата си без причина повинен е на съдбата.**	Всякой, който ся гневи на брата си без причина, ще бъде повинен на съд.
Ефес. 4: 29	Никакво гнило слово да не излази от устата ви.	**Никакво гнило слово да не излази от устата ви.**	Никое гнило слово да не излязва из устата ви...

[43] Намесата в авторовите цитати от българските издания е минимална, запазени са лексикалните единици, които се отличават с образност, както и словоредът, премахнати са буквите, които отдавна са отпаднали от езика. На места са осъвременени пунктуацията и правописът на някои думи, които затрудняват прочита или предразполагат към грешна рецепция.

Матей 22: 37, 39	Ще да возлюбиш Господа Бога твоего со сичкото си серце, и со сичката си душа, и со сичката си мисл, и соседа си както самсебе си.	**Да възлюбиш Господа Бога твоего с сичкото си сърдце и с сичката си душа и с сичката си мисл, и съседа си като сам себе си.**	Да възлюбиш Господа Бога твоего със всичкото си сърдце, със всичката си душа и със всичкийът си ум, и ближнийът си както себе си.
Галатяни 6: 7, 8	Не прелщавайте се; Бог се не лъже: защото (секой) человек щото посее, това ще и да пожъне.	**Недейте ся лъга; Бог ся не лъжи защото сякой человек каквото е посеял, него ще и да пожъне.**	Не дейте ся лъга: Бог поругаем не бива; понеже каквото посее человек, това ще и да пожъне.
Деяния 16: 31	Поверувай в Господа Іисуса Христа и ще да се спасеш	**Вярвай в Господа Іисуса Христа, и ще ся спасеш**	Поверувай в Господа Іисуса Христа, и ще ся спасеш
Матей 11: 28, 29	Елате коде мене сички, щото се трудите и щото сте натоварени и аз ще ви оупокоим. Земете яремът мой на себе си, и научете се от мене, че сам кротък и смирен на сърдцето, и ще намерите оупокоение на душите си.	**Елате при мене сички, които ся трудите и сте натоварени и АЗ ще ви упокоя, Земете игото мое на себе си, и научете ся от мене, че съм кротък и смирен на сърдцето, и ще намерите упокоение на душите си.**	Дойдете при мене, всички, що ся трудите и сте обременени; и аз ще ви упокоя. Вземете моето иго на себе си, и научете ся от мене; защото съм кротък и смирен на сърдце; и ще намерите спокойствие на душите си.

Библейските стихове са вплетени в тъканта на българския текст и образуват единно цяло. Някои от тях са поставени в кавички и с указание къде в Библията се намират, а други са без: „Бог съди инак, не като человеците. Человеците виждат това щото е откритo на очите, а Господ гледа на сърдцето“ (с. 12). По този начин се е получила синтезирана проповед във формата на диалог с наставления и добронамерени съвети за живота: „Ако щеш искренно да испиташ себе си, наистина ще ся научиш да мислиш за себе си твърде смиренодушно“ (с. 8); „От когато един человек е придобил вяра в Иисуса Христа, наченва в него един нов живот“ (с. 19–20). Стиховете, употре-

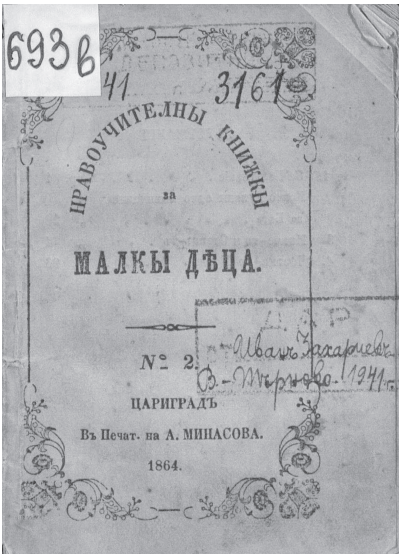
бени в цялата брошура, са предимно новозаветни, т.е. представят християнското учение с няколко религиозни термина. Срещат се и примери с библейски герои като „милостивия Самарянец“ – изписването е с голяма буква, както в библейските преводи от XIX век. От Стария завет има само един стих „Бог ще даде сякому според делата му“ от Псалм 62: 12 (не по славянската номерация).

Една от синтактичните особености на превода е употребата на кратки, ясни изречения, с акцент върху глаголното действие. Използвана е богата лексика и типични български словоформи, в някои от които (днес вече остарели) ясно личи старобългарският им произход: *подстори*, *доброволие*, *ищеш*, *намерва*, *людски имяния*, *пагуби*, *благоизволява*; показателното местоимение *таквази*, наречията *най паче*, *веке* и др. Фразеологичните съчетания и устойчиви колокации също са в изобилие: *с ръка на сърдцето*, *грижиш ся от чисто сърдце*, *Дай Боже; Благодарение на Богу* и др.

Възможно е Лонг да не е просто преводач, а автор на брошурата, тъй като в каталозите на Тракт съсайъти[44] от периода не се открива брошура с подобно име, а темите за вярата и покаянието, които разисква, са важни за българите, както сам разбира още в началото на пребиваването си сред тях. Въпроси предизвиква изборът на името на героя Реймонд – ако текстът е преводен, преводачът би могъл да предаде или използва по-близко до българско име, както при по-късния превод на имената в „Пътешественикът“, но той решава да остави чуждото име. Една от причините може да се търси в твърденията на героя, които са доста противоречиви, и Лонг да е предпочел чуждоезичното име за героя с оглед на неговия характер и поведение. Но независимо дали Лонг го е превел, или съчинил за българските читатели, неговото име е свързано с „Разговор между двама приятели върх душевни предмети“, а вероятно и с още много други брошури.

[44] American Tract Society (ATS) – Американско Брошурно дружество, основано през 1825 г. в Ню Йорк по модел на Английското, основано през 1799 г.

„Нравоучителни книжки за малки деца“ № 1 (1863) и № 2 (1864) досега не са разглеждани като дело на мисионери и единственото, което можеше да отведе в тази посока, е издателството на Минасиан в Цариград. Включването им в Методистките обзори, наред с останалите техни издания, потвърждава тяхното участие, а заради времето, когато са отпечатани, до голяма степен ги свързва с името на Албърт Лонг. Основен проблем за работа с тях е затрудненият достъп – едно копие от първи том се съхранява в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и едно от втори – във Великотърновската регионална библиотека „П. Р. Славейков“. И двете книжки са с по 32 страници и съдържат кратки нравоучителни разкази[45] и афоризми за послушанието, доброто и злото и др. Целевата аудитория са деца в начална и средна училищна възраст, но същевременно са подходящи и за родители. Използвани са умалителни на имената (Йованче, Петърчо), обръщения като „мои малки читатели“ и др. Представени са и отрицателни примери с цел лошите навици да бъдат конфронтирани – в книжка №1 „Своенравни детца“, „На кого приличаш“, „Какъв ще бъде краят“, а в книжка №2 „Момчето и Отзивът“ разкрива образа на дете, което чува ехото да повтаря обидните думи, които самото то из-

Корицата на „Нравоучителни книжки за малки деца“ № 2 (1864)

[45] Някои разкази са по-кратки от една страница, но с изведена поука – напр. „Бог тя вижда“ (от кн. № 1) представя баща крадец, който поставя сина си да наблюдава да не го види някой, при което детето простодушно отговаря: „Забравил си да гледаш горе към небето дали Бог тя види“ (с. 10). В кн. №2 подобен е „Какво думаше едно момиченце за Бога“: „Защото Бог е толкози велик, щото испълнува сичкото място и не остава място за друг Бог да има“ (с. 23).

рича, но баща му обяснява, че това е „отзивът на твоя глас“ и го свързва с принципа, че така е и в живота – „като струваш на другите, както искаш и те да струват на тебе“ – отново библейска парафраза. Включени са и примери с достойни исторически личности – разказа за „Георгия Вашингтона и брадвичката му“[46] с изведена поука, че всяка лъжа води до последствия, обяснени достъпно за детската аудитория. Отличителен за българските книги е завършекът: „Съчинителът на тази книжка много ще се радва ако му ся извести, че някои от младите му приятели, чрез четение в нея, са добили истинна полза, защото, за тяхното учение, той ся труди да я издава“ (с. 22–23).

В два от разказите има препратки към българската действителност – „Най последний урок от една майка“ (№ 1) е провокиран от непосредствените наблюдения на автора върху характера на българските майки, които не отделят време да четат и да се молят с децата си, (подобни статии се появяват по-късно и в сп. „Зорница“[47]). „Честното Момче“ (№ 2) става пример за своите приятели, след като издейства разрешение от собственика на градината да берат кестени. Разказвачът извлича библейската поука, че „пътят към почестта и благополучието стои в праведността“ (с. 29). Изразът „сиреч като проповедник на евангелието“ от следния пасаж дава основания да се предположи, че авторството е именно на Лонг, тъй като по това време У. Претиман вече се е върнал в САЩ, а и няма данни да се е занимавал с книжовна дейност, а Ф. Флокен е фокусиран върху преводи на руски и немски. „Възможно е той да е забравил бившият си съученик, който съвсем друго поприще в животът е следвал, сиреч като проповедник на евангелието, и който е изписал туй малко начертание от младите си времена“ (с. 31). Затова е напълно възможно не само поради включването на двете книжки в каталозите на Мисионерското дружество на МЕЦ, но и поради някои от бележките за българи-

[46] Примерът, с който започва разказът, е как като дете Вашингтон насякъл една круша с брадвичка и не могъл да излъже баща си, когато той го попитал кой е виновен.

[47] Вж. коментарите за българските майки в: Индийка майка. – *Зорница*, г. 5, 1869, бр. 6, с. 46.

те, които Лонг е опознал по това време, а и от примерите от собствения му живот, те да са съставени именно от него.

Друга брошура – **„Слово върху Йоана 6: 66“ (б. г.) –** е приписвана на д-р Лонг с „необикновено чист и правилен за един американец, прекарал само шест години в България, език“[48]. В отзива за ръкописа на биографията на д-р Лонг Иван Ивев признава заявеното от Томов, че това е оригинален труд на мисионера[49]. Този текст представлява кратка евангелска проповед, а стиховете, с които започва, са напълно идентични с отпечатания превод на Новия завет през 1867 г., върху който работи и самият Лонг: *От това мнозина от неговите ученици ся повърнаха назад и не ходяха вече с него. Тогава рече Иисус на дванадесетте: Дали ищете и вий да си идете? А Симон Петър му отвеща: Господи, при кого да идем? Ти имаш думи на живот вечен. И ний поверувахме и познахме че си ти Христос Син на Бога живаго. Йоан 6: 66–70*[50].

След стиха авторът продължава с кратко въведение как ще бъде обяснен цитираният пасаж, а самото съдържание разделя на две части, в началото на които с кратко подзаглавие се представя подтемата. Стилът е типичен за омилетиката[51] – проповед с непосредствено излагане на евангелските принципи и с практични послания към читателите. Основната теза на Лонг в първата част е да не се изкривява правото значение на думите. Той засяга и въпроса за спасението чрез вяра, което обаче не изключва делата, и представя длъжностите на истинския евангелски проповедник без да се конфронтира с православните свещеници, както и символиката на Светото причастие, различаваща се от католическата транссубстанци-

[48] Стефан Томов, базирайки се на каталога, съставен от проф. А. Теодоров-Балан с № 923, също я определя за принадлежаща на Лонг. ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 7. (фонд Никола Попов). Липсва посочена година, но ако Ст. Томов е прав, годината на издаване би трябвало да е 1863.

[49] БАН – НА, ф. 1к, оп. 2, а.е. 503, л. 1. (Фонд „БКД“).

[50] Пасажът завършва до 69 стих включително, не до 70-ти.

[51] Омилетика – дял на реториката, занимаващ с въпросите на християнската проповед; наука за църковното красноречие или църковна реторика и самостоятелен дял на приложното богословие.

ация[52]. Цитирани са още няколко стиха, също припокриващи се с последвалото библейско издание, като авторът ги комбинира, за да представи по-достъпно библейското слово.

Втората част задава темата с библейския въпрос „При кого да отидем", която е разгледана чрез изброяване на възможните отговори: 1. Свещеници, дякони, епископи или самите апостоли; 2. Наследника на Св. Петър – папата; 3. Някоя от църквите – Източна, Западна, Ерменска, Протестантска или друга коя да е; 4. Блажената Дева Мария; 5. Ангелите или умрелите светии; 6. В пустинята или пещерите, и доказва несъстоятелността на тези избори с библейски пасажи. А в т. 7 се намира обобщението, че при никое от изброените няма спасение, освен при Христос, и се осъществява връщане към думите на ап. Петър от началото на текста. Отправя се и покана към читателите да се обърнат към Бога и завършва с част от Давидов псалм за Божията милост, без уточнение на стих и глава. С тази кратка систематизирана проповед се задава един модел, който може да се проследи и в други, издадени в Цариград, брошури.

Има вероятност още няколко от брошурите да са преведени или написани от д-р Лонг, тъй като се откриват сходни с неговите идеи и заключения, които той споделя в писмата си и в статиите в сп. „Зорница". Но затова е нужен по-подробен лингвистичен и съпоставителен анализ. Тук само ще бъдат отбелязани най-общо заглавията с податките, които могат да насочат към неговото име. Няколко от издадените брошури в периода 1863–65 г., когато Лонг е в Цариград, следват един и същи модел. Тонът в тях е благ, ненападателен, а засегнатите проблеми са разгледани с авторитет и подплатени с много библейски примери. Всички започват с библейски стих като мото, понякога изведено още на корицата. През целия период на Възраждането продължава традицията на използване на мото – библейски цитат, дори по няколко цитата наведнъж,

[52] транссубстанциация – термин, който определя реалното присъствие на Христос в евхаристията (Светото причастие), а не само виртуалното или символично.

което не се среща само при творби с религиозно-християнска тематика[53].

Брошурата **„Слово за пост“,** 1863[54], наподобява не само визуално и графически на „Слово върху Йоана“, но и със заглавието, мотото, стила и конструкцията си. **„Кръстний знак и кръстът“,** 1863 също започва с библейско мото. А **„Най-потребното нещо“,** 1865, от една страна, по своето оформление прилича на „Слово за пост“, а от друга, по композиция и стил – на „Разговор между двама приятели върх душевни предмети“ –кратък диалог между пътник и негов приятел. В трите от тях се откриват допълнения за българите, включително размисли за молитвата и вярата и различното значение на религиозните понятия, които повтарят представените в едно от първите писма на А. Лонг до Мисионерското дружество – индикация, че пишещият ги познава много добре. Коментарът в **„Кръстний знак“** е насочен директно към българския читател: „Не страдат ли и българите за същата причина? Някои казуват: Не искаме религиозни книги; искаме учебни книги; искаме народно просвещение. С това турят колата пред воловете. Най голяма нужда е да ся исправя църквата, и животът ни, и после, като имаме благословение Божие, просвещение и всяко друго благословение ще следува“ (с. 14). Този абзац е написан в духа на годишните писма на А. Лонг до Методистката епископална църква: „Викът сега е: Образование! Образование! Но уви – не религиозно“[55], а примерите с Китай, където по обичая оставяли слабите новородени момиченца на кучетата, напомня на статиите в списание „Зорница“ за езическите практики на източните народи. В брошурите са използвани типични обръщения „Любезни братия“, също характерни за д-р Лонг. Тези, публикувани анонимно, брошури имат изразено сходство с написаните или преведени от А. Лонг, поради близките идеи, начина на изразяване, избора на езикови средства,

[53] **Дамянова, Р.** Библейските цитати във възрожденското мото. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 6.

[54] Брошурата явно се оказва доста търсена, поради което има още две преиздания – през 1865 и 1868 г.

[55] Bulgaria. – *Fifty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1869.* New York, 1870, p. 133–134.

стила на изказа, подбраните примери и дори със сходствата в графично отношение.

При разглеждане на десетки брошури, отпечатани в периода между 1860–1865 г., се открояват няколко стила: напр. „За спасението“, „Отче наш“, „Кръстът Христов“ могат да се отнесат по-скоро към написаното от д-р Риг, поради това, че в края им има добавени по 2–3 химна, което е в негов стил като автор и преводач на химнична поезия. Някои от брошурите, подготвени от друг мисионер, посветен на литературна работа, Чарлс Морс[56], съдържат провокативни заглавия: „Просвещен поп или Как станува человек истинен християнин“, „Папата и Римско-католическата църква или Наместник Христов ли е папата и каква е Римско-католическата църква“, „Протестантите са стари православни или Кои са протестантите“ и с основание предизвикват опозицията на ортодоксални и римокатолически свещеници. Джеймс Кларк е ориентиран по-скоро към ученическото дело и въвежда нотното пеене в Пловдивското училище на Й. Груев[57], но няма данни да е превеждал брошури в периода. Има, разбира се, и други мисионери, работили на литературния фронт, както и български преводачи, които се знае, че са помагали в подготовката на брошури, като П. Р. Славейков, П. Мусевич, но те не биха използвали подобни примери и не биха коментирали българите като странични наблюдатели. Въпреки изброените доводи, свързаността на А. Лонг с работата по последните три раз-

[56] Чарлс Морс (Charles Morse) (1825–1913) – мисионер на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, книжовник, преводач. Той пристига в Цариград през март 1857, за да се присъедини към Арменската мисия, но е избран за работа сред българите и се установява първоначално в Адрианопол (дн. Одрин) заедно с Т. Байнгтън и изучава български език при Др. Цанков. Чарлс Морс съставя граматика на български език на базата на материал от немската граматика на А. и Д. Цанкови (1859), както и бълг.-англ. и англ.-бълг. речник с помощта на К. Василиев. *A grammar of the Bulgarian language with exercises and English and Bulgarian vocabularies*. Constantinople, 1859. *An English and Bulgarian Vocabulary: In Two Parts: English and Bulgarian and Bulgarian and English*. Constantinople, 1860.

[57] Вж. **Кларк, Дж.** Евангелската работа: нейното минало и бъдеще. – *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 89–101.

гледани брошури остава в сферата на хипотезите, докато не се намерят допълнителни доказателства за това.

Независимо от големия брой и сравнително високото качество на т.нар. „брошурна литература“, особено на полемичните книги[58], в пресата се появяват много статии (основно във в. „България“ и в „Цариградски вестник“) с нападки против протестантската литература, както и брошури и трактати на православни свещеници и общественици[59] с остър тон и гневни коментари в опит да неутрализират действието ѝ. Матю Рачев, шуменски чорбаджия, който поддържа преписка с руския вицеконсул във Варна А. Олхин и действа против изпращането на български младежи за обучение в Малта, се изявява и против печатната дейност на мисионерите – с учителя Бацаров преглеждат една от книжките „Добри дела“ (1860), в която намерили „много противоречия срещу правия разум на св. Писание“, а имало и други книги като катехизиси, които според тях не отговаряли на православния канон[60]. Чорбаджията стига дотам, че да предложи общината да издаде „окръжно повелително писмо в епархията до всички учители и свещеници, да не земат никой от техните книги и ако по злощастие негде досега са взели***, да ги изгорят публично пред църквата си*** за пример на другите“[61], а самото писмо да бъде публикувано в някой от българските вестници да се знае от всички. Изследователите не намират подобен аналог в действията на друга община, освен аналогия с изгарянето на гръцките богослужебни книги в навечерието на освещаването на храма „Св. Възнесение“[62]. Могат да се открият още редица подобни

[58] „Истинни поклонници“ (1866); „Светото Писание и Преданията“ (1868); „Доказателства за християнството“ (1879).

[59] **Матей Преображенски.** *Защита на православието нападнато от протестантските мисионери със разни брошури.* Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870. **Чолаков, В.** *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България*. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1869. **Икономов, Т.** *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Русе, 1885.

[60] **Мирчев, М.** За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен,* кн. IV, 1967, с. 163.

[61] Пак там. Подч. мое – М. П.

[62] Вж. **Бонева, В.** Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални бор-*

прояви на нетолерантно и враждебно отношение към книжовната дейност на мисионерите, които принуждават някои от тях да се оттеглят от тази дейност[63].

В същото време у немалко образовани българи се наблюдава нарастващ интерес към мисионерската литература, тя задоволява, до голяма степен, нуждата от книги на роден език. Видният общественик Атанас Илиев в своите спомени отбелязва интереса си към протестантството и неговата литература и признава, че е чел всички мисионерски издания през 60-те години на XIX век[64]. А според Дж. Кларк мисионерските книги дори са настроили благоприятно местното население към протестантството[65]. Юрдан Иванов също отбелязва няколко ползи:

> Главната задача на протест. мисионери е била тогава, както е известно, да създадат религиозна българска литература, която, трябва да признаем, на много места принесе грамадна полза на **българската младеж, която усвояваше свободно принципа на критиката на Свещенното писание** и другите религиозни наши вярвания. Разбира се, че тази критика смаза безпощадно старото фанатически религиозно вярване наше и може би застрашаваше да нанесе големи пакости на нашия народен организъм – кой знае, но затова пък **отвори очите на мнозина, способствува за премахването колко-годе на нашата индиферентност, безенергичност** и в своето ошумотение от ударът върху много религиозни православни вярвания **мнозина се подигнаха по-нависоко и подириха за себе си обществени идеали**.[66] (Подч. мое – М. П.)

би и постижения. Варна: [онлайн]: LiterNet, 2007. https://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [прегледан 21.05.2023].

[63] Вж. **Илчев, Ив.** „... И ще посветят себе си на въздигане на отечеството..." Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт", 2003, с. 119–126.

[64] **Илиев, Ат.** *Спомени*. София: БАН, 1926, с. 33, 57, 69.

[65] Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън, цит. по **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1991, с. 76.

[66] **Иванов, Ю.** Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика.* София, 1894, с. 10.

Разнообразни по вид и съдържание, лесни за четене, в голям тираж и на достъпна цена, брошурите с разкази и диалози и трактатите достигат своята читателска аудитория и създават очакване за по-големите форми – последвалите преводи на повести и романи, а поради изобилието на библейски цитати в тях подготвят аудиторията за възприемането и на цялостния превод на Библията на български език. Освен доказаните като преведени или съставени от А. Лонг – „Разговор между двама приятели“ (1863) и „Слово върху Йоана 6: 66“ [1863]; евентуално и „Нравоучителни книжки за малки деца“ 1 (1863) и 2 (1864), има голяма вероятност и други брошури да са свързани с неговото име, както и споменатите от Р. Уитли „теологически книги, такива за историята на църквата, за Доктрините и дисциплината също да са преведени и разпространявани от суперинтенданта“[67]. Превежданата и отпечатвана от Албърт Лонг нравствено-етична и църковно-религиозна литература постепенно се допълва от художествена и учебникарска и със своите качества и разнообразие дава тласък и на следосвобожденското книгопечатане.

[67] **Wheatley, R.** Methodism in Bulgaria. – *Zion's Herald*, Vol 54, 1877, № 10, March 8th, p. 1.

Художествена литература

„Да се твърди, че въздействието на един текст върху двама читатели
от различни култури трябва да бъде еднакво или почти еднакво, означава да се придържаме към един ограничителен възглед за четенето; сякаш в самите предели на една и съща култура един текст може да бъде ограничен до едно окончателно тълкуване; сякаш един текст се чете, но читателят не чете, не е активен и мотивиран участник в произвеждането на смисъл“[68].

С дистанцията на времето влиянието на текстове върху различни култури и читатели се усложнява и обуславя от промените в културно-историческия контекст, в литературния език, в качеството на преводите. За изясняване на цялостната картина на *преводната художествена литература* през Възраждането е особено важно да се разглеждат както малките, така и по-големите белетристични форми. Отпечатани самостоятелно или в българската периодика през XIX век, се откриват редица единични англоезични разкази и повести, изпълнени предимно с религиозни образи, теми, мотиви. Освен по-популярните като „Светлое воскресение“, „Коледна песен“ и др., се срещат още „Свещта на прозореца“, „Таласъмский зет“, „Златният век“, „Сара и Виктория или Всяко зло за добро“; „Бой с пет исполини“, чиито преводи се вписват в тенденциите на по-големите белетристични форми, както и множество кратки преразказани библейски истории – за живота на Давид, Рут и други старозаветни и новозаветни герои. В разказите и повестите са доразвити някои идеи, заложени в брошурите, но на по-високо художествено ниво. Съдържащи общочовешки добродетели, такива типологично сходни текстове играят ролята на проповед и продължават да наставляват и възпитават подрастващите. Написани на достъпен език и превеждани от утвърдени книжовници, с напредъка на образователното дело, те достигат все повече чита-

[68] **Hewson, L.** Images du lecteur. – In: *La lecture du texte traduit.* Palimpsestes. N°9. Paris: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995, pp. 152–153. (Прев. мой – М. П.)

тели и интересът към тях расте. Преводът на отделни художествени творби „изпълнява също, поне до Освобождението, чисто трактатна мисия: въвежда непознат доскоро в книжнината ни жанр и се стреми да култивира потребност от него. [...] Повествованието трябва да е достоверно, за да бъде прието, а художествената измислица остава чужда почти до края на века“[69]. Вл. Трендафилов също така отбелязва, че, „бидейки в същността си трактатна, нравствено-религиозната книжнина осигурява плавен преход и към научно-популярната литература“[70]. А според Стефан Минчев „преводна[та] белетристика съставя за историята на българския роман един вид традиция, която налага както езиковите, така и литературните форми на младите ревнители на българския роман[71]. Такъв *системен подход*[72] е разработен от литературния историк още в началото на XX век.

Сред имената на преводачи на английски и американски автори се откриват добре познатите просветни дейци като Петко Р. Славейков, Димитър Мутев, Иван Богоров, Йоаким

---

[69] **Трендафилов, В.** *Неизличимият образ в огледалото: актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през XIX и началото на XX век*. София: Кралица Маб, 1996, с. 15.

[70] Пак там, с. 121. Трендафилов разглежда трактата не само като жанрова рамка, а и като импулс, който пронизва дори художествената книжнина през Възраждането, а и по-късно (с. 123).

[71] **Минчев, Ст.** *Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторически наблюдения върху развитието на романа през XIX в. до Освободителната война.* София, 1908, с. 1. Като начало на по-цялостно изследване на преводната проза през Възраждането, Ст. Минчев проследява влиянието на европейските литератури върху появата на оригинална българска белетристика, след него Боян Пенев (1930), Дочо Леков (1970), Руси Русев (1978), Н. Аретов (1990) отделят значително място на англоезичните преводи в своите изследвания, като най-представителни за проникването и рецепцията на англоезичната литература в България са изследванията на Вл. Филипов (2000, 2004) и Вл. Трендафилов (1996). Появяват се и отделни публикации за определени автори и техните български преводи.

[72] „Най-често той [системният подход] се проявява при разглеждането на възникването на т.нар. нова литература или при представянето на някакви други ключови моменти – налагането на модернизма, на т.нар. социалистически реализъм“. **Аретов, Н.** Преводите като проблем пред литературната история. Гледната точка на една „малка“ литература. – *Електронно списание LiterNet*, 23.07.2010, № 7 (128). [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/naretov/prevodite.htm [прегледан 22.10.2022].

Груев, но повечето от тях превеждат през езици посредници – руски, гръцки, немски, френски. Малцина са владеещите английски език и превеждащи директно от оригинал – главно протестантските мисионери и техните ученици, благодарение на които през Възраждането се допълва рецепцията на класици като Даниел Дефо, Чарлс Дикенс, Хариет Бийчър-Стоу и др. Един от първите, владеещи двата езика на високо книжовно ниво, се оказва именно Албърт Лонг, който притежава уменията да превежда както трактати и брошури, така и художествени творби от английски оригинал. Подобно на останалите възрожденски преводачи и той се ръководи от духовните потребности на времето, като основен критерий остава ползата от художественото произведение според преценката на актуалността му. Сред неговите преводи се открояват двете повести – „Колибарската дъщеря“ (1864) и „Малечкий Хенрих и неговът бавач“ (1864), романът „Пътешественикът“ (1866), редица стихове и песни.

„Малечкий Хенрих и неговът бавач“

Авторите на повестите не са посочени в изданията им на български, нито преводачът, но се потвърждава и в писмата на Лонг, и от изследователите на Възраждането, че преводачът е именно той. Относно авторството обаче се наложи щателно изследване на кореспонденцията на д-р Лонг, както и продължително търсене в английски и американски бази данни[73], преди да се стигне до оригиналите поради разликите в заглавията на български: „The Dairyman's daughter“ – „Дъщерята на млекаря“, най-популярната книга на англиканския свещеник Лий Ричмънд[74], и до „The History of Little Henry and his Bearer“ на Мери Марта Шерууд[75] – английска детска писателка, автор на

[73] Каталозите на английското и американското Брошурно дружество: The Religious Tract Society, American Tract Society, Британската и Щатската национални библиотеки: The British library, Library of Congress и др.

[74] Вж. по-подробно в следващата подглава.

[75] Мери Марта Шерууд (Mary Martha Sherwood) (1775–1851) – родена в Станфорд на Тийм, Устършир, получава много добро образование за момичета в края на осемнадесети век: научава латински и гръцки и ѝ е позволено да чете свободно в библиотеката на баща си. Мери посещава и девиче-

около четиристотин творби, сред най-известните от които е историята на малкия Хенри и неговия носач.

След като заминава за Индия със своя съпруг, капитан Х. Шерууд, Мери започва да пише детска литература, основана на евангелското християнство. Тя създава и смесени училища[76], като първоначално обучава деца в своя дом. Когато обаче открива, че британските учебни материали не допадат на отгледаните в Индия деца, започва да съставя свои разкази, като „Историята на малкия Хенри и неговия носач“ (1810 г., издадена в Англия през 1814)[77] и „Мемоарите на сержант Дейл, неговата дъщеря и сирачето Мария“ (1815). Шерууд пише и още десетки трактати, повести, романи за деца. В нейната адаптация на Джон Бъниан „Младият пътешественик“ [The Infant's Progress] (1821), тя представя първородния грях като дете, което изкушава младите поклонници по пътя им към Небесния град. Подобна религиозна алегория е сред предпочитаните литературни подходи на Шерууд[78]. Но на усилията ѝ да направи религията по-привлекателна чрез вълнуващи истории за деца невинаги се гледа благосклонно от официалната църква и тя получава много критически рецензии[79].

Историята за малкия Хенри се ражда в Индия, където Шерууд създава поредица от текстове, базирани на колониалния живот. Сюжетът на книгата представя британско момче, което на смъртния си одър вижда как индиецът Бузи,

---

ското училище „Куентин“ в Абатството в Рединг. Още от ранна възраст решава, че иска да стане писателка, а баща ѝ помага да публикува първия си разказ – „Традиции“ (Traditions, 1795). Тя също преподава в местното неделно училище, общува с учени и поети.

[76] Училища за деца на армейските офицери и за местни индийчета.

[77] Тук текстологични сравнения са направени по изданието: **Sherwood, M.** *The History of Little Henry and his Bearer.* 23-rd ed. Wellington, Salop& Houlston and Son, 1826. Някои издания изпускат около половината от съдържанието на книгата с най-същностните разговори за вярата и начина на обръщане към християнството.

[78] От всички книги с подобна тематика „Историята на семейство Феърчайлд“ е най-популярната, като изследователите откриват известни нейни влияния върху Дикенс (**Chaney, L.** Pip and the Fairchild Family. – *Dickensian*. 79 (3), 1983, pp. 162–163).

[79] **Demers, P.** „Mary Martha Sherwood“. *Oxford Dictionary of National Biography.* London: Oxford University Press, 2004. В същото време Шерууд участва в голям проект по Стария завет, за нуждите на който научава иврит.

грижил се за него от самото му раждане, се обръща към християнската вяра. Шерууд съчетава реалистично и сантиментално, оцветено в романтични багри, докато запознава читателите си с думи на *хиндустани*[80] и описва автентичния индийски живот. По-късно тя пише „Малката Луси и нейният дайе“ (1825) – подобна история, но от гледната точка на момиче. И в двете книги авторката „представя близостта и любовта на децата към техните възпитатели индийци като пречка за развитието на силна английска идентичност. След това тя предлага евангелското англиканско християнство, с акцент върху мисионерския импулс за благовестие“[81]. Мери Шерууд свързва британската идентичност с християнството. Например в началото малкият Хенри може да говори само хиндустани, но докато учи английски, той опознава и доктрините на християнството – „двете се идентифицират изцяло едно с друго: английският става средството за християнско образование“. Когато Хенри на свой ред учи Бузи да чете, той също го привлича към християнството.

Разказът за Хенри е публикуван, когато Законът за хартата от 1813 г. във Великобритания позволява началото на мисионерски дейности в Индия. А мисионерските истории на М. Шерууд стават най-влиятелните от всичките ѝ творби, тъй като „поддържат жив мисионерския дух и увековечават онова бащинско отношение към Индия“[82]. Писателката играе и важна роля за развитието на идеологията за викторианското семейство. Поради популярността на творбите ѝ и влиянието им върху по-късните писатели е признанието: „Въпреки че нейните книги вече не се четат масово, тя се смята за един

[80] Хиндустани е най-разпространеният индоарийски език, използван като лингва франка в северните части на Индия и в Пакистан. Има две книжовни норми: хинди, която използва писмеността деванагари, и урду, която използва вариант на арабската азбука. Понякога те се разглеждат като самостоятелни езици, въпреки че в говоримата си форма са почти неразличими – в урду има по-силни персийски, тюркски и арабски влияния, а в хинди – повече санскритски.

[81] **Regaignon, D. R.** Intimacy's Empire: Children, Servants, and Missionaries in Mary Martha Sherwood's 'Little Henry and his Bearer'. – *Children's Literature Association Quarterly* 26.2, 2001, pp. 84–85.

[82] **Cutt, M.** *Mrs. Sherwood and Her Books for Children*. London: Oxford University Press, 1974, p. 97.

от най-значимите автори на детска литература от деветнадесети век“[83]. Творбите на Шерууд са добре приети във Великобритания и в САЩ докъм средата на XIX век и имат огромен успех. Когато историята за Хенри бива издадена на български език, вече не е в разцвета на популярността си в чужбина, но е достигнала до десетки народи на техния език – повече от 40 издания с преводи на френски, немски, испански, хинди/урду, китайски, синхалски и др.

Темата за Индия присъства още в старобългарската литература – съчиненията на Йоан Екзарх „Небеса“ и „Шестоднев“, както и в „Сказание за Индийското царство“, „Александрията“ и др.[84] В началото на XIX в. Софроний Врачански и Георги Пешаков се обръщат към индийската художествена и философска литература, но най-голям принос за запознаване с индийските реалии имат учебната литература[85] и периодиката от средата на века – сп. „Любословие“, в. „Век“, в. „Дунав“, „Цариградски вестник“, „Български книжици“. Почти ежегодно Индия присъства на страниците на сп. „Зорница“ с главен редактор А. Лонг, който живо се интересува от случващото се в далечната страна (може да се допусне, че този негов интерес е свързан с мисионерската политика, която Методистката епископална църква провежда и откриването на мисии в Индия само година преди мисията в България[86]). В статията „Християнството сравнено с кастата на индийците“ (1866) Лонг обяснява реалиите *судръ* и *брахман*; други статии, също публикувани в сп. „Зорница“, са: „Самомъчителите в Индия“,

---

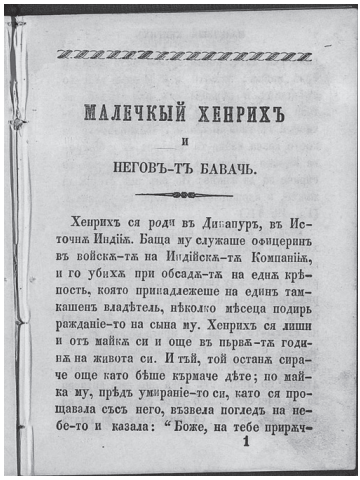
[83] **Dawson, J.** „Mary Martha Sherwood“. – *Dictionary of Literary Biography.* Vol. 163. Detroit, Michigan: Gale, 2019, pp. 280–281.

[84] Вж. **Мороз, Й.** Академик Иван Дуйчев за най-ранните сведения за Индия в България. – В: *Индия в българската наука:* Докл. и съобщения от науч. конф. [София, 6-7.III. 1997 г.]. [София]: Албатрос, 1997, с. 53–57.

[85] **Васкидовичъ, Ем., Неофит Бозвели**. *Славеноболгарское детоводство. Ч. 5. Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество.* Крагуевац, 1835; **Фотиновъ, К**. *Общое землеописание вкратце за сичката земля.* Смирна: в типографии А. Дамианова, 1843.

[86] Американският съвет изпраща мисионери в Индия още през 1812 г. А в Годишниците на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква докладите за България и Индия често се публикуват един след друг. (Вж. *Fourty-sixth Annual Report of the Missionary society of the Methodist Episcopal Church*: New York, 1865, p. 92).

„Санскритский язик“ (1868); „Индийка майка“ (1869), „Индийче дете“ (1869); притчовата индийска приказка „Тигърът, дервишинът и лисицата“ (1870). Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев също се докосват до проблемите на далечната страна, откриват се и побългарени художествени текстове: „Индийската хижа“ (1850). Затова изборът на Албърт Лонг да преведе „Малечкий Хенрих и неговът бавач“ има дълбоки основания и той успява да го осъществи още на втората година от пребиваването си в Цариград[87].

МАЛЕЧКЫЙ ХЕНРИХЪ

и

НЕГОВЪ-ТЪ БАВАЧЬ.

Хенрихъ ся роди въ Динапуръ, въ Источнѫ Индіѭ. Баща му служаше офицеринъ въ войскѫ-тѫ на Индійскѫ-тѫ Компаніѭ, и го убиѭ при обсадѫ-тѫ на еднѫ крѣпость, която принадлежеше на единъ тамкашенъ владѣтель, нѣколко мѣсеца подиръ рожданіе-то на сына му. Хенрихъ ся лиши и отъ майкѫ си и още въ първѫ-тѫ годинѫ на живота си. И тъй, той останѫ сирачe още като бѣше кърмаче дѣте; но майка му, прѣдъ умираніе-то си, като ся прощавала съсъ него, възвела погледъ на небе-то и казала: “Боже, на тебе прижч-

1

Първа страница от повестта „Малечкий Хенрих и неговът бавач“ (1864)

Съсредоточен да предаде коректно посланието на книгата и то да бъде разбираемо за българския читател, като и при „Колибарската дъщеря“, преведена същата година (1864), Лонг решава да постави в заглавието думата „бавач“, вместо „носач“ – буквален превод на *bearer*. В една от първите бележки в английските издания се обяснява значението на *bearer* – слуга, чиято работа е да носи *паланкина*, но често наеман да се грижи и за деца. Албърт Лонг обяснява *паланкин* едва на с. 63 по следния начин: „Носилки, покрити, с които пътуват носени на ръце или на коне. Като Турски Тахтарван, но по-големи да може челяк и да ляга“. Тук използва турцизъм, за да приближи екзотичната реалия до възприятията на българския читател – привлича я към по-близкия изток.

Единственото нетипично за българския е м.р. на „бавач“. Думата в ж. р. е позната на възрожденската аудитория, Найден Геров я описва по-късно в своя речник – „бавачка“ или мома,

[87] Заглавието на тази детска книжка се открива и в каталозите на Тракт съсайъти, като е превеждана на много езици. Вж. *38-th Annual report 1863*. American Tract Society, New York, 1863, p. 165, 171, 183, 198, както и за следващите години.

Тахтарван – специална носилка, прикрепвана към седлата на животни за пътуване на далечни разстояния.

която бави деца; вайа, дада; няня, нянька[88]. А в една дигитална библиотека заглавието е заведено като „Малкия Хенри и неговата бавачка“. Умалителното „малечкий“ в заглавието говори за нежно и сърдечно отношение на съпричастност към младия герой – на англ. *little* не притежава този оттенък и стои неутрално в сравнение с българския вариант. Освен в заглавието, умалителни се срещат често и в текста – малешка, Хенрише (с. 15, 33) – още по-умилително обръщение, съчетано с *любезний* – превод на *my dear.* А тавтологията „малечък един малешко“ (*that little boy*) подготвя за противопоставянето на малкото дете и голямото дело, което върши.

А. Лонг спазва почти всички особености на английския оригинал – стреми се да стои максимално близо до точния превод и съдържанието на текста, вкл. поясненията в скоби. Рядко си позволява сливане на изречения, което обаче не променя същината на текста и е напълно допустимо съгласно тогавашните принципи за превод. Пропуска само отделни думи и изрази, но добавя някои конкретизиращи и уточняващи: *his idols are true Gods* – „Неговите богове не са по-долни и по-лоши от истинаго Бога“. Съкратени са и отделни подробности – напр. „сякакви сладки работи“, в превод на *paun* (интоксикираща смес от опиум и захар) и „купешки сладки“ – *bazar sweetmeats*. Пър-

[88] **Геров, Н.** *Речник на български язик: С тълкување речити на български и руски:* Ч. 1. Пловдив: друж. печ. Съгласие, 1899. Фототипно издание, 1975, с. 19.

вото явно се е сторило на Лонг недопустимо не само да бъде консумирано от малко дете, а и да бъде използвано в книга за българчета, които първо трябва да научат някои морални норми, и съзнателно е изпуснато. Преводачът също така спестява някои обидни или неприемливи думи, като напр. вместо буквалното *swear at* (псува), използва „прякоросва“ – измисля/лепва на някого прякор, етикет. Лонг припомня някои факти на читателя в скоби: „Г-жата и Г-на Барон (така се казуваше мъжът на Хенриховата наставница“), (с. 60), които липсват в оригинала. На едно единствено място е употребена дума с противоположно значение – болярско момче в превод на *matre's boy* (дума на хиндустани, обяснена в англ. с *a sweeper* – метач), вероятно разчетено като *master's boy* и веднъж е изпусната отрицателната частица при „светский човек“ (с. 65), но в изданието от 1900 г. вече е коригирано на „не светский човек“.

Независимо от посочените проблеми, в речника на д-р Лонг се открива синонимно богатство: *gods* – преведени с идоли, истукани (с. 9), *neglect* – с възнерадиш, нерадение (от корена нерадив[89]) и др. Употребата на разговорни изрази и лексика прави езика образен: сегиз-тогиз, напокон, нине, нямаше твърде сръка (в превод на *stupid*), на търкало (в превод на *in a circle*), губерче, белким, ищах, осърнал, обръгнала (в превод на *so used to it*). Определено домашно звучене имат: *гозбица, цяр, склопи очи* и др. – национално-обагрена лексика, която на английски звучи неутрално (*food, medicine, neglected, closed eyes*). Срещат се и множество остарели домашни думи – талерки[90], опахала[91], веер[92], яхор[93]. Албърт Лонг дотолкова добре е усвоил българския език, че на моменти си позволява и словотворчество: boatman – *корабери*, finery and painted things – *труфяния*. Упо-

---

[89] Нерадив (остар. книж.) – небрежен, нехаен, немарлив.

[90] талерка – дървена чиния.

[91] опахало – от глагола пакхам (праслав. – раздухвам) – вентилатор. Тук в оригинала е използвана думата *punkah* (хинд.) и обяснена под линия – голям вентилатор, закрепен на тавана.

[92] веер (остар. рус. – от нем. Fächer – веер) – ветрило. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН, 1974, с. 54.

[93] якор (книж. от рус. якорь) – котва.

требата на турцизми е ограничена: комаш[94], джузданче[95]; сеизин[96] в превод на реалията *sais* (в англ. coachman – кочияш).

Най-голямо предизвикателство при превода на „Малечкий Хенрих“ се оказват индийските реалии и, за да не затруднява възрожденския читател и да му представи само колкото е необходимо за обща култура, Албърт Лонг се стреми да ги избягва. Той употребява само няколко думи на хиндустани в целия превод и ги обяснява под линия, за разлика от авторката, която използва над 30 с образователна цел за непосредствено общуване. Освен *паланкин* в българския превод са пояснени „рупии“ – „Една рупия струва единадесет гроша“ (с. 32) и „каста“ (с. 43)[97]. Останалите лексеми на хиндустани, които в английски са в курсив и изведени с обяснение под линия при първата им употреба, а при повторно споменаване са само в курсив, Лонг превежда с по една дума, търсейки най-близкото съответствие, описателно, а понякога изпуска.

А. Лонг избира да преведе на български *puckah* house с „каменна къща“; (went to get his) *kahuna* – с „отива да яде“, *bucksh-ish* – с „даряваха“, като в последните два примера съществителните от оригинала са станали глаголни форми в превода. Други реалии са *pangammahs* – „долни гащи“ (в англ. пояснено с: trousers – панталони); *tiffin* (в англ. luncheon – букв. официален обяд) – „обядва или вечеря“; *hookah* (в англ. a kind of pipe, the smoke of which is drawn through water, and the motion of the air through the water causes a bubbling noise – букв. вид наргиле) – „пуши и тютюн“.

Топонимите са изцяло транслитерирани: *Patna, Dianpur, Bergampur* – Патна, Дианпур, Бергампур. По-различно е положението с р. Гунга (р. Ганг) – еднократно в превода на Лонг се споменава, че „индийците я наричат Ганг“ и после той отново се връща към формата *Гунга*, която употребява до края на текста. В хиндустани има множество думи за социални прослойки, използвани в повестта на Шерууд: *sahib* – господар;

---

[94] комаш, диал. (ар.-тур.) – плат.

[95] джузданче (от. перс.-тур.) – чанта за книжа, портфейл.

[96] сеизин (тур.) – конегледач при висши чиновници (с. 25).

[97] Основните думи на хиндустани, които са употребени в оригинала, са свързани с облекло, храна, обичаи и някои реалии.

khaunsummawn – слуги; *ajah* – слугиня; poorest *coolie* (в англ. a kind of low caste of men, who have no trade, but work at any kind of common employment) – сиромах и просяк; *fakeers* (в англ. beggars: a religious order of man, something like monks or dervishes) – бедните и сиромасите; а *rajah* е предадено описателно – с тамкашен владетел.

Срещат се и редица религиозни понятия: *pujah* (в англ. ceremony; offering) – принасяха жертва; *gooro* – учител; *shaster* (в англ. the Hindoo religious books – индуски религиозни книги) – вашите свещени книги. Лонг превежда *Musulmans* с язичници, вероятно поради съобразяване с цариградската цензура или за да не оскърби някои от близките си мюсюлмани, но се е изгубило противопоставянето на вероизповеданията и се е получило абсурдното твърдение: „Той си мислеше, че и **язичниците** са също тъй правоверни, както и Християните“ (с. 10; подч. мое – М. П.). Изборът за употребата на ханжа[98] в превод на *Methodist* вместо методист е свързан с негативната конотация, която се долавя в оригинала към единия от героите, г-н Смит. Също така Лонг избягва строго конфесионалното название, с цел да не принизява методистите и да предизвиква допълнително настройка срещу Мисията, която го е изпратила и поддържа.

Централната за сюжета евангелска тема се фокусира върху важността от религиозно образование. Още в началото на повестта е въведен образът на приемната майка на Хенрих, или помайчимата, както я нарича Лонг, че „тая господжа беше от числото на тези, които на радо сърдце отделят по нещо от това що им артисва за да олекчат колко-годе състоянието на бедните, но не се погрижват да имат към тях истинна от сърдце любов“ (с. 4–5). А след няколко страници тя е противопоставена на дошлата в дома им млада госпожица, възпитана в християнската вяра, която носи със себе си „няколко екземпляра Библии и други няколко книжки и картинки за деца“ (с. 11). В продължение на година и половина „тя беше извела това дете от най-грубото язичество, из мракът и невежеството, и вдъхнала му беше тези истинни на Християнската вяра, които са необходими за нашето спасение“ (с. 22). Нейният образ представлява просвещенската фигура на възпита-

[98] ханджа – остар. (рус. ханжа) – лицемерно набожен човек.

теля, нравствен ментор на младия човек, докато при бавача индиец има преобръщане на модела – детето го учи да чете и пише, както и го наставлява в първите стъпки в християнството.

В българския превод се поставя акцент върху идеята за превеждането на отделни стихове от Библията на хиндустани, за да е по-лесно на Хенрих да разговаря със своя бавач – „думите и езикът ще бъдат тези, които Бузи употребява някой ден, **но само ще бъдат написани с Персийски букви**“, като подчертаната част липсва в английския оригинал. Лонг по това време вече се е включил в Комисията за превод на цялата Библия на новобългарски език и това е твърде актуален за времето въпрос. Той отваря възможност и за друго, още позначимо дело – Хенрих „се не задоволи с това, дето прочиташе сам на своего Бузи, нему ся искаше да научи и сами-него да чете“ (с. 58). А молитвата, повторена накрая от Бузи на индустанско наречие, е индиректно напомняне към всеки народ, вкл. и българския, че има това неотменно право – да се покланя на Бога на своя си език, продължение на идейната концепция на Св. св. Кирил и Методий.

Албърт Лонг превежда *Bible* с Библия, Св. Писание или Стария завет. В оригинала се срещат около 40 библейски цитата с указание от коя книга на Библията са взети, предадени и в превода. Откриват се и вградени цитати, без указание, че са такива, както и много преразказани или само фрази, които напомнят библейска мъдрост: „Пътят, който води в Ада“ (с. 71); „Бог е започенал вече в тебе доброто дело, и уверен бъди, Той ще го доискара“; „не дей изговаря тези думи, които ще прогневят Бога“ (с. 73), а самите цитати в превода са дадени в курсив, както в оригинала.

Най-съществения въпрос, който възниква при работата с този превод, е от кое издание на Библията са заимствани стиховете или е направен свободен превод за нуждите на съответния художествен текст. По това време (1864) освен църковнославянските версии, има издания на Новия завет или на части от него – два превода на Петър Сапунов (1828, 1833) и 7 на Неофит Рилски (1840, 50, 53, 54, 57, 59, като в последната 1859 г. излизат две издания), както и трите тома с книгите

на Стария завет, издадени в Цариград (1860–1864). С никой от тях обаче няма пълно припокриване на цитатите, използвани от А. Лонг в превода на „Малечкий Хенрих и неговът бавач“. Няма съвпадение и с последвалото издание на *Новий завет* от 1867 в две колони с версията, върху която работи самият Лонг в екипа на И. Риге, и с църковнославянския текст.

За пример може да се разгледат следните стихове:

стих	Стар завет, 1862/64	**Превод на Лонг**
Иов 19; 25, 26	Защото зная че е жив Избавителът ми, и ще стане в последните времена на земята; и като истлее вслед кожата ми това тяло, пак с плотта си ще видя Бога (1862).	**Знам, че е жив Избавителът ми; и като истлее вслед кожата ми това тяло, пак с плотта си ще видя Бога.**
Прор. Дан. 12; 3	И разумните ще осияят като светлостта на твърдта: и обращащите мнозина в правда, както звездите въ векове на векове (1864).	**Защото разумните ще възсияят, като светлост на твърдта, и които обращат мнозина в правда, както звезди во веки (1864).**

стих	Нов завет, 1828	Нов завет, 1840	Нов завет, 1867		**Превод на Лонг**
Марка 12: 32	Чи един е Бог, и няма другий освен него.	Един е Бог и нема другий освен него.	Яко един есть Бог, и несть инъ разве его.	Един е Бог, и няма друг освен него.	**Един е Бог и няма другий освен Него.**
Йоан 14: 18	Не ша ва остава сирацы: ше дода до вас.	Не щем да ви оставим сирацы: ще дойдем кодъ вас.	Не оставлю вас сиры: прииду к вам.	Няма да ви оставя сираци; ще дойда при вас.	**Няма да ви оставя сироты; ще дойда при вас.**

Табл. 1.

Наблюдава се известно доближаване към превода на Неофит Рилски (1840) и последвалия ревизиран вариант от 1867 г., което води до извода, че Лонг не е използвал никое отпечатано издание на Библията или Новия завет, а е превеждал за представянето на съответното художествено произведение, върху което е работил, като, разбира се, е търсил близост с вече утвърдените издания. Преводът на библейските стихове в книгата не е тясно каноничен, а свободен, което го прави

ясен и достъпен за възрожденския читател. Този сравнителен анализ на библейските отпратки е същностен с оглед на венеца в мисионерската дейност на А. Лонг – участието му в Преводаческата комисия на Библията.

В превода на „Малечкий Хенрих“ могат да се проследят още няколко казуса с библейски цитати и примери от Стария завет. За цитата от Псалм **13**: 2,3: „Погледна Господ от небето на синовете человечески, за да види, има ли който да разумява (или) да търси Бога. Сичките се отбили от пътят, сичките ся развратили; няма добродетелен, няма нито един“[99] в английския оригинал главата е **14**., тъй като има разминаване в номерацията[100], но Лонг го е съобразил със славянската Библия. А в изданието на цялостния превод на Библията от 1871 г. псалмите са отбелязани с двойна номерация – и по славянски.

В друг случай, вместо да цитира двата стиха от оригинала (1 Кор. 6: 9) „Или не знаете, че неправедните няма да наследят Божието царство?“ с Исая 66: 24 „... ще видят труповете на човеците, които са престъпили против Мене; защото техният червей няма да умре, нито ще угасне огънят им“, Лонг избира един съвсем различен, който да ги обедини смисловo: Матей 25: 46: „И ще отидат (грешните) във вечни мъки“ (с. 18). Така синтезира посланието, заложено в двата отделни стиха, и като го съкращава, го прави по-ясно за българския читател.

Открива се и един стих, в който Лонг променя дума – от глагол в оригинала (bear record) и в библейските преводи (свидетелствуват, 1840, 1867) или причастие (свидетелствующий, цсл. 1867) в съществително: „Трима **Свидетели** са на небето: Отец, Слово и Святий Дух“ (с. 23, цит. от 1 Йоан 5: 7). Но тъй като не е директен цитат, а думи, вложени в устата на малкия Хенрих, това преводаческо решение е приемливо.

---

[99] Срвн. с издадения през с.г. Старозаветен текст: „Господ надникна от небо на человеческите синове, за да види има ли някой, който има разум, и да търси Бога. Всичките се уклониха, купно непотребни станаха: няма никой да прави добро: няма нито един“ (1864).

[100] Разминаването в английския започва от 10-ти Псалом, който по славянски е част от 9-ти и така са с един по-малко до 147, който пък се разделя на две части в славянския и така крайният брой на Псалмите отново е еднакъв – 150.

При смъртта на Хенрих се припомнят много от вече цитираните библейски стихове, напр., че той е „призван към наследие, което не се разваля, което е непорочно, неуведаемо, дето трае на небеса“ (1 Петр. 1: 4[101]). Затова в образа му могат да се открият Христоподобни черти[102]. На гроба му е изсечен библейският стих: „Верен е този, който мя призовава“ (с. 77), а след като неговият бавач се обръща напълно към християнството, бива добавен и втори стих: „Този, който е обърнал грешникът от неговът лъжовен път, ще спасе душа от смърт, и ще покрие множество грехове“ (с. 79). В българската култура темата за конверсията от християнство към ислям присъства в традиционни текстове като жития на новомъченици и проповеди, докато обратният случай на обръщане на неверник към християнството е сензационна и важна тема, с потенциален силен читателски интерес. Самият д-р Лонг става свидетел на подобни случаи – причината за обискирането и затварянето на мисионерските бази в Цариград от властите през 1864 г. е свързана с обвинението, че имало мюсюлмани, приели протестантството[103]. А първите трима ученици в Робърт колеж от турски произход, според авторитетното изследване на Ив. Илчев и Пл. Митев, „са от семейства на мюсюлмани, прегърнали християнството – изключително рядък случай в Османската империя[104].

Като се проследят в детайли библейските цитати, употребени в българския превод на „Малечкий Хенрих“, се забелязва старанието на преводача да ги представи ясно и достъпно. Чрез това Лонг доказва богатствата и възможностите

[101] Тук има технически пропуск – дадено е без знак между главата и стиха (1 Петр. 14).

[102] Грижата на Хенрих за другите (особено за смятаните за „по-нисша раса“) напомня на малката болнава Ева към чернокожата непокорна Топси от световноизвестния роман „Чичо-Томовата колиба“ на Х. Б. Стоу, публикуван през 1852 г., а някои изследователи смятат, че образът на Ева е заимстван от този на Хенрих и „Чичо-Томовата колиба“ постепенно измества историята на Мери Шерууд, представяйки по-актуални проблеми, свързани с робството.

[103] Вж. бел. 168 на Мисия „БЪЛГАРИЯ“.

[104] **Илчев, Ив.** „... И ще посветят себе си на въздигане на отечеството...“ Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 230.

на българския език да предава духовните истини. Може да се каже, че чрез този превод Лонг вече е намерил точните понятия, за които пише по-рано, че е нужно да се въведат в езика на българите през XIX век.

Повестта съдържа и поетически пасаж – част от стар евангелски химн. Преводът му не е затруднил мисионера, тъй като съвместно с И. Ригс той превежда Свещени песни с правила за пеене, издадени в няколко тиража. Според Ст. Томов самият Лонг е съставител на около 15 химна[105].

Тук се открива само една строфа – част от духовна песен. Прави впечатление стремежът на преводача да следва зададения в оригинала начин на римуване, като се старае да остане коректен и към ритмичната му организация.

оригинал	Превод на Лонг
Jesus sought me, when a strangfer, Wandering from the fold of God; He, to save my soul from danger, Interpos'd his precious blood. (p. 58)	Бях далеч от Божие стадо; И на Спаса домиля. Да мя стори вярно чадо, Честната си кръв проля. (с. 32)

Табл. 2.

В последвалите две преиздания на „Малечкий Хенрих и неговият бавач“ (от Свищов, 1891 и от Русе, 1900) текстът съвсем леко е осъвременен, но като цяло е запазена лексиката на Лонг, а обемът, стилът и реалиите остават непокътнати. Явно преводът е будил достатъчно доверие и издателите са се осланяли единствено на вече публикуваното от Лонг на български език. Само някои отделни думи са коригирани и осъвременени: *приръчвам* е станало препоръчвам, *имание* – имот, *помълви* – погрижи; *одая* – стая; в определени случаи правописът е съобразен с актуалната правописна норма – *господжа* става госпожа, но *сърдце* се запазва. Редица остарели думи също се запазват непроменени: *губер, угрожина, теготно, почетваше*. Вариантът на *до сих пор* (досега) – *тази пора* – също се запазва. В изданието от 1891 г. членните форми все още са

[105] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България:* Ч. 1. Самоков, 1909. Вж. още в подглавата Стихове и химни.

полуслети с думата: *здравие-то, Богъ-тъ, грехове-те, неговъ-тъ*, за разлика от 1900, където всички членни форми вече са слети с думите: *здравието, Богът, греховете, неговият*.

Обобщителните местоимения, употребени от А. Лонг, се нормализират – *секий, сичко, сякъде*, съответно във всякой, всичко, всякъде. Изписването на антропоними също е нормализирано според правилата – Іоанн става Иоан; Іисус Христос – Иисус Христос, Іак(ов) – Иак(ов). По-съществена промяна се открива в реалията *индиец* – название на народност, националност. В изданието от 1891 г. при първото споменаване е употребено Хиндуизин, а при повторните – индиец, а в това от 1900 г. става навсякъде хиндузин, като назовава изповядващ религиозна система. Всъщност оригиналът използва неутралното, а от днешна гл.т. политкоректно, „native“. А реалията „рупия“ в изданието от 1891 г. запазва съотношението с 11 гроша (както в 1864 г.), но през 1900 г. вече има българско измерение – 2 лева и 10 стотинки.

Библейските стихове в изданието от 1891 г. са напълно идентични с предходната версия на Библията, излязла през 1885 г., дори пунктуацията и изписването съвпадат, а в това от 1900 г. в единични случаи се различава в изписването на отделни букви и сливането на членната морфема с думата:

ст.	Библия, 1885 = **превод, 1891 г.**	**Превод, 1900 г.**
Яков 4; 6	Бог на гордите с**я** противи, а на смирените дава благодат.	Бог на гордите се противи, а на смирените дава благодат.
Йоан 14; 6	Никой не отива при Отца, тъкмо чрез мене.	Никой не отива при Отца, тъкмо чрез Мене.
Иов 19; 25, 26	Защото зная, че е жив Искупителът ми, и в послядно време ще възстане на земята; и като истлее след кожата ми това тяло, пак с плътта си ще видя Бога.[106]	Защото зная, че е жив Искупителът ми, и в послядно време ще възстане на земята; и като истлее след кожата ми това тяло, пак с плътта си ще видя Бога.
Прор. Дан. 12; 3	Разумните ще сияят като светлостта на твърдта: и онези които обр**а**щат мнозина в правда, като звездите във векове на векове.	Разумните ще сияят като светлостта на твърдта: и онези които обръщат мнозина в правда, като звездите във векове на векове.

Табл. 3.

[106] Вж. Табл. 1. за срвн. с предходното издание.

Псалмите са цитирани с номерацията според издадения цялостен библейски превод от 1871 и 1885 г., а в скоби е посочена славянската, която се различава след 10-ти Псалом. Лонг се справя отлично за времето си с предизвикателствата на превода както при библейските пасажи, така и при индийските реалии – предава ги по такъв начин, че да не обременява възрожденския читател, но същевременно да открехне вратата към далечната страна и да събуди любопитство към непознатия свят.

Преводът на всяка художествена книжка представлява не само развлечение и забава, но и сериозно занятие, важно средство за създаване на езикова, обща и естетическа култура[107] – изключително отговорна работа, изискваща освен отлично владеене на езика, сериозно познаване на детската психология и границите на детската осведоменост, за да се предвидят и разберат реакциите им, плюс още повече, отколкото при превода за възрастните въображение, артистичност, остроумие, изобретателност, чувство за хумор и за стил[108]. С признанието за своите ранни спомени А. Илиев потвърждава, че тези книжки са предизвиквали неговия интерес: „Непропущах все тъй да следя и всяка нова книжка, издавана от американската мисия. Помня, че сравнявах тогава „Малечки Хенрих“ (1864) с „Генрих Айсенфелски“ (1858)“[109].

Въпреки че има цели три издания на българския превод с историята за Хенри, което е свидетелство за интереса към изданието и добрата му рецепция, не са превеждани други авторски текстове от Мери Марта Шерууд, която пише и продължение на историята на малкия Хенри „Последните дни на Бузи“ [The Last Days of Boosy] (1842), където *бавачът* е изгонен

[107] За липсата на ясно очертани граници между детската и литературата за възрастни през втората половина на XIX век, вж. **Пипева, М.** *Своето в чуждото, чуждото в своето: Българските преводи на английска детска литература.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 58.

[108] **Васева, Ив.** *Стилистика на превода.* София: Наука и изкуство, 1989, с. 238–240.

[109] **Илиев, А.** *Спомени.* София: БАН, 1926, с. 57.

от семейството и общността си след приемането на християнството[110].

Със своите преводи Албърт Лонг разкрива богатите възможности на езика не само да предава информация, но и да обрисува картини и състояния. Той е пригодил текста на Шерууд, така че до голяма степен да звучи като писан за българския читател. Липсата на отбелязани имена на автор или преводач на корицата на книгата не е затруднявала разпространението, дори напротив – българският читател е приемал книгата спокойно като част от съвременната му книжнина.

Пощенска картичка от т. нар. „Златна епоха“ на картичките (1890–1915) с репродукция на рисунката на Хенри Пейн по романа на Лий Ричмънд

След направения анализ на превода, на неговите основни характеристики, на проекта, от който е произлязъл, на хоризонта, в който е възникнал, на позицията на преводача, се налага изводът, че д-р Албърт Лонг, както с този, така и с последвалите художествени преводи, задава стандарт за качество с мисъл за адресата и желание за яснота, чистота и гладкост на изложението, но и за запознаване с далечни земи, култури, нрави и обичаи. А темата за Индия се вписва във възрожденските търсения и отвореност към познанието и интереса към другия, включително екзотичния друг[111].

[110] Това е различна по стил, тон и доктрина книга с по-реалистично изображение на индийците. Библията не се цитира толкова често и Бог е изобразен по-схематично.

[111] Вж. **Пелева, И.** Екзотичният друг – присъствия и употреби в дискурсите на българския XIX век. – *Балканските идентичности в българска-*

През Възраждането читателите се интересуват преди всичко от определен кръг теми, не толкова откъде е проникнала дадена книга. По тази причина „Колибарската дъщеря“, публикувана в периода, когато се заражда и утвърждава оригиналната българска белетристика, също не посочва името на автора и на преводача. От по-късните писма на Лонг се разкрива, че авторството на превода е именно негово, потвърдено и от Ал. Балан, и от М. Стоянов, но авторството на оригинала без основания е приписвано на немския книжовник Кр. Шмид[112]. До действителния автор на оригинала се стигна след като се намери английското заглавие. Благодарение на годишните доклади на А. Лонг до Методистката мисия в САЩ се разбира за намерението му да преведе текста, както и името на оригинала – „The Dairyman's daughter“ на Лий Ричмънд[113]. Заглавието на тази детска книжка лесно може да се открие и в каталозите на Тракт съсайъти, като тя се оказва с особено място в историята на дружеството[114] и е превеждана на много езици[115].

Четири милиона копия на деветнадесет езика са разпространени докъм средата на XIX в. В каталога на Британската библиотека се откриват десетки издания на книжка-

та култура. София, 2000. [онлайн]: http://ilit.bas.bg/bi/include.php?file=peleva (04.12.2006) [прегледан 22.10.2022].

[112] **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806–1878).* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, с. 426.

[113] Лий Ричмънд (Legh Richmond) (1772–1827) – англикански свещеник и писател. Става известен с трактати, повести, разкази за обръщането към вярата, най-популярна от които е именно „Колибарската дъщеря“ (1802). Други са базирани на материали, които е събирал, докато е живял на остров Уайт: „Младият селянин“ и „Черният слуга“, публикувани между 1809 и 1814 г. Той е известен и с влиятелна колекция от писма до децата си, както и с редактирането на поредицата от реформаторски богословски трудове с биографии „Отци на английската църква“ в осем тома (1807–1812).

[114] Цяла глава от историята на Тракт съсайъти е посветена на творбата. Вж. **Butts, D., P. Garrett** (eds), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: The Religious Tract Society*, Lutterworth Press and Children's Literature. The Lutterworth Press, 28 Jun. 2006.

[115] Вж. *38-th Annual report 1863. American Tract Society, New York, 1863,* p. 165, 171, 183, 198, както и за следващите години.

та до 1864 г.[116], включително превод на руски от 1815 г. „Доч молочкина“[117], а в дигитални платформи – над 20[118]. Първата публикация е от 1809–1810 г. в *The Christian Guardian* („Крисчън гардиън“)[119], печатана е и в Англия[120], и в Америка[121], а текстът се издава и до днес, включително електронно[122].

В основата на повествованието в „Колибарската дъщеря“ стоят писмата на девойката Елизабет Уолбридж[123] до свеще-

---

[116] Вж. [онлайн]: https://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?ct=&pag=&indx=1&pageNumberComingFrom=3&frbg=&rfnGrpCounter=1&fn=search&indx=21&dscnt=0&scp.scps=scope%3A%28BLCONTENT%29&tb=t&vid=BLVU1&mode=Basic&fctV=books&ct=Next+Page&rfnGrp=1&vl(297891280UI0)=any&srt=rank&tab=local_tab&fctN=facet_rtype&vl(freeText0)=Dairyman%27s%20Daughter&dum=true&dstmp=1690546451431 [преглеган 27.05.2023].

[117] Вж. [онлайн]: https://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01000852533&indx=1&recIds=BLL01000852533&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&&dscnt=0&scp.scps=scope%3A%28BLCONTENT%29&tb=t&vid=BLVU1&mode=Basic&vl(297891280UI0)=any&srt=rank&tab=local_tab&dum=true&vl(freeText0)=Dairyman%27s%20Daughter%201815&dstmp=1690546327013 [преглеган 27.05.2023].

[118] Вж. [онлайн]: https://archive.org/search.php?query=The+Dairyman%E2%80%99s+daughter&sin= [преглеган 27.05.2023]. [онлайн]: https://babel.hathitrust.org/cgi/ls?q1=The+Dairyman%E2%80%99s+daughter&field1=ocr&a=srchls&ft=ft&lmt= [преглеган 27.05.2023].

[119] Вж. **Johnson, E. L.** Religious Tract Society Conference: From the Dairyman's Daughter to St. Dominic's and Beyond. – *Libraries & culture*. Vol 35, Part 4, 2000, p. 536. **Leach, A**. The Dairyman's Daughter: From Yesterday to Today. – *The Lutterworth Press*, 2006, pp. 65–74.

[120] **Richmond, L.** *The dairyman's daughter.* London: published by W. Kent, bookseller to the Sunday School Union Society. Edinburgh; printed by W. Gilbert, [1811]. **Richmond, L.** *The dairyman's daughter: an authentic narrative.* London: Printed & sold by J. Evans & Sons; sold also by F. Collins; J. Nisbet, [1820]. **Richmond, L.** *The dairyman's daughter.* London: Religious Tract Society, [1830].

[121] **Richmond, L.** *The dairyman's daughter.* Andover [Mass.]: Printed for the New England Tract Society by Flagg and Gould, 1819. **Richmond, L.** *The dairyman's daughter: an authentic narrative.* Richmond, Va.: J. Early, 1851.

[122] **Richmond, L.** *The dairyman's daughter.* [онлайн]: https://www.gutenberg.org/files/19615/19615-h/19615-h.htm [преглеган 27.05.2023].

[123] Действителна личност, дъщеря на бедния млекар Йосиф Уолбридж, починала през 1801 г., която се осмелява да повика у дома им свещеното служителя Лий Ричмънд, описал по-късно техните разговори. На англ. именно dairyman (млекар) присъства в заглавието. Вж. **Tyerman, D.** *The dairyman: a narrative of the life, the conversion, the Christian experience & happy death of Joseph Wallbridge, the father of the interesting young woman described by*

нослужителя на Англиканската църква Лий Ричмънд, както и разговорите ѝ с него. Описаните в книгата диалози са свързани с религиозните ѝ преживявания покрай смъртта на сестра ѝ и собственото ѝ боледуване. Въпреки това те не са болезнени и мрачни, а дори позитивни и привлекателни за читателя от XIX в. Героинята посреща сериозните изпитания с рядко срещан стоицизъм, смирение и непоклатима вяра в Бога. Именно тази простота, силата и непринудеността на нейния опит придават стойност на книгата и са причина за голямото ѝ влияние в световен мащаб.

В различните издания на книгата на английски се забелязват няколко особености – някои разделят текста на глави[124], а в други са спестени дългите описания на природата, душевните преживявания на героите и размислите върху библейските пасажи – около ¼ от цялото повествование. Изборът на Албърт Л. Лонг се спира върху цялостен превод именно на текста с описанията, с цел да образова българския читател, да го запознае с други култури и страни. На български е публикуван през 1864 г., а съдържанието на английското издание от 1856 г.[125] изглежда най-близо до преведената на български книжка. Текстът върви като едно цяло, без да е разделен на глави, и съдържа описателни пасажи, редица библейски изрази, фрази, както и цитати с препратки и уточнявания в скоби къде в Библията се намират. В никое от дигитализираните английски издания на оригинала от XIX в. (повече от 10) не се откриват посочени препратки към библейските книги, освен само на 1–2 места. Възможно е А. Лонг да ги е добавил, тъй като в същото време е работил активно върху редактирането на българската Библия и където е виждал познат библейс-

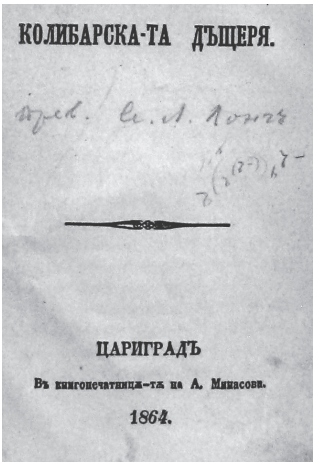
---

the Rev. Mr. Richmond in his celebrated tract „The dairyman's daughter". Boston: Armstrong and Crocker & Brewster, 1821.

[124] В първите издания текстът е разделен на 8 части ([онлайн]: https://archive.org/details/dairymansdaughte00ri/page/n1/mode/2up [прегледан 27.05.2023]). Повечето последващи издания също го разделят на части – вкл. сборникът с творби на автора „Анали на бедните" (*Annals of the poor*, 1850).

[125] **Richmond, L.** *The dairyman's daughter.* New York: American Tract Society, 1856. Това издание служи за основата и на текстологичните наблюдения в текста.

ки текст, просто да е включил номерата на стиховете от Библията. Или да е открил някое единично издание с добавени номера на стиховете, което в момента не е описано в каталозите, нито дигитализирано.

КОЛИБАРСКА-ТА ДЪЩЕРЯ.

ЦАРИГРАДЪ

Въ книгопечатницата на А. Минасовн.

1864.

Титулна страница на „Колибарската дъщеря“ (1864)

В българските преводи се срещат цитирани и някои библейски стихове, напълно идентични с публикувания три години по-късно превод на Новия завет: напр. от 1 Кор. 15: 55–58: „Де ти, смърте, жилото? Де ти, Аде, победата? А жилото на смъртта е грехът, и силата на грехът законът; благодарение *же* Богу който ни дава победата чрез Господа нашего Иисуса Христа“ (с. 100). А в един случай Лонг залага изцяло на църковнославянския превод, публикуван в същото издание на Новия завет: „*Просите и дастся вам*“ (с. 7). В таблицата по-долу са дадени няколко примера, за да се проследи близостта с библейския текст, и същевременно да се илюстрира, че и при този превод Лонг е адаптирал библейския текст за целта на книгата, за да бъде достъпна и за по-младата четяща публика.

	Колибарската дъщеря, 1864	Новий Завет, Ню Йорк, 1867
1 Кор. 1: 27, 29	**И колко често се вижда, че „безумното на светът избра Бог, да посрами мудрите, и немощното на света избра Бог, да посрами силните, и худородните на светът, и уничтоженните избра Бог, и което го няма, да упразни това, което го има, за да ся не хвали никоя плът пред него“.**	... но Бог избра безумните на светът, да посрами мудрите, избра пак Бог немощните на светът да посрами силните; още и худородните на светът и унищожените избра Бог, и тези които не са *нищо*, за да съсипе които са *нещо*; да ся не похвали пред него ни една плът.
Откровение 1: 6	**Те са сега „Царие и свещенници в служение Богу“.**	И който е направил нас царие и свещенници Богу и Отцу.

	Колибарската дъщеря, 1864	Новий Завет, Ню Йорк, 1867
2 Солунци 2: 13	**Причината на своето обращение всякога отдаваше той чрез благодатта към познание на истината.**	Бог от начало е избрал вас в спасение чрез освящението на Духът и вероването в истината.
1 Петр. 1: 22	**Възроденните от Духа Светаго и от словото на истината, раждат някаква си нравствена красота и хармония, на която по-испърво е била тя чужда.**	Понеже сте очистили душите си с послушанието на истината чрез Духът за нелицемерно братолюбие, възлюбете ся усърдно един другий от чисто сърдце.

Табл. 4.

В първите примери асоциативната връзка е по-ясна, докато в последните парафрази по-трудно може да се открие лексикално сходство, въпреки че има смислова близост. Много библейски цитати са въплътени в тъканта на повестта, без да е посочено откъде точно са заети, но наблюдателният читател би ги разпознал без особено усилие. „Възлагай надеждите си на Господа... и въспомени неговото милосердно обетование“ (с. 44); „Дерзай, дъще, твоята вяра тя спасе“ (с. 55); „Господ е моята виделина и спасение“ (с. 104); „Христос е възкресение и живот“ (с. 106). Начетеността на д-р Лонг и свободното боравене с библейския текст му позволява да го направи неизменна част от структурата на превода и да предаде духовните принципи, заложени в оригинала.

За работата по конкретното издание А. Лонг съобщава в писмо до поп Димитрий, Цариград, май 9/1864: „Книгата „Колибарската дъщеря“ имаме сега под печат. Когато се искара ще ви проводя“[126]. Писмото е написано на чист български език, което води до извода, че и преводът е лично дело на Лонг, а не колективно на Мисията, въпреки че е възможно да е прегледан и редактиран от още някого. На фона на останалите преводи от различни европейски езици, както и на преводите през посредници или побългарените преработки, двете повести имат рядката привилегия да бъдат преведени от оригинал в този ранен период от развитието на българската литература. Нещо повече, преводът на повестите е осъ-

[126] БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

ществен в тънкости от носител и познавач на изходния език (което също е изключение за възрожденското време), който също така много добре е усвоил българския език.

Албърт Лонг целенасочено избягва буквалния превод на заглавието от английски The Dairyman's daughter – Дъщерята на млекаря/Млекарската дъщеря. Според речника на Найден Геров с „млекар" се означава „1. човек, който продава мляко" и „2. който обича много млякото", но не и като производител на мляко. Среща се и ж.р. на думата[127]. Но тази лексема има по-различно съдържание в живота на Балканите, докато „колиба" е позната още от старобългарски, дошла съответно от стгр. *καλύβα* и означава „малка къща от лек материал"[128].

По времето, когато е отпечатана „Колибарската дъщеря", вече е излязъл превод на Д. Мутев от друг англоезичен автор – Х. Б. Стоу – „Чичева Томова колиба" в сп. „Български книжици" (1858–59). Въпреки че е останал недовършен, той е познат на читателите и съответно на Лонг. Така „колиба" се оказва реалия твърде популярна и близка до българския реципиент. Решението му за такава съществена промяна още в заглавието несъмнено е повлияно и от пребиваването му между 1857–1863 г. в българските земи северно от Стара планина и познанията за живота на голяма част от селското население в по-бедни къщи, наподобяващи колиби. Затова такъв превод се оказва сполучлив, тъй като предизвиква асоциация с бедност и показва, че изборът на лексемата не е случаен, а предварително обмислен. Употребата на *млекар* не би спомогнало за процеса на доближаване към читателя, като е отчетено, че семантиката на лексемата съдържа компоненти, свързани с благосъстояние и материални възможности, каквито липсват у сиромасите. Онова, което би предизвикало повече въпроси, отколкото да улесни читателското възприемане, е отстранено и на негово място се появяват познати реалии, една от които е именно *колибата*. Това се потвърждава и чрез текста – при представянето си пред проповедника първото, което бащата на девойката споменава за себе си, е:

---

[127] **Геров, Н.** *Речник на български язик: С тълкување речити на български и руски*: Ч. 3. Пловдив: друж. печ. Съгласие. Фототипно издание, 1977, с. 74.
[128] *Български етимологичен речник*, т. 2. София: БАН, 1979, с. 555.

„повечето време от животът си аз съм преминовал в една ***колиба*** в селото... шест миля далеч от тука; там бях закупил няколко уврата ***земя***, в същото време хранях и няколко ***крави***“ (с. 10), т.е. първостепенно място заема колибата, а кравите са след земята – на последно място (подч. мое – М.П.). Разбира се, може да се търси типологическо сходство и със заглавията на други творби, преведени в периода: „Мария, солдатска дъщеря или бедно момиче, което придоби полза от четението на Святото писание“ (1864), „Невянка, болярска дъщеря“ на Карамзин (1867), „Капетанската дъщеря“ на Пушкин (1875).

Още с въвеждащите в книгата изречения се уточнява жанровото определение – „настоящата повест“ като превод на *narrative* – разказ, повествование, описание. Така Лонг представя на българския читател модел на повест – кратка история, в центъра на която стои един персонаж, в случая взет от реалния живот. Първите две-три страници поясняват действието на Божията благодат в живота на хората и искреното простодушие в християнския характер у сиромасите (християнски в превода е изписван с главна начална буква[129] като в оригинала).

Непосредствено след това започва писмото на девойката Елисавета с молбата ѝ към „свещенопроповедника“ (с. 6) да отслужи погребението на преждевременно починалата ѝ сестра. Името на героинята *Elizabeth W---* е предадено с Елисавета В-ва (в граматично отношение по-познат и разбираем модел за изписване на фамилни имена). Умалителното *Betsey*, което се среща често в английския оригинал, повечето пъти е преведено с Елисавета, но няколко пъти се среща и Лисавет*ка* – с българска наставка и единственото побългаряване по словообразувателния модел на българския език. Открива се и изразът „нашата колибарка“ – превод на *Dairyman's Daughter*, звучащо непринудено и близко за възприемане.

На места Лонг засилва нюансите и изказът добива местен колорит: just departed out – *отне ми я Бог*; to spend – *прахоса*. Използва познати лексеми от народния говор – гиздене, своеглава, лепотно, горкана – оказали се добри преводни варианти.

[129] Посоките на света в превода също са с главни букви – може би единственото видимо английско влияние.

Дори си позволява словотворчество – spiritualy of heart превежда с *духовномисленност* (с. 4); an elevated sea mark – висока морска *смотрилница*, the beauties of natural – природната *красовна* (с. 24), rich cornfields – *богатодавни* полета (с. 34), cottagers – *селчани* (36 с.) и др. Лонг запазва някои мерки, а други не – напр. miles е преведено с *мили*, а няколко реда по-долу acres става *ъврата* (10 с.). Arm chair е преведено с *постелка*. Всичко това говори за осъзната преводаческа дейност и за прецизност, която представя на българския читател превод не само на смисъла, а обръщане на внимание върху всеки езиков детайл – стилистична натовареност, употреба на характерни местни лексеми, както и използване на словообразувателния потенциал на езика, който той все пак владее като чужд.

Употребата на турцизми е минимализирана, въпреки че А. Лонг по това време живее и работи в Цариград – срещат се единични лексеми като салтанат[130], няколко пояснения в скоби – живописания (картини), но не и пояснения на турцизми, както при повечето от българите преводачи. Почти не личи и от какъв език е превеждано – английското влияние не се откроява в българския превод. Много умело Лонг използва български синтаксис, граматика, морфология, напр. широко употребяваните тогава обобщителни местоимения *синца*, което е свидетелство и за талант за учене на чужди езици. Но показва и друго – това е твърде личното включване в културния контекст на времето с усвояване и на битови и разговорни изрази, станали задължителни клишета в социалното общуване, но чрез тях именно се постига автентичната атмосфера в преводния текст. Преводите обикновено не се правят от роден към чужд език. Мисионерът се заема с изключително трудни и амбициозни задачи, които, както проличава и от анализа, са изпълнени успешно.

Обмислено са преведени Public worship – с *богослужението в черква* (с. 7); religion – с *благочестие* (с. 40); I was a stranger to God – с *Не знаях както трябa, ни Бога, ни Христа* (с. 71); a same

[130] салтанат (от тюркски) – церемония, която придава тържественост, показност.

spiritual Captain – *един духовен войвода*[131] (с. 95). Изписването на името на Христос става както в библейските преводи дотогава – с двойно „и“, въпреки че повечето пъти в английския оригинал стои само Christ. Father (Господ) е преведено с *отец* (с. 107), *херувими и серафими* са с главни букви; sound of a tolling bell – *клепалата и камбаните ся ясно чуваха* (с. 28). Интересни казуси са преводите на unworthy servant с *покорна* (буквалният превод *недостойна слугиня* е избегнат), както и на pilgrim – преведен не с *поклонник*, а с *пътник*, което Лонг утвърждава в следващия превод на „Пътешественикът“ (*Pilgrim's Progress*) на Бъниан.

Неслучайно А. Лонг избира вариант за превод, който съдържа всичките „живописнейши“ описания. Добавени в превода са само няколко сравнения: „сълзите му течаха **като река** по страните му“ (с. 10) – tears were streaming down his cheeks. Срещат се и добавени лирически отклонения – „Какво благополучие, когато връзките на благодатта осветяват връзките на природата!“ (с. 40). Преведени са и повечето от поетическите пасажи в съответната форма, въпреки че в някои от изданията на английски се откриват повече поетически откъси: While the first archangel sings,/ He hides his face behind his wings – „Тебе когато Архангел въспява/Своето лице с крила си покрива“ (с. 52).

Като цяло преводът е точен и коректен към оригинала, дори на места твърде буквален: casting my eyes over – *мятах очите си на десно и на лево* (с. 65), само при отделни фрази се е получила тавтология: *погребението на смъртта*. Единствените пропуски са в неточното членуване на имената от мъжки род и употребата на запетаи, което е следствие от влиянието на английския език, но и на липсата все още на установени норми в българския. В края на превода се открива обръщението на автора с риторични въпроси, целящи да предизвикат размисли за живота и смъртта.

Със своя опит д-р А. Лонг подхожда изключително отговорно и успява да постигне качествен превод на „Колибарската дъщеря“, подобно на „Малечкий Хенрих“. Повестта не

[131] Войвода в случая е целенасочено избрана реалия, позната за българския читател.

е побългарена, а деликатно приспособена за приемане от българския читател, като преводът звучи толкова естествено, сякаш е писан за него. Така д-р Албърт Лонг допринася за укрепването на българския език преди да е създадена книжовна норма и със своите преводи, не само с работата си по библейския проект. Но най-ценното е, че повестта достига предназначението си и в непосредствената практика със засвидетелствани случаи на влиянието, което тя има в образователната система на българските училища. В един от докладите си А. Лонг описва своята обиколка между Тулча, Търново и Свищов и срещата в едно селско училище за девойки с учителка, дъщеря на свещеник, която, заедно с ученичките, се радва на книгата: „Аз се заинтригувах от този значим факт и когато учителката повика няколко момичета да ми почетат от новата книга, която току-що бяха получили и не можеха да ѝ се нарадват, аз ги изслушах с благодарно сърце благодарейки на Бога, че ми позволи през изтеклата година да подготвя и публикувам тази книга (Колибарската дъщеря), наред с другите, и да продължавам да сея тези скъпоценни семена в младите умове“[132] (превод мой – М. П.).

Д-р А. Лонг продължава да се връща към впечатленията от възприемането на превода и да припомня влиянието му. В последния брой на сп. „Зорница“ за 1871 г., на което е и редактор, помества кратка бележка със заглавие „Решение на едно момиче“, която започва с надежда повечето девойки да са чели нравоучителната книжка. Той предава разказ на един „списател“, посетил о-в Ман, където е погребана въпросната Елисавета, станал свидетел на сцена, в която майка да разказва тази история на дъщеря си в двора на църковната сграда с развълнуваните думи: „Аз реших и ся обричам с помощ от Бога да бъда добра и богоугодна както беше тази Колибарска дъщеря. Насадила на гробът едно хубаво цвете крем, и полека лека си отхождали. Человекът попитал за тях и ся научил че тази Госпожа била Княгинята Кентска и момата била нейна дъщеря. Тази мома сега е царицата Виктория, която от толкоз години седи на Английският престол любима и почитаема не

[132] *Fourty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.

само от всичките си поданници, но и от всичкият образован свят“[133]. Така Лонг представя на читателите на списанието разказ за рецепцията на „Колибарската дъщеря“ години след отпечатването на повестта.

Издаденият през 1864 г. превод остава единственият на български език и след възрожденския период не се появява нов. Тогава читателските вкусове се променят и сантименталните нотки в преводните творби не могат да привлекат толкова голям брой читатели. Изменят се съставът и структурата на образната система на белетристиката, разширява се спектърът от персонажи, привидно формалните различия получават по-дълбок смисъл, по-категорично присъства фикцията. Настъпва преход към романтична белетристика (термин на Л. Минкова) и революционна романтика. А едва към края на XIX в. се наблюдава лавинообразно нарастване на англоезичните художествени преводи. Но по времето на публикуването на творбата – 1864 г., нейният разказ за най-голямата трагедия за едно семейство – загубата на дете, служи за възпитание в морални качества и добродетели и въздейства както на малки, така и на големи читатели. Може да се каже, че, въпреки своята необичайност, сюжетът се вписва напълно в предпочитания тематичен кръг на разказите за „нещастната фамилия“, за страданието и мъченичеството на родовия свят, което влияе силно върху рецептивните нагласи на българите.

Д-р Албърт Лонг се утвърждава не само като един от пионерите в областта на превода на текстове, а изпъква сред останалите със стремежа за доближаване на съдържанието към читателя, носител на друга култура. И това се дължи не само на добро познаване на езика, на който се превежда, и на старанието да постигне максимално адаптивен текст за съвременния читател, а е израз и на умението му да прониква в поведенческите изяви и мисловните нагласи на съвременниците. Така, от една страна, той запазва общите християнски послания, които носи текстът, но, от друга, се стреми подробностите от сюжета да бъдат разбрани от читателя,

[133] *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 12, с. 88.

т.е. преводът да се адаптира към местната среда[134]. Според проницателното наблюдение на Вл. Трендафилов: „Ако иска да постигне органичен успех, преводачът търси да осъществи едно насилие от висш ред, т.е. да разбие именно този свещен характер на вътретекстуалното пространство – да разбие и преструктурира семантизирания синтаксис на оригиналния текст. Този вид насилие има определено положителна стойност [...], нужно е не да се репродуцира един текст, а да се пресътвори значението му за съответната национална литература и култура“[135]. В това отношение Лонг постига забележителен успех.

Подготовката и разпространението на религиозни трактати и брошури представлява начален етап от работата на издателския отдел към Американския съвет в Цариград. Албърт Лонг се включва активно и съдейства да се развие тази дейност, след което предстоят още преводи и отпечатване на по-големи книги, учебници, периодика, като той не спира да редактира и подобрява библейския текст за нови издания, излизат от печат и тълкувания на евангелието, коментари на Библията, Библейски речник, сборник с църковни химни и още много помагала.

„Пътешественикът“

Към средата на XIX век в българската книжнина се развиват важни процеси, довели до разпадането на универсалния тип повествование и до формирането и ясното разграничение на трите основни белетристични жанра: разказа, повестта и романа, като повестта става първият стабилен белетристичен жанр в новата българска литература, универсално бе-

---

[134] На сходни принципи се основава новоописаното явление *езикова локализация* – процес на превод и културна адаптация, който обхваща не само превода на продукта, но предполага и задълбочено проучване на целевата култура с оглед правилното му адаптиране към местните нужди. Вж. [online]: Localization vs. Internationalization. Retrieved: https://www.w3.org/International/questions/qa-i18n [seen 22.07.2023].

[135] **Трендафилов, Вл.** Преводът и неговата насилническа същност. – *Глас*, 1994, бр. 11, с. 45.

летристично четиво[136]. Н. Аретов подробно разглежда тези процеси, свързани с изменението на състава и структурата на образната система на белетристиката, разширяването на спектъра от персонажи, по-отчетливото присъствие на фикцията (въпреки че пред съзнанието за фикционално предстои дълъг път, но началният етап от окончателното формиране на новата жанрова система е започнал)[137]. Подборът на чуждите творби става по-закономерен, появяват се съзнателни търсения; повечето преводи са на книжовници, завършили в чужбина, с по-широк поглед и интереси[138]. Езиковата и стилистичната диференциация стимулират развитието и повишаването на качеството на преводите. Промяната на интереса – от източни, анонимни творби, към по-нови европейски, дори американски литератури, обаче е тематично и жанрово ограничено[139].

Английските книги, които достигат до българския читател през XIX век, не са голям брой, такива се „превеждат почти изцяло от руски или (в значително по-малка степен) от френски език. По този начин културата ни възприема чуждите факти през призмата на един недостатъчно адекватен спрямо изходната, а и спрямо приемната среда оценъчен подбор и езиков филтър“[140]. При превода на „Пътешественикът“[141] ситуацията е различна – това е първият цялостно преведен и издаден английски роман в българската книгопечатна традиция[142]. След брошурите и повестите, от една страна, с него се продължава тенденцията на нравоучителната литера-

[136] Вж. **Елевтеров, Ст.** Трансформационни процеси в българската белетристика през втората половина на XIX век. – *За литературните жанрове през Българското възраждане*. София: БАН, 1979, с. 130.

[137] **Аретов, Н.** *Преводната белетристика от първата половина на XIX в*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1990, с. 224, 226.

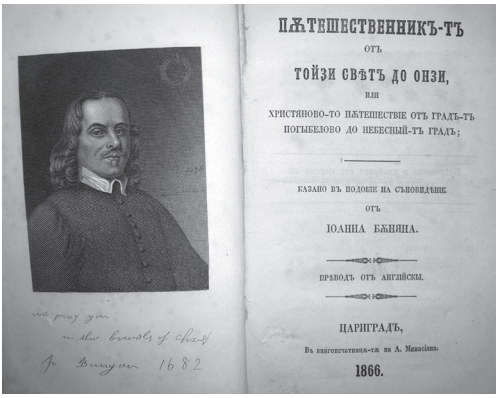
[138] Пак там, с. 229.

[139] Пак там, с. 236.

[140] **Трендафилов, Вл.** *Неизличимият образ в огледалото: актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през XIX и началото на XX век*. София: Кралица Маб, 1996, с. 421.

[141] В оригинала е изписано „Пѫтешественникъ-тъ отъ тойзи свѣт до онзи или Христяново-то пѫтешествие от градъ-тъ Погыбелово до небесный-тъ градъ“, но тук се дава според актуалния правопис и за улеснение е съкратено на „Пътешественикът“.

[142] Въпреки че Б. Пенев нарича и по-големите форми „повести“.

ПЪТЕШЕСТВЕННИКЪ-ТЪ
ОТЪ
ТОЙЗИ СВѢТЪ ДО ОНЗИ,
ИЛИ
ХРИСТИЯНОВО-ТО ПЪТЕШЕСТВИЕ ОТЪ ГРАДЪ-ТЪ ПОГИБЕЛОВО ДО НЕБЕСНИЙ-ТЪ ГРАДЪ;
КАЗАНО ВЪ ПОДОБИЕ НА СЪНОВИДѢНИЕ
ОТЪ
ДЖОНА БЪНЯНА.
ПРЕВОДЪ ОТЪ АНГЛИЙСКЫ.
ЦАРИГРАДЪ,
Въ книгопечатницa-тя на А. Мисиріянъ.
1866.

Титулна страница на „Пътешественикът“ (1866)

тура, но от друга, се въвежда изцяло нов жанр. Той се появява по време, когато във възрожденската белетристика изобилстват по-кратки съчинения, преведени от достъпните тогава източници (предимно новогръцка и френска периодика), вкл. преводи на някои западноевропейски писатели, докато романът още не се е утвърдил.

„Пътешественикът“ (Pilgrim’s Progress), написан през 1678 г., е една от най-превежданите книги на почти всички световни езици (над 200[143]). В основата на „Пътешественикът“ са положени определени аспекти от калвинистката теология на автора Джон Бъниан[144]. Както убедено твърди Т. Нобъл: „Колкото и да се опитваме да смекчим калвинизма на Бъниан, той очевидно е рожба на Реформацията“[145]. К. С. Луис обръща вни-

[143] **Bunyan, J.** *The Pilgrim’s Progress*, ed. Owens Oxford: Oxford University Press, 2003, p. xiii. Това е една от малкото книги, от която биват привлечени и читателите от Близкия Изток – преведена е на арабски (1834), арменски (1843), сирийски (1848), турски (1864) и др. Вж. и **Strauss, J.** Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)? – *Middle Eastern Literatures*, 6:1, 2003, p. 53.

[144] Джон Бъниан (John Bunyan) (1628–1688) – английски протестантски писател и проповедник, роден в Бедфърд в бедно семейство. През 1658 г. е арестуван и осъден за проповядване без лиценз. Това обаче не го спира и през 1660 г. е отведен в затвора на Силвър Стрийт. С малки прекъсвания прекарва в затвора до 1672 г., когато е освободен след издадената от Чарлз II Декларация за религиозно опрощение. Автор на десетки художествени и апологетични произведения. Църквата на Англия почита паметта му на 30 август, в литургичния календар на Епископалната църква на САЩ денят му се отбелязва на 29 август, а някои други Англикански църкви, като тази в Австралия, го почитат в деня на смъртта му (31 август).

[145] **Нобъл, Т.** Библията и поклонникът на изток и на запад: употребата на Свещ. Писание в „Откровени разкази на един странник пред неговия духовен отец“ и „Пътешественикът от този свят до онзи”. прев. С. Янакиева. – *Богословска мисъл*, 2012, №3/4, с. 109.

мание и на известната ограниченост на религиозната перспектива в „Пътешественикът“, но споделя с право, че „книгата щяла да пострада неимоверно като произведение на изкуството, ако пламъците на ада не са трепетли винаги на хоризонта на героя […]. Неотложността, суровата енергия, ярката образна изразителност, постоянното чувство за значимост, зависят от това“[146]. „Пътешественикът“ с неговото земно, но и духовно, и психологическо пътуване към вечността представлява една проекция на пътя на Христос от яслата до кръста.

Сюжетът на първа част проследява пътя на човек с товар на гърба, който напуска семейството, дома и града Погибелово и тръгва към Небесния град. Историята е разказана под формата на алегоричен сън/съновидение – широко разпространена повествователна форма през Възраждането, включително и в публицистиката. Както при останалите си творби, Бъниан използва Библията в „Пътешественикът“ за основно ръководство при представянето на преживяванията на героите. Още на титулната страница той цитира Осия 12:10: *I have used Similitudes*: „употребявах притчи“. Пътуването минава в срещи и разговори с различни персонажи (наивни, мъдри, войнствени и т.н.) през всевъзможни препятствия (планини, блата, долината на смъртната сянка) и съблазни (Панаира на суетата)[147], през дома на Исполина Отчаяние, чак до края, докъдето достигат с втория придружител – Надеждин (след като първият, Верен, загива мъченически). По-сложен е образът на Невежко, който вярва, говори религиозно, дава милостиня и десятък – все благородни религиозни мотиви, но му липсва спасителната християнска вяра (този характер, според Колмър, изобразява голяма част от Англиканската църква през периода на Реставрацията[148]).

---

[146] **Lewis, C. S.** The Vision of John Bunyan. – *Selected Literary Essays*. London: Cambridge University Press, 1969, p. 152. (прев. мой – М. П.)

[147] В раздвоението на хората от Панаира към пътешествениците може да се открият отгласи от религиозните политики по онова време в Англия и различното отношение към пуританите преди Гражданската война.

[148] **Collmer, R.** „John Bunyan“ – In: **Haas, A., D. Jasper, E. Jay** (eds.). *The Oxford Handbook of English Literature and Theology.* New York: Oxford University Press, 2007, p. 581.

„Пътешественикът“ излиза на български първо през 1865 г., когато в брой 9, 10 и 11 на сп. „Зорница“ (год. II) се появяват няколко глави от началото на творбата, а през следващата 1866 г. и целият текст в луксозно издание с качествена хартия, твърда гравирана корица, позлатени страници, 15 илюстрации (вкл. портрет на „съчинителя“), всяка от които защитена с лист оризова хартия – истински полиграфски образец. На титулната страница е посочено: „*Иоанна Бъняна*. Превод от английски. Цариград. В книгопечатницата на А. Минасияна, 1866 г.“ С тези полиграфски подробности се прави крачка напред в публикуването на възрожденските преводи – с посочване на автора, от какъв език е преведено и пълното заглавие на творбата.

По въпроса дали инициалите „А. Л.“ принадлежат на Албърт Лонг като първи български преводач на творбата, има единодушие сред изследователите – най-ранните съобщения в потвърждение на тази теза са: бележката за смъртта на А. Лонг в сп. „Христианский свят“[149], където, като пример за сполучливото му владеене на български език, се посочва работата му като редактор на сп. „Зорница“ и преводът на „Пътешественикът“, „който е тъй гладък, че и сега, след повече от тридесет години, се чете с услада“[150]; краткото резюме в „Летопис на българското книжовно дружество в София“[151] за живота и делото на Албърт Лонг, където се споменава и за неговия превод на „Bunyan-овата алегория Pilgrim's Progress“. В обзора на Ст. Томов се казва, че преводът е „превъзходно направен“ от А. Лонг и че „тази книга заслужава да бъде настолна книга във всеки български дом“[152]. Маньо Стоянов и Вл. Филипов също признават авторството на превода

[149] *Христианский свят*, бр. 9, 1901, с. 162–167.

[150] **Бънян, И.** *Пътешественикът от тойзи свят до онзи, или Христяновото пътешествие от градът Погибелово до Небеснийът град.* Ч. 1. Цариград: печ. А. Минасияна, 1866, с. 164.

[151] *Летопис на българското книжовно дружество в София*, 1902, с. 98.

[152] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*: Ч. 1. Самоков, 1909, с. 59.

на протестантския методистки мисионер Албърт Лонг[153], което се потвърждава и в писмата на мисионера, бюлетините на методистката мисия и др. За „Пътешественикът" със сигурност може да се каже, че е превод от оригинал[154], поради доброто владеене и на изходния, и на целевия език от д-р Албърт Лонг (за този превод Вл. Филипов[155] предполага, че може да е направен с помощта на някой негов ученик, но, както се вижда от предишните преводи и писмата на Лонг, той се справя и самостоятелно твърде добре с езика още от първите години на пребиваването си в България). На фона на останалите преводи от различни европейски езици, както и на преводите през езици посредници или побългарените преработки, това е първият цялостно преведен от английски роман, поради което заема изключително важно място в българската рецепция на англоезичната литература.

Още когато излиза книгата, А. Лонг изпраща копие от нея до г-жа Евгения Кисимова с учтиво писмо: „Почитаема приятелко, От Госпожа Лонгова и от Марина и от синца ни приимете приятелски поздравления. Проводих ви едно писъмце чрез свещеник Димитри, но нямам друго ваше писмо от по-подире [...]. Чрез Г-на Гавриила ви проводих една книга (Пътешественик) дар от съпругата ми. Надея се да я получите, ако и малко късно защото беше в сандъка турена, и уверен съм, че ще я прочетете с голямо любопитство и внимание"[156]. Този жест на Лонг свидетелства за високото му мнение за образованите жени и показва не само приятелските контакти с българи, с

---

[153] **Стояновъ, М.** *Българска възрожденска книжнина. Аналитиченъ репертоаръ.* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957. **Филипов, Вл.** Джон Бъниан (John Bunyan) 1628–1688. – *Преводна рецепция на европейска литература в България – Английска литература*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 2000.

[154] За разлика от превода на Димитър Мутев на популярната „Чичева Томова колиба", който, въпреки отбелязването, че е превод от английски, буди известни съмнения при сравнение с руския превод. Вж. **Пилева, М.** Оригинал, посредник и първи български превод на Чичева Томова колиба". – В: *Елена и Димитър Мутеви: ранните пътища на българската модерност.* **Станева, К., П. Стойчева, М. Пилева** (съст.). София: УИ „Св. Климент Охридски", 2017, с. 177–193.

[155] Вж. **Филипов, Вл.** Цит. съч., с. 70.

[156] БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, априлий 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).

които има и споделени лични писма, но и грижата му да ги снабдява с новоизлезли книги и търсенето на тяхното мнение за онова, от което българският читател има реална нужда.

Преводът на „Пътешественикът“ се отличава коренно от другите художествени произведения, които излизат по това време на български език и с верността си към оригинала – той е най-пълният и точният до днес превод[157], за разлика от излезлите по-късно преработени версии, при които редакторите си позволяват намеса и съкращения на някои пасажи, фрази, думи, дори герои и топоними. В българския превод от XIX век липсват единствено стихотворното апологетично обръщение в началото и завършекът (The Conclusion), също в стихове, които не би трябвало да затруднят преводача, тъй като той има опит с превеждането на стихове и църковни химни, а и в самия текст на „Пътешественикът“ са преведени множество поетически откъси.

За някои предизвикателства при превода на конкретната творба и принципите, които следва Лонг, се откриват бележки в „Предисловие от преводителът“*:*

> Който е чел първообразната книга, знае че е доста мъчна за превождание на друг някой язик по причина на особенийът слог по който е писана[158], и многото собствени имена, и пословици които влязват в повестта. За това ся постарах да употребя един прост слог[159] съобразен с общеговоримийът язик, и да не пожертвувам ясността в изражаванието заради верността в буквалното превождание. Гледах да дам по Български разумът на списателът, а не толкоз реч по реч да превождам. Понеже е

[157] Преводът на първа част всъщност е само един, след което излизат преработени осъвременени версии – общо осем издания – някои съвсем повърхностни, други по-задълбочени, на основата именно на първия превод на А. Лонг.

[158] За този израз на Лонг за слога Вл. Филипов изразява известно несъгласие и се опитва да намери причина за подобно твърдение: „Едва ли може да се каже, че ясната и сбита проза на Бъниан е трудна за превод. Онова, което д-р Лонг вероятно има предвид, е липсата на оформен литературен език, или по-скоро на думи, съответстващи на редица английски реалии, и трудностите, произтичащи от това, че всички имена на места и хора са алегорични“ (**Филипов, Вл.** Цит. съч., с. 71).

[159] На „прост слог“ се осланя и самият автор, но без да използва жаргон и граматически некоректна употреба.

оскуден язикът от такъв вид списания, не ще бъде за чудение, ако не можех толкози ясно колкото исках да изразия някои си идеи, които до сега не са доволно развити между простийът народ; но пак ся трудих во всичко да направя книгата, колкото е възможно, понятна и разумителна за всички. Да ли съм в това сполучил или не, само опитът ще докаже.

Цитираното наблюдение за принципите на превод има важно място в българската критика – направено е от добър лингвист, който се занимава активно с превеждане. Стремежът към предаването на „разумът на списателя", т.е. да се хване мисълта, духа на написаното, а не буквално да се превежда, е един новаторски подход за времето си. Но в изречението „Да ли съм в това сполучил или не, само опитът ще докаже" се съзира пряко съвпадение с аналогично изразено мнение на автора/преводача във възрожденските предговори – опасение как ще бъде оценен трудът му, изявена „скромност", която се доближава до звученето на средновековните текстове, където авторът често е анонимен или съзнателно потиска изявата на своята личност[160]. В това „предисловие" Лонг следва изцяло традициите на възрожденския предговор – с описание на извършеното, със заявената грижа да се отговори на интереса на съвременниците, с вяра, че книгата ще послужи. И това е още едно доказателство за участието на Лонг в културноисторическата ситуация през Българското възраждане – усвояване на устойчиви примери за принадлежност на това време, за близост с изразните изяви на съвременниците, с познаване на навлизащите идеи за промяна в най-голяма степен съдържащи се в предговорите към възрожденските книги.

Също в традицията на възрожденския предговор са представени и мотивите на Лонг да преведе книгата, която е оказала голямо влияние в живота му – в младите си години я е чел

[160] Върху предговора като паратекст вж. **Леков, Д.** *Възрожденски предговори*. Т. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1992. **Радев, Ив.** *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1993. **Ракьовски, Цв.** *Паратекстът на литературната творба.* София: Перон Прес, 1997. **Дамянова, Р.** *Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането*. София: Елгатех, 2004.

с интерес и тълкувал с помощта на майка си. Предисловието завършва със следното благопожелание към читателите:

> испроваждам тази книга, и усърдно молитствувам Всемогущаго Бога дано ни сдоби всинца да станем истинни пътешественници, безопасно да преминем дълбоката река, и тържествено да влезем през портите в онзи град дето не влезва ни болест, ни смърт, нито грях, и дето да пребъдваме в присъствието на Господа Спасителя нашего во веки веков.
>
> Цариград, 21/9 Марта, 1866. А. Л.

Усетил нуждата на българската аудитория от четива, които по естество са и религиозни, и поучителни, и предлагат реалистични приключения, А. Лонг се отдава на каузата да преведе и издаде класическата творба на Джон Бъниан след като придобива опит с преведените повести и брошури. Преводът е преиздаден през 1880 г. отново в Цариград, в печатницата на Бояджиан, Американ хан. Популярността на сп. „Зорница“, където се появяват първите глави от романа „Пътешественикът“, по това време е започнала да расте. Списанието привлича читателите с любопитните факти, с добрия език на списване и със стремежа статиите в него да не придобиват чисто религиозен характер, а материалите за християнската вяра и морал да са представени в контекста на общочовешките ценности. При вглеждане в превода се откриват минимални коректорски разлики между превода, публикуван в списанието, и отпечатаната книжна версия. Такива са: държ**е**ше – става държаше; с**а** разтрепера, става ся; казува – говори; болезнени глави – вертоглави; **о**сетил – коригирано с „у“ в книжния вариант; хвърлени – хвърлено и др. дребни поправки. В „Зорница“ липсва по една реплика от диалога между Уводен и Християн за „беспределното царство“ и „бесконечния живот“, която присъства в книгата, което говори за съвестна работа по редакцията при публикуването ѝ.

Непосредствено след предисловието на „Пътешественикът“, в книгата е поместено от Лонг и „Житието на достопочтеннаго Иоанна Бъняна“, наречен „знаменитийът съчинител на тази книга“. То започва с кратък пасаж, съдържащ

биографични данни, в които са включени и цитати от Бъниан, поставени в кавички, след което се обръща внимание на духовната биография и решението му да стане проповедник, както и на причините за попадането му в затвора: „Тази негова вяра възбуди много противници, и понеже в онова време нямаше в Англия свобода на съвестта, той претърпя силно гонение“. Посочено е и, че именно там той написва произведението, „което ние за по-понятно на български език сме променили на „Пътешественикът“[161]. Въпреки че с тази промяна се губи част от потенциала, заложен в оригиналното заглавие „Напредъка на поклонника“ (*Pilgrim's Progress*), както и че „пътешественик“ не означава задължително човек, тръгнал да търси религиозно преживяване, но благодарение на запазеното подзаглавие и на допълнителното пояснение става ясно за какво пътуване се отнася – „от тойзи свят до онзи, или Христяновото пътешествие от градът Погибелово до Небесният град“. В предисловието са представени усилията на автора „да опише пътят на християнина и всичките му препятствия, искушения, борби и утеснения, с толкози точност, щото всякой истинен и духовен християнин намерва там описанието на своя си духовен живот“.

Англицистът Вл. Филипов намира за интересен въпроса с превода на името на самия автор *Джон* с „Иоан“, тъй като името, което отговаря в по-голяма степен на оригинала, е българското Иван, а по същия начин – с Иоан – е преведено в Библията[162]. Филипов предполага, че А. Лонг може да е „искал да подчертае религиозния характер на „Пътешественикът“, като се е помъчил да го свърже със Светото писание дори чрез името на автора“[163]. Разглеждайки част от началото и от диалога между Упорен и Християн (с. 5–6), англицистът оценява усилията на А. Лонг да се справи с някои преводачески проблеми. Той представя като допустими и добри решения следните примери: „и като легнах, заспах и сънувах един сън“, с което

[161] „Пътешественикът“ се оказва наистина жизнено заглавие, тъй като и до днес никой не е предложил по-сполучлив превод за българския читател.
[162] **Филипов, Вл.** *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането.* София, 2004, с. 50.
[163] Пак там, с. 51.

изразът, поради изпуснатото *to slep*, придобива разговорен характер на български и не се губи значението; „послушайте каков беше този сън. Видях един човек…“ в превод на *I dreamed, and behold I saw a man…* – вместо „виж“ (*behold*), изречението е разделено на две в българския превод и смисълът е предаден по-точно, а изразът е станал по-гладък[164]. Джон Бъниан използва умело похватите на ретардацията и ретроспекцията – забавя действието чрез разказ за случилото се при престоя на героя в палата, представено в диалогична форма и предадено сполучливо на български.

А. Лонг дотолкова е последователен в превода си, че предава и тавтологиите от английския – *dead carcass* (р. 87) – „мъртва мръша“ (с. 99). Въпреки че не е привърженик на поясненията в скоби с турцизми, което се вижда от другите му текстове – писмата, преводите на брошури и повести, тук залага на засилената им употреба, типична за Възраждането: „чинове (мансуби)“; „сентенцията (илямъ)“; „жупел (кюкюрт)“; „многоценните си неща (джуваири)“. В текста се откриват още: хокабази, карагьози, чапкъни, комарджилък; тумрук; както и добили гражданственост турски думи: будали, артиса, дервент[165]. Срещат се църковнославянизми: красний, совест, собрани, благоутробен и са звучали архаично дори в 50-те–60-те години на XIX в. Въпреки че българският език не е роден за А. Лонг, при него се срещат някои диалектни форми на думите: кръвие, тойзи, хром, рът (хълм), уйдисам на ъкала, хортува. Побългаряване може да се забележи в употребата на „махала“, на „ламийски“ (в превод на *Dragon's*) и др. Народно-разговорен изказ се постига с модифициращи частици като *зер*. В българския превод се открива и богатството на авторовите фразеологизми: *there I sucked them in* (р. 62) – „с майчиното си мляко засуках“ (с. 71) – което се е получило дори по-образно от английския; *Changed a bad for a worse* (р. 60) – „от трън та на глок“ (с. 69); *and biting his nails because he cannot come at them* (р.70) – „и да хапе ноктите си от яд, че не може да ги стигне“ (с. 81); *it was for a while in everybody's mouth* (р. 72) – „тая прикаска беше в устата на всякого“ (с. 82). В намирането на най-близкия

[164] Пак там, с. 52.
[165] Вж. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: БАН, 1982.

български фразеологизъм, който да отрази оригинала, се разкрива постигнатото високо ниво на майсторство при превода на А. Лонг.

За превода на топоними А. Лонг отново пристъпва най-често към побългаряване *Погибелово* (the City of *Destruction*); *Искреново* (the town of *Sincere*); *Безблагодатово* (the town *Graceless*). При проучване на проблема с превода на алегоричните имена в произведението са представени два подхода: „превеждане чрез лексикални единици, които не звучат като имена, и побългаряване – използване на вече съществуващи антропоними или изковаване на нови по модела на българските чрез спазване на съответните словообразувателни правила“[166]. Чернинкова обръща внимание на значителните постижения при превода на имената, още повече като се има предвид, че преводачът не е носител на българския език, а превежда произведение, съдържащо само в първата си част над 145 имена, и по време, когато българският литературен език все още не е утвърден, а граматичните правила не са институционализирани. Преводачът се опитва и където е възможно да превежда име от дадена част на речта от английски със съответната на български[167]. Цялостната намеса с побългаряването при превода на имената в „Пътешественикът“ е оценена като предимство, тъй като така „творбата общува по-добре с читателя – нещо, което не би могло да се получи, ако всички имена бяха калкирани или преведени като лексикални единици, които не наподобяват български антропоними и звучаха изкуствено“[168]. А приносът на Лонг с превода на имената е несъмнен и издава вярната му интуиция на лингвист. Същевременно е важно да се подчертае и друг не по-малко значим факт – той не пропуска нито едно от тях в първия превод на I част, за разлика от по-късните издания на романа от XX век.

Повечето от алегоричните имена са се запазили като лични имена при превода на Лонг. Това решение може да се обясни

---

[166] **Чернинкова, Л.** „Пътешественикът от този свят до онзи”: „Пътешественикът” на Бъниан в България от 1866 г. до 2007 г. – *Литературна мисъл*, №2, 2010, с. 207, 214.

[167] Пак там.

[168] Пак там, с. 215.

освен с факта, че побългаряването е типичен възрожденски подход за превод, и с това, че героите на Бъниан не са национално обусловени, а олицетворения на общочовешки качества, добродетели или пороци. Тезата, подкрепяна от редица теоретици на превода, е, че такива имена задължително следва да се превеждат, поради смисловия потенциал, заложен в тях, и за да изиграят докрай ролята, отредена им от автора[169]. Примери за уместни преводни решения, постигнати от Лонг, са: *Благовест* (Evangelist), *Искрен* (Sincere), *Блага* (Bountiful), *Мирослав* (Wordly-glory). Други прякори и лични имена, създадени по аналог с българските, са: *Надеждин* (Hopeful), *Сребролюб* (Mr. Money-love), *Мудромир* (Mr. Worldly Wiseman), *Говорян* (Talkative). Чернинкова определя за сполучлив вариант името *Надеждин* с продуктивната наставка за образуване на мъжки собствени имена *-ин*[170]. Логичен превод се наблюдава при Obstinate с *Упорен* и Pliable – с *Уводен* за означаване на човек, който „се води, подвежда“ или от „увождам/увеждам“[171]. Това е един от героите, които искат или си мислят, че искат да стигнат небето, но без да изпитват чувство за грях или готовност да оставят егото си. С това решение за превод с *Упорен* и *Уводен* Албърт Лонг постига и несъмнен стилистичен ефект.

В романа се срещат и множество имена, които пряко препращат към библейски герои и правят прозирни и четливи библейските мотиви, а техният превод съвпада с превода им в Библията (1871): *Адам (Първий), Каин и Авел, Богатият и Лазар, Матей, Самуил, Иаков, Марта, Авраам, Соломон, Исав, Стефан, Павел, Петър* и др. Редица от топонимите също са свързани с библейски образи или реалии: *Мъчнотия, Заблуждение, Предпазване*, както и *Спечалово, Искреново, Почтеново, Безблагодатово, Глупешово.* Други библейски образи, използвани

---

[169] **Влахов, С., С. Флорин**. *Непреводимото в превода.* София: Наука и изкуство, 1990, с. 236.

[170] **Чернинкова, Л.** Цит. съч., с. 214.

[171] Позовавайки се на речника с редки думи на Геров (1904), Чернинкова свързва „упорлив“ с рус. „упорный“, като оправдава поставената от Лонг наставка *-ен*, вместо *-лив*, по подобие на други субстантивирани прилагателни. Вж. и **Филипов, Вл.** Джон Бъниан (John Bunyan) 1628–1688. – *Преводна рецепция на европейска литература в България – Английска литература.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000, с. 71–72.

при превода на имената, са: *Мир, Спасение, Обещание*, библейски звучи и *Всемоление* (All-prayer) – едно от най-силните оръжия на Християн. Някои топоними са директни заемки от библейския текст или т. нар. *библеизми – долината на Смъртната сянка* (valley of Shadow of Death); *Божията река* (The river of God); *Небесната земя* (Celestial Country); земята *Беула* – (Beulah, от евр. – *венчана, омъжена*[172]). Долината на плача обаче е превод на valley of Baca[173]. С различни определения са преведени от Лонг Delectable Mountains – *Увеселителните планини* (с. 66) и *Наслади-телните планини* (с. 155) в едно и също издание.

Панаирът на суетата (Vanity Fair) става нарицателен израз първо в английския език, популяризиран и от заглавието на романа на Уилям Текери „Панаир на суетата“, но всъщност е заимстван от романа на Бъниан. Преведен е от Лонг първоначално като *Суетний панаир* и едва в по-късните издания на романа от XX век с *Панаир на суетата*. Българският превод сполучливо предава английските форми на *Папа (Pope)* и *Поган (Pagan)*, двамата исполини, символи съответно на католицизма и езичеството. Според текста на Бъниан първият е в „напреднала старост“, а другият – „отдавна мъртъв“. Подобно отношение към католицизма се ражда вследствие на предразсъдъците и политическите борби през XVII век, но въпреки това Бъниан се опитва да намери общото между християнските изповедания и да последва гласовете, призоваващи към приемане на другия и толерантност към различните вероизповедания[174]. Сходни виждания споделя и преводачът.

В „Пътешественикът“ присъстват някои библейски мотиви[175], които са еднократно споменати, без да са разработени в детайли: *Лотовата жена*; *продаването на първородство-*

[172] Изразът се открива в Исая 62: 4.

[173] По Пс. 84: 6.

[174] Подобно на текстове като *Съгласието на хората* (*Agreement of the People*,1647); Милтъновата *Аеропагитика* (*Areopagitica*, 1644) и др.

[175] По-подробно за превода на религиозни мотиви в творбата, вж. **Пилева, М.** *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX в.* София: Кралица Маб, 2018, с. 229–276; Джон-Бъниановият Пътешественик – между класическото и маргиналното. – В: *Балкански идентичности. Литературата: привилегировани гласове, потиснати гласове*, 2016. [онлайн]: https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/535-john-bunyan-between-classical-and-marginal.html [прегледан 27.05.2023].

то, спасителният страх – страхът от Бога, който, според Притчи 9: 10, е начало на мъдростта. Библейските фразеологизми също са преведени сполучливо и по подобие на превода в Библията: „Последните ще станат първи“; „Псето се върна в бълвоча си“; „купуваме истината“. Езикът, на който говорят Христян и Верен, когато пристигат на Панаира, е един от библейските – ханаански.

Пред Христян се разкриват много *библейски атрибути*, когато попада в палата – тоягата на Моисей, „пиронът, с който Иаил уби Сисара“, „грънците, трубите и ламбадите на Гедеон“, „копралята на Самегар, челюстта, с която Самсон извърши чудеса, камъкът на Давид, убил Голиат, както и сабята, с която Господарят ще погуби „Човекът на беззаконието“ (с. 65). Те представляват и символни образи за смелост, готовност за саможертва, упование в Бога. Множество образни мотиви от *Откровение на св. Иоана* се появяват в края на „Пътешественикът“ – *планината, дървото на живота* (което е метафора на „Духа на благодатта, духа и благодатта на Бога“[176]), *белите сияещи дрехи за избраните, коронite, арфите, камбаненият звън, липсата на смърт, сълзи и болка в новото небе.* Духовната литература често използва подобни образи, но Бъниан и неговият български преводач успяват да им вдъхнат собствен живот. Обикновените думи от Писанието са обогатени с конкретно съдържание и понякога кратка библейска фраза е кодирана в цял епизод. *Страшният съд* се появява като библеизъм[177] още в началото на повествованието, акцентирано е и на *Божия гняв*, а *вечният живот* изпъква и в песните, и в разговорите на пътешествениците до самия край на творбата.

---

[176] **Baird, Ch.** *John Bunyan: A Study in Narrative Technique. Port Washington*, N.Y.: Kennikat Pr., 1977, p. 19.

[177] Библеизъм – езикова единица с установен произход, възхождащ към библейските текстове, независимо от своята формална същност (дума, словосъчетание, изречение) и семантичен статус, кодирана в съзнанието на даден народ и възпроизвеждана в литературните творби на даден език“ (определение на В. Хлебда, цит. по **Иванова, Д.** *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г.* (Върху материал от Евангелието). Пловдив, 2003, с. 169).

За превода на библейските цитати Албърт Лонг се основава на превода на Библията[178], по който са работили в екипа с д-р Илайъс Ригс, но не всички стихове в „Пътешественикът“, I. част съвпадат напълно с отпечатаните до този момент библейски книги. На повечето места Лонг отново предлага свои варианти на библейските стихове, както при преводите на брошурите и повестите. Именно, според Д. Иванова, „вплитането“ на цитати от евангелския текст в художествените образци допринася за езикова полифоничност, което позволява по-категоричното отграничаване на различните по принадлежност стилистични изразни средства в създаване на система, бележеща по-висок книжовен стил“[179].

	Превод на А. Лонг (1866)	Библия (1860–1866)
Йер. 2: 6	**Пустиня, земя бесплодна и с трапища; земя безводна, и на сянката на смъртта; земя, която никой человек преминува и дето никой не пребивае.**	През място на пустота и на пропасти, през място на безводие и на смъртна сянка, през място по което не замина человек и гдето человек не се насели.
Дан. 2: 3	**И мудрите ще светят като светлостта на небесната твърд и които обращат мнозина към правдата ще светят като звездите во веки.**	И разумните ще осияят както светлостта на твърдта: и обращащите мнозина в правда, както звездите въ векове на векове.
Йов 29: 3	**Свещта му свети на главата ми, и с неговата виделина ходя през тъмнината.**	Когато светилникът му светеше на главата ми, и с виделината му ходех в тъмнината.
Марк 2: 5	**Простени ти ся греховете ти.**	Прощават ти ся греховете ти.
Римл. 15: 20	**Ей така ся трудих да проповядам Евангелието, там дето Христос не се именуваше, да не би да зида върху чужда основа.**	И така постарах ся да проповядувам евангелието, не там дето беше известно името Христово, за да не зидя на чуждо основание.

Табл. 5.

[178] Още през 1860 г. излиза *Петокнижието* от този труд, през 1862 – втората част на Стария завет, а през 1864 – третата. През 1866–67 г. е отпечатан и преводът на *Новият завет* заедно с църковнославянския текст.
[179] **Иванова, Д.** *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. (Текстология и език).* Пловдив: ИК „Призма“, 2002, с. 367.

В самия текст на I. част, освен че могат да се изброят около 530 референции към библейския текст, посочени от Бъниан, се откриват поне още двойно толкова алюзии и незаявени директно препратки и скрити цитати от Библията. Фигуративният език на богатия с метафори библейски текст тук е използван с литературна цел. Алюзиите и символите в творбата, извлечени директно или индиректно от Библията, създават различни стилистични ефекти. Благодарение на Библията могат да бъдат разбрани множество от образите, темите и мотивите, заложени в „Пътешественикът“, но също така разбирането на сложния многопластов сакрален текст може да бъде улеснено и подпомогнато чрез романа на Бъниан. „Този поглед върху Библията като *interpretans simul interpretandum* е една от причините Християн да бъде обрисуван като поклонник”[180]. Или, както споделя Гейлън Джонсън: „Библията е пътеводителят към Небесата, но не и тяхна карта”, тя „подканва Християн да напусне града Погибелово и да се запъти към Небесния град, казва му какво ще открие, като се озове там […], но не и как да стигне”[181].

Освен библейските стихове и цитати, А. Лонг превежда и всички стихотворни пасажи, в повечето от които е налице сполучлив опит за поетичен превод със спазване на стихосложението и римите, а някои от поетическите пасажи наподобяват църковни химни:

Ти, Верене, наистина верно стоя;
До смърт Господаря си изповяда.
За него умря ти; сега вече Той
Прия тя при себе си във вечен покой[182].
....

[180] **Нобъл, Т.** Библията и поклонникът на изток и на запад: употребата на Свещ. Писание в „Откровени разкази на един странник пред неговия духовен отец“ и „Пътешественикът от този свят до онзи“. прев. С. Янакиева. – *Богословска мисъл*, 2012, №3/4, с. 106.

[181] **Johnson, G.** *Prisoners of Conscience: John Bunyan on Self Community and Christian Faith*. Carlisle: Paternostern, 2003, p. 145.

[182] **Бънян, И.** *Пътешественикът от тойзи свят до онзи, или Християновото пътешествие от градът Погибелово до Небеснийът град.* Ч. 1. Цариград: печ. А. Минасияна, 1866, с. 126.

До тука дойдох аз от грях отягчен,
Загубен, от вред утеснен огорчен!
Но чудо голямо! Намерих тук мир
Спокойство и радост; излязох на шир.[183]

Малкото пропуски при превода от съвременна гледна точка се отнасят до неточно членуване на имената от мъжки род и употребата на запетаи, което е следствие както на влиянието на английския език, но и на неустановените норми на българския книжовен език. През 1866 г. не съществуват пунктуационни правила, а правописните школи започват да се оформят през втората четвърт на XIX в.[184], като дори и тогава в техните разсъждения рядко става дума за пунктуация. Вл. Филипов не открива „грешки, които да се дължат на неразбиране на оригинала", което е напълно естествено за преводач, носител на езика, нито „елементът на несигурност", в сравнение с „Чичева Томова колиба" и други преводи от периода, и признава, че начинът, по който преводът на Лонг е представен на български, е „забележителен успех", „поставил ниво, което за съжаление е било мъчно да бъде поддържано и развивано, но което не може да не е оказало влияние върху някои от дейците на преводаческото поприще"[185]. Някои минимални пропуски или буквализми забелязва англицистът, като неправилна употреба на глагол в несвършен вид: „Видях го, че разгърна книга и четеше" в превод на *I looked, and saw him opened the book, and read therein*, вместо „зачете"; „да *опитате* верността на моите думи", вместо „*проверите*" в превод на *prove*; „вртоглави" от *Crazi-headed coxcombs* (букв. Налудничави глупци), но за този вариант, след като отчита разговорния стил, Филипов признава, че е близо до идеята на оригинала[186]. Л. Чернинкова посочва няколко несъществени пропуска при детайлното вглеждане в различните преводи. Тя цитира изречението „Тогази и Прислужник се закълна, и му заръчаха да изкаже каквото

[183] Пак там, с. 42.
[184] Вж. **Иванова, Д**. *История на новобългарския книжовен език*. Пловдив, 2012 (II изд. 2017).
[185] **Филипов, Вл.** *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София, 2004, с. 53.
[186] Пак там, с. 52, 53.

знаеше за Царя против запрения“ и проблемът с предлога „за” в превод на *in behalf of*, т.е. „в полза/интерес на”[187]. Тя обръща внимание на някои побългарени реалии от А. Лонг като „кмет” в превод на титлата *Lord* (с. 206) и на някои по-тежки конструкции на български: „Да го обадят виновят пред съдията” в превод на *to bring him guilty before the Judge*. Единствено тънката сатира на Бъниан[188] не може да се долови до най-малките подробности в българския превод, но не е и изцяло изгубена.

Продължението на романа (II част) също има две издания през XIX век – първото от 1886 г. и второто – от 1891 г., където е отбелязано „Превел от Английски Ст. Томов“. Въпреки че според Чернинкова текстът напомня до голяма степен „стила на превеждане и подхода към алегоричните антропоними на Лонг”[189] от първата част, а графическото оформяне с обособяването на глави и поясняването на отделните епизоди в горните колонтитули на всяка страница е сходно, авторството на превода на втора част на „Пътешественикът“ е закономерно в контекста на цялостната дейност на Стефан Томов. Като ученик на д-р Лонг той е можел да наблюдава отблизо неговата литературна и преводаческа дейност и да подходи също толкова отговорно и съвестно към работата.

За средната класа било представително да притежават Библията, „Пътешественикът“, „Изгубеният рай“, но четенето им, както отбелязва Вл. Трендафилов, остава приоритет за по-бедните слоеве на обществото[190]. До средата на XIX век обаче има само няколко българи университетски възпитаници и голяма част от книжовниците са и духовници, по-точно духовниците са и книжовници. Това може да се обясни с оп-

---

[187] **Чернинкова, Л.** Цит. съч., с. 205.

[188] Бъниан живее във века на сатирици като Бътлър, Марвел, Драйдън и сатирата му е насочена основно срещу аристокрацията, висшата класа и богатите, както и срещу лицемерните изменници (**Hill, Ch.** *A Tinker and a Poor Man. John Bunyan and His Church, 1628–1688*. New York: Alfred A. Knopf, 1989, p. 223).

[189] **Чернинкова, Л.** Цит. съч., 2010, с. 201.

[190] **Трендафилов, Вл.** *Неизличимият образ в огледалото: актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през XIX и началото на XX век*. София: Кралица Маб, 1996, с. 49.

ределящата роля на църквата и християнската религия в духовния живот през този период. След Кримската война обаче културната мисия на възрожденските книжовници обхваща разширяващите се периметри на културно общуване – немалко българи се завръщат с по-високо образование от европейски университети, отварят се много читалища, появяват се първите театрални представления, концерти, излизат белетристични произведения, поеми. Борбата за самостоятелна българска църква навлиза в своя последен решителен етап и заема основно място в съзнанието на българите; Раковски създава своята легия за освобождение от турското владичество; излизат вестниците на Каравелов и Ботев.

„Дейността на протестантските мисии, в предвъзрожденската ѝ свързаност с английското рецепционно присъствие у нас, има тясно менторска основа и въплъщения в общоменторски план – но и в учебникарски“[191]. Преводите на множеството протестантски брошури, сп. „Зорница“, изданията на религиозни текстове и най-вече преводът на Библията през 1871 г. изиграват своята историческа роля за духовното издигане на българското общество. Но в напрегнатата културно-историческа ситуация духовните книги не са вече приоритет, актуални стават светски сюжети с много нови преводи, водеща става идеята за постигане на национално освобождение. Може би в тази динамика на отваряне на хоризонтите към светските европейски практики постепенно духовните брошури, градили основите на религиозно възпитание, отстъпват пред прагматиката на създаващите се нови културни реалности.

***

Българската критическа рецепция за превода на двете части на романа на Бъниан е твърде оскъдна. Още през периода на Възраждането реакциите са по-скоро двупосочни – на приемане или неприемане, на възторг или на критическо отхвърляне. Този тип рецепция съпътства навсякъде духовната мисия на протестантските мисионери, същевременно не са малко и личностите, които приемат тази вяра, които виж-

[191] Пак там, с. 230.

дат в мисията нейния благороден и извисяващ дух и с всички сили участват в нейното реализиране – това са най-вече преводачите на протестантски брошури, увеличаващият се брой издатели, редактори, книжовници. Задачите на историческото време в немалка степен влияят на динамиката на мисиите, някои продължават, други постепенно заглъхват. С подобна динамика се характеризират и критическите отзиви.

Българската хуманитарна наука не изоставя отношението към религиозните издания и практики, но липсват специални изследвания върху преводите на Лонг, а доколкото се споменават, то е по-скоро като част от общ поглед към религиозната книжнина през Възраждането. Едно от първите по-сериозни проучвания на „Пътешественикът“ в новата българска наука е поместено в *История на новата българска литература* (1930), където Боян Пенев я причислява към нравоучителните религиозни книги, с тон, доближаващ се до патоса на Евангелието, и „твърде много религиозна, възвишена поезия”[192]. Друг кратък преглед на творчеството на Бъниан се открива десетилетия по-късно в изследването на Вл. Филипов в „Преводна рецепция на европейска литература в България“ (2000) и малко по-обемен в „Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането“ (2004). По-разширени и необременени от конюнктурни съображения са изследванията „Пътешественикът” на Бъниан в България от 1866 г. до 2007 г.“ на Люба Чернинкова (2010) и главата „Пътешественикът и пътят към небето“ в книгата на М. Пилева (2018)[193]. Появява се и кратка анотация за последното издание на творбата от Милена Кирова в „Култура” (2008): „Пътешественикът – три века по-късно?“, в която се посочва нуж-

[192] Цит по 2-ро изд.: **Пенев, Б.** *История на новата българска литература. Т. 4*. София: Български писател, 1977, с. 543.

[193] **Пилева, М.** *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX в.* София: Кралица Маб, 2018, с. 229–276. Вж. и **Пилева, М.** Джон-Бъниановият Пътешественик – между класическото и маргиналното. – В: *Балкански идентичности. Литературата: привилегировани гласове, потиснати гласове. Колегиум на направление „Литература на Българското възраждане“*. Институт за литература, БАН, 2016. [онлайн]: https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/535-john-bunyan-between-classical-and-marginal.html [прегледан 27.05.2023].

дата от нов съвременен превод. Необоснована остава липсата на самостоятелна статия за английския класик в университетския учебник „Историята на английската литература“ (1998) на Марко Минков, където само в няколко страници са споменати отделни негови творби[194]. На „Пътешественикът“ е отделен един абзац, в който е синтезирано съдържанието му, без подробно разглеждане на сюжета, темите и мотивите в романа. Една от възможните причини да не се гледа сериозно на дълбоките религиозни и философски прозрения в творбата е, че тиражите в периода 1944–1989 г. се разпространяват нелегално от различни християнски мисии (отпечатвани са фототипно без библиографски данни в Холандия и Германия между 1970–1990 г. и са внасяни с Библии и друга „забранена“ религиозна литература в периода[195]).

Изданията на „Пътешественикът“ до последното, 9-то от 2016 г., са базирани на превода на д-р Албърт Лонг отпреди 150 години[196], а освен него на български език са издадени само още две негови художествени творби („Духовната война“ в превод на Ст. Стефанов, 1939 г. и „Животът и смъртта на г-н Злонрав“, 2015 г. в съвременен превод на български език) и теологическата „Молитвата“ (1999, 2003). Това несъмнено допълва рецепцията на този най-добре познат и четен по света английски автор и реабилитира до известна степен забраняванията и маргинализиран с години у нас християнски творец. През последните години се направи опит да се възобнови ин-

[194] **Mincoff, M.** *A History of English Literature*. Sofia: Плеяда, 1998, с. 589–592.

[195] Въпреки че не се открива в списъците със забранена литература (вж. *Списъци на забранена литература.* София: Наука и изкуство, 1952; *I Списък на фашистка, упадъчна, религиозна, опортюнистическа, реакционна и малоценна литература*. София: Профиздат, 1952; *Списък на вредна литература. Свитък I*. София: Главлит, 1955; *Списък на вредна литература*. Свитък II. София: ДБВК, 1957 и др.), *„Пътешественикът“*, като част от християнската литература – „опиум за народа“ – по презумпция е преследван и съответно внасян нелегално. Съдържанието му не би могло да се ревизира или цензурира, като при други романи, тъй като, ако се премахнат библейските явни и скрити цитати, религиозните образи и алегории, от книгата не би останало нищо, освен част от заглавието.

[196] Съвременните издания на *„Пътешественикът“* не се открояват с особени художествени достойнства, тъй като само ревизират първия превод и, въпреки че до голяма степен осъвременяват лексиката, съкращават безразборно различни епизоди и нарушават единството на повествованието.

тересът към творбата с филма „Пътешественикът: С гласа на Петър Байков“, който озвучава всички герои (американска компютърна анимация от 2019 г., представена на българския пазар през 2022 г.[197]), както и с издадените илюстрирани детски книжки „Пътешественикът – по класическото произведение на Джон Бънян“ на С. Клиъри, Р. Фернандес и „16-те свята от Пътешественикът: пътешествието започва“ – интерактивен учебник с игри и занимания (и двете с издателски данни София: Алианс Принт, 2022).

Безспорен остава фактът, че творбата попада на българска почва още през XIX век благодарение на умелите майстори на словото – А. Лонг и Ст. Томов, първият от които със своя качествен превод задава достоен за подражание модел и оказва влияние върху развитието на българския език и литература, а другият – млад и също високообразован, поема щафетата и превежда втората част, следвайки методите и посоките на своя учител, след което продължава с преводи и на други творби от английски език[198]. Тяхното дело е без прецедент в историята на българския превод от този период и поради факта, че превеждат от оригинала без език посредник, и поради това, че са постигнали успех с предаването както на сюжета, така и на алегоричните имена и реалии, и че познават изключително добре Библията (като богослови) и могат да уловят всеки скрит цитат (което е от голяма важност за оригинала) и да го предадат адекватно на читателя. Задълбочената работа по превода на двете части от двамата опитни преводачи и библейските им познания допринасят за голямата жизненост на техния труд и представляват достойно за следване дело.

[197] Петър Байков, който озвучава всички роли в анимационния филм „Пътешественикът“. – *btvnovinite*.bg, 2 април 2022. [онлайн]: https://btvnovinite.bg/predavania/tazi-sabota-i-nedelia/petar-bajkov-kojto-ozvuchva-vsichkite-roli-v-animacionnija-film-pateshestvenikat.html [прегледан 20.06.2023].

[198] Сред преводите на Томов се откриват: „Съкратено богословие“ (1881); „Живота на Йоанна Златоуста“ (1883); „Йоан Веслей [Джон Веслей]: Животът и делото му“ (1884); „Повестта на Рут“ (1887); „Хилбрукският воденичар“ (1887); „Живота на Исуса Христа“ (1890); дори „Уйлям Шейкспир“ на Даниил Уайз (1890). Превежда и от български на английски политическа литература, отпечатвана в Лозана и Берн. Томов е и един от първите редактори на в. „Зорница“, както и основател и дългогодишен редактор на списание „Християнский свят“ (1892).

С цялостния, последователен и качествен превод на романа д-р Албърт Лонг допринася за развитието на преводното дело в България, за укрепване на все още неформирания български книжовен език, както и за духовното издигане на българите през XIX век.

Стихове и химни

Литературната дейност на Албърт Лонг не се ограничава само до белетристичното поле. Той взима участие в една не толкова популярна област – превод и писане на химни. Българската евангелска химнология води началото си именно от идването на първите мисионери в средата на XIX век, тъй като пеенето на свещени песни е неделима част от църковната служба. Във вида песнопение се открива една от съществените разлики между православното и протестантското богослужение. Докато при първото свещеникът изпълнява черковно-славянски напеви, понякога с хоров съпровод, при второто са включени всички участници. Значимостта на евангелските химни е сравнима с кръстния знак в православието: „За русите кръстният знак е това, що е свещената песен за методистите, а ние ще прибавим, не само за методистите, но изобщо и за всички евангелски християни“[199]. Затова с идването си мисионерите избират най-добрите английски сборници, от които започват да превеждат класически образци, а по-късно и да пишат свои текстове – стават химнографи[200].

В духовните песни преобладават религиозни мотиви и символика и те наподобяват поетическите творби от началото на XIX век. Тази поезия със своята нравоучителност и реторика, чийто праобраз са молитвите и религиозните възхвали, напомня темите и мотивите от текстовете на Паисий и Софроний. Както даскалската поезия е писана от учители и засяга училището като институция, така и химничната на

---

[199] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България:* Ч. 1. Самоков, 1909, с. 51.

[200] Химнография (от гр. ὑμνογραφία) – песнотворчество, песенна поезия, църковна песенна поезия, богослужебна песенна поезия.

мисионерите е писана и превеждана за нуждите на църковното богослужение, а, след като е публикувана в книги, брошури и на страниците на сп. „Зорница“, тя достига до много повече читатели.

Първият сборник с химни, върху който има данни, че работи Албърт Лонг съвместно с Илайъс Ригс[201], е превод на „Свещени песни с правила за пеене“ (1866), издаден няколко години преди първите ръководства по словесност[202] и преиздаван периодично през годините. Ригс безспорно е най-плодовитият в тази сфера преводач – с преведени 479 химна[203]. Но според Ст. Томов „А. Лонг е първият сполучлив преводач на свещени песни“[204], съставител на оригиналните химни със следните номера 8, 11, 14, 15, 47, 61, 73, 82, 84, 94, 96, 129, 135, 163 „по стария сборник на Духовни песни/Свещенни песни“. Томов дава примери с някои от „оригиналните духовни песни“ – № 96 „Свя-

---

[201] Преди това е публикуван само краткият сборник *Священны пѣсни*. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1862. Тогава Лонг още не се е установил в Цариград, въпреки че не е изключено да е превеждал химни по това време.

[202] Във възрожденското културно пространство ръководства по словесност излизат след 70-те години на XIX век. Преди това обаче излизат два сборника, които поставят проблемите на словесността, стават много популярни и са полезни учебници в българското училище – „Сборник от разни съчинения“ (1860) от Д. Войников и „Разни и полезни наставления за младите“ (1867) на П. Оджаков. В книгата на Оджаков са включени и религиозни поучителни „полезни“ четива, както и опити да се обяснят понятия като „словесност“ и др., като примерите са изцяло от френската литература. Втората книга на Оджаков увенчава неговата работа по осмисляне на словесността –„Наука за песнотворство и стихотворство“ (1871), като е първи опит в българската книжнина да се обяснят теоретични проблеми на народната поезия, въпроси на стихосложението и др. Въпреки че е подложено на сериозна критика, изданието предлага примери от съвременни автори на стихове като Кр. Пишурка, П. Р. Славейков, Р. Жинзифов, А. Гранитски и др., и се възприема в учебния процес. По-добри са учебниците на Тодор Шишков „Елементарна словесност“ (1873), допълнен превод от руски, и на Добри Войников „Ръководство за словесност“ (1874), които излагат накратко, но системно теорията за стихосложението, както и теорията на литературните родове с много примери.

[203] The New Hymnal. – *Samokov news: American school for boys, American school for girls*, 1923, vol. 2, N 1, pp.1–3.

[204] **Томов, Ст.** Цит. съч., с. 50.

тий Дух“[205], като прави разлика между *съставени* (списани) и *преведени* (побългарени) песни: „Д-р Лонг е превел от английски на български и много други духовни песни, които фигурират в стария сборник“[206].

Към момента, за който пише Ст. Томов, старите сборници отпреди 1878 г. са или по-кратки, или без номерация, докато тези от 1878 и от 1893 г. съдържат първите обнародвани песни и добавят още 76 нови, повечето от които вече са познати от сп. „Зорница“[207]. Съдържанието и в двата сборника на посочените за написани от А. Лонг е еднакво, на №8: Святий дух; №11 – Молитва; №14 – Песен на Рождество; №15 – Призвание; №47 – При кръстът Христов; №61 – Христос прибежище; №73 – Бог мя вижда всякой час; №82 – Преданност към Христа; №84 – Божиите съвършенства; №94 – Слава, почет и хваление; №96 – Святый Дух; №129 – Словото Божие; №135 – Ела, брате, ела!; №163 – Тебе ще видя. От това следва, че изброените са заглавията на химните, които Ст. Томов определя за авторски оригинални духовни песни на А. Лонг. Повърхностните наблюдения на текста на една от тях показват, че на английски не се открива подобен образец и той не звучи като преведен, не се откриват и следи от английски изказ.

---

[205] *Святий дух*

1. *О, Вечний Святий Душе,*
   На живот източник си
   Съживи думите наши
   Жива вяра в нас вдъхни.
2. *Скръбний като сми утеши ни,*
   Падналите подигни,
   Всички каящи се грешни
   С помощта си защити.
3. *И святото Слово Божие*
   На сърдцата ни напиши
   Истините му да пазим
   Мирът му да имаме.
4. *Всемогъщий Святий Душе,*
   Посети ни тъ сега;
   Приготви устните наши
   За достойна похвала.

(МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с.33)

[206] **Томов, Ст.** Цит. съч., с. 52. Също и в: МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 33.

[207] Вж. Предисловие. – *Священни песни*, Цариград: 1878, с. 3.

Слава, почет, и хваление
Богу все Що е създал;
Той за нашето спасение
Кръстна смърт е пострадал.
О Христе! Царю небесний,
„Грехи мира“ си поел;
О Спасителю всечестний,
Ти в живот си нас въвел.

Агнец, в жертва отредений,
Греховете на света
Ти на себе си понесе;
Нас искупи от смъртта.
Люди твои простени
Чрез кръвта ти, Спасе наш,
Веч сме с Бога примирени,
Рай отворен пак за нас.

Химнът се състои от две осемстишия в четиристъпен хорей. Римите са кръстосани – от типа АБАБ, въпреки че във втората строфа римата невинаги е спазена (отредений – понесе), а стихосложението – характерното за народните песни силаботоническо.

Ст. Томов дава пример и с една от преводните (или както ги нарича *побългарените*) песни на А. Лонг: „Честит моз ден“ – популярен и до днес евангелски химн[208].

оригинал	превод
Oh happy day! Oh happy day *When Jesus washed my sins away!* *He taught me how to watch, fight and pray,* *And live rejoicing everyday.* *Oh happy day! Oh happy day* *When Jesus washed my sins away!*	*Весел ден! Весел ден!* *Когато аз бидох простен.* *Iисус сърдцето ми оми,* *И нов живот ми Той дари.* *Весел ден! Весел ден!* *Когато аз бидох простен.* [209]

Табл. 6.

[208] Химнът е написан през 1755 г. от английския богослов Филип Додридж, към средата на XIX век получава нова мелодия от Едуард Рембо, който добавя и припева, и така става незаобиколима част от госпъл музиката.
[209] **Томов, Ст.** Цит. съч., с. 51

С избора на превод на този химн в ранния етап от развитието на българската химнология се поставя стандарт за качество и тя се приобщава към световните образци. Тук римите са съседни АА ББ, стъпката – ямб, а при последния стих „Когато аз бидох простен“ – амфибрахий.

Ст. Томов обръща внимание и на факта, че „В края на първия брой на „Зорница“ е поместена духовната песен /173/, преведена от английски от Д-р Лонг и озаглавена „Рождението Христово“[210]. Това хвърля нова светлина относно предположенията за авторството на превода, защото известната досега хипотезата водеше към името на Елена Мутева[211]. От една страна, като аргумент за авторство, изследователката на творчеството на Мутева М. Младенова, разглежда включването ѝ с три стихотворения в антологията с българска поезия, вкл. „Рождество Христово“[212]. Но, от друга страна, тя признава, че намереният ръкопис на стихотворението в архива на Н. Геров, който предполага, че е на Елена Мутева, се различава коренно от нейния почерк и е писан в по-късно време, видно и от типа хартия, на която е записан.

За сравнение могат да се разгледат трите текста на „Рождението Христово“ – от ръкописа в архива на Н. Геров, от сп. „Зорница“ (1864) и от „Свещени песни“ (1893).

Ръкопис от архива на Н. Геров	сп. „Зорница“ 1864 г.	„Свещени песни“, № 173, 1893
Тиха нощ! Свята нощ! *Вся земля* *В тишина;* *Витлеемската* *светла* *звезда* *Мъдрити кани от* *чужда страна,* *дето Христос се* *роди.*	*Тиха нощ! свята нощ!* *Вся земя* *в тишина;* *Витлеемската* *светла* *звезда* *Мъдрите кани от* *чужда страна,* *Гдето Христос ся* *роди.*	*Тиха нощ! свята нощ!* *Вся земя* *е в тишина;* *Вижд! Витлеемската* *светла* *звезда* *Мъдрите кани от* *чужда страна,* *Дето Христос ся* *роди.*

[210] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 32.

[211] Вж. **Младенова, М.** *Елена Мутева 1829–1854. Едно закъсняло завръщане*. София: Артграф, 2012, с. 110.

[212] Срвн. **Топалов, К.** *Българска възрожденска поезия*. София: Български писател, 1980, с. 246–249.

Тиха нощ! Свята нощ! *На хвала* *Песента* *Пеят ангели с радостен* *глас!* *Вест за спасен'е доносят до нас:* *Ето Спасител дойде!* *Тиха нощ! Свята нощ!* *Пей, земля!* *С веселба;* *Богу в вишнити да се даде* *Слава и почет; Отсякъде пей;* *Мир завсегда на земли!*	*Тиха нощ! свята нощ!* *На хвала* *Песента* *Пеят ангели с радостен* *глас!* *Вест за спасенье доносят до нас:* *Ето Спасител дойде!* *Тиха нощ! свята нощ!* *Пей, земля!* *С веселба;* *Богу во вишните да ся даде* *Слава и почет; от* ***в****сякъде пей;* *Мир завсегда на земли!*	*Тиха нощ! свята нощ!* *Песен сега* *на похвала* *Пеят ангели със радостен глас!* *Вест за спасенье доносят до нас:* *Ето Спасител дойде!* *Тиха нощ! свята нощ!* *Всичка земля* *Пей с веселба;* *Богу во вишните да ся даде* *Слава и почет; от всякъде пей:* *Мир завсегда на земли!*

Табл. 7.

Явно е, че текстът от ръкописа в архива на Н. Геров е идентичен с този, публикуван в първия бр. на сп. „Зорница“, а в „Свещени песни“ (1893) има малки езикови корекции, направени по-късно вероятно за благозвучие и хармонизиране на текста и мелодията. Няма преки доказателства този превод да е дело на Елена Мутева, а само предположение, като не е изключено и Лонг да е намерил наличен предходен български превод. Но Томов е един от първите ученици, изпратени в колежа на о. Малта с негова помощ, завършил по-късно и Робърт колеж, където е общувал ежедневно с мисионера и е добре запознат с неговата книжовна дейност, затова твърдението му за авторството на Лонг може да се приеме с голяма степен на достоверност.

С „Рождението Христово“ от първия брой сп. „Зорница“, в издаването на което си сътрудничат д-р Лонг и д-р Риггс, започва традицията за публикуване на стихотворения (на последната 8 с.), повечето от които стават евангелски химни и песни, публикувани по-късно в сборниците с духовни песни (1866, 1872, 1874, 1878, 1893 г.). Тези сборници постепенно се обогатяват, нарастват по обем, добавят се ноти към химни-

ЗОРНИЦА 95

БОГЪ МЯ ВИЖДА ВСЯКОЙ ЧАСЪ.

ПѢСНЬ ЗА МАЛКЫ-ТѢ ДѢЦА.

Конецъ.

1 Богъ мя Ви-жда вся-кой часъ, Зна-е Той що пра-вїж азъ;
2 Хо-дїж ли и—ли сто—їж, Ра—бо тїж ли иль сѣ — дїж,
4 Слу-ша той и вся-кой гласъ, Зна—е и що мы—слїж азъ.

Отъ начало-то.

3 Вы-камъ ли, и — ли мъл — чїж, Сѣѣ—мъ ли ся иль скър—бїж;

1.

Богъ мя вижда всякой часъ,
Знае Той що правїж азъ;
Ходїж ли, или стоїж,
Работїж ли, иль сѣдїж,
Выкамъ ли, или мълчїж,
Сѣѣмъ ли ся, иль скърбїж;
Слуша Той и всякой гласъ,
Знае и що мыслїж азъ.

2.

Въ слънечнїж видѣлинѫ,
И въ срѣднощнѫ тьминѫ,
Всякой другъ когато спи
Богъ надъ мене вѣчно бди.
О, великый Боже, ты,
Който близъ си выншны,
Оправи мя въ правый пѫть
За до вѣчный-тъ животъ.

Текст и ноти на химна „Бог мя вижда всякой час“, [А. Лонг], „Зорница“ (1868)

те, а за улеснение на богослужението са подбирани встъпителни части и пасажи за ответен прочит от Св. Писание според неговата последна ревизия. Интересно е да се отбележи, че в края на някои от публикуваните в Цариград брошури от началото на 60-те години на XIX век също са помествани стихове и химни. Не е без значение и фактът, че през 1873 г. излиза и първият български учебник по нотно пеене и солфеж с автор Петър Златев Груев.

През първата годишнина на сп. „Зорница“ се обнародват: Благодатний глас, В тази пустота о Боже, Истинската мудрост, И на нас, Подражание на 100-ий псалом и Прибягване при Христа (2 песни в 1 бр.), Пред Божий престол, Рождението Христово, Свещ на прозорецът, Смъртта в полза, Утренна Песен, Утешение за скръбни, Честит тоз ден. През 1866 г.: Преданост към Христа, Теснийът път, Источникът, Смърт

и възкесение Христово, Свят да съм желая, Небе, По близ при теб, Вечний ден, Призивание към Святаго Духа, Слънцето, Величие Божие. През 1867 г.: Песен за новата година, Последните дни, Хубавий дом, Гетсимания, Неделнята сутрина, Старите приятели, Псалом 100-ий, Благодатното приглашение, Подражание на 19-й Псалом, Царува Господ, Есента, Елате сега. Преди издателското каре в края на последния за 1867 година брой е уточнено: „Напевът на горнията песен е положен на ноти и поместен в книгата *Правила за пение и священни песни с напевите им* сега ново печатана в Цариград. Тая книга се състои от 12 печатни листове, страници 108, и освен правилата за изучение на нотите – Европейската гласовна музика, съдържава още и 101 священни и нравствени песни с нотите им“[213] – една реклама и за поетичния сборник за читателите на списанието.

От бр. 8 на следващата 1868 година в сп. „Зорница“ за първи път се публикуват ноти към някои от творбите. В тази годишнина са обнародвани химните: Бог мя вижда всякой час, Братско съгласие, Дано да стана Ангел, Истинний просветител, Новата година, Помнете мя, Песен за Възкресение Христово, Песен за Неделний ден, Хубавий Сион, Царствуването Христово, Царството Христово. А за 1869: Възеание на душата, Милостта Христова, Молитва за доволство, Молитва Създателю, Помнете смъртний час, Призование, Славната земля, Суетата, Сеятелите, Християнска любов, Щурецът и мравите.

През 1870 година се включват вече и три творби на български автори и все повече с ноти: Съдний ден и Младостта на Ив. А. Т.[онджоров]; Учи ся българский народе на Д. Х. Иванов; Мен обича Исус (с ноти); Любезний Спас; Спасение; Молитва към спасителя; Ходатайството Христово; Стой твърд за Исуса (с ноти). През последната 1871 г., в която редактор на списанието е д-р Лонг, се обнародват: Въскресение, Господ дойде, Всевидящий Бог, Брате, пей, Иисусовий мир, После що?, Кръщението на дете, Тебе ще видя, Спасителю мой, Словото Божие, Умиращий християнин, Христовото Рождество.

Когато сп. „Зорница“ прекъсва временно след оттеглянето на д-р Лонг през 1872 г., излизат два сборника с химни (1872, 1874). Няколко преведени от А. Лонг откъси от химни и сти-

[213] Вж. *Зорница*, г. III, 1867, бр. 9, с. 72.

хове се откриват и в повестта „Малечкий Хенрих и неговът бавач“, и в романа „Пътешественикът“[214].

За развитието на химнологията не може да се пренебрегва и ролята на мисионера от АСПМЧ Джеймс Кларк[215], който е ориентиран по-скоро към ученическото дело и въвежда нотното пеене в Пловдивското училище на Йоаким Груев[216]. Самият Груев съчинява песни, една от които е смятана от турците за бунтовна и се налагало Кларк неведнократно да обяснява пред каймаканите духовното ѝ значение[217]. В сборника „Правила за пение и свещени песни с напевите им“ (1866) част от песните са предназначени за пеене в училищата. Друга част (общо 20) са „взети из сборника на караманлийските или греко-турски свещени песни“[218], сред които Калкъ джанъм, Ахшам илахиси, Семави рахат (Веселие в Бога), Джанжи Христоса Бахмаса (Вяра в Христос), изписани на кирилица.

В спомените от обучението си в Пловдив Михаил Маджаров[219] споделя за добрите впечатления от преподаването на

---

[214] Вж. по-горе.

[215] Джеймс Кларк (James F. Clarke) (1832–1916) – мисионер на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, просветител, общественик, филантроп. Завършва Амхърст Колидж (1854), след което и Андоувърската теологическа семинария (1858); а през 1894 г. става и почетен доктор по богословие на Амхърст Колидж. Пристига със семейството си във Филипополис (дн. Пловдив) през есента на 1859 г. в разгара на българо-гръцката църковна разпра и установява контакти със Ст. Чомаков и Й. Груев, подкрепяйки каузата им. Развива музикалната култура в Пловдивското училище на Й. Груев, като въвежда нотното пеене. През 1860 основава мъжко училище в града с 4-годишна общообразователна програма и библейски класове. Той преподава физика, геология и минералогия, като създава ценни колекции от минерали, препарирани птици и животни. През 1871 училището се мести в Самоков, където се развива в Американски колежански и теологичен институт, на който Кларк е директор до 1878 г.

[216] **Кларк, Дж.** Евангелската работа: нейното минало и бъдеще. – *Юбилеен сборник*. Самоков, 1909, с. 89–101. Специално изследване на протестантската мисия и музикалните прояви съдържа изследването на **Андреев, А.** *Възрожденският Пловдив и музиката*. Пловдив: Коала прес, 2016.

[217] **Томов, Ст.** Цит. съч., с. 50–51.

[218] Пак там, с. 51.

[219] Михаил Маджаров (1854–1944) – български публицист, дипломат, министър и политик, член на Българското книжовно дружество, народен представител в няколко Народни събрания. Завършва Робърт колеж в Цариград през 1877 г. Учител в Пазарджик (1877–1879) г., редактор на вест-

нотно пеене от протестантски мисионер, който ги канел да слушат и проповеди. За разлика от проповедите, „пеенето на протестантски песни, се търпеше от пансионерите и училищните власти и се възприемаше от учениците със задоволство. Ние бяхме изучили вече няколко от преведените на български американски духовни песни и вечер, след вечеря, особено срещу празничен ден, гръцката махала гърмеше от хорово пение и се разнасяше далече българският език. След една-две черковни, захващахме чисто народни“[220].

Албърт Лонг е категоричен, че „Евангелските духовни песни на източните езици дължат много на Д-ра Ригс, именно на неговите преводи на много от най-хубавите духовни песни, що имаме на английски, и които са назначени да се употребяват в богослужението. Много от тези духовни песни – мога специално да говоря за преведените на български – са трогнали народното ухо и са изтръгнали ответ из народното сърдце, което е направило да се пеят те навсякъде из България от онези, които нищо не знаят за произхождението им“[221]. Илайъс Ригс превежда стихове и химни не само на български, но и на арменски и турски, както и български народни песни от сборника на Димитър и Константин Миладинови на английски, публикувани в американското списание *American Presbyterian and Theological Review*[222]. Отдадеността на д-р Ригс да се труди на литературното поле е пословична – при последната среща между него и д-р Лонг той го моли да прегледа с него „две-три нови духовни песни на български“. Това води до заключението, че въпреки конкретните имена на автори и преводачи за съответни химни, които посочва Ст. Томов, не може да се постави категорична граница, тъй като двамата са работили в много от случаите заедно и са се консултирали помежду си.

ник „Марица“, първи преводач на български език на романа „Война и мир“ на Лев Толстой.

[220] **Маджаров, М.** *Спомени.* София: Български писател, 1968, с. 258.

[221] **Лонг, А.** Д-р И. Ригс. – *Християнский свят*, г. X, бр. 5, 1901, май, с. 88–90. (посочена като прев. от статия в Christian advocate. – *North Carolina Christian advocate*, 6 febr. 1901, Vol. XLVI, N 6, p. 1).

[222] **Riggs, E.** Bulgarian Popular Songs. – *American Presbyterian and Theological Review*, Vol. I, Iss. 1, Jan. 1863, pp. 65–69; **Riggs, E.** Bulgarian literature. – *American Presbyterian and Theological Review.* Vol. II, Iss. 6, Apr. 1864, pp. 259–276.

Традицията с превода и преработката на църковни химни, която д-р Риггс и д-р Лонг създават и установяват, продължава и след като те вече не са между живите – сборници с химни (или т.нар. *песнарки*) излизат през 1907 и 1923 г. Образцово и особено сполучливо се е получило изданието от 1923 г. и докато предишните сборници използват преведените от д-р Риггс, д-р Лонг, Т. Байнгтън[223] и няколко българи[224] химни, тук са включени много повече български автори, сред които Ив. Вазов, Пенчо Славейков, Ст. Михайловски, К. Величков, С. Чилингиров, В. Василев, Ст. Ватралски[225] и др. Важно място заемат включените три оригинални химна на православния свещеник Ив. п. Михайлов – духовник с развит литературен вкус, както и женското присъствие на Зорица Фурнаджиева. В предговора на сборника са посочени причините за издаването – нуждата от езикова преработка и заместването на някои от остарелите химни с нови осъвременени. По подбора и редакцията на химните работи 8-членната комисия (четири души от Американския съвет в Южна България и четири от Евангелското благотворително дружество), като са очертани и начините на работа – езикова преработка[226] и превод на нови песни. Статия в *Samokov news: American school for boys, American school for girls* (издание на Американския колеж в Самоков) (1923)[227] разкрива имената на чужденците участници – г-ца Беърд, г-жа Хаскел, г-н Роуланд, г-ца Лонг (една от дъщерите на д-р Лонг – вероятно Роза, която изпраща сведения

[223] Теодор Байнгтън (Theodore Byington) (1831–1888) – мисионер на Американския съвет, доктор по богословие. Пристига в Адрианополската мисионерска станция на 04 септември 1858 г., а от октомври 1859 г. се мести вЕски Заара (дн. Стара Загора), където се опитва да организира девическо училище и което през 1863 г. вече е открито. Ползва се с голям авторитет сред местните жители. От 1874 г. е в Цариград и се включва в издателския отдел на мисията. Името му се среща с варианти Байнгтън, Байнгтон, Байнгтон, Бийнгтън.

[224] Ив. Тонджоров, И. Йовчев, Ст. Ватралски и др.

[225] Стоян Ватралски (1860–1935) – общественик, писател и публицист, учил в Самоков, става първият българин, завършил Харвардския университет. Негови са 10 оригинални и 15 преработени песни – най-многото от българските автори, включени в сборника.

[226] Езиковата преработка е възложена на д-р Сечанова.

[227] The New Hymnal. – *Samokov news: American school for boys, American school for girls*, 1923, vol. 2, N 1, p. 2.

на Ст. Томов за баща си). Това е едно от малкото свидетелства за дейността на дъщерите на д-р Лонг, явно наследили неговия талант. За първи път се дават и кратки биографични бележки за включените в сборника композитори – Бетовен, Менделсон, Моцарт, Хайдн, Хендел. С това българската евангелска химнология продължава усъвършенстването си, с повече художествено-поетични образци, но основата с избрани колекции е положена от талантливите лингвисти д-р Риг и д-р Лонг.

Когато д-р Лонг е в САЩ за отпечатването на Новия завет на новобългарски, той пише до Съвета на Мисията освен за напредването по печата, и за книжнината, която създават, и споделя, че количеството ѝ се увеличава и тя засилва влиянието си, а след като се оформя поколение от читатели, мисионерите получават нови възможности за работа, която ще е недопустимо да пренебрегнат[228]. Също така получава много писма с признания за ефекта от религиозната литература, която вече е в обращение, включително неговите преводи на „Пътешественикът“ и двете повести, които издава. „Лонг беше придобил репутация на учен и беше извършил най-важната работа като издател на евангелска литература на български език. А влиянието му сред видни българи в Цариград и върху младите, образоващи се там, е особено значимо и благотворно“ – е категорично изразеното становище на Дж. Рийд[229].

Приносът на протестантските мисионери книжовници е, че вдъхновяват самите българи да започнат издателска дейност – през 1875 г. е създадено Българското евангелско дружество[230], което още от следващата година започва да печата брошури и книги: „Къде отиваш“ (1876), „Вседостатъчен приятел“ (1876), „Бой с пет исполини“ (1880), прев. Ив. Шопов, „Сара и Виктория“ (1884), прев. Ил. Йовчев, „Религията в ежедневний живот“ (1885), прев. Ив. Тонджоров и много други. До

[228] Bulgaria. – *Forty-eight Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church.* New York. 1867, p. 105.

[229] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*, 1880, p. 310.

[230] **Флад, С.** *За разпространението на Христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958).* София: Верен, 2015.

1896 г. Мисията за Европейска Турция е публикувала около 70 трактата и брошури на разнообразни морални и религиозни теми, с тираж от по няколко хиляди всяка[231]. За да се проследи обаче точният брой на всички отпечатани книги от американските мисионери и от българските протестантски дружества, трябва да се съпоставят данните от АСПМЧ и МЕЦ, плюс тези от Тракт съсайъти и на отделните църковни общности, като се следи да не се припокриват.

Работата на д-р Лонг на книжовното поле като лингвист и преводач на брошури и книги е подготовка за по-голямата задача – превода и редакцията на Библията на новобългарски език, което осъществява съвместно с д-р Илайъс Ригс и български книжовници и просветители.

[231] List of Works published by the European Turkey Mission. – *ABC*. 16.9., vol 11. Цит. по **Несторова, Т.** Цит. съч., с. 81.

Втора глава
БИБЛИЯТА на новобългарски език. Участие на д-р Лонг в Преводаческата комисия

Библията е предтеча на нашата цивилизация.
Уилям Тиндъл

Библията безспорно е най-превежданата и разпространявана книга в света. Според данни от септември 2022 г. цялата Библия е преведена на 724 езика, Новият завет – на 1617, а отделни части от Библията – на 1248, или 3589 езика, на които съществува някаква преведена част от Светото Писание[232]. Всички християнски конфесии приемат, че Библията е боговдъхновена и че различните автори[233] са били инспирирани от Св. Дух да напишат отделните книги в състава ѝ. Особеностите на библейския превод, който предава преди всичко религиозен език, изискват едновременно да се вземат предвид тълкуванията, открити в Св. Писание, и постиженията на съвременната богословска мисъл[234]. Това не включва само чисто филологическа дейност, тъй като „всеки превод съдържа в себе си екзегетическа оценка на етимологии“[235]. От друга страна, важен принцип на превеждане на библейските текстове е повтарящите се лексеми да се предават последователно по един

[232] Последните официални статистически данни могат да се проследят на сайта: Retrieved: https://www.wycliffe.net/resources/statistics/ [seen 22.10.2022].
[233] Десетки автори с различни професии и компетенции са писали на различни езици, в различни литературни жанрове и засягат не само религиозни, но и исторически, философски, правни, социални и др. въпроси.
[234] **Найда, Ю., Ян Де Ваард.** *На новых языках заговорят. Функциональная эквивалентность в библейских переводах.* Российское библейское общество Санкт-Петербург, 1998, с. 26.
[235] **Събев, П.** Библейският превод като екзегитично решение. – *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 149.

и същи начин във всички книги на цялата Библия, независимо от авторството им.

Когато се разглежда въпросът за новобългарския превод на Библията, неминуемо се стига до пристигането на първите мисионери, една от целите на които е осигуряване на духовна литература. В историческата наука са доказани обаче много по-ранни техни контакти с българското население[236], именно във връзка с превода на Библията. Преди Албърт Лонг да свърже името си с появата на Библията на новобългарски език, минават много години на трескава подготовка и търсения от страна на Британското и чуждестранно библейско дружество (БЧБД) и впоследствие на Американското библейско дружество (АБД) на най-добрите книжовници. Затова тази глава започва с щрихи от предисторията на библейските преводи, за които главна роля играе БЧБД, „открило" българите и започнало да се интересува кои райони населяват и какъв език използват; продължава със сформирането на т.нар. Преводаческа комисия, принципите, от които се ръководят, качествата на езика, който постигат, и проследява продължаването на работата на част от екипа по редактиране на следващите издания. Маркирани са всеизвестни факти, без да се цели детайлен анализ на езика, стилистиката и образността на Библията, а само да се обърне внимание на огромното предизвикателство, с което успешно се справят д-р Илайъс Риггс, д-р Албърт Лонг и останалите книжовници при превода на библейския текст през XIX век. Това е една от най-значимите дейности на двамата мисионери и основен елемент от тяхната просветна работа. Използвани са както публикувани изследвания, така и някои нови документи, които разкриват по-пълно усилията на мисионерите, и в частност на д-р Лонг, да се свържат с българския народ чрез превода на Светите писания.

За историята на библейските преводи на български език през Възраждането има редица изследвания, сред които по-обхватни и актуални са публикациите на Джеймс Кларк

[236] Вж. **Р. Радкова** (1981, 1982), **Д. Иванова** (2002, 2003), **Г. Генов** (2008), **В. Стойков** (2019) и др.

„Библията и българското възраждане“[237], на Диана Иванова[238], Венцислав Стойков[239], Елжбета Солак[240], които включват и лингвистични изследвания. За историята на отделни библейски преводи могат да се открият сведения и в статиите на Румяна Радкова[241], Диана Иванова[242], Иван Марковски[243], Славчо Вълчанов[244] и др., оценяващи по достойнство протестантския принос за преводите на Библията, спомогнали за утвърждаване на християнското самосъзнание сред българите.

---

[237] **Clarke, J.** *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria.* New York, 1971. **Кларк, Дж.** *Библията и българското възраждане.* София: МаК, 2007. **Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834–1878 г.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.

[238] **Иванова, Д.** *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието.* (Текстология и език). Пловдив: ИК „Призма“, 2002. **Иванова, Д.** *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г.* (Върху материал от Евангелието). Пловдив, 2003.

[239] **Стойков, В.** Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт.* София, № 11, 2021.

[240] **Solak, E.** *Nowobułgarska Biblia i jej język.* Kraków: Wyd. Uniw. Jagiellońskiego, 1997. **Солак, Е.** Към историята на новобългарския превод на Библията (Евангелските откъси в Неделника на Софроний и в Поучително евангелие на Хрулев). – *Търновска книжовна школа. 5. Паметници. Поетика. Историография.* Велико Търново, 1994, с. 383–390.

[241] **Радкова, Р.** Първият печатен превод на евангелието на български език. – В: *Българското възраждане и Русия.* София: Наука и изкуство, 1981, с. 238–261. **Радкова, Р**. Петър Сапунов. – В: *Трявна. „Библиотека Роден край“.* София: ОФ, 1982, с. 272–282.

[242] **Иванова, Д.** Първият новобългарски превод на Евангелието и старата писмена традиция. – *Български език*, 1993/1994, №4, с. 311–319. **Иванова, Д.** Езиковите особености на Неофитовия превод на Новия завет. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, 1994, т. 32, кн.1, с. 125–133. **Иванова, Д.** Текстологичните особености на три възрожденски превода на Евангелието. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филология*, т. 36, 1998, с. 81–87. **Иванова, Д.** За текстологичната традиция в славянските източноправославни преводи на Евангелието (български, сръбски и руски през XIX век). – *Сборник „Славистика“ по случай XII Славистичен конгрес на славистите в Краков*, 1998, Пловдив, 1998, с. 67–82. **Иванова, Д.** Славейковата библия 1871 г. и руският евангелски превод през XIX век. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“.* Филология, т. 34, кн. 1, 1996, с. 103–110.

[243] **Марковски, И.** Просветното и културното значение на преводите на Св. Писание. – *Църковен вестник*, 1951, №21–22.

[244] **Вълчанов, С.** Към въпроса за история на превода на българската Библия. – *Църковен вестник*, 1975, №32, с. 5–6.

Кратка предистория

Още първата отпечатана на новобългарски език книга – преводът на гръцкия „Кириакодромион[245], сиреч Неделник" (1803) от Софроний Врачански – включва пасажи от Свещеното писание на „прост български" език[246]. А за възможността да се подготви цялата Библия на новобългарски език започва да се мисли към 1818–1819 година при обиколките в Бесарабия на Робърт Пинкертън[247] от Британското и чуждестранно библейско дружество, който вижда българите като отделна народност. Друг представител на БЧБД, Бенджамин Баркър[248], през 1823 година преминава през Тракия[249], през 1825 г. стига до Адрианопол и посещава Узунджовския панаир, а през 1826 г.

[245] Кириакодромион – сборник от 94 неделни и празнични проповеди и поучителни слова с еднаква структура, събрани хронологично по реда на годишните празници, за които се отнасят. Прототипът на книгата е на гръцкия богослов Никифорос Теотокис, но Софроний черпи вдъхновение и от славянски източници. Затова е известен още като „Софроние".

[246] Преводът на библейските стихове Софроний прави от църковнославянския текст, отпечатан в Москва, като показва съществени различия между църковнославянския и говоримия български език, въпреки че използва църковнославянски букви.

[247] Робърт Пинкертън (Robert Pinkerton) (1780–1859) – мисионер на БЧБД сред татарите, лингвист, преводач и автор на няколко книги. Помага за основаването на дъщерното Руско библейско дружество (РБД, 1813) и става негов представител.

[248] Бенджамин Баркър (Benjamin Barker) (1797–1859) – английски мисионер, роден в Смирна, установява се в Цариград и работи за Библейското дружество като представител за Европейска Турция. Познава балканските езици и активно участва в контактите с български просветни дейци, водейки преговори за превеждане и отпечатване на българския Нов завет и Библия, както и кореспонденция с К. Фотинов относно пътуване из Балканите през лятото на 1834 г. (вж. **Данова, Н.** *Архив на Константин Георгиев Фотинов*. Т. 1. Гръцка кореспонденция. София: Гутенберг, 2004, с. 83, 220). Среща се през 1835 г. с Неофит Рилски в Габрово (вж. **Радкова, Р.** *Неофит Рилски и новобългарската култура*. София: Наука и изкуство, 1983, с. 96–99), а на 23 март 1836 г. подписва договор с него за превод на Новия завет на „простобългарски език" (вж. **Шишманов, Ив.** Нови студии из областта на българското Възраждане. – *Сборник на БАН*, кн. XXI. София, 1926, с. 164).

[249] Вж. Дневник на Бенджамин Баркър за пътуването му до Адрианопол, Димиотика, Родосто. – В: *Чужди пътеписи за Балканите*. Том 7: Английски пътеписи за Балканите. София: Наука и изкуство, 1987, с. 566–584. **Митев, Пл.** Американските мисионери, евангелието и българите. – В: **Илчев,**

пътува от Солун през Сереш, Драма, Неврокоп, Дупница, Пазарджик, Пловдив, Адрианопол[250], и също изразява мнение, че има нужда от превеждане и издаване на Свещеното писание на български език. Започват да се обсъждат варианти от страна на представителите на БЧБД Хенри Лийвз[251] и Б. Баркър с гръцкия патриарх Григорий. Така, след като Лийвз уведомява БЧБД за преобладаващото българско християнско население на юг от Балкана, и че е важно да имат литература на роден език[252], се стига до отпечатването на Евангелие от Матей в превод на архим. Теодосий в Петербург (1823)[253] и на Четирите евангелия, преведени от Петър Сапунов и отец Серафим, в Букурещ (1828)[254]. Първият от двата превода се оказва с много езикови проблеми и тиражът му е унищожен (до днес са запазени отделни части без заглавната страница)[255], а езикът на т.нар. Сапунов превод първоначално се приема добре, разбираем е за по-голямата част от българите, но се стига до преоценка след

Ив., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт", 2003, с. 50–52.

[250] **Кларк, Дж.** *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007, с. 112.

[251] Хенри Лийвз (Henry Leeves) (1789–1845) – английски мисионер, представител на БЧБД в Цариград.

[252] Писмото на Лийвз е датирано от 18 януари 1827 г. и в него също става въпрос за факта, че на юг от Балкана е предпочитан гръцкият богослужебен език, а на север, освен в Търново – църковнославянският („майка на българското наречие". Вж. **Wiener, L.** America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840–1859). – *Modern Language Notes*. Vol. 13. 2 Feb., 1898, p. 35.

[253] Вж. **Иванова, Д.** Преводът на Евангелието от Теодосий Бистрицки в историята на новобългарските преводи на Библията. – В: *Българистични проучвания*, т. 2, В.Търново, 1997, с. 191–201. **Иванова, Д.** Новобългарските преводи на Евангелието и техните гръцки образци. – *Българистични проучвания*, №4, В.Търново, 1997, с. 93–110. **Иванова, Д**. Старата текстологична традиция и проекциите ѝ в новобългарските евангелски преводи. – *„Търновска книжовна школа"*. Международен научен симпозиум. В.Търново, 7–8.X.1999. В. Търново, 2004, т. 7, с. 21–34.

[254] Вж. **Радкова, Р.** Първият печатен превод на евангелието на български език. – В: *Българското възраждане и Русия.* София: Наука и изкуство, 1981, с. 238–261. **Радкова, Р.** Петър Сапунов. – В: *Трявна. „Библиотека Роден край"*. София: ОФ, 1982, с. 272–282.

[255] Хипотезите са за умишлено унищожаване поради проблемите с езика или копията да се пострадали при наводнението в склада на РБД в Петербург през 1824 г. Вж. **Кларк, Дж.** *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007, с. 81.

консултации с образовани книжовници, които откриват съществени слабости – множеството турски, гръцки и румънски заемки[256].

Впоследствие от БЧБД са предприети стъпки за обособяване на „българско отделение“ в печатницата на Дж. Брюър и А. Дамиян в Смирна (1838) – Б. Баркър осигурява славянския шрифт, за да се отпечата преводът на целия Нов завет, подготвен от Неофит Рилски (1840)[257]. Това се оказва първият сполучлив с историческо значение превод на Новия завет на новобългарски език[258], а във филологическо отношение постигнатото звучене на западнобългарско наречие стои на висота[259] и в същото време – близо до народната реч и не толкова тясно обвързано с църковнославянската традиция[260]. Затова предизвиква полемики и нареждане от Екзархията да бъдат унищожени закупените екземпляри[261], но това само засилва инте-

256 Вж. **Стойков, В.** Цит. съч., с. 58–59.

257 **Wiener, L.** L. c., p. 37. За избора на Неофит Рилски историческа роля играе търновският митрополит Иларион Критянин (1765–1838), като самият превежда Новия завет на новогръцки (пак там, с. 34).

258 **Вълчанов, С.** Преводите на Библията на български език (историколитературен обзор). – *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 25. Вълчанов отбелязва, че този превод е бил в богослужебна употреба под формата на евангелски и апостолски четива почти до Освобождението.

259 Самият Неофит Рилски е автор на първата Болгарска граматика (1835), след което прилага последователно посочените в нея правила и модели, поради което Д. Иванова го нарича „пръв кодификатор на езика“ (**Иванова, Д.** Библейските преводи на роден език и българската национална идентичност през Възраждането. – *Научни трудове*. Пловдивски университет „П. Хилендарски“. Т. 48, кн. 1, сб. А, 2010, с. 34). Авторството на тази граматика насочва Баркър чрез братя Мустакови към избора на Неофит Рилски за преводач на Новия завет. Вж. **Кларк, Дж.** *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007, с. 148.

260 **Иванова, Д.** Първият новобългарски превод на Евангелието и старата писмена традиция. – *Български език*, 1993/1994, №4, с. 311–319. **Иванова, Д**. Езиковите особености на Неофитовия превод на Новия завет. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, 1994, т. 32, кн.1, с. 125–133. **Иванова, Д.** Текстологичните особености на три възрожденски превода на Евангелието. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филология*, т. 36, 1998, с. 81–87.

261 Вж. **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008, с. 40.

Илайъс Ригс със своята съпруга Мери Ригс

реса към изданието. С времето и след девет препечатки обаче се налага да се преосмисли концепцията за употреба на западнобългарското наречие и езикът да се доближи още повече до народния говор, разбираем за всички българи. Цялата дейност на Неофит Рилски като преподавател и автор на първата „Болгарска граматика“, създател на българската просветителска интелигенция през XIX в., неговият превод на Новия завет, като почти до Освобождението по него се четат откъси от Евангелието и Апостола, неговите песнопения, които се изпълняват и до днес – всичко това дава основание на К. Иречек да го нарече „патриарх на българските книжовници и педагози“.

Основополагаща за библейското дело в България и за привличането на д-р Албърт Лонг е ролята на д-р Илайъс Ригс. Назначен от Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина през 1831 г., той започва своята мисионерска дейност в Атина, но през 1837 г. се налага да се премести в Смирна (откъдето през 1838, 1840 и 1843 пътува до Солун, Варна и др.), а през 1853 г. се установява в Цариград, където става директор на Мисионерския издателски център. Д-р Ригс е сред първите мисионери, които прекосяват Европейската част на Османската империя и установяват присъствието на многобройно българско население в пределите ѝ; опознават го и създават близки отношения с българи, симпатизирайки на тяхното положение. По време на своето единствено пътуване обратно до САЩ през 1856 г., Илайъс Ригс става един от първите, призовали Методистката епископална църква в Америка да изпрати мисионери за започване на работа сред българите, сред които се оказва Албърт Лонг. Ригс междувременно отказва професорско място по еврейска литература в Теологическата семинария в Ню Йорк (Union Theological Seminary), за да се

завърне към мисионерската работа през 1858 г. и да подготви Библията за отпечатване на български език[262].

Талантлив лингвист, владеещ еврейски, гръцки, арменски, турски, български, Ригс изследва различни български диалекти и наречия, следи състоянието на нормите и развитието на езика, разбира и за любовта на българите към ученето – те „дават своите с труд припечелени пари не за да купуват библии, които да събират прах, а за да учат“[263]. По време на една от обиколките на Ригс и Байнгтън (септ. – окт. 1859) от Солун през Монастир (дн. Битоля), Велес, Юскюп (дн. Скопие), Кюстендил, Дупница, Рилския манастир, Самоков до Филипополис (дн. Пловдив) и Ески Заара (дн. Стара Загора)[264] след множество срещи и разговори с духовници, учители и книжовници като отец Йосиф (игумен на Рилския манастир), секретаря г-н Константин и със самия Неофит Рилски, се решава за основа на новобългарското издание на Библията **да се избере източнобългарското наречие**. Не трябва да се пропуска фактът, че „още докато се работи по Стария завет, езикът на Неофит започва да звучи архаично и дори смешно за българите на север от Стара планина. Самият текст се преработва няколко пъти, за да се доближи до източнобългарския говор, който все повече се възприема като норма на книжовен език. Това обаче го отдалечава от езика на Неофит и прави невъзможно съчетаването на двата превода в общо издание“[265]. Видно е, че това не е някакво случайно мисионерско хрумване, а резултат от продължително и задълбочено наблюдение на тенденциите в развитието на езика. След въпросното пътуване Илайъс Ригс споделя, че е обнадежден за работата върху цялата Библия и необходимостта от издаването ѝ на български език:

---

[262] **Riggs, E.** Reminiscences for my children. 1891, p. 15. Retrieved: http://www.dlir.org/archive/items/show/11472 [seen 22.10.2022].

[263] Letter from Byington, Nov. 11, 1858, p. 79. Цит. по *Американски пътеписи за България през XIX век*. Съст. **Ф. Шашко.** София: Планета-3, 2001, с. 16.

[264] Четири от тези града са избрани по-късно за мисионерски станции – Монастир, Самоков, Филипополис и Ески Заара – и според изследователите ролята на Ригс за това е особено значима.

[265] **Стойков, В.** Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт*. София, № 11, 2021, с. 213.

1. Чрез очертаване на един голям район, в който български е езикът, на който говорят не само българи, но и турци, албанци, евреи, че дори и цигани.
2. Виждайки доказателство в общото желание да се притежават поне части от Светото писание, които вече са публикувани, както и други средства за образование.
3. Общ интерес, явен от учители и духовници по отношение работата по подготовка на Библията на техния говорим език.
4. От добрите възможности и способността на моя помощник в тая работа (Б.)[266]

С това решение с непреходно значение Илайъс Риг запознава и секретаря на БЧБД Самюъл Бъргни и го убеждава в правотата на избора да се даде предимство на говора от „Същинска България". Изборът на разбираемо за всички българи тракийско или източнобългарско наречие носи реформаторски заряд, сходен с този в движенията на Мартин Лутер, превел Библията на говорим немски, Джон Уиклиф – на английски, Ян Хус – на чешки.

До момента на избора на източнобългарския вариант на езика Илайъс Риг работи дълги години в близко сътрудничество с утвърдения книжовник Константин Фотинов в Смирна[267] и двамата съставят „Бележки за граматиката на българския език"[268]. Самият Фотинов през 1834 г. представя пред БЧБД

[266] *Американски пътеписи за България през XIX век*. Съст. Ф. Шашко. София: Планета-3, 2001, с. 41.

[267] В своя дневник Риг описва Фотинов като посветил се на просвещението на своите сънародници, „признаващ, че Библията е единственото средство за тяхното издигане, намерил в Библейското дружество и неговите сътрудници истински приятели на неговия народ". По-късно, в своя статия за в. „Зорница", Риг споделя спомените от своето познанство с книжовника от 1842 г. в Смирна, „дето хората го знаяха за един ученолюбив человек, и го почитаха за кротодушието и християнската му набожност". Вж. *Зорница* г. XIX, юли, 1894, с. 110.

[268] **Riggs, E.** *Notes on the Grammar of the Bulgarian language*. Smyrna, 1844. Retrieved: https://archive.org/details/notesongrammarof00rigg/mode/2up [seen 22.10.2022]. Впоследствие Фотинов започва да издава сп. „Любословие", също така превежда и кратка география от гръцки, за която мисионерите му предоставят изображенията.

свой превод на Евангелията, но се оказва, че „езикът не е нито славянски, нито български, а смесица от двата“ и не е одобрен за отпечатване[269]. Независимо от това, по-късно той е ангажиран да надзирава с помощта на митрополит Иларион Търновски печатането на първото издание, преведено от Неофит Рилски през 1840 г.

> След това Британското и Чуждестранно Библейско общество го условi да преведе на Български Ветхия Завет; и от тойзи превод, Битие, Псалмите, Притчите, и Екклисиаст ся напечатаха през живота му[270], след като аз ги прегледах и сравних с оригинала[271]. Г-н Фотинов доживя да свърши първата редакция на целия Ветх Завет на Български; и по Декемврия, 1858 г., той ся премести да живее в Цариград, където и аз тогава живеях, за да можем двама наедно да прегледаме и другите книги на Ветхия Завет преди да ся напечатат. Ний, обаче, работихме заедно само три или четири дни, когато той ся помина.[272]

Това уточнение за основата, от която тръгва работата на Комисията за редакция на цялостната версия на българската Библия – а именно от превода на К. Фотинов на Стария завет – заема особено важно място в историята на библейските преводи. Въпреки че не познава лично К. Фотинов,

---

[269] **Wiener, L.** L. c., pp. 33–41.

[270] Отпечатани в два тома съответно през 1855 и 1857 г. За превода на Псалмите се откриват сведения и в писмо от Ригс до Фотинов (от края на 1854) с детайли за преглеждането на текста от двамата, и до Баркър от същия период, като и за превода на другите части – от Данаил до Малахия – Фотинов съобщава в писмо до Б. Баркър от декември 1857 г., че са готови и преписани (вж. **Данова, Н.** Цит. съч., с. 603, 640).

[271] В каталога на БЧБД се посочва, че изданието от 1855 г. е сравнявано с текстовете на славянската, руската, немската и френската версия. Вж. **Moule, H., T. Darlow**. *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society, Poliglots and other than English*. Vol. II, 1, 1903–1911, p. 163.

[272] Непосредствено след внезапната смърт на Фотинов г-н К. Райнов от Министерството на Народното Просвещение идва при д-р Ригс да изрази почитта си към българския книжовник, както и да заяви, че от „сърдце ся интересува в предприятието ни – превождането на български на Св. Писание, и че е готов да ми спомогне да намеря някое подходящо лице, което да следва да работи с мене“ (За отпразднуването на петдесет-годишнината на 1-й български журнал. – *Зорница*, г. XIX, юли, 1894, с. 110.).

д-р Лонг има отношение към неговото дело и по-късно пише писмо до Марко Балабанов[273] в отговор на отправената към него покана по повод честването на 50-годишнината на българската журналистика[274]: „желал бих чрез вашето приятелско посредствуване да положа скромнийът си венец връх паметника на тогози ревностен и народополезен мъж, комуто би дадено от Бога славното преимущество да даде запалителната искра във възрождението на Българската книжнина, и да стане вожд на наистина многочислен полк от български списатели“[275]. От своя страна, д-р Лонг оценява възможността да се включи в „съдружие с таквизи способни деятели и верни приятели като Г-да Петко Р. Славейкова и Хр. Костовича, да спомогна и аз в колко-годе малко нещо на многоуважаемийът си приятел и съотечественик Д-р Ригс в искарването на онова свято дело, поченато от Фотинова, сиреч преводът на Свещенното Писание“. Лонг изразява своите почитания и към всички Фотинови последователи, „които са ся старали да снабдяват народа си с полезно четение чрез което умовете на простийът народ ся просветяват и ся развиват, и чрез което ся обработва и ся убогатява общеговоримийът язик, онова силно оръжие в народното развитие“[276].

Сформирането на „Преводаческата комисия“

След неочакваната смърт на К. Фотинов се налага избор на нов книжовен сътрудник, който да продължи работата –

[273] Марко Балабанов (1837–1921) – български юрист и политик, първи външен министър на България (1879; 1883–1884) и председател на XI Обикновено народно събрание през 1901. Той учи в килийното училище в родната Клисура, а след това в гръцкото богословско училище на остров Халки, по-късно следва право в Атина, медицина в Париж, философия в Хайделберг, като завършва право в Париж.

[274] Тържествата и събора по случай 50-годишнината на първия български журнал стават на 12-ти юли 1894 г. Планувано е издаването на историко-литературен сборник, както и поставяне на паметна плоча на къщата в Самоков, където е роден К. Фотинов.

[275] [Писмо на д-р Лонг до г-н М. Балабанов]. – *Зорница.* Г. XIX, бр. 30, 23.07.1894.

[276] Пак там.

да редактира целия превод на Фотинов, и първият, който се присъединява вероятно още през януари 1859 г., е Христодул Костович Сичан-Николов[277]. Това потвърждава и П. Матеев: „Д-р Елйас Ригс беше приготвил превода на библията на български, в началото с помощта на Фотинова, после с оная на Христодул Костович Сичанов[278], оставаше да се провери моя превод и да му се даде последна редакция“[279]. Усърдието, с което Сичан-Николов се залавя за работа, е пословично – още до края на януари предава първа глава от „Изход“ за ревизия на д-р Ригс[280]; през 1860 излизат в отделни книги – Псалтирът и 1-ви том с Петокнижието, и двете редактирани от Сичан-Николов и прегледани от Ригс, а през 1862 – 2-ри том с книгите от Исус Навиев до Йов, и през 1864 – 3-ти том с тези от Псалтира до Малахия, подготвени по същия начин[281]. С това още преди събирането на Комисията в пълен състав приключва отпечатването на *Священо писание Ветхаго завета*: ч. 1–3. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1860–1864.

Но „трябвало е да се намери и същинският майстор, както на словото, тъй и на долавяне духа на това слово“[282]. Един от майсторите, свързани с „долавянето на духа на словото“, се

---

[277] Христодул Костович Сичан-Николов (1808–1889) – известно време учи и е монах в Рилския манастир, след което продължава образованието си в Австрия, Букурещ, Свищов. Владее старогръцки, работи като учител в Мелник, Свищов, Габрово, издава и няколко учебници и помагала. Когато пристига в Цариград, се приобщава към протестантството и започва да защитава мисионерите от нападки, за което търпи редица критики и упреци (вж. **Бурмов, Т.** *Спомените ми. Дневник. Автобиография*. София: Любомъдрие, 1994, с. 101).

[278] За работата на Христодул Костович по редакциите на Стария завет, вж. още **Kuzmic, M.** Sveto Pismo med juznimi slavani. – *Znamenije (Slovenia),* leto XIV, N 4, 1984, s. 294–309.

[279] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. 23–24.

[280] **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008, с. 87.

[281] **Moule, H., T. Darlow,** L. c., pp. 163–164. В каталога имената на Фотинов, Ригс и Сичан-Николов са посочени в библиографското описание на съответните издания.

[282] **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед*, 1936, №7, с. 935.

оказва А. Лонг, с когото Риг се среща след завръщането си в Цариград през 1858 г. Оттогава датира и искреното им приятелство, за което Лонг споделя по-късно:

> За мене той всякога е бил като любезен баща. По-чистосърдечен човек не съм познавал. Никога не съм прекарвал един час при него без да почувствам, че съм се ползувал умствено и духовно. За мене ще бъде за всегда причина за сърдечна признателност това дето, освен дългото ни приятелство и задружна християнска работа за тази страна, имах специалната привилегия да бъда негов сътрудник на превода на Свещеното писание на български. Всекидневно работих аз с него около четири години. Всякога съм считал тези за четирите най-производителни години на своя живот.[283]

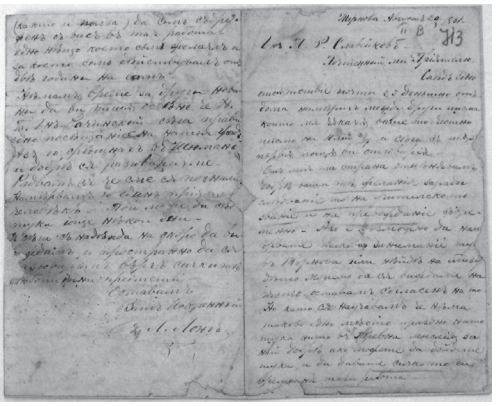
След като д-р Риг и А. Лонг установяват контакти през 1858 г. и коментират състоянието и възможностите на езика, на който да се направи съвременен новобългарски превод на Новия завет, се разбира, че и Лонг подкрепя мнението източнобългарските говори да залегнат в основата на превода – самият той живее и работи в Шумен и Търново и това е вариантът, който, освен че му е по-близък и познат, се оказва, че е започнал да измества западнобългарския най-вече поради повечето публикации на книжовни творби и учебни материали. През 1860 г. А. Лонг вече очертава подробно причините, които налагат подготвянето на нова версия на Новия завет на източнобългарски говор. Първоначалният план, подкрепен от Риг, е „нова версия да бъде изработена най-вече от А. Лонг, като трудът му бъде подпомогнат и редактиран от мисионери, които не се уточняват. Като основа за тази „версия“ ще се вземе текстът на Неофит, който няма да бъде променян без нужда, но същевременно нужните поправки ще засегнат всеки ред поради различната форма на окончанията в двата говора и често дори цели части от изречения ще се наложи да бъдат поправяни“[284]. Същевременно Лонг споделя, че интересът към

---

[283] **Лонг, А.** Д-р И. Риг. – *Християнский свят*, г. X, бр. 5, 1901, май, с. 88–90. (в бел. под линия е посочено, че статията е превод от Christian advocate, 6 febr. 1901, Vol. XLVI, N 6, p. 1).

[284] Цит. по **Стойков, В.** Пак там, с. 214–216.

първата част на Стария завет, отпечатан през 1860, не намалява търсенето на Новия и „много рядко се среща българин, който може да чете и не е виждал български Стар или Нов завет“[285].

Писмо на А. Лонг до П.Р. Славейков. Търново, 20 август, 1861 (1 и 4-та страница)

Във връзка с търсенето на подходящ български книжовник и познавайки най-просветените учители от Търново – П. Р. Славейков и Н. Михайловски[286], А. Лонг предлага именно те да бъдат включени в работата. В свое частно писмо до П. Р. Славейков от август 1861 г. – най-ранното запазено писмо на А. Лонг, което се открива до този момент в българските архиви[287] – той го нарича „Почтенний ми приятелю“ и съветва да се премести в Търново или някъде наблизо, за да могат да работят по-активно, като дава конкретни подробности:

> От моя страна отценявам добре вашите желания заради следование на учителското звание и на превождание съвременно. Ако е възможно да намервате такова занимание тук в Търнова или нейде наблизу дето можем да ся виждаме на чясто оставям

[285] Цит. по **Стойков, В.** Пак там, с. 175.

[286] Никола Михайловски е теоретик на Търновската правописна школа, която поддържа етимологическия правопис, и е свързан с развитието на българската литература – освен като учител и съставител на учебници, той се оказва и добър преводач от гръцки и руски на редица църковни книги, научни съчинения, художествени творби. Неговите преводи заслужава да се разгледат през призмата на познанството му с американските мисионери, тъй като сред тях се откриват и две новели за живота в Америка. Вж. *Речник на българската литература.* Т. 2. Е–О. София: БАН, 1977, с. 393.

[287] От богатата кореспонденция между А. Лонг и П.Р. Славейков, за която има много белези, че е съществувала, се открива само едно писмо до П. Р. Славейков. Маньо Стоянов обръща внимание на писмото от 29 август 1861 г., открито в архива на Хр. Даскалов. **Стоянов, М.** П. Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – *Родина*, кн. 3, 1941, с. 98.

съгласен на то. Но като ся научавам че няма такова едно място праздно нито тука нито в Трявна мислия за най добре ако можете да дойдете тука и да давате сичкото си време на тази работа.
Колкото за продължението на работата то не знаем, гледаме за съвършенство и не за бързост. Мисля че ще трая от шест до осем месеци. Не съм сега в състояние да ви обещавам за една година или повече постоянна работа, но имам надежда да сполуча туй чрез една кореспонденция, която съм веке зафанал с някои общества и когато ся заловите с тойзи ***превод,*** уверен съм, че ще можем да намерваме доволно таквази работа. Ако ся случи, че няма вече работа пак в пролетта ще бъде по-сгодно време за вас, в което да намервате учителска работа отколко е сега. Понеже надзирателя на обществото се намерва сега в Ц-град аз ви отнесям до него та да ся споразумеете с него и да направите какъвто сговор ся вижда на вас двама да е угоден.
Аз от моята страна зависим (разумява се) от негово удобряване ще ви предложия, ако дойдете на Търнова месечна заплата 1000 гроша или 10 Турски лири – и така съм писал на него.
Без ласкателство искам да ви кажа че като ви имам за искренний приятел желая да ви ползувам доколкото е възможно съгласно с длъжността ми към другите [...].
То ще дава голямо удоволствие (както и полза) да съм съдружен с вас в тая работа – едно нещо, което съм желаял и за което съм действувал от две години насам[288].

Последното пояснение, че Лонг действа две години по-отрано за това дело, означава, че още към средата на 1859 г., т.е. преди да се установи в Търново, той е мислил по въпроса и е търсил най-добрия възможен сътрудник. По-късно той разкрива в писмо до сина му Иван Славейков още детайли от спомените си за П. Р. Славейков и тяхната съвместна работа:

Когато Библейското дружество правеше уговорки за превод и публикуване на Светото Писание на български език, ***аз*** предложих на своя приятел, преп. Др. Риге, който бе натоварен да ръководи това дело, вашият баща да бъде привлечен в това важно

[288] БИА–НБКМ, ф. 129, II В, а.е. 713. Писмо на А. Лонг до П.Р. Славейков. Търнова, 20 август, 1861. (фонд Христо Даскалов); вж. и **Стояновъ, М.** Цит. съч., с. 98.

начинание. Д-р Ригс и аз съответно посетихме дома на баща ви в Трявна през пролетта на 1862, резултатът от което беше сключването на споразумение[289] и вашият баща започна подготовката на черновата на българския Нов завет, а през февруари 1864 той се присъедини към д-р Ригс, Христодул Костович и мен в работата по редактиране и подготовката за отпечатване. Тази работа се извършваше в Константинопол и това стана причина да се премести от провинциалното селце Трявна в голямата столица и да се включи в активната литературна дейност по време на един от най-важните периоди в Българската история[290].

От писмо на А. Томпсън в края на ноември 1861 се потвърждава, че от името на БЧБД Лонг се е договорил с П. Р. Славейков, „учител, смятан за много компетентен специалист, да подготви чернова на целия Нов завет до края на април следващата година срещу сумата от 50 турски лири или малко над 45 британски лири[291]. Това се възприема като много скромно възнаграждение. Братът на свещеника Иларион [Макариополски], г-н [Никола] Михайловски, който трябва да редактира черновата, отказва да посочва каквато и да била цена за услугата си, така че за него ще бъде достатъчна сравнително малка сума. Окончателната редакция вероятно ще бъде направена в Търново от д-р Ригс и д-р Лонг“[292].

Въпреки че от това писмо се разбира за планираното участие и на Н. Михайловски, пред изследователите остават неуточнени някои въпроси за точната му дейност, за какъв период е бил включен и с какво заплащане. В каталога на БЧБД за изданието на Новия завет от 1866 г. в Цариград е посочено, че текстът е приспособен към източното наречие от Славейков

[289] През април 1862 г. семейство Ригс посещават семейство Лонг в Търново и двамата мисионери пътуват до Трявна, като по това време Славейков вече е приключил с работата, което се разбира от следващите писма. Възможно е Лонг да бърка годината на сключването на споразумението, тъй като пише с голяма дистанция от събитията.

[290] МППС-НА, k. 18, a.e. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895. Превод мой – М. П.

[291] Относно разликата в сумата – тя вероятно е била подложена на корекция, но дори и коригираната се смята за ниска от английска гл.т.

[292] Цит. по **Стойков, В.** Пак там, с. 219.

и Михайловски, а И. Риг и А. Лонг са направили окончателната редакция[293]. Предполага се, че Н. Михайловски е преписвал и поправял готовите части, като този текст стига до Риг най-късно през 1863 г. в Цариград[294]. По това време БЧБД се опитват да ангажират Н. Михайловски за постоянна работата по редакцията на Новия завет, но името му не се споменава по-късно в официалната кореспонденция на дружеството.

Така българският „майстор на езика се явява вече народният поет П. Р. Славейков. [...] На Славейкова е било възложено да преведе Новия завет, да оправи целия превод на Библията и да внесе единство в езика“[295]. Относно тази предварителна работата на П.Р. Славейков има няколко предположения от какъв език е превеждал – дали от църковнославянски, както сам твърди в спомените си[296], или от основата на Неофитовия Нов завет[297]. Изследователят на библейските преводи В. Стойков открива по-голямо сходство с Неофитовия превод[298], но предлага още една възможна хипотеза – Славейков да е превеждал от гръцки, както твърдят в статията „Преводачи на Библията в Цариград“, а в Комисията да са ползвали и неговия превод, и този на Неофит Рилски, като междувременно са сравнявали и с други преводи – руски, сръбски[299]. Но превод на Славейков със сигурност е имало[300], като Стойков защитава хипотезата, че, използвайки именно подготвената от него версия, А. Лонг съставя учебното помагало „Съкращение на евангелието за полза на българските училища“ (1862), в което се на-

[293] **Moule, H., T. Darlow**, L. c., p. 164.

[294] **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Риг.* София: Исторически архив, 2008, с. 136. Според Стойков обаче, базирайки се на писмата на Томпсън и на изследването на Кларк, текстът е занесен от Лонг в Цариград още през октомври 1862 г. (Вж. Стойков, Цит. съч., с. 221–222).

[295] **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед,* 1936, №7, с. 935.

[296] **Славейков, П. Р**. *Съчинения. Т. 3.* София: Български писател, 1979, с. 38.

[297] **Кларк, Дж.** *Библията и Българското възраждане.* София, 2007, с. 228.

[298] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 220–221.

[299] Translators of the Bible at Constantinople. – *Missionary Herald,* v. 63, 1867, pp. 377–381. Вж. **Стойков, В.** Цит. съч., с. 221.

[300] Фактът, че П. Р. Славейков прави самостоятелен превод потвърждава и Елена Хаджиноколова. Вж. Хаджиноколова, Е. *Петко Р. Славейков и преводът на Библията на новобългарски език (1871).* София, 2003.

„Преводаческа комисия“ в Цариград. От ляво на дясно: Христодул Сичан-Николов, Илайъс Ригс, Албърт Лонг, Петко Р. Славейков.

мира единствената публикувана част от превода на Славейков (Матей 5–7 глава) заедно с основните събития от живота на Христос, разделени на глави, без стихове и препратки[301]. Д. Иванова, утвърден изследовател на библейската текстология и лингвистика, потвърждава заключенията на Стойков, като прави текстологично сравнение на публикуваната част от Новия завет с езика на твореца от други негови книги и ръкописи от периода и намира незначителни разлики, което я навежда на мисълта, че книгата все пак е претърпяла някаква минимална редакция, а второто ѝ издание (1865) вече е с текст, идентичен с отпечатания през 1866 г.[302] Нов завет.

Когато А. Лонг се установява в Цариград през 1863 г., мисионерската станция вече се е утвърдила и в нея работят около двадесет души, подпомагани от около 20 местни сътрудници. Той веднага се включва в литературната дейност на Американския библейски дом (т.нар. Американ хан) и с познанията си по латински, гръцки, турски, руски, български става неоценим сътрудник. Във връзка с работата по библейския проект Лонг първоначално се заема с превеждането на препратки към Новия завет от „изданието на Кеймбридж на оригиналния гръцки текст“[303], поради временното отсъствие на

[301] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 223. Върху тези препратки работи и Ил. Ригс, докато подготвя арменския превод на Библията.

[302] **Иванова, Д.** Още данни за превода/редакцията на текста „Словото Христово на гората“ (Мт. 5: 8) – в подкрепа на една хипотеза. – *ORBIS LINGUARUM*, Vol. 17, Iss. 1, 2019, pp. 18–23.

[303] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 244.

Илайъс Ригс от града[304]. А до решението Новият завет да бъде редактиран от Ригс, Лонг, Костович и Славейков се стига през август 1863 г., като планът е работата да приключи за около три месеца и да се издаде малък формат на Новия завет с препратките[305], а работата по Стария завет да продължи още година и половина. П. Р. Славейков се присъединява официално към комисията в Цариград в началото на следващата 1864 г., посрещнат лично от д-р Лонг при пристигането си.

Принципи на работа

Ролите в назначената от Британското и Чуждестранно Библейско дружество т.нар. „Преводаческа комисия“ са добре проучени и описани: ръководител е д-р Ригс, д-р Лонг е негов сътрудник и техни помощници по „изглаждане“ на превода са П.Р. Славейков и Христодул Костович Сичан-Николов[306]. Ст. Томов допълва, че Новият завет е бил прегледан от двамата мисионери, които владеели много добре оригиналните езици – староеврейски и старогръцки, на които е написана Библията:

> Когато са дохождали до някоя трудна дума или някое заплетено в оригиналните езици изречение, те са спирали цели часове да го разискват, догде решат как да го преведат на български. След това помощниците Христодул Костович и П.Р. Славейков са давали на превода най-гладката форма, що е допускал тогаз българският език. Владеейки добре този език, докторите Ригс и Лонг са внимавали добре гладкостта на езика да не става в ущърб на точността и верността с оригинала.[307]

С търпението на средновековни книжовници двамата мисионери разглеждат стих след стих и сверяват „точността

---

[304] Ригс временно отсъства от града, поради здравословни проблеми.
[305] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 245.
[306] От този период е известната фотография на Комисията в процес на работа до едно издигнато четвъртито бюро с отворена книга пред тях.
[307] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*: Ч. 1. Самоков, 1909, с. 47.

на превода с гръцки, еврейски и латински източници“ – един „колосален труд и върхов момент в присъствието на Американския съвет сред българите“[308]. Също така „те постоянно правят справки с превода на Неофит и следват издание на елинско койне. Подходът в работата им е особена смесица от редактиране на Славейковата готова версия според превода на Неофит и стремеж да бъде следван текст на Новия завет на елинско койне“[309]. На база на прецизни наблюдения върху текста на превода и вероятните му източници В. Стойков стига до заключението, че Новият завет е текстологично съобразен с *Textus Receptus* по изданието на БЧБД (ЕНЗ 1847 или ЕНЗ 1851), като той представя примери от различни библейски пасажи в сравнителен план. Вниманието, с което Илайъс Ригс и Албърт Лонг се отнасят към всяка дума от Библията, прозира в писмото им до Томпсън (1863)[310]. В него са изброени редица грешки в изданията на Новия завет от 1853 г. и 1859 (Неофитовия превод) – главно пропуснати думи в отделни книги на Новия завет, което дава основание за заключението, че „като цяло пропуските са открити не в резултат на систематично изчитане и сравняване на изданията, а по-скоро като следствие от работата с тези издания, която е включвала справки на различни места в текста“[311].

Илайъс Ригс, Албърт Лонг и Уилям Шауфлер изпращат колективно писмо до БЧБД от името на Мисията за Западна Турция, Константинопол (1864) относно работата по издаването и разпространението на българския Нов завет и на частите от Стария, които почти са изчерпани. Те припомнят и значимостта, и ползите от издаването на цялата Библия, както и някои проблеми[312], които срещат: „Работата по ревизията и на

[308] За екзегетичната работа на Комисията вж. още: **Иванова, Д.** Цит. съч., 2002, с. 44.

[309] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 244.

[310] BFBS Archive. E3/1/4/3, p. 161–163. E. Riggs, A. Long to A. Thomson. Letter. Constantinople, Oct. 17, 1863. В същото писмо се уточнява, че редакцията на Новия завет на „Преводаческата комисия“ започва в средата на октомври 1863 г.

[311] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 143.

[312] Понякога поради груповия фанатизъм на част от гръцките духовници екземпляри от Писанията са отнемани, изгаряни или унищожавани по друг начин. В някои случаи местните власти са били притиснати да заб-

турския, и на българския Нов завет напредва значително и публикуването им се очаква с вълнение от всички. Ограниченият тираж на първата и втората част на Стария завет е напълно изчерпан и заявки за тях пристигат ежедневно от образовани българи. Българският народ с нетърпение очаква времето, когато ще има издание на цялата Библия в един удобен том“[313].

За своята работа А. Лонг споделя и в писмо до поп Димитър от Търново:

> Първата ми работа, както знаете е (наедно с другите приятели) приготвението на новийът превод на Евангелието. На това се занимаваме секий ден до пладне – имам тогази и Зорницата и някои книги да печатам освен други дребни работи да върша и тъй времето бърже бърже минава без да мога да върша сичко що съм желал. Книгата „Колибарската дъщеря“ имаме сега под печат. Когато се искара ще ви проводя.[314]

В тези няколко изречения Лонг разкрива ежедневната си натовареност в Цариград и потвърждава ангажиментите си към всеки от изброените просветителски проекти – превода на Евангелието, списание „Зорница“ и книгоиздаването. В писмо до Методисткото мисионерско дружество допълва: „През годината съм работил всяка сутрин върху редакцията на Новия завет на български с двама образовани българи. Нашата работа е била много усърдна и не сме щадили усилия, правили сме справки и изследвания, за да стане текстът такъв, че да ни удовлетвори предвид настоящето състояние на българската литература“[315]. А за приключването на редакцията на Новия завет и за започването на втора реакция на Стария се разбира от Годишния доклад на АСПМЧ от 1865 г.[316].

ранят разпространението на Писанията в определени области, а пътуващите книжари са били преследвани, но повечето българи не одобряват подобни действия.

313 BFBS Archive. D1/7 Agents Book. N 141. Rev. A. Thomson, p. 313–315.

314 БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

315 Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York, 1865, p. 88. Превод мой – М. П.

316 The Bulgarians. – *Annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: Riverside press, Cambridge 1865, p. 73.

След като е завършена цялостната подготовка на Новия завет, той е отпечатан в два варианта през 1866 г. – с църковнославянски и за първи път с граждански шрифт: *Новий завет на Господа нашего Иисуса Христа* в Цариград, в книгопечатницата на Минасиана. Същевременно предстои пътуване на А. Лонг до САЩ, с цел отпечатването на Новия завет и от АБД в новобългарския превод заедно с църковнославянския. В писмо до Евгения Кисимова той го нарича: „една нужна работа, която щом свърша, ще се старая с Божията воля да си дойда пак“[317], а в писмото си от Америка до читателите на сп. „Зорница“ е по-конкретен: „за извършването на една важна и общественополезна работа, сиреч с иждивението на Американското Библейско Общество да препечатаме тука в Ню Йорк, с новото изобретение названно Електротип, едно издание на Новийът завет Славянский и Българский в една книга“[318].

Докато пребивава в САЩ (средата на 1866 – края на 1867[319]), А. Лонг участва в множество конференции и честванията, за някои от които има запазени сведения. Една от тях е 51-та годишнина на Американското библейско дружество, на която мисионерът произнася реч за българските библейски преводи и за историята на славяните и българите[320], за да запознае аудиторията по-отблизо с един забравен европейски народ. Следният разширен цитат представя гледната точка на мисионера към преводното дело и концепцията му за езика, като разкрива и добрите му исторически познания:

> Преди повече от тридесет години, когато не е имало чисто български училища[321], нито много книги, издадени на съвременен български език, Божият Дух влага в сърцето на един благочестив и учен за времето си български монах, на име Неофит, да

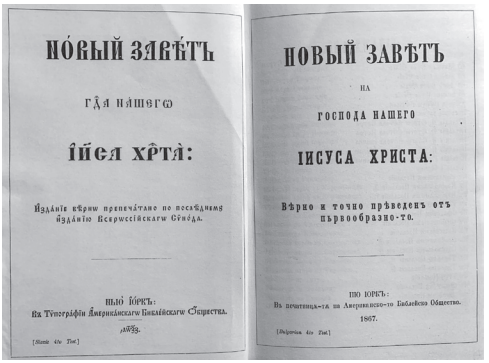
[317] БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, април 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).
[318] Писмо от Америка. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 10, с. 78.
[319] През 1867 година Албърт Лонг получава титлата доктор по богословие от колежа Алегени.
[320] Вж. още в подглавата на II част „Славените и българите“.
[321] До 1835 са открити само няколко елино-български училища (в Котел, Смирна), първото взаимно училище е открито от Неофит Рилски по инициатива на Васил Априлов в Габрово (1835), а първото класно – през 1843 година в град Елена от Иван Момчилов.

преведе Новия завет от църковнославянски на своя език – западното или македонско българско наречие. Той извърши това дело вярно и коректно при възможностите, които е имал, и книгата е публикувана от БЧБД, а хиляди копия намират своя път сред този потиснат народ. Тази книга запали искра в българското сърце и много българи бяха подтикнати към изучаване на собствения си език и с това пробудиха националното си съзнание. Божието слово допринесе най-много за това. [...]

„Тази книга освети душата ми". Нейното действие винаги е такова и поради тази причина тираните се страхуват от нея. Приемането на божественото слово винаги носи светлина. С течение на времето тази идея за националност се разви и българите в големите градове и села започнаха да пъдят от църквите си неразбираемата (и което бе по-лошо за тях – чуждата) гръцка литургия и да я заменят със славянска – литургията и езика на техните предци. Докато това е един и същи богослужебен език, който се използва във всички църкви в цяла Русия (русите са получили християнството и ранната си църковна литература от българите, чиито църковни книги впоследствие идват от Русия), британските дипломати, в тяхната грижа за целостта на Османската империя и равновесието на нациите, и със своето подозрение към всичко руско, видяха в това движение дълбока руска конспирация; но аз виждам в него ръката на Божественото Провидение, което води този народ стъпка по стъпка и го подготвя за по-висок духовен и национален живот. Тази промяна на техния литургичен език бе стъпка в правилната посока и несъмнено ще създаде ярка брънка във веригата на историята им. Следващата стъпка ще бъде въвеждането на народния език – съвременния говорим език [...].

Голяма трудност за постигането на тази цел бе неустановеното и колебливо състояние на съвременния български език и липсата на утвърдени стандарти в неговата литература. Версията на Новия завет, за която споменах, беше на западно наречие и тази част от България започна първа да показва признаци на литературен живот; но впоследствие източният диалект, или този, който се говори с леки вариации в цяла Дунавска, Средна и Горна България, зае водеща роля в литературата, и може с право да се каже, че вече е изместил другия и се е утвърдил като книжовен език на България. Следователно версията на Неофит остаря и вече не е подходяща; затова освен желанието ни за поточен превод, направен директно от оригинала, новата версия

стана абсолютна необходимост, за да може да се въведе в училищата и за общо разпространение сред народа. Така през последните няколко години с голямо старание беше подготвена нова версия, която да отговори на нуждата, и това е версията, която сега се печати електротипно в Библейския дом и представлява паралелно издание с църковнославянския текст.

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ
ГДА НАШЕГѠ
ІЇСА ХРТА:
Йзданіе вѣрно препечатано по послѣднему йзданю Всероссійскаго Сйнода.
НЬЮ ЙОРКЪ:
Въ Типографіи Американскаго Библейскаго Общества.
1867.
НОВЫЙ ЗАВѢТЪ
НА
ГОСПОДА НАШЕГО
ІИСУСА ХРИСТА:
Вѣрно и точно прѣведенъ отъ първообразно-то.
НЬЮ ЙОРКЪ:
Въ печатница-та на Американско-то Библейско Общество.
1867.

Титулна страница на изданието на Новия завет от 1867 г. с черковнославянски и новобългарски текст.

Сред предимствата на това общо издание, мога да посоча:

1. Разполагайки двата текста един до друг, предоставяме на всички образовани българи готово средство за сравнение и се надяваме така да се създаде доверие в новобългарския вариант и да се затворят устите на фанатичните противници, които се стремят, както в папските страни, да посеят предубеждения у хората срещу тъй нареченото от тях „покварено и изопачено протестантско евангелие“.

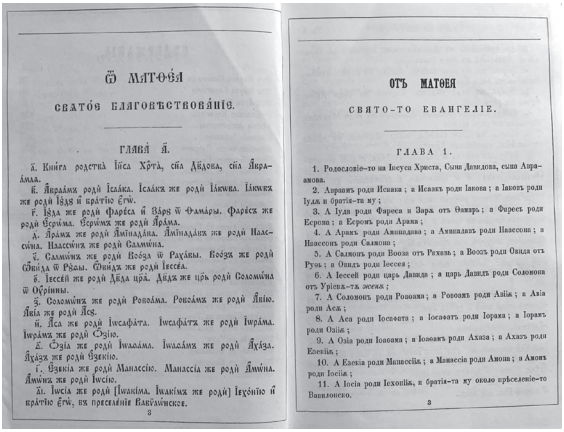
2. По този начин ще бъде дадена възможност за по-широко разпространение на Божието слово и на двата варианта на езика. Църковнославянският език се изучава във всички училища. Като основа на сегашния език, той е неизчерпаемо хранилище, от което хората обогатяват своя речник, обеднял през вековете на невежество и контакти с чужди народи и езици. С напредването на мисълта и развитието на нови идеи сред всеки народ по необходимост ще възникнат нови форми на изразяване. Сложната и изкуствена структура на класическите езици ще се разпадне и ще даде място на по-прости и по-живи форми, които да въплъщават прогресивните мисли на днешния век. Във възраждането на своята литература българите са привилигеровани да имат толкова богат и гъвкав език като църковнославянския, от който да черпят богатства, като допълват своя речников запас с нова и жизнена енергия за изразяване на мисълта.

3. Поставяйки това диглотно издание в ръцете на духовенството и учителите, се надяваме то да подпомогне вече започналото движение за заместване на църковнославянския език в църковната литургия и публичните прочити от Светото писание с говоримия език на народа. Грешка на Римската, а и на Гръцката църква, е да държи народа под своя власт чрез литургия, която е на мъртъв език. Идва време, когато Писанието, четението, молитвите и химните на всеки народ няма да бъдат повече на мъртъв език, в противен случай службата също ще е мъртва и поклонението ще бъде лишено от онази жизненост и духовност, с които се отличава истинската отдаденост. Възприемането на местния народен език в църквите би било голяма стъпка към църковна реформа, заслужаваща труда на цял живот. За Гръцката църква може да се каже обаче и нещо похвално, а именно, че никога досега с нито един църковен канон не е забранявала четенето на Писанията на народен език, въпреки че нейното невежо и покварено духовенство на практика се противопоставя на това, страхувайки се от ефекта да се сравняват свещените учения с техния разпуснат и покварен начин на живот.[322]

Това са реформаторски възгледи за езика на богослужението, за които през вековете са се водили ожесточени диспути на Църковните събори, но в които прозира истинска загриженост на Лонг за състоянието на българската църква[323]. В

[322] **Lenox, J.** *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, p. 14–22. (превод мой – М. П). За да не е голословен, Лонг включва и следния пример: „В един от главните градове на България преди време се събраха видните граждани, за да обсъдят делата на своята общност; като беше предложено да извикат свещениците и да ги помолят вече да четат Писанията на съвременен език. Старшият свещеник, като чу молбата, направи едно характерно възражение срещу предложението: „Всичко, което казвате, че хората трябва да бъдат наставлявани на разбираем език от Писанията, е вярно; но повечето свещеници, като мен са невежи и при четенето често правим грешки. Докато четем на стария език, само учителите и още няколко души могат да открият нашите грешки; но щом веднъж започнем да четем на български, дори женните и децата ще внимават какво говорим и всички ще се смеят на грешките ни и така нашата свята религия ще бъде презирана и осмивана".

[323] Църковнославянският език остава класическият и богослужебен език на Българската православна църква до ден днешен. Епизодичните дискусии, които се повдигат в обществото дали да се въведе съвременен бъл-

Ѡ МѢѲѲѢѸ

СВАТѠѴ БЛАГОВѢСТОВАНІѢ.

ГЛАВА Я.

1. Книга родства Іисѹ Хрта, сна Дв҃дова, сна Авраамля.
2. Авраамъ родн Исаака. Исаакъ же родн Іакова. Іаковъ же родн Іѹдѫ и братіе ѥгѡ.
3. Іѹда же родн Фарѣса и Ѕарѫ ѿ Ѳамары. Фарѣсъ же родн Есрѡма. Есрѡмъ же родн Арама.
4. Арамъ же родн Аминадава. Аминадавъ же родн Наассѡна. Наассѡнъ же родн Салмѡна.
5. Салмѡнъ же родн Иѳѵ҃ а ѿ Рахавы. Иѳѵ҃ же родн Ѡвнда ѿ Рѵѳы. Ѡвндъ же родн Іессеа.
6. Іессей же родн Дв҃да цра. Дв҃дъ же цр҃ь родн Соломѡна ѿ Ѹрінны.
7. Соломѡнъ же родн Ровоама. Ровоамъ же родн Аввію. Авіа же родн Аса.
8. Аса же родн Іосафата. Іосафатъ же родн Іорама. Іорамъ же родн Ѹзію.
9. Ѹзія же родн Іоаѳама. Іоаѳамъ же родн Ахаза. Ахазъ же родн Ѩзекію.
10. Ѩзекіа же родн Манассію. Манассія же родн Амѡна. Амѡнъ же родн Іосію.
11. Іосіа же родн [Іоакіма. Іоакімъ же родн] Іехонію и братіе ѥгѡ, ѩ преселенію Вавилѡнскѣе.

3

ОТЪ МАѲЕЯ

СВЯТО-ТО ЕВАНГЕЛІЕ.

ГЛАВА 1.

1. Родословіе-то на Іисуса Христа, Сына Давидова, сына Авраамова.
2. Авраамъ роди Исаака; а Исаакъ роди Іакова; а Іаковъ роди Іуда и братя-та му;
3. А Іуда роди Фареса и Зара от Өамаръ; а Фарес роди Есрома; а Есромъ роди Арама;
4. А Арамъ роди Аминадава; а Аминадавъ роди Наасона; а Наасонъ роди Салмона;
5. А Салмонъ роди Вооза от Рахавъ; а Воозъ роди Овида от Рута; а Овидъ роди Іесея;
6. А Іесей роди царь Давида; а царь Давидъ роди Соломона от Урієя-та жена;
7. А Соломонъ роди Ровоама; а Ровоамъ роди Авія; а Авія роди Аса;
8. А Аса роди Іосафата; а Іосафатъ роди Іорама; а Іорамъ роди Озія;
9. А Озія роди Іоаѳама; а Іоаѳамъ роди Ахаза; а Ахазъ роди Езекія;
10. А Езекія роди Манасія; а Манасія роди Амона; а Амонъ роди Іосія;
11. А Іосія роди Іехонія, и братя-та му около прѣселение-то Вавилонско.

3

Начало на Евангелието от Матея с черковнославянски и новобългарски текст (1867)

заключителната част на реч-та си той представя и църковнославянската версия, написана на класическия език на осемдесет–деветдесет милиона души[324] и за него „това е един от най-дословните преводи, правени някога, пренесъл с точност, недостижима за който и да е съвременен език, дори формите и идиоматичните изрази на оригиналния гръцки“. Д-р Албърт Лонг завършва словото си с проникновеното твърдение, което съвпада с това на застъпниците на позицията на българската църковнославянска школа (Н. Рилски, Хр. Павлович, К. Фотинов), че „със своята сложна структура, висок стил и величествено движение на мисълта ни се струва, че езикът има религиозна интонация и е твърде свещен за светски цели“[325]. Това съдържателно слово със стегната структура е образец за ораторско майсторство и привлича вниманието на аудиторията. Поставяйки така важните въпроси за нуждата от превод на роден език, А. Лонг се стреми да събуди не само

гарски език, се връщат отново към ограничаването на богослужението само на църковнославянски.

[324] А. Лонг припомня фактите, че първото отпечатано копие на четирите евангелия е публикувано през 1512 г., същата година, в която се появява първото отпечатано копие на евангелията на оригинален гръцки текст, и четири години преди да бъде отпечатан първият пълен гръцки завет. Първото издание на целия славянски Нов завет се появява през 1580 г. Той също изразява надеждата, че настоящето издание, точна препечатка на стандартния текст, ще бъде одобрено и ще може да се разпространява свободно, включително и в Америка, където има около 200 000 славяни.

[325] **Lenox, J.** *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, p. 22.

интереса към българите и славяните, но и да представи резултата от работата на Американското библейско дружество.

Новий завет на Господа нашего Иисуса Христа излиза от печат в Ню Йорк „в печатницата на Американското библейско общество, за Британското и инностранно библейско общество“, 1867 г. Новият превод е поместен на нечетните страници, а успоредно с него – църковнославянският текст на четните[326]. Д-р Лонг е свидетел и на неговото препечатване през годините – 1872, 1879, 1886, 1893 и 1900, като коригираната му версия, подготвена за изданието на цялата Библия, излиза съответно през годините: 1874, 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1888, 1893, 1900, или общо 15 издания само на Новия завет.

Когато привършва работата по подготовката за отпечатване на Новия завет на български език, д-р Лонг отплава със семейството си обратно за Константинопол (16.11.1867). На база на своите преки впечатленията той запознава на свой ред и българите с дейността на Американското библейско дружество в статията „Библейският Дом в Астор плейс, Ню Йорк“ (1868) с приложена рисунка на зданието и кратка информация за печатницата, в която са издадени около 23 млн екземпляра от Свещеното писание на повече от петдесет езика. Описва накратко и процеса на създаване на печатни библии:

> Благодарение на трудовете, които са полагали ревнителите на Божието Слово, невярваме да има в България много градове или села, дето не са чули за онези общества едното в Англия и другото в Америка, които ся трудят за просвещението на всичките народи със Словото Божие. Казваме почти всички Българи са чули за тези милостиви общества, ако и всички не са разбрали много за действията им нито за целта на благодетелните спомоществователи, които им помагат със спомоществованията си да дават така с умерена цена (и понякогаш на съвсем бедните,

[326] За този превод излиза кратък отзив в два броя на вестника на Свободните зидари, в първия от които са отпечатани стихове на български и църковнославянски, а във втория е отбелязано, че д-р Лонг отплава за Константинопол, след като е прекарал дълго време в Библейския дом в Ню Йорк да надзирава процеса на отпечатване на Библията – „едно достойно дело“. *National Freemason*. vol. IX, №10, New York City, sept. 7, 1867, p. 152. *National Freemason*. Vol. IX, № 22, New York City, Nov. 30, 1867, p. 344.

и без пари) многоценната тази книга на толкози разни народи в толкози езици по светът.[327]

Непосредствено след тази статия започва анотация за отпечатания „Славянский и български Новий Завет“ с подробно описание на съдържанието му. Освен това са издадени и поотделно[328] църковнославянският и българският превод за онези, които желаят само единия. Албърт Лонг със задоволство завършва статията, която, дори неподписана, несъмнено е негова: „Ето, чрез Божието Провидение, благополучно ся е свършил трудът за който списателят на това предприя дългото пътуване до Америка и отсъствува преминалата година от работата си в Цариград“[329].

След като отново е в Цариград, д-р Лонг продължава с редактирането на Стария завет, започнала още преди да отпътува. През 1867 г. се включва и Петър Мусевич[330], който пише в дневника си: „В 1867 година се простих с C.F. Morse и тръгнах за Цариград, гдето се запознах с Д-р А. Лонг, П. Р. Славейков и К. Сечанов, последните двама, заедно с американеца д-р Elias Riggs превеждаха библията на български език. Покани-

[327] Библейският Дом в Астор плейс, Ню Йорк. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 9, с. 69–70.

[328] Пояснява се, че са в две отделни книги, и се посочва начинът, по който са печатани конкретните издания: „от електротипически (галванопластни) плочета, един нов вид стереотип, направени в Библейският Дом на Американското Библейско общество в Ню Йорк“ (пак там).

[329] Славянский и български Новий Завет. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 9, с. 71.

[330] Петър Мусевич (1840–1914) – български общественик и книжар, роден в Татар Пазарджик, учи в родния си град и в Пловдив (1859) при Йоаким Груев, а по-късно в мисионерско училище на М. Мериам и Дж. Ф. Кларк (1860). Говори английски, френски, турски, гръцки. От 1864 до 1867 г. сътрудничи на мисионера Чарлс Морс в неговата книжовна дейност най-вече с превод на брошури от английски. В архива му се открива обща снимка с него от 1866 г. (БИА–НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 291, фонд П. Мусевич). Постъпва през 1867 г. в Робърт колеж като екстерн, тъй като е на 27-годишна възраст. Един от инициаторите за образуването на ученическо дружество „Орало“, според неговите спомени (1868), за фактите около което няма пълно единство в историографията. Сам се определя за първи български археолог и нумизматик и пръв книжар в Македония (БИА–НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 302, фонд П. Мусевич).

ха ме да им бъда преписчик. Това грамадно дело беше вече на привършване“[331].

За някои детайли относно спецификите на работата на комисията споделя и Георги Витанов в статията си „Българският превод на Библията“ във в. „Зорница“ (1933): „С преводачите често се срещахме. Д-р Лонг и аз често сме пренощували в дома на Д-р Риггс. Познаването на матерния език от двамата българи беше повърхностно в сравнение с това на д-р Лонг, владеещ основно славянски, както и старите и новите езици, нужни за тази работа. Той беше съчинил една санскритска граматика[332]. Ние с него постоянно наблюдавахме притоговлението на клишетата за отпечатването на Библията. Д-р Лонг беше гръбнака, стълпа на цялата работа. Всеки петък аз помагах при коригирането“[333].

През 1871 г. е отпечатана цялата *Библия, сиреч Свещенното писание на Ветхий и Новий завет / вярно и точно преведено от първообразното*, Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна и е представена официално на 30 юни на годишната конференция на АСПМЧ и първото събрание на новосформирания отдел на Мисията за Европейска Турция. Преводът на български се появява последен от останалите езици от региона – вече са излезли преводи на арменски, армено-турски, османо-турски, иврит-*ладино*[334], иврит-немски, наред с другите преводни и авторски книги, които мисионерите и техните помощници издават. Когато обаче българите виждат, че в отпечатаната Библия липсват неканоничните книги от Стария завет, настъпват известни колебания, но постепенно все повече читатели се осмеляват да я закупят. Въпреки подобни съмнения, продажбите напредват и интересът нараства[335]. А

[331] БИА–НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 249 (фонд П. Мусевич).

[332] За такава граматика не се намира друго потвърждение, както и за занимания на Лонг със санскрит, освен интереса му към Индия, видим от страниците на сп. „Зорница“. Възможно е обаче Г. Витанов да я бърка с халдейската граматика на д-р Риггс.

[333] **Витанов, Г.** Българският превод на Библията. – *Зорница*, бр. 35, 1933, с. 4.

[334] Двуезично издание в две колони с оригиналния еврейски текст и с превод на *ладино* – езикът на сефарадските евреи, заселили се по света след изгонването им от Испания в 1492 г., част от които живеят в Османската империя.

[335] Вж. **Стойков, В.** Цит. съч., с. 289.

пълното издание на Библията, наред с фактическото основаване на Мисията за Европейска Турция, е оценено като „един от върховите моменти на присъствието на Американския съвет сред българското население“[336].

След като натрупва значителен опит в преводите на няколко езика, Илайъс Риггс дори се обръща към БЧБД в писмо с препоръки за промени в стандартната английска Библия[337]. Следващата стъпка е изготвяне на редактирано издание на българската Библия с препратки и съгласуване с арменския и армено-турския превод, както и с таблица с мерките. Въпреки че д-р Риггс е отдаден повече на арменците и вестника им „Аведапер“, а д-р Лонг се интересува преди всичко от българите и „Зорница“, тези симпатии не се отразяват по никакъв начин на техните взаимоотношения, нито разликите в тяхната институционална принадлежност. Като мисионер на Презвитерианската църква Илайъс Риггс понякога спори със своя колега по въпроси за вярата[338], но показва искрен интерес и се радва за успеха на Методистката мисия, с която е свързан д-р Лонг. Те се познават повече от четиридесет години и докрая работят заедно по библейските и други литературни издания.

Език и литература

Въпросът за езика на българската Библия отваря огромно изследователско поле, на което полагат своя труд редица учени. Тук ще бъдат маркирани само някои особености, характерни за превода, изработен от Комисията в Цариград. Мнението на един от авторитетните изследователи на езика на

---

[336] **Несторова, Т**. Цит. съч., с. 80. Вж. още **Clarke, J. F.** *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*. New York: Arno Press and New York Times, 1971.

[337] Вж. **Стойков, В.** Цит. съч., с. 258.

[338] **Генов, Г.** Цит. съч., с. 209, 216. Често са създавани инсинуации от страна на гръцката пропаганда, опитваща се да настрои двете мисии една срещу друга. Но Риггс пише за Лонг: „Ако навремето техните мисии са започнали дейността си тук с намерението да реформират Източната църква, сега – натрупвайки отрицателен опит, са се отказали и вече няма разлика между нашите две мисии“ (пак там).

Библията – Диана Иванова – е категорично: „Разглеждайки релацията Библия – език, преди всичко трябва да се отбележи представителната функция на Библията за всяка национална култура, вкл. и за българската: огромната по обем и разнообразна по жанр „вечна книга“ е авторитетен източник, достоен за репрезентация на цялостния облик на българския книжовен език от периода на окончателното му изграждане“[339]. Най-голямото предизвикателство пред работата на Комисията обаче е липсата на установени единни книжовно-езикови правила, които Робърт Томпсън нарича норма. Той разкрива, че, работейки върху Библията, Ригс

> е спомогнал да се изработи цялостна езикова норма, използвана в бъдеще от Американския съвет. После трябваше да се изведат началата, които по настоящем са вече традиция, чрез които трябваше да се води работата в българския издателски отдел. Те бяха строго консервативни. Отделът не допусна; отделът отказа да даде възможност дори на най-малко проникване на чужди думи, изрази и обрати на речта. Винаги, когато бе възможно, той прибягваше към славянски, или руски думи, вместо да адаптира (към българския) някоя европейска. Стараеше се към най-чистия български език; придържаше се към най-класическия правопис.[340]

До достигането до най-правилната концепция за лексикалния, граматичния, стилистичен и графичен облик на преводния текст се водят оживени дискусии в библейските дружества и с българските учени и книжовници, правят се наблюдения сред народа как се възприемат вече издадените версии на Новия завет. А когато нормата е уточнена, предимство за Комисията се оказва това, че П.Р. Славейков е представител на източните говори, а Христодул Костович Сичан-Николов – на западните. По този начин се дообогатява и доизгражда палитрата на езиковите средства, което се оказва решаващо

---

339 **Иванова, Д.** Цит. съч., 2003, с. 194.

340 AMPO, rev. R. Thompson, Memorial Service for the late Rev. Elias Riggs. Цит. по **Генов**, **Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс.* София: Исторически архив, 2008, с. 140.

не само за езика на Библията, но и за развитието на самата българска литература. За ролята на Хр. Костович е признато: „Най-голямата му писателска заслуга е, че участвува ред години в превода на цялата Библия, най-важната преводна творба през оная епоха, рамо до рамо с учените мисионери д-р Лонг и Ил. Риггс, па и с нашия П. Р. Славейков“ (Хр. С. Самоков), а К. Иречек допълва, че „преводът е хвален“[341].

Но основната заслуга за езика на Библията А. Лонг настоява, че се дължи на Ил. Риггс: „Водещият му литературен принос и въздействие върху езика и нравственото развитие на народа ще си остане работата му по българския превод на Библията“[342].

> За тази работа той беше отлично приспособен. Той беше много добре запознат с еврейските и гръцки оригинални текстове, а повечето европейски езици владееше доволно добре. При това той присъединяваше инстинктите на един филолог и навика да обработва внимателна, трудолюбива и добросъвестна акуратност във всички подробности. Към словото Божие той питаеше жарко и дълбоко благоговейна любов, и до като първата му грижа като преводач беше да изрази, доколкото свойствата на езика са позволявали, точно смисъла на оригиналния текст, пак той същевременно имаше изряден вкус в употребението на езика, който е успявал да оздрави онзи достолепен стил тъй необходим за всеки превод на Свещеното Писание. Д-р Риггс е продължавал до последния час да се занимава с работа, що е вършил през целия си живот. При последното ми свиждане с него той каза със сладка усмивка, че би желал, ако да имах време, да поговоря с него по някои точки относително преглеждане превода на Библията[343].

Илайъс Риггс познава лично повечето български интелектуалци, както и книжнината им. Особено внимание обръща на сборника на братя Димитър и Константин Миладинови с народни умотворения (1861), в който намира енциклопедия на

---

[341] Цит. по *Атлас на българската литература*. 1878–1914. Т. 1. Пловдив: Жанет-45, 2003, с. 82.

[342] **Хол, У.** *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008, с. 54.

[343] **Лонг, А**. Д-р И. Риггс. – *Християнский свят*, г. X, бр. 5, 1901, май, с. 88–90.

българските нрави, вярвания, бит, култура. Дори превежда на английски със съответните размери на оригинала девет песни, сред които популярните за Крали Марко и за Иван Шишман, както и 23 пословици с коментари, обнародвани през 1963–64 г. в „Американ Пресбитериън енд Теолоджикъл Ревю“[344]. Това говори за изключително добро познаване на българския език и неговите качества, което несъмнено се е отразило на работата му върху библейския превод.

Д-р А. Лонг дава много висока оценка и за участието на П. Р. Славейков. Той е възхитен от умението му да си служи с езика и майсторството, което излиза изпод перото му, с което открива съкровищницата на народния говор. Стилистичната му редакция се оказва на високо художествено ниво. След като е прекарал години в търсене и събиране на народни мъдрости, пословици и поговорки, Славейков се явява най-сполучливият избор за „Преводаческата комисия“. Той така добре и на чисто лингвистично равнище адаптира библейските мъдрости и крилати фрази, че те се вписват във фразеологичния фонд на българския език и се осъзнават като родни, създадени на местна почва. За работата с П. Р. Славейков Лонг пише до сина му Иван:

> Колкото до мен, аз винаги съм гледал на времето, прекарано в компанията на такива достойни сътрудници в подготовката на Словото Божие за българския народ, като на най-добрата и носеща удовлетворение работа, която някога съм вършил, и не се съмнявам, че и баща ви би споделил същото. Във всеки случай благодарната нация ще оцени и помни името му, свързано с едни от най-сладките песни, привлекателни разкази, убедителни полемики, задълбочени патриотични апели и ценни фолклорни приноси, направени от този писател по време на „ренесансовия“ период на българската литература, но на първо място между тези литературни приноси неговото влияние върху езика и мо-

[344] **Riggs, E.** Bulgarian Popular Songs. – *American Presbyterian and Theological Review*, Vol. I, Iss. 1, Jan. 1863, pp. 65–69; **Riggs, E.** Bulgarian literature. – *American Presbyterian and Theological Review.* Vol. II, Iss. 6, Apr. 1864, pp. 259–276. Вж. **Генов, Г.**, с. 96, 100–131; **Shashko, Ph.** A recent Discovery; Elias Riggs, Translations from Bulgarski pesni by the Miladinov Brothers. – *Etudes balkaniques*, 1990, Iss. 1, p. 69–79.

ралното и интелектуалното развитие на нацията, според моето скромно мнение, винаги ще стои неговият принос за Българската Библия.[345]

За привличането на П. Р. Славейков към Комисията не трябва да се пренебрегва ролята на д-р Албърт Л. Лонг. Въпреки че решението на мисионерите, съгласувано с най-изявените български духовници и книжовници, да се избере източнобългарският говор за основа на Библията е взето преди включването на П. Р. Славейков, неговото участие значително подпомага и допринася за постигането на резултата. Синът му Пенчо П. Славейков в своите съчинения също оценява неговия принос:

Славейков, при превода на Новия завет, както и при *редактирането* изобщо на Библията, е успял да прокара в езика за основа източно-българския говор, като е, може би, внесъл сам, или спазил от прежните преводи, думи и изрази, но само такива, които не са звучали, като дисонанс в общата хармония на приетия за основа *говор*. И това, което е бивало и другаде, – например в Германия – става и у нас: превода на Библията туря край на езиковната безредица, на боричкането на разните наречия за първенство и установява *литературен език*[346]. След появяване на Библията на бял свят (1871) заглъхват вече разприте между разните български говори – източно-българския става общ за

[345] МППС-НА, k. 18, a.e. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895. (прев. мой – М. П).

[346] Академичната „История на българската литература“ от 1966 г. обаче оспорва тази част от твърдението: „Очевидно е, че тук Пенчо Славейков се е увлякъл – по аналогия с оная роля, която преводът на Библията в много по-ранна епоха изиграва в историята на немския литературен език“, като това е единственото място, в което са споменати Лонг и Риг̀с във връзка с привличането на П. Р. Славейков в Цариград с негласното обвинение, че той не бил осигурен напълно в материално отношение, тъй като имал големи парични затруднения. Вж. *История на българската литература*. Т. 2. Литература на Възраждането. София: БАН, 1966, с. 298. Но църковният историк Христо Христов се връща към заявеното от Пенчо Славейков и го потвърждава: „Тази най-важна и крупна книжовна творба на Възраждането сложила край на езиковите безредици и жалонирала бъдното развитие на литературния български език“. Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX в. – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*. Т. Е XXVII (LII), 3, 1981, с. 230.

всички ратници на мисълта и националното съзнание. Со своите литературни трудове, от начало още, Славейков е извадил наяве преимуществата на източния пред другите български говори: енергията на израза, сериозността на тона и особено това, че предоставя голяма свобода на писателя, в нуждите на неговата културна задача, да се ползува от старобългарския език, от богатото негово съкровище на думи и изрази. В Библията, чиято литературна физиономия е дал той, неговите омисли за литературен език се явяват най-ярко реализирани.[347]

Здравата връзка на П. Р. Славейков с народния говор допълнително благоприятства да се създаде жизнен и поетичен превод. А стъпвайки на предходната преводна традиция, но ориентирана към настоящето и с поглед към бъдещето на езика, Цариградската Библия се превръща в неделима сплав от най-богатите църковнославянски лексеми и фразеологизми[348], както и активни думи с ежедневна употреба, съчетани в поетичен регистър, така че представлява литературно произведение, което осъществява в най-висока степен естетическата функция на езика.

В превода на Новия завет, изработен от Комисията, се наблюдават места, в които се открива влияние на предходниците – Д. Иванова представя сходства както със Сапуновия превод, така и с Неофитовия, базирайки се на примери от Мат. 14 и Лука 15 глава с идентични конструкции, напр. Дерзайте: азъ самь, не бойтесе (Неофит Рилски) – Дьрзайте; азъ съмь; не бойте ся, а в някои случаи и трите превода преповтарят по еднакъв начин старата книжовна традиция[349]. Повечето участници от Комисията са добре запознати и със старобългарския, и с църковнославянския език. Влиянието на руската преводна традиция също е силно, но Д. Иванова изказва мне-

[347] *Избрани съчинения на Пенчо Славейков*. Нареди **М. Белчева**. София: Министерство на народното просвещение, 1923, с. 440.

[348] Вж. и **Стойков, В.** Значимост на цсл издания при подготовката на българските преводи на НЗ от XIX в. – Bulgarian Bible. 2020. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 22.10.2022].

[349] **Иванова, Д.** Цит. съч., 2002, с. 187.

ниeто, че това може да се дължи и на еднаквите гръцки първоизточници[350].

Интегрирането на книжовна и църковнославянска лексика е постигнато без да се търси непременно осъвременяване на познатите в говорната практика форми като: отвеща, счет, призва, поведе, запрети, разсмотрете и др.[351]; сложни думи се употребяват умерено: благослови, благоволение, благодатна и др.[352]; а абстрактната лексика е широко застъпена: богохулство, прелюбодейство, жестокосердие, всеоружие[353]. Д. Иванова споделя своите наблюдения и за синтактичната система, която не е строго обвързана с църковнославянската, а е повлияна повече от народния говор, което дава по-голяма свобода на изказа. Тя илюстрира някои синтактични особености като засилена употреба на съюзите „и“, „а“, „та“, „нито“ с пример от Марк 8: 6–7: „**И** повеле на народът да насядат на земята; **и** като зе седемте хляба благодари, **и** преломи, **и** даваше на учениците си да сложат, **и** сложиха пред народът. Имаха **и** малко рибички; **и** благослови, **и** рече да сложат **и** тях“[354].

Библейският стил съдържа различни поетически фигури, повечето от които се запазват при преводите и редакциите от XIX век. Диана Иванова посочва тавтологични конструкции или изрази, многократно повтарящи се в текста: „отговори и рече му“; архаичен или диалектен словоред „Едно ти не достига“ (Лука 18: 22); „Който претърпи докрай, той ще спасен да бъде[355]“ (Марк 13: 13); изпускане на спомагателния глагол: „Осанна, благословен, който иде в името господне“ (Мат. 11: 9) и др.[356]. Особено внимание тя обръща на библейските фразеологизми, които имат стилизираща роля: устойчивите съчетания (*библеизми*), афоризми, крилати фрази, някои от които

---

[350] **Иванова, Д.** Славейковата библия 1871 г. и руският евангелски превод през XIX век. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филология, т. 34, кн. 1, 1996, с. 103–110.

[351] **Иванова, Д.** Цит. съч., 2002, с. 328.

[352] Пак там, с. 331.

[353] Пак там, с. 332

[354] Пак там, с. 343.

[355] Този случай може да се разглежда като междинен етап между старобългарски и новобългарски, една контаминирана форма на бъдеще време.

[356] Пак там, с. 355, 358.

са: *въ веки вековъ, до века, брат брата ще предаде, Ангел Господен, Син Божий, плач и скърцане със зъби, рог на спасението, солта на земята*[357]. Те могат да влязат директно в езика – същински библеизми (*нося си кръста, стои на пясък, копая яма някому*), но могат и да се видоизменят в някаква степен – несъщински (като *адамово облекло, слагам кръст на нещо/някого* и др.) и да модифицират значението си (напр. *златният телец* не означава просто езически идол, а преклонение пред стремежа към власт и пари)[358].

Библейската лексика функционира в книжовния език в най-различни по жанр текстове както с пряко, така и с преосмислено значение. А самата Библия става извор на библейски мотиви, теми, образи, символи, лексикални и фразеологични средства за художествената литература – от очевидни библейски заемки и реминисценции до енигматични жестове, единични конструкти, като ги предлага в индивидуализирана, по-свободна форма. „Тъй като религиозните текстове предхождат литературните, може да се приеме, че литературата се развива от тях, като съхранява нещо от същността на Свещените писания“[359], в това число и българската възрожденска литература. Темата за това как Библията е повлияла на цялата ни култура и езика в частност, наистина е необятна и е изследвана през различни призми и в много аспекти.

„За човека от Българското възраждане Библията представлява мощен вербален контекст. Същевременно тя е и когнитивно-охранявана зона, и митологичен всемир, и религиозно откровение“[360], заявява с патетика и Й. Запрянов. Още от превърналата се в знакова за Българското възраждане творба „История славянобългарска“ на Отец Паисий „религиозното не просто е доминиращо, а единственото“, подчер-

---

[357] Пак там, с. 362–363.

[358] Вж. и **Кадиева-Захариева, Ст**. Библеизмите във фразеологията на българския и румънския език. – В: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002.

[359] **Аретов, Н.** Дебатът религия – литература и възрожденската книжнина. – *Литературна мисъл*, №2, 1995–1996, с. 12–14.

[360] **Запрянов, Й.** Библейският контекст на ранновъзрожденското повествование. – *Български език и литература*, 1998, кн. 1, с. 13.

тава Н. Аретов[361]. А възрожденските книжовници все по-активно заемат от Библията отделни образи, сюжети, теми, изразни формули, особено след отпечатването на Неофитовия превод и активната работа на БЧБД по снабдяване с Библии и Нови завети и най-отдалечените райони чрез пътуващите книжари.

Съществуват редица изследвания в българската хуманитарна наука върху Библията и литературата[362], като връзките между тях се актуализират във всяка епоха. Такова влияние на християнството е наречено *генетично* или *първично*, защото то се изявява почти подсъзнателно в творческото съзнание[363]. Българската литература през голяма част от съществуването си „общува с библейските истини и вложеният там общочовешки опит съзрява и чрез тях“[364]. А влиянието

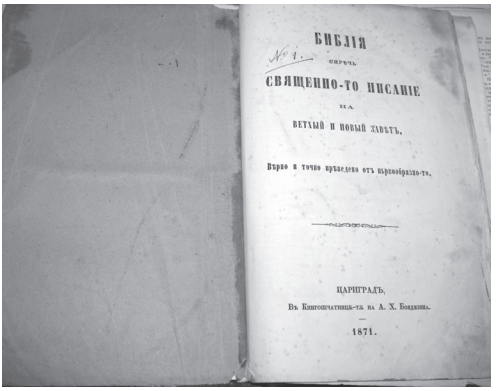
[361] **Аретов, Н.** Отношението религиозно – светско и възникването на новобългарската белетристика. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 24.

[362] Вж. *Библия. Фолклор. Литература* (сб. доклади). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996. **Лечева, Г.** и др. *Библейският генотип в обучението по литература*. Силистра: РИТТ, 2002. **Рашева-Мерджанова, Я.** *Генеалого-педагогически прочит на Библията*. Благоевград, 2007. **Джаспър, Д.** Литературни прочити на Библията: тенденции в съвременната критика. – *Литературата*, кн. 1, 2007. **Ефендулов, Д.** *Българска литература и библейска традиция*. Ловеч: Обектив, 1993. *Религия и художествена литература*. Варна: Барс-агенция, 2004. **Кирова, М.** *Библейската жена*. София: ИК „Стигмати“, УИ „Св. Климент Охридски“, 2005. **Радев, И.** *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999; **Радев, И.** *Българската литература на XIX век. От анонимност към авторство*. В. Търново: Абагар, 2002. **Георгиева-Трендафилова, П.** *Семиотични проблеми на сакралния текст: Библията и семиотиката*. Силистра: Александър Ковачев, 1998. *Следите на свещената книга в българската литература*. Сб. В. Търново: 2001. **Тодорова, Л.** *Библията и нейното място в историята на европейската литература*. В. Търново: Faber, 1999. **Христова, М.** *Библията в часовете по литература*. В. Търново: Слово, 2002, с. 68–70. **Дроснева, Е.** *Фолклор, Библия, история*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002. **Сивриев, С.** *Книга Псалтир и българската поезия*. София: „Карина – Мариана Тодорова“, 2004. **Вътов, В.** *Библията в езика ни*. В. Търново: Слово, 2002. **Недялков, Хр.** *Поезия и религия*. София: Бр. Миладинови, 1943. *150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021.

[363] **Панайотов, В.** Християнски и езически елементи в поезията на Гео Милев. – В: *Следите на свещената книга в българската литература*. В. Търново: Фабер, 2001, с. 117.

[364] **Радев, И.** *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999, с. 9.

на Библията не само се запазва, но и нараства след издаването на целия текст на новобългарски език в Цариград (1871), „Речник на светото писание“ (1882, 1884), „Съгласуване на четирите Евангелия“ (1888), тритомното „Тълкуване на Новий Завет“ (1894–1898) – последните са част от следващия етап на работа сред българите за подпомагане изучаването и разбирането на Св. писание[365].

БИБЛІЯ
СИРЕЧЪ
СВЯЩЕННО-ТО ПИСАНІЕ
НА
ВЕТХІЙ И НОВЫЙ ЗАВѢТЪ,
Върно и точно прѣведено отъ първообразн-ѣ-то.
ЦАРИГРАДЪ,
Въ Книгопечатницѣ-тѣ на А. Х. Бошкина.
1871.

Титулна страница на „Библия сиреч Свещенното писание на Вехтий и Новий завет“ (1871)

Първите години след излизането на цялостния превод на Библията от печат, освен забраната от Патриаршията и Екзархията, липсва друга реакция в обществото (или може би именно заради тези забрани), на което обръща внимание Ив. Сечанов:

> В други по-образовани общества благополучния свършек на такъво крупно културно дело би се посрещнал много тържествено, но у нас нито думица от благодарност и справедлива оценка от никоя страна не се чу. Без ничия препоръка или благоприятен отзив; мимо всичките гонения, несправедливи и изопачени критики, от страна на мнозина Библията, благодарение на своите божествени истини, на извънредно сполучливия превод и гладкия български език, е сама пробивала пътя си.[366]

[365] Вж. **Стойков, В.** Две изключителни книги, отпечатани в Цариград. – *Bulgarian Bible.* 2020. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 27.05.2023].

[366] **Сечанов, Ив.** Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Самоков*, 1909, с. 71.

За изданието, признато за изключително постижение и в употребата на езика, и в стилистичните изразни средства, през Възраждането излизат само няколко критически отзива – в текста на Нешо Бончев „За училищата“ (1871) един абзац засяга въпроса за духовните училища и руските духовни академии, където трябва да се изучават българи, за да положат основите на духовното просвещение и да преведат Писанието:

> Сичките нации преведоха библията на езиците си, и дадоха тая книга в ръцете на народа, и тя легна като темел за езикът на народа и на литературата. Така направиха Немците, така Поляците и други: библията е у тях в едно време съкровище на словото божие и на езика. А ние сами нерадиви, допуснахме да превождат библията на езика ни иноверните мисионере, които не знаят духът на езика ни, та осакатиха и езикът и словото божие в тия свои преводе; та те е гнус да земеш в ръце такъв един превод...[367]

Тъй като този текст на Бончев носи датата 22-ри март 1871 г. и е написан в Москва много преди официалното представяне на първото излязло копие от Библията през юни същата година[368], може да се допусне, че той не познава в детайли изданието, а стилистиката на текста му е сходна с тази в критическите писма на руските вицеконсули във Варна срещу мисионерите в началото на пребиваването им между българите, но и с позициите на всички, които не одобряват протестантската мисия, и съзират в нея недобри за българите намерения. Коментирайки статията на Нешо Бончев „За училищата“, Борис Йоцов обръща внимание на убеждението му, че за българите трябва да се използват българските усилия, а не външни, че им е нужна тяхна Семинария, а не чужда, която да подготвя български младежи, „хранители и сеятели на слово-

[367] **Бончев, Н.** За училищата. – *Периодическо списание*, год. I, 1871, кн. IV, с. 28.

[368] **Riggs, E.** Reminiscences for my children. 1891, p. 26. Retrieved: http://www.dlir.org/archive/items/show/11472 [seen 22.10.2022].

то Божие между народа, хранители на добрите нрави и християнски дела в отечеството ни“[369].

Във възрожденския печат е публикувана и една кратка критика във в. „Турция“ (1873), според която в Библията има „доста неразбория както и в повечето напечатани наши книги“ и се изреждат няколко вида забележки. Първата категория включва редица лексикални примери – тъй като били изхвърлени от всяка страница на Библията по няколко български думи, се предлага на преводача употребените думи (в курсив) да се заменят със съответните: *точно* – тъкмо или непрогрешено; *твърд* – твърдище, *да прорасте земята* – из земята; *плодоносно* – плодородно; *животно* – гадина; *скот* – говедо; *дела* – работи; *растение* – билка; *корем* – търбух; *отец* – баща; *юноша* – момак; *бряг* – край река; *много* – млого; *кърмилица* – подойница; *по отеческите им домове* – по бащините им огнища и др.[370] Дотук тази критика за езиковите решения се вижда, че не е била релевантна, тъй като повечето от употребените в библейския превод лексеми са възприети и утвърдени в езика. Друга група езикови бележки, при които има основание за замяна и по-късно (края на XIX – началото на XX в.) са коригирани в библейските преводи, са: *священо* – свещено; *пят, мясо, клятва* – пет, месо, клетва; както и средният род на имена на *ие* – на *е*. Във връзка с бележката „скъсеното лично местоимение са изговаря насъе *са*, а не *ся*“, което всъщност е кратката форма „се“ на възвратното лично местоимение, се вижда, че и двата варианта са се изменили – и употребеният в първия библейски превод, и предложеният от анонимния дописник. Но особеност и на езика на П. Р. Славейков, и на д-р Лонг е именно тази употреба на „ся“, която се наблюдава в писмата и другите ръкописи. Предложено в статията е да се направи справка и в български сборник – неясно точно кой, а в края се посочва с лека ирония, че това са само бележки от Битие между 1 и 9-та глава и „в. „Турция“ ако и да беше толкос голям както американските пак не стигаше една цяла година да смести сичките наши гласографически забележки за Свещенното Писание“. Но

[369] **Йоцов, Б.** Нешо Бончев (1839–1878). – В: *Нешо Бончев. Съчинения*. С предговор от проф. д-р Борис Йоцов. София: Коop, 1942, с. 14–15.
[370] Книжнина. – *Турция*, №21, 1873, 6 юли, с. 3 (383).

самите редактори от Комисията са наясно с някои от проблемите на първото отпечатано издание на българската Библия и затова предприемат действия за цялостно редактиране и уеднаквяване на правописа в следващите издания.

Някои отделни слабости на библейския превод отбелязва и Д. Иванова, свързани с хармонията между смисъл и стил – напр. използването на неутралното *пазуха* вместо архаичното *лоно*, което е маркирано стилистически[371]. Но на фона на огромната работа и постигнатото при подготовката на българската Библия от Комисията, тези примери са минимален процент и повечето от тях при последващите редакции биват коригирани. Затова Иванова убедено заявява: „Цялостният превод на Библията с право може да се определи като завършващ етап в консолидацията и езиковата интеграция в предосвобожденска България, венец не само на едно лично и колективно творческо дело, но и на общобългарските книжовноезикови процеси“[372].

Докато Библията е още под печат, но с вече изяснена и реализирана езикова концепция, в първия брой на „Периодическо списание“ (1870) излиза програмната статия „Няколко думи за изучване и обработване на български сегашен език и на народната ни книжнина въобще“, в която се представя главната грижа на Българското книжовно дружество:

> да спомогне за изработване един общ книжовен език, учвърстен[373] на основите на народната ни реч. Няма съмнение, че от изработването един книжовен – писмен език за сичките български области много зависи учвърстяването на нашата народност и добрий успех на нашето национално развитие. Догде разните български области остават лишени от един общ орган, с който еднакво да въплътят своята висша духовна деятелност, еднакво да се менявят със своите идеи, до тогава българската книжнина ще остава разкъсана, успехът ѝ ще да е слаб; до

[371] **Иванова, Д.** Цит. съч., 2002, с. 364.
[372] Пак там, с. 324.
[373] От чвръст – остар. – твърд, здрав (*Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.* Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София: БАН, 1974, с. 560); учвърстен – втвърден, утвърден.

тогава и български свят слабо ще съзнава своето национално единство, своята духовна сила и могъщество[374].

Създаването на цялостната концепция и програма за развитието на българския книжовен език безспорно е заслуга на Книжовното дружество, но и на многогодишните полемики между представителите на различните езикови школи, докато се утвърди представата за единен книжовен език. Но работата, която извършват преди това мисионерите и българските книжовници с превода на Библията и проследяването на тенденциите в развитието на езика, за да се стигне до избора на източнобългарското наречие, представлява стабилна основа за консолидирането и утвърждаването на българския език и изпреварва научните дискусии на родните интелектуалци. Нещо повече, именно тази работа от втората половина на 60-те години на XIX в. до излизането на Библията на новобългарски език е основата за правилния избор и консолидиране на позициите на възрожденските книжовници, свързани с формиране на книжовния език.

Към края на века, вече професор в Робърт колеж, д-р Лонг поздравява участниците в честването в София по случай 50-години българска журналистика и приветства полезните мерки, които се предвиждат за „съгласуване върх едно общо правописание, за опазване чистота на язика, и за ограничаване другоязични думи в художественийът и научнийът смисъл, за който са били приети", т.е. ратува за запазване богатството на езика, неговата чистота и автентично звучене. Изявява се като един от първите пуристи, противопоставяйки се на навлизащите в езика чуждици. Той е обнадежден, че събирането на толкова книжовни работници ще допринесе не само за „отечестволюбие, но и любословие, любов към книжнина", с което да се противодействат на личните нападки и грубости, които понякога заплашват книжнината и препятстват народния успех[375].

---

[374] Няколко думи за изучване и обработване на български сегашен език и на народната ни книжнина въобще. – *Периодическо списание*, год. I, 1870, кн. 1, с. 13.

[375] Вж. *Зорница*, г. 19, бр. 30 от 23.07.1894.

Постепенно се появяват и първите положителни отзиви за качеството на превода на българската Библията. Стоян Михайловски, синът на Н. Михайловски, отбелязвайки съпричастието на мисионерите в българското книжовно Възраждане, забелязва дори, въпреки известна дистанцираност при представянето им, че „чужденците по лесно, по скоро изучават Български язик, от Българите! Странно нещо, отистина!... Парадокс, – ще каже читателът. Не, никак! Д-р Лонг, в Цариград, пише много по правилно Български, от всичките наши Софийски публицисти. Българският превод на Библията, – издание на едно Английско общество, е най-грамотната книга, която имаме в язика си. Ний сме принудени да признаиме този факт, – при всичко че протестантите са, за нас, хора твърде антипатични“[376]. Този факт е установен и от други книжовници, които се борят за утвърждаване на чист български език, и издава отношението към д-р Лонг и оценката на делото му.

Самият Иван Вазов, чието творчество съдържа голяма палитра от религиозни мотиви, отпратки към библейското слово, знаци или конструкти, при които интертекстуалността е по-трудно доловима, също оценява качеството на новобългарската Библия и споделя за нея:

> Аз мисля, че който иска да познае същината и силата на човешкия дух и да прецени неговите цели и задачи на земята, в областите на религиозното, той трябва обезателно да има за първа и последна настолна книга Библията. Колко безкрайно велико и красиво, правдиво и истинно ни се разкрива смисълът на живота в Новия Завет! [...] Христос на Голгота, това е идеалът на любовта, която се жертва за благото и спасението на ближния и която не познава друга воля освен вечната воля на Твореца-Бог... Там, където Библията се чете и знае, злините са случайни, а добродетелите са трайни и постоянни спътници на живота.[377]

Изтъкнатият български богослов библеист Иван Марковски признава, „че при липса на по-авторитетен и съвършен

[376] **Михайловски, Ст.** Сатири. – *Мисъл*, г. III, окт. 1893, кн. 4, с. 433.
[377] **Вазов, Ив.** За значението на религията и Библията. – *Църковен вестник*, бр. 22–23, 1922, с. 13.

български превод до началото на 1926 г. „протестантският“ превод е спомогнал извънредно много за разпространяване на Словото Божие върху нашия народ. Неговото религиозно значение, особено в епохата на възраждането ни, е безспорно и само с нищо неоправдан фанатизъм може да отрече това. Не по-малка е заслугата на тоя превод в езиково отношение“[378]. Ст. Младенов също оценява участието на протестантите в българската книжнина и приноса на американските мисионери за развитието на българския език, след като „преводът на Библията е оказал и оказва силно влияние върху литературния език у всички народи на земното кълбо“[379]. А, според много точното наблюдение на Д. Иванова – „най-видните строители и реформатори на книжовния език се оказват в ролята на преводачи на Библията и в този смисъл концепциите за общ книжовен език са тясно свързани и с въпроса за езика на библейските преводи. Една или друга концепция за езика минава през апробацията ѝ върху библейските преводи“[380].

Свидетелство за жизнеността на т.нар. *Цариградска* или *Славейкова Библия* е фактът, че и до днес тя е предпочитана за прочит и съпоставка от някои протестантски общности[381], църковни водачи, библиофили и любители. В книгоразпространителската мрежа се откриват няколко нови издания на Библията[382] и на Новия завет[383] само с осъвременен правопис на една от редакциите на Цариградската Библия от

---

[378] **Марковски, Ив.** История на българския синодален превод на Библията. – *ГБУ*, г. IV, 1926–1927, т. 4, с. 16.

[379] **Младенов, Ст.** „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, бр. 12–13, 1931. Наследници на това дело са мисионерите Джон Байърд и Робърт Томпсън, както и българите Ив. Сечанов, Манол Добровски, Т. Найденов, които започват подготовка за съвместна ревизия на българската Библия през 1913 г.

[380] **Иванова, Д.** Библейските преводи на роден език и българската национална идентичност през Възраждането. – *Научни трудове. Пловдивски университет „П. Хилендарски“*. Т. 48, кн. 1, сб. А, 2010, с. 33.

[381] Вж. **Желев, Ив.** Преводите на Библията на съвременен български език. – *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 91.

[382] *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет*. Cleveland – Sofia – London, 2012.

[383] *Новий завет на Господа нашего Исуса Христа*. София: ЕТ Госпъл, 2003, 2004, 2005.

началото на XX век. Текстът се е ползвал и от православните християни[384] преди да излезе Синодалният превод през 1925 г. Днес Цариградският превод с „неговия архаизиран слог може да се схваща и като стилистичен маркер, който дистанцира и сугестира – дава уникални усети за дълбочината и „патината“ на самите библейски времена“[385]. Това неповторимо издание, върху което е положен многогодишен труд на редица книжовници и богослови, получава заслужени оценки и признание много десетилетия след появата си.

Редактирани издания

„След всяко печатно издание българският евангелски превод в текстологичен план изглежда доразвит и усъвършенстван“, като най-пълно отговаря на представата за съвременен превод – и, както отбелязва Д. Иванова, „където се налага въвежда за смислов акцент допълващи думи и изрази, от което основният смисъл не се променя, а само получава нужната семантична нюансираност“[386]. След отпечатването на пълното издание през 1871 г. работата не приключва и след три години е планирано от БЧБД да се подготви второ, коригирано издание. Като живял с години сред българите и прекарал още толкова в близко сътрудничество с тях, д-р Лонг се оказва най-подготвеният и добър преводач и консултант по библейските въпроси и религиозната литература. Затова е поканен да продължи с редактирането и коригирането на някои проблеми от първото издание на Библията. И докато при дотогавашната работа д-р Лонг е подпомагал д-р Ригс, сега вече Лонг бива натоварен с отговорност за редакциите и подготовката за печат на предстоящите издания, като Ригс става негов помощник и консултант поради нарасналите му ангажименти покрай издаването на арменската и на турската Библия.

---

384 **Желев, Ив.** Цит. съч., с. 91.

385 **Стефанов, В.** Цариградската Библия на 150 години. – *150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 20.

386 **Иванова, Д.** Цит. съч., 2002, с. 198–199.

В писмо до А. Томпсън, представител на БЧБД (1872)[387], д-р Лонг отбелязва някои несъвършенства и проблеми с езика в отпечатаната Библия, които постепенно се изглаждат с по няколко прочита, включително и препратките. Отстраняват се и типографските грешки за следващото издание и така 1 лист се изчита общо 3–4 пъти преди да се верифицира. Той излага проблемите със самокритично отношение и готовност да продължава с проверките. От това писмо се разбира, че за работата по редакцията на второто издание, са останали само двамата – А. Лонг и Хр. Костович Сичан-Николов, а Ригс ги консултира при по-сложни казуси:

> 1. Първото издание на българската Библия, въпреки че е резултат от голям труд и прецизна редакция, в никакъв случай не е толкова съвършено, че да се счита за стандарт и само да се препечатва. Но е идеално, като се вземе предвид състоянието на езика. Можем с увереност да го наречем най-добрият образец в съществуващата българска литература, но когато мислим за ново издание, бих казал, че на всяка страница откриваме повече или по-малко поправки, които е желателно да бъдат направени. Те в повечето случаи се отнасят до уеднаквяване на правописа и изискват сверка в конкорданс и речник (все още нямаме стандартен речник на българския език, но използваме, доколкото е възможно, Речника на славянобългарския), за да можем да внесем единен правопис в целия текст, нещо, което досега е било пренебрегвано и от самите български писатели. Тази тъй желана еднородност беше невъзможна в първото издание и може да не я постигнем и в това, но сме длъжни да опитаме.
> 2. Необходими са също единични промени във фразеологията, хармонизиране чрез съпоставяне на паралелни пасажи и подобрения в пунктуацията. Понякога има и типографски грешки при разделянето на стиховете и се изисква сравнение с други издания и версии.

[387] Писмото се намира преписано в два от томовете на Британското и чуждестранно библейско дружество. Единият е том №141 за ел. А. Томпсън (Agents Book. N 141. Rev. A. Thomson, p. 313–315); другият – редакторската кореспонденция №9 (Editorial correspondence. Inwards №9, p. 73–76), като в първия от тях е посочена датата 15-ти юни, а във втория – 3 юли, вероятно поради разликата в календарите.

3. Не правя никакви промени, засягащи смисъла, без одобрението на д-р Риг и не позволявам на г-н К[остович] (Българският помощник) да прави отклонения от „копието“, без това да бъде отбелязано за одобрение от мен.
4. За съжаление, вследствие на определени затруднения в работата по подготовката на препаратите, се откриват голям брой грешки в първото издание и това изисква внимателно сравняване със стандартните английски препарати. Предприел съм два прочита специално на препаратите, в единия от които с помощта на г-н К[остович] сравнявам с българското копие, а в другия – с помощта на моята дъщеря сравнявам с английския, за да няма несъответствия и да се провери чрез действителна справка[388].
5. Изчитам всеки лист, преди да се верифицира, най-малко три-четири пъти, веднъж или два пъти самостоятелно, след това веднъж с г-н К[остович], който чете от копието, и последното четене, във връзка с препаратите, е с дъщеря ми – от българския екземпляр. Трябва да кажа, че г-н К[остович] вече изчете текста веднъж в колони, а не в оформени страници, отбелязвайки пасажи и думи, за да им обърна внимание и които обсъждаме, сравняваме с авторитетни източници и т.н., а след това той чете веднъж самостоятелно отново втория вариант, след като е минал през ръцете ми. Това може да коства повече труд, но е абсолютно необходимо, тъй като съм дълбоко заинтересован от точността и прецизността на работата и не би ме задоволило нищо по-малко.[389]

Освен ценните наблюдения върху процеса на работа по редакцията на Библията, тук А. Лонг засяга и проблема с различните начини на изписване на една и съща дума, който трябва да бъде разрешен, като смята, че работата не се състои в това само да се осигури точно препечатване с опитен коректор. Именно заради състоянието на езика мисионерът не съветва да се препечатва текстът, а да се работи по усъвършенстването му. След като по това време д-р Риг е ангажиран с други проекти на издателския отдел, д-р Лонг остава отго-

[388] Тази тактика с два прочита специално на препаратите заслужава особено внимание.
[389] BFBS Archive. D1/7 Agents Book. N 141. Rev. A. Thomson, p. 313–315. (Прев. мой – М. П).

ворен редактор на българската Библия, а Христодул Костовић извършва основната работа по подготовката на текста – малки поправки, с които да бъде „целият труд единен в стил и изразност“. Ригс и Лонг уверяват А. Томпсън от БЧБД, че няма опасност езикът на Библията да остарее за следващите 35 години. Доколко са прави в тази своя преценка, се вижда в енциклопедичния речник на Касъров от 1905 г.:

> Д-р Лонг, заедно с д-р Ригса, П. Р. Славейкова и Христодул Костовича, работил главно по превода на българската Библия, който е станал класически и може и днес, след повече от 30-годишна разнообразна деятелност на много дейци в литературното ни поле, да служи като образец на чист български език и гладък слог комахай на всички съвременни наши писатели, заразени от всякакви чуждици, галицизми, русизми и др.[390]

Така, след солидна коректорска работа, през 1874 г. излиза и първата коригирана *Библия, сиреч Свещеното писание на Ветхий и Новий завет / вярно и точно преведено от първообразното*. Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1874. Тази версия е наречена по-късно от историците на БЧБЧ „единен стандартизиран текст“ и през следващите две десетилетия се препечатват и издават нови тиражи именно с него[391]. Две години по-късно на А. Лонг са изпратени за преглед и нови коректури на Псалтира, който да бъде отпечатан в Англия[392], а през 1898 г. излизат и Притчи Соломонови, прегледани от д-р Лонг, директор на Робърт колеж по това време[393].

Според Ст. Томов д-р Лонг взема участие и в подготовката за печат на библейското издание от 1885[394], което всъщност е препечатка на редактираното от 1874 г. През 1890 се планира издание на Библията в джобен формат, по което следва да се направят корекции, като ръководството отново

---

[390] **Касъров, Л.** *Енциклопедически речник*. Т. 2. Л–П. Пловдив: Д. В. Манчов, 1905, с. 1125.

[391] Вж. **Стойков, В**. Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт*. София, № 11, 2021, с. 292–294.

[392] Пак там, с. 297.

[393] **Moule, H., T. Darlow**, L. c.

[394] Албърт Лонг. – *Християнский свят*, г. X, бр. 9, 1901, с. 165.

е поверено на д-р Лонг, а д-р Ригс е консултант. Те получават свободата да правят малки промени, бележки, за които са си водили през годините – основно свързани с печатни грешки от предишни издания, думи, които са се оказали диалектни или са излезли от обща употреба, остарели през последните 20 години[395]. Както отбелязва и Ст. Томов – „Д-р Ригс направил уместни поправки, изхвърлил някои антични изрази и в някои места внесъл по-голяма яснота в текста. По съвета на някои наши по-видни книжовници и езиковеди и поради липсата на добре установен и общоприет правопис, той задържал стария правопис“[396]. Този така редактиран текст е отпечатан през 1891 г. и до следващата година е разпродаден целият 5000-ен тираж. Затова се взема решение да се отпечата ново издание и отново Лонг да бъде отговорен за него, като секретарят на АБД иска той да промени някои думи, които смята за необходимо, както и да се обогатят препратките към текста[397]. Това, че Лонг е ангажиран от АБД да подготви следващо издание, се вижда и от публикация в *Zions Herald*, като уточненията включват препратки за второто издание на Библията на български в джобен формат, а на следващата 1895 година – и да го издаде[398].

„Работата на А. Лонг по коригирането на правописа и някои остарели думи или оказали се диалектни думи, както и отпечатването на Библията продължават в периода 1892 – 1897 г. В крайна сметка разликата между т.нар. „джобно издание“ от 1891 и изданието от 1897 г. е почти незабележима. Направени са малки промени в правописа, като не се употребяват буквите *і, ы, ѫ, ѣ*“[399], констатира особености в превода и Стойков. А Ст. Томов, освен отпадането на остарелите букви, забелязва и липсата на винителния падеж[400]. В историческия каталог на БЧБД за изданието от 1897 се казва, че е „с

[395] **Стойков, В**. Цит. съч., с. 304.
[396] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България:* Ч. 1. Самоков, 1909, с. 48.
[397] BFBS Archive. E3/1/4/30, p. 16–17.
[398] Personals. – *Zion's Herald*. Vol 72, 1894, 21 March, p. 8.
[399] **Стойков, В.** Цит. съч., с. 305.
[400] **Томов, Ст.** Цит. съч., с. 48.

препратки, ревизирани[401] от А. Л. Лонг под текста и таблици в края“[402].

От БЧБД се повдига многократно въпросът за правописа, който стои на дневен ред пред редактираните издания. Александър Томпсън говори за официално възприет правопис за протестантската литература през 1893 г. и настоява библейските издания да се печатат по този начин. Според В. Стойков обаче не е ясно от посоченото от Томпсън дали не става дума за правописните правила на българския език, възприети от официална държавна или научна комисия, които са познати като „Протестантски правопис“[403].

Във връзка с отпечатването на Библията на български Албърт Лонг признава: „през последните пет години преиздадохме два пъти българската Библия и моят интерес към българите, тяхното политическо и духовно благополучие, не намаля по никакъв начин“[404]. В книгата, посветена на историята на Алегени колидж, който му присъжда докторската титла, се посочва, че д-р Лонг работи върху четири цялостни редакции на Библията до смъртта си[405]. А пълните издания на Библията от XIX век са от 1871, 1874, 1885, 1891, 1897 г.

За редакциите, които правят д-р Ригс и д-р Лонг по последното издание на Библията (1897), свидетелства и Ст. Томов в неговата първа биографична статия след смъртта и на двамата двигатели на проекта. Той изказва съжаление, че „те не са обяснили начина, по който са извършили тази преваж-

[401] За БЧБД ревизирана в случая означава прегледана, коригирана, съобразена с новия правопис и пунктуация. Ревизирани издания на българската Библия се появяват чак през първата половина на XX в. (1923 и 1940 г.), върху които отново работят комисии и променят не само отделни лексеми, правопис и пунктуация, но и правят езикови, стилистични и смислови поправки на текста, както и екзегетични, следващи развитието на библейската наука. Вж. **Стойков, В.** Предпоставки за и предизвикателства при коригиране, редактиране и ревизиране на Цариградската Библия, ЧАСТ II. – *Bulgarian Bible.* 2021. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 27.05.2023].

[402] **Moule, H., T. Darlow**, L. c.

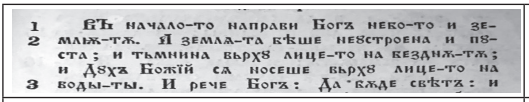
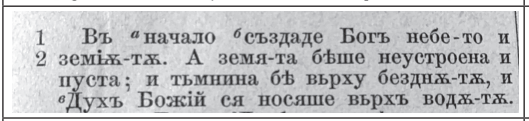
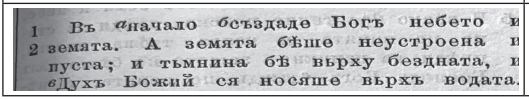
[403] **Стойков, В.** Цит. съч., 2021, с. 305.

[404] **Long, A.** The Bulgarian Mission. – *Christian Advocate*, 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130.

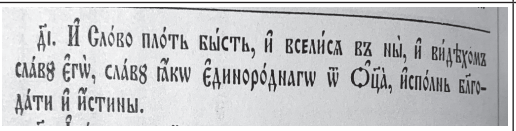
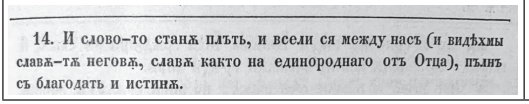
[405] **Smith, E.** *Allegheny – a century of education, 1815-1915.* Meadville, Pa.: The Allegheny college history company, [1916], p. 474.

на работа“[406] във връзка с цялостното им дело по подготовка и отпечатване Библията на новобългарски език, но от други сведения, включително и от техни писма, се стига до това изложение.

Битие 1: 1–2

	1860
1 Въ [a]начало [b]създаде Богъ небе-то и земиж-тѫ. А земя-та бѣше неустроена и пуста; и тьмнина бѣ върху бездиж-тѫ, и [c]Духъ Божій ся носяше върхъ водж-тѫ.	1871
	1874 (1885)
1 Въ начало създаде Богъ небе-то и земиж-тѫ. А земя-та бѣше неустроена и пуста; и тьмнина бѣ върху бездиж-тѫ, и Духъ Божій ся носяше върхъ водж-тѫ.	1891
	1897

Евангелие на Йоан 1: 14

14 И Слово-то станж плътъ, и всели сѧ между насъ, (и видѣхмы славж-тѫ неговж, славж както на єдинороднаго отъ Отца), пълнъ сѧ благодать и истинж.	1866
	1867 цсл
	нбг

[406] Алберт Лонг. – *Християнский свят*, г. X, бр. 9, 1901, с. 165.

14 [n]И Слово-то [p]станѫ плъть, и [c]всели ся между насъ, ([m]и видѣхмы славѫ-тѫ неговѫ, славѫ както на единороднаго отъ Отца). [y]пълнъ съ благодать и истинѫ.	1871
14 [n]И Слово-то [p]станѫ плъть, и [c]всели ся между насъ, ([m]и видѣхмы славѫ-тѫ неговѫ, славѫ както на единороднаго отъ	1874 (1885)
14 И Слово-то стана плъть, и всели ся между насъ, (и видѣхмы славѫ-тѫ негова, слава както на единороднаго отъ Отца), пъленъ съ благодать и истина.	1891
14 [n]И Словото [p]стана плъть, и [c]всели ся между насъ, (и [m]видѣхми славата негова, слава както на единороднаго отъ Отца,) [y]пълненъ съ благодать и истина.	1897

Таблица със стихове от различните издания на Стария и Новия завет, осъществени през годините от БЧБД и АБД.

Ако Неофитовият частичен превод на Евангелието, извършен, напечатан и разпространен изключително с американски мисионерски средства, като това личи от документите на д-р Лео Вийнер, е оказал според проф. Попруженко грамадна услуга на делото на възраждането, много по-грамадна ще да е била услугата на Риггс и Лонг с превода на целокупната Библия на български език [...]. С оглед към епохата, в която тази Библия се е появила, и при наличността на тогавашните духовни, социални и политически условия на нашето съществуване като народ, делото на д-р Илайъс Риггс и д-р Алберт Лонг достойно съперничи с подвига на Лютер, чийто превод на Библията на немски се счита и до днес за гордост на германската култура и цивилизация.[407]

Пред 2021 г. се навършиха 150 години от издаването на Цариградската Библия, но поради епидемиологичната обстановка не можаха да се организират големи честванията. Излязоха обаче няколко изследвания, които оценяват по достойнство труда на първопроходците преводачи. Делото им е наречено „забележителен културен подвиг“, превод, „който дава истинска екзистенциална дълбочина на българския език. Той утвърждава

[407] **Тодоров-Хиндалов, В.** „Зорница“ и нейните основатели Риггс и Лонг. – *Зорница*, г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 2.

способността му да представя високи теми и абстракции, да бъде красиво фигуративен, емоционално пластичен“, „паметник на българския език, заснет в зората на националното ни битие“[408]. Обърнато е внимание на израза „сглобяване“ – който е въведен в науката от Марин Дринов – първия задълбочен изследовател на Паисий, в класическата му статия „Отец Паисий. Неговото време, неговата история и учениците му“ („Периодическо списание“, 1871, № 4), и в голяма степен изразява същината на възрожденската епоха: „И ако първият тласък на процесите на сглобяване идва от книгата, разказваща за българското минало, от творящия образ на българския свят глас на хилендарския монах, то последната фаза на сглобяването се осъществява чрез и се въплъщава в една друга книга – „Библия, сиреч свещенното писание на вехтий и новий завет“[409]. За това изключително събитие се смята, че остава в сянката на движението за самостоятелна българска църква и поради това сякаш му липсва и необходимото време, за да се сдобие с подобаващо място във възрожденската епоха, за разлика например от „История славеноболгарская“[410].

Докато д-р Илайъс Ригс е въвлечен повече в осъществяването на библейски преводи за няколко народа – арменски, български, турски, то Лонг остава изцяло свързан с българския и е единственият, допринесъл за всички редакции на българската Библия откакто се включва в Комисията до края на XIX век, дълго след като останалите ѝ членове са се разпръснали. Той е свидетел на процесите в развитието на езика от началото на работата по подготовка на новобългарския превод на Новия завет, като до края на живота си изпълнява поетия ангажимент да препрочита и коригира всяко следващо издание на Библията или на част от нея. Така че приносът му не свършва с отпечатването на Новия завет в Ню Йорк през 1867 г. или с цялата Библия в Цариград през 1871 г. Д-р Албърт Лонг е най-

[408] **Стефанов, В.** Цариградската Библия на 150 години. – *150 години „Славейков“ превод на Библията.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 17, 19–20.

[409] **Чернокожев, Н.** Българските възрожденски пътища – стъпки към Светото писание. – *150 години „Славейков“ превод на Библията.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 25–26.

[410] Пак там, с. 49.

продължително ангажиралият се книжовник в работата по подготовка и издаване на преводите на Библията или части от нея на новобългарски език, които, откакто той се присъединява, надминават петдесет. Съвсем основателно библейските преводи са определени като „етноидентификационни, символни знаци, а от друга страна, като акт на съвремието те приобщават българите към европейските християнски народи“[411]. Затова Ригс и Лонг имат неоспорим принос както за консолидирането на българите, така и за приобщаването им към европейското семейство.

[411] **Иванова, Д.** Цит. съч., 2010, с. 29.

Трета глава
ПУБЛИЦИСТ. Редактор на сп. „Зорница“ (1864–1871)

„... светилник на вярата, на културата, на духовността.“[412]

В динамичната епоха на зараждане и разрастване на възрожденската книжнина през 1864 г. на българския публицистичен небосклон изгряват цели две *Зорници*. От едната, която е дело на Христо Д. Ваклидов[413] и е печатана в Браила, излизат по веднъж седмично само 25 броя, след което залязва завинаги. Другата „Зорница“ е родена като „Евангелско периодическо списание“ в американската мисионерска печатница в Цариград и нейни кръстници са д-р Илайъс Риггс и д-р Албърт Лонг[414]. Още предходната 1863 г., когато Лонг пристига в Цариград, в. „Съветник“ публикува известие за изданието: „Научаваме са, че скоро щяло да започне да са издава на български

[412] **Константинова, Е.** Сто и тридесет години „Зорница“ не угасва. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 82.

[413] Христо Ваклидов (1841–1891) – учи в Казанлък и завършва френския католически колеж в Бебек, както и печатарство в Одрин и Цариград, преводач, автор на първия учебник по алгебра (1859). Редактор на в. „България“ (1859–1862), на в. „Българска пчела“ (1863–1864), управител и издател на Браилската „Зорница“, както е посочено в издателското каре, притежава и румъно-българска книгопечатница.

[414] **Цанов, А.** Из старата история на Зорница. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 14. Цанов посочва двамата и като първите, списващи списанието. В историографията съществуват известни противоречия относно това кой играе главна роля за издаването и редактирането на сп. „Зорница“ – Риггс е сочен като такъв от Г. Генов, както и от някои от представителите на Американския съвет – Дж. Кларк, Ед. Хаскел, Р. Томпсън. Критическият анализ на множество документи обаче сочи, че Лонг е назначен официално от Американския съвет в Бостън да редактира списанието, а като колеги с д-р Риггс са включени в Комисията за библейския превод, като те споделят и общи ангажименти, свързани с българското книгоиздаване и периодичен печат.

едно периодическо списание на тукашните протестантски общини. Туй списание щяло да има съдържание чисто нравственно-религиозно, като предназначено за чтение и поучение на народа“[415]. В писмо на Претиман, попаднало по неизвестни причини в архивите на руския вицеконсул, също се посочва за такова решение на протестантските представители на събора в Стара Загора: „Ние се надяваме да издаваме вестник. Времето на излизането му не е още определено, но вероятно ще минат още 3 или 4 месеци. Неговият характер ще бъде строго литературен, нравствен и религиозен. Предназначението му не е да оспорва установени въпроси, но само да предлага и се опира на учението на Библията и на природата и духа на християнския живот“[416]. Цариградската „Зорница“ също изгрява в първия месец на 1864 г., като още с втория брой свидетелства за известни затруднения[417], след 5-ти брой спира за около година[418], по-късно – между 1872–1874, след оттеглянето на

[415] По Царска заповед. – *Съветник*, г. I, 6 май 1863, бр. 7, с. 4.

[416] Цит. по **Мирчев, М.** За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 161–162.

[417] Причините за забавянето на броя са посочени в бележка в края на 2 бр.: „според някои си от нашата страна непредвидими препятствия, но надеем се от сега да бъдем готови всякий месец на редовното време“. Главният редактор изказва благодарност за „благоприятието с което приятелите ни са приели първийът брой. Ако и да не е целта ни похвалата от читателите ни, а повече ползата им, пак не можем да сме непризнателни за такви приятелски насърдчавания“ (*Зорница*, г. I, 1864, бр. 2, с. 16).

[418] „Зорница“ спира да излиза от средата на 1864 до средата на 1865 г., тъй като Високата порта налага нов Закон за печата, според който всички печатни издания, независимо дали са издадени на територията на Империята, или не, подлежат на проверка преди разрешаване на тяхното разпространение (**Димитров, А.** Българският периодичен печат в Цариград в условията на османската политическа действителност. – *Исторически преглед*, 9, 1991, с. 27–28). „Зорница“ явно е причислена към политическата преса, независимо че не публикува каквито и да е политически дебати и новини. Мисионерите започват да търсят официално позволение за продължаване на изданието с посредничеството на американската легация в Цариград. Показателен е разговорът между г-н Браун, секретар на Американското посолство в Цариград, и великия везир Али паша. Когато г-н Браун го пита защо не позволяват на мисионерите да публикуват своето „малко вестниче“, везирът отговаря: „Защото е политически“. Американецът възразява, че това не е политически, а протестантски религиозен вестник, а отговорът на везира е, че протестантството всъщност

главния редактор д-р А. Лонг, отново прекъсва, за да бъде поета от Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина с редактори д-р Джоузеф Грийн[419] и д-р Илайъс Риггс през 1874 г. Така нейната светлина озарява много дълго време небезоблачния публицистичен небосклон, което проличава от данните за абонати и тиражи. По времето на Лонг, за 1867 година, списанието например има 750 абонати и тираж от 2000 броя[420]; за 1868 г. само за Тулча има 40 абонати[421], а за 1870 е пресметнато, че се чете от около 3000 души[422]. В Шумен между 1869–1872 „Зорница“ има 200 спомоществователи[423]. Публикуваното в самата „Зорница“ каре със статистика за 1869 г. сравнява списанието с други вестници, печатани в Цариград: „Зорница“ – 2000 екз.; „Македония“ – 1100; „Право“ – 700; „Турция“ – 500, а абонатите на „Зорница“ съответно в Цариград и в провинцията са: 112/700; 74/751; 50/350; 80/355[424]. Това е значителен, дори за съвременните български стандарти тираж,

---

означава републиканизъм“ (Протестантството е републиканизъм. – *Зорница*, 1931, бр. 12–13, с. 14). Според Лонг спирането може да е повлияно и от българския цензор, завършил йезуитски колеж. Но се оказва, че малката „Зорница“ представлява голяма заплаха и за гръцката Патриаршия (вж. **Stefanove, C.** *The Bulgarians and Anglo-Saxondom.* Berne: Haupt Verlag, 1919). А в писмата на Лонг се откроява и друг проблем от периода: „Чрез голяма милост Божия се дигна от градът ни страшната язва, която отнесе толкози хиляди жертви и ний сега пак сме уловили редовната си работа и ще се потрудим да следуваме със Зорницата“ (НА–БАН, ф. 113к, а.е. 45. Писмо на А. Лонг до неизвестно лице, Цариград, окт. 2/септ. 20, 1865).

[419] Джоузеф Грийн (Joseph Greene) (1834–1917) – американски мисионер на АСПМЧ за повече от петдесет години в Османската империя, доктор, владеещ няколко езика, редактор на в. и сп. „Аведапер“, които излизат на арменски, армено-турски и гръцко-турски език, впоследствие и на в. „Зорница“. В български каталози отбелязван и като И. Грин.

[420] Вж. Tabular view of printing at Constantinople, 1866. – *ABC*: 16.9.3, vol. 1, item 153. Report of the Publication Department for 1867. – *ABC*: 16.9.3, vol. 1, item 154.

[421] *Forty-ninth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1867, p. 117.

[422] *57-th Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Cambridge: Riverside Press, *1867*, p. 23, 58; *49-th Annual Report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for 1868*. New York, pp. 113–117; *52nd Annual Report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for 1870*. New York, pp. 105–107.

[423] **Блъсков, И.** *Спомени*. София: Отечествен фронт, 1976, с. 137–143.

[424] Статистика. – *Зорница*, г. V, 1869, бр. 5, с. 40.

който води до заключението, изразено от Д. Мишев: „Ето четците на Вестници в България, което ще каже, че от 2800 души само един чете Вестник, според както се броим да сме седем милиона Народ. Хранят се добри надежди, че не ще ся мине много време, когато тези числа ще се удвоят“[425]. А във връзка с годината, в която се появява „Зорница“, Димитър Мишев обръща внимание, че тя „е образователна и културна институция, по-стара от Българската екзархия“[426].

Въпреки че месечната „Зорница“ е наричана „листец“ на самите ѝ страници и понякога вестник[427] (американските мисионери също я наричат *paper*) или е причислявана в статистики като горната в групата на вестниците, не трябва да се забравя заявеното в издателското каре *списание*, което служи и като маркер за разграничаване на издавания по-късно вестник със същото име. Те никога не се сливат, нито едното преминава в другото, нито от списанието „от 1876 се оформят две издания“, както се твърди в едно от най-представителните проучвания на евангелската литература[428]. След като абонатите на „Зорница“ нараствaт достатъчно, „името ѝ се носило от уста на уста между юноши, родители, роднини, общество. Броевете ѝ се чакали с нетърпение и чели с жадност и наслада. И с право се казва в книжката, че малката „Зорница“ се срещала в грамотни семейства дори и в най-затънтените кътища на България, Македония, Тракия“[429], което означава, че има подготвена аудитория за по-сериозно издание. Затова се взема решение от Американското евангелско общество в Цариград да започне издаването и на седмична „Зорница“[430] – вестник, който може да се похвали с потенциални абонати още преди

[425] Пак там. Вж. и **Misheff, D**. *America and Bulgaria and Their Moral Bonds.* Bern: Paul Haupt, 1918, p. 10**.**

[426] **Misheff, D.** L.c.

[427] Интересно е да се отбележи, че първата употреба на *вестник* се открива в Зографското и в Мариинското евангелие от Лука 9:52 със значение „пратеник“. Вж. **Иванова, Д.** *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г. (Върху материал от Евангелието).* Пловдив, 2003, с. 191.

[428] **Ангелова, Р.** *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944).* София: БХСС, 2003, с. 8.

[429] **Мишев, Д**. Създателите на в. „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 6.

[430] Издаван от Американската мисия за Европейска Турция от 1875 г.

да излезе – порасналите читатели на списанието. Негов главен редактор става мисионерът книжовник Т. Л. Байнгтън, а Албърт Лонг и Илайъс Ригс вземат епизодично участие в списването му. Пилотният брой на вестника е отпечатан през декември 1875 г. с идеята да „бъде особно за **възрастните.** Тя ще бъде домашен вестник, и ще съдържава поучителни и любопитни сведения от всякой вид. Една страница на всякой брой ще ся пълни с политически новини“[431] (подч. мое – М. П.). Поради вещината и грижата на хроникирането на световните процеси обаче, „Зорница“ става „нещо повече от днешното радио: чрез нея те били във връзка с просветения свят, чрез нея и само чрез нея те научавали какво се мисли за тяхната съдба в Лондон, Петербург, Париж, Виена, Рим и Берлин“[432]. Е. Хаскел[433] съобщава за времето, когато се установява в Македония през 1893 г., че „мнозина българи там не познаваха друг вестник освен „Зорница“ и даже мислеха, че думата „Зорница“ значи „вестник“[434]. В. „Зорница“ става най-дълголетният български вестник[435] и в период от няколко години единственият. Когато през 1878 г. идва предложение да стане месечник или да бъде спрян, от мисионерската станция в Монастир единодушно възразяват, че *вестникът* не трябва да се спира![436]

---

[431] **Мишев, Д.** Пак там.

[432] Пак там.

[433] Едуард Хаскел (Edward Haskell) (1865–1935) – американски протестантски мисионер, завършва Оберлинската семинария в Охайо, САЩ, доктор по богословие. Занимава се с благотворителна дейност. През 1904 година с Джон Хаус открива в Солун земеделско-индустриален институт, в който обучението е на български език и чиито първи ученици са българчета сираци от Илинденско-Преображенското въстание. От 1914 г. се преселва в Самоков, където е учител и директор на Американския колеж. През 1927–1928 година събира средства за създаване на училище за селски младежи и основава и управлява т. нар. Селски народен университет в Пордим. А през 1927 година е отличен от цар Борис III за 35 години служба на България.

[434] **Хаскел, Е.** Аз познавам всичките редактори. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 11.

[435] С две по-големи прекъсвания: 1897–1901 и 1949–1991 в. „Зорница“ продължава да излиза и до днес.

[436] **Tsanoff, V.** *Reports and letters of American missionaries referring to the distribution of nationalities in the former provinces of European Turkey 1858–1918*. Sofia, 1919, p. 20.

В **редакторския екип** на месечната „Зорница“ се включва П. Р. Славейков, за което лично свидетелства в писмо до Н. Палаузов от 11 януари 1866 г.[437], като самият се ангажира да я изпраща на своите познати, на семейството си[438], на Габровското училище[439] и публикува в нея свои творби[440]. Славейков също така препечатва някои статии от „Зорница“ в своя в. „Македония“[441], за излизането на който получава подкрепа от протестантите[442]. Другият българин от комисията за превод на Библията – Христодул Костович Сичан-Николов, също се включва в редактирането на „Зорница“ и публикува в нея свои текстове. А помощник-администратор на уредника на вестника д-р А. Лонг между 1867–1869 г. става Петър Мусевич. От неговия дневник е видно, че „Зорница“ първоначално се печатала и разпространявала в 900 броя, а когато напуснал, „тиражът достигнал 1480 екземпляра. Значително увеличение за Цариград по това време“[443]. В дневника си Мусевич също споделя, че е научил арменски и започва да превежда малки статии от арменската „Зорница“[444].

---

[437] **Славейков, П. Р.** *Съчинения. Т. 8. Писма*. София: Български писател, 1982, с. 90.

[438] Пак там, с. 90, 144, 242.

[439] Пак там, с. 456.

[440] Пак там, с. 245.

[441] *Македония*, №9, 13 дек. 1869 „Сериозност“, с. 1; №4, 3 ян. 1870, с. 3 „За новата година“, 28 септ. 1871, с. 2 „Нещо за холерата“.

[442] **Маринов, Д.** Протестантството в Лом.– В: Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия*, Т. III. София: Изток-Запад, 2013, с. 289.

[443] БИА–НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 2984 (фонд П. Мусевич).

[444] БИА–НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 2984 (фонд П. Мусевич). Вж. и [онлайн]: http://dlir.org/eresources/93-american-board-periodical-collection.html [прегледан 22.10.2022]. Името на арменското списание, издавано от Мисията още от 1855 г., е „Аведапер“ (предвестник, благовестител). От началото на 1860 г. излиза и на турски език с арменски букви за турскоезичните арменци, а от 1872 г. и на турски език с гръцки букви за турскоезичните гърци и с името „Αγγελιοφόρος“ – пратеник (вж. **Greene, J.** *The Jubilee of the “Avedaper” The Missionary herald American Board of Commissioners for Foreign Missions. v.101*, 1905, p. 171 [онлайн]: https://archive.org/search?query=angeliaphoros%20AND%20mediatype%3Atexts [прегледан 22.10.2022]). Хр. Куличев също смята по далечна аналогия, че името „Зорница“ е „като запазена марка на мисионерите от Бостън. Навсякъде, където те работят и започват да издават вестник или списание, неговото име е такова“ (**Куличев, Хр.** Приветствие. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелски-

Името „Зорница“ (в английските източници се среща като *Morning Star, Daily Star*, а самият Албърт Лонг я превежда с *Day Star*) се свързва с озаряване, пробуждане и изгражда асоциативна верига с Възраждането. Тя предвещава настъпването на деня, проблясвайки като пътеводна звезда[445]; заредена е с надежда и позитивизъм. В народната реч със Зорница се назовава планетата Венера – най-яркото небесно тяло след Слънцето и Луната. Но името често назовава и Сириус – най-ярката звезда, която се появява преди изгрев от юли до септември. „И уместно е това название за в. „Зорница“, защото и тя има за задача да съобщава на народа за зазоряването на великоблаготворен и благоденствен живот, посочвайки му пътя, по който това честито състояние може да се постигне“[446].

Още в първия брой списанието заговаря не само с името и с думите, но и с **визията** и с типографското си качество. „Неговата заглавка представлява опит за идейно наподобяване на името, където около шестлъчна звезда са пръснати радиално два вида лъчи, които образуват елипса, а под нея в девизна лента с големи букви е изписано името на списанието. Шрифтът е от типа *класицистична антиква* с голям контраст между тънките и дебели греди, отвесна ос и геометрични серифи“[447]. Такова е оформлението само на българското списание и, въпреки че някои от статиите са преводни от други месечни издания на Американската мисия в Цариград, българското си има свой специфичен облик, без да копира останалите.

те съборни църкви в България, 2012, с. 57). Но обективното изследване следва да обърне внимание на разликите в името и нюансите в различните езици.

445 Пътеводна звезда е библеизъм, непряко свързан с текста на Библията (вж. **Иванова, Д**. Цит. съч., с. 170).

446 **Цанов, А.** Из старата история на Зорница. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 14.

447 **Петрова-Проданова, З.** Новото лице на вестник „Зорница“. – *Зорница*, 2021. [онлайн]: https://zornitsa.bg/new/rubriki/art/2021-05-zornitsa-new-logo/?fbclid=IwAR1xs4zXCf1lI25N8HxBktTbVMI0rV8V1Tp-Owx8VTfYDvTgDwp0k0R1vM [прегледан 22.10.2022].

Заглавка на „Зорница“ (1864)

От 1868 до 1871 г. има значителна промяна в оформлението на заглавката.

> Тя е решена почти изцяло типографски. За заглавието е избран шрифт, който се определя като „украсен профилен монументалис“. Монументалис, защото са само главни букви, профилен, защото има контур и плътна хвърлена сянка, която придава обем и усещане, че буквите се гледат отстрани (откъм техния профил), и украсен, защото формата на *О* е трансформирана в овал, а на овала е придадена осмоъгълна геометрия с извити навътре дъги между точките на осмоъгълника. Всички други букви са подчинени на тази логика, като това личи най-добре в *З* и *Р*, а при останалите се изразява в удебеляване на серифите и леко изтъняване в зоната на средната линия. Украсата е подсилена и от различните като големина декоративни точки във вертикалните греди на буквите. Целият надпис е леко извит под дъга и обрамчен от тънки флорални мотиви, характерни за популярните по това време шрифтове от типа *англе* и *барок*, които образуват нещо като облак, в който влиза и подзаглавието ЕВАНГЕЛСКО ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ. Последното е решено под наклон в плътен полублоков шрифт с издължена пропорция. По отношение на използваните шрифтове може да се проследи и влиянието от западноевропейската и руската полиграфия от средата на XIX век.[448]

Открива се и разлика в правописа: ІАНУАРІЙ (1864) и ЯНУАРІЙ (1868). С тази заглавка се осъществява преход към

[448] За това описание на заглавката на „Зорница“ дължа благодарност на Захарина Петрова-Проданова (лична кореспонденция).

Заглавка на „Зорница“ (1869)

по-късните годишнини на сп. „Зорница“, след 1874 г., вече с главен редактор Дж. Грийн[449].

Списание „Зорница“ **съдържа** 8 страници и излиза веднъж месечно, докато А. Лонг е главен редактор (в периода между 1864–1871). Коментира се и задачата на списанието: „Основна задача на издателите на „Зорница“ е да постигнат определени мисионерски резултати чрез внедряване на протестантски добродетели в българското общество. Всички усилия са насочени към просвещаването на българите, вярвайки, че посредством придобитото познание протестантските идеи спонтанно ще проникнат в тяхното съзнание“[450]. Въпреки че в подзаглавието е посочено „Евангелско периодично списание“, защитава се мнението, че „в него е липсвал сектантски и прозелитски дух в смисъл да се подкопава православието за сметка на протестантството“[451]. Към средата на четвъртата годишнина е публикувана статията „Религията и отечеството-любието“, в която главният редактор разяснява съдържанието на подзаглавието „евангелско периодическо списание“ и неограничаването му с „догмите на някоя особна църква, но чисто онова учение, което, по нашето разсъждение намерваме съгласно с онази система на нравоучението, която ся съдържа-

[449] Вж. по-долу снимките на сп. „Зорница“ и гръцкото списание „Αγγελιοφόρος“ от 1874 г.

[450] **Василева, Е.** Протестантският вестник „Зорница“ и българите. – В: *Християнство и култура*. Г. XVI/2018/бр. 9 (136), с. 55. [онлайн]: https://www.hkultura.com/images/br/2018/136/2018_136.pdf [прегледан 22.10.2022].

[451] **Пеев-Плачков, Ив.** Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 4.

ва в евангелието и която трябаше да бъде законът и основата за вярването на всякого Християнина“[452]. С признанието, че не нападат никого с нравоучения, читателите са окуражени да размишляват върху статиите и дори ако намерят нещо, което им се вижда ново или странно, да не го отхвърлят. Но тъй като не се открива никакво разграничение, нито противопоставяне между православни и протестантски идеи и вярвания, списанието се чете и поръчва дори от православни свещеници – напр. в писмото на А. Лонг до поп Димитър от Търново той моли да му извести „колко бе количеството пари, което платихте чрез Славейковите за Зорницата“[453]. А в писмо Ил. Риг се обръща към същия свещеник Димитър[454] с благодарност за спомоществователите и с обръщение „Благоговейший господине..., оставам вам признателний и задължен на вашите поспешения за общото просвещение“, както и, че ще се стараят да представят с г-н Славейков в „Зорницата“ идеи, които да са им за наставление душевно и телесно.

„Зорница“ предоставя ценни възможности на православните си читатели да дискутират църковни, училищни и други въпроси, става част от техния бит и ежедневен живот. Ето защо именно периодичните издания се смятат за големия успех на американските протестантски усилия. Те осъществяват мисионерска дейност там, където нито една друга институция не би могла да го прави, влизайки в стотици домове, в които нито един протестант не би могъл да влезе[455].

Така списанието бива широко прието и дори името му става нарицателно и образец за качество. Достъпният начин, по който са представени не само духовни, но и научни истини, природни закони и явления, както и практическата им ориен-

[452] Религията и отечестволюбието. – *Зорница,* г. IV, 1868, бр. 5.

[453] БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3496. Писмо на А. Лонг до Поп Димитрий, Цариград, февр. 1868 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

[454] БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3494. Писмо на И. Риг до Поп Димитрий, Цариград, 6 март, 1867 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

[455] *Annual Report of ABCFM*, 1878, p. 24. Цит. по **Василева, Е**. Книжовната дейност на американските протестантски мисионери в Цариград през XIX век. – *Дългият осемнадесети век 3. Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XIX век).* Българско общество за проучване на осемнадесети век. София, 2020, с. 40.

тираност спомагат за популярността на изданието и създават нетърпеливо очакване за следващите броеве.

Сп. „Зорница“ досега обаче остава извън прекия научен интерес от историческа, журналистическа, езикова, литературна гледна точка. Липсват пълни изследвания на годишните течения, видовете статии, езика, въпреки че всички видни изследователи на Възраждането споменават изданието и го признават за незаобиколим факт. За д-р Лонг като главен редактор на списанието също липсват по-детайлни проучвания.

Отделно се откриват няколко статии: на Илия Конев[456], който приема списанието за „слаб момент“ сред другите дейности на Албърт Лонг; на Букица Гринберг[457], която смята, че българското общество не успява да усвои американските културни модели, въпреки интереса към САЩ; на Барбара Рийвз-Елингтън[458], която подлага на преоценка подобни твърдения с богат изворов материал от самото списание и се стреми да докаже, че американските протестантски идеи и културни приноси към обществото резонират в средата на XIX в. сред образованите българи в градовете; на Румен Генов, който признава ролята на „Зорница“ и я провъзгласява за „рекордьор по дълговечие“[459].

Повече изследвания и статии се отнасят до вестник „Зорница“, което е напълно отделно издание от 1875/6 г., а когато добавят коментари и за списанието, смесват факти, дори твърдят, че списанието прераства във вестник и обикновено само повърхностно щрихират някои нива на съдържанието.

---

[456] **Конев, И.** *Българското възраждане и Просвещението. Том 3, ч. 1.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 345. **Конев, И.** *Америка в духовното пространство на Българското възраждане.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.

[457] **Grinberg, B.** Zornitsa, the American missionary periodical in Bulgaria (1863–1878). – *Meeting Western eyes: comparisons, receptions, translations*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, pp. 34–61.

[458] **Рийвз-Елингтън, Б.** Списание „Зорница” и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: **К. Даскалова** (ред.). *История на книгата – начин на живот*. Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София, 2002, с. 152–170.

[459] **Генов, Р.** Вестник „Зорница“ в българското обществено пространство (1876–1948). – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 97–99.

Ст. Бобчев нарича списанието „месечна притурка за младежи“ в неговия преглед на периодичния печат[460], но като цяло се изказва положително за „Зорница“:

> Във всяко време в нея е имало здраво и сериозно четиво, което е правило този вестник да може да бъде допускан във всяка челяд и да бъде даван в ръцете на всеки читател, без разлика на пол и на възраст. Благодарение на вниманието на английския редактор и на прилежността и опитността на българските сътрудници, „Зорница“ се е писала с един хубав български язик и съдържала е отбран, поучителен материал и (голяма добродетел за българ. Периодически издания) излязвала е винаги акуратно. Особено са забележителни: научния отдел, разните вести на „Зорница“, и пътните бележки из разните кътове на България, в които се описва живота на населението във всякакво отношение.[461]

Дори протестантски издания като сборника „Вестители на истината“ с ред. Хр. Куличев, в които се прави обзорен преглед на евангелския печат и литература, поместват само няколко страници за „Зорница“ с кратък анализ и общо представяне на „Зорниците“. Б. Гринберг, направила по-цялостно изследване на съдържанието на списанието, също не разграничава ясно вестника от списанието. Елмира Василева разглежда по-общо темата за „Протестантският вестник „Зорница“ и българите“[462], включително в статията си „Книжовната дейност на американските протестантски мисионери в Цариград през XIX век“[463]. Статии за трите „Зорници“ в двете по-нови енциклопедии: „Енциклопедия на българската възрожденска литература“ (1996)[464] и Енциклопедия „Българско въз-

[460] **Бобчев, Ст.** *Преглед на български печат: 1844–1894 г.* Пловдив: Единство, 1894. Той посочва за български сътрудник през 1894 г. Хр. Велев (с. 52).
[461] Пак там, с. 52.
[462] **Василева, Е.** „Протестантският вестник „Зорница“ и българите“. – В: *Християнство и култура*. Г. XVI/2018/бр. 9 (136), с. 53–66.
[463] **Василева, Е.** Книжовната дейност на американските протестантски мисионери в Цариград през XIX век. – *Дългият осемнадесети век 3. Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XIX век).* Българско общество за проучване на осемнадесети век. София, 2020, с. 30–48.
[464] *Енциклопедия на българската възрожденска литература.* В. Търново: Абагар, 1996.

раждане“ (2014)[465] прецизно разграничават вида и съдържанието на изданията.

В няколко глави от своето изследване, посветено на живота и дейността на д-р Ил. Ригс, Г. Генов го представя като двигателя (създател, издател, редактор) на „Зорници“-те, но в обширните му статии също липсва разграничение на списанието и вестника. Някои факти се смесват – след като Генов не открива в статията на Хаскел „Аз познавам всичките редактори“[466] да фигурира името на Лонг, прави несъстоятелния извод, че не той е бил редактор, а д-р Ригс. Но цитираната статия е по повод годишнината на седмичния вестник „Зорница“, към редакцията на който Лонг няма ангажименти, освен понякога да пише статии[467], а по това време се е оттеглил и от редакторската длъжност в сп. „Зорница“. Също така Генов твърди, че през 1864 г. Лонг не е бил в Цариград, за да започне сп. „Зорница“, което противоречи на фактите. Лонг пътува чак през пролетта на 1866 година за Америка и много подробно описва и документира отсъствието си, вкл. на страниците на сп. „Зорница“.

Всъщност никое изследване не проследява ***трите различни етапа***, през които минава сп. „Зорница“ (1864–1871; 1874–1895; 1895–1901) с оглед на редакторските виждания, избор на статии, стил и т.н. А за предубедения изследовател препъникамък се оказва „евангелско“ в подзаглавието, означаващо само духовно, дори сектантско, но, както по-горе бе споменато, в изданието не могат да се открият такива белези. Ролята на месечната и по-късно на седмичната „Зорница“ се актуализира предимно на годишнини от началото на издаването им[468]. През 1931 г. във в. „Зорница“ са отпечатани няколко статии, които

---

[465] *Енциклопедия „Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища“*. Т. 1. (А–Й). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 352–354.

[466] **Хаскел, Е.** *Аз познавам всичките редактори.* – Зорница, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 11.

[467] А. Лонг сътрудничи както на в. „Зорница“, така и на в. „Македония“. Вж. **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806–1878).* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, с. 445, 463.

[468] Отзив за честването на 130-годишнината на вестник „Зорница“ и няколко статии помества в. „Про & Анти“, бр. 21 (752), 2006, с. 10, които са основно за в. „Зорница“, но споменават и месечната.

проследяват развитието на идеята първо от списание, а после и нарасналата нужда от вестник, свързани идейно и същностно. Димитър Мишев обръща внимание на факта, че, след спирането на сп. „Български книжици“ през 1860 г., в Цариград не е имало друго българско списание[469] и, въпреки че „Зорница“ не е можела да го замести и да има неговите сътрудници и читатели, успява в скромната задача, която си поставя:

> да проникне между българските юноши, да ги събере около себе си и да създаде между тях и между техните родители усърдни четци, като им дава достъпни, полезни и съдържателни четива и като развива у тях любов към четене и култ към добри книги и към просвета [...]. Водени от нея, редакторите с постоянство, талант и вещина го разнообразили и усъвършенствали. И от година на година внасяните съвършенства го направили по-увлекателно и по-ценно“.[470]

Уводни и програмни статии

Въпреки че не са подписани, уводните и заключителните статии на годишнините и някои редакторски бележки водят към предположението, че техен автор е именно главният редактор Албърт Лонг, тъй като от тях се разкриват множество аспекти от неговата дейност, биографични факти, както и идеи за образованието и възпитанието на българския народ, които се повтарят и в други негови текстове. Сп. „Зорница“ отговаря на тенденциите в обществения живот на българите, свързани с образование и възпитание, с очертаване на новата панорама на развиващия се културен живот и с образователните си статии в почти всеки брой става един от най-големите проводници на тези тенденции, а д-р Лонг – прекият им изразител.

---

[469] Друго подобно духовно-литературно списание излиза от март същата 1864 г. – „Духовни книжки“ на Р. Блъсков, но изпълва с прекъсвания едва две годишнини.

[470] **Мишев, Д.** Създателите на в. „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 6.

В първия брой на списанието от 1864 г. редакторът помества „Новогодишни поздравления“ към читателите, напомняйки за веселието и взаимните поздравления в европейските страни и в България – със сурвакането и детските благословии. Началото на всяка година е равносметка за изминалото и очакване на бъдещето и Лонг използва този похват, за да възпита у читателите разбиране за ползата от духовното изпитание в контраст с търговската сметка: „Но колкото и да е ползователно да направи едно такивози разглеждване на сичките си работи, още по ползователно е да направи на това време едно строго испитание на душевното си състояние. Търговецът когато прегледа тефтерите си за да познае пагубите си или печалбата си, не иска да ся излъже нито с едно число в сметките си. [...] И за същата причина трябува в туй душевно испитание най голямо внимание, за да не ся излъгваме“[471]. На тази основа той изгражда аналогията между библейската притча за талантите и търговията и душевната сметка – че „ако не сме се въсползували от дадената нам благодат, и не сме употребили предложените нам средства за душевно напредване, то тряба да кажем, че имаме голяма пагуба и че вместо да сме вървели напред, вървели сме назад“[472]. Напомня и за промените, които са настъпили през изтеклата година, за загубите на обични хора, отишли си от света, но и за добрите планове и решения, които всеки трябва да осмисли. Осъзнавайки нуждата от помощ свише, главният редактор намира за полезно да предложи следващата статия – „Посвящение Богу“, заета от „един съвременен вестник“, в която дава конкретни насоки – достойни мисли за нова година, както ги нарича, и как всеки да направи съзнателно християнско посвещение към доброто. И Лонг изрича една новогодишна благословия към читателите: „След тези братски съвети, казваме на читателите си, „Нова и сурова[473] година“. Дано ви даде Бог, през тази година на търговията ви сполука, в науките ви успех, на трудовите ви плод, на телесата ви здравие, и на душата ви изобилна благодат!“[474]

---

[471] Новогодишни поздравления. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 1, с. 1.
[472] Пак там, с. 2.
[473] Вероятно *сурва*.
[474] Пак там, с. 3.

В края на първи брой се открива и кратка програмна статия без заглавие за целта на „Зорница“ – най-вече да образова, тъй като много български списания и вестници се занимават повече с:

> висящите въпроси, политически, народни и църковни, ний сме мислили че остава праздно едно място за някое си друг вид списание. Желанието ни е, без да земем от горе си или задълженията или ответственностите на журналист, да предложим под тойзи вид, от месец на месец, някое нравоучително и душеполезно чтение, което да бъде привлекателно не само за възрастните, но и за младите; не само за мъжиете, но и за жените, и тъй да бъде и приятно и полезно за сички.[475]

Лонг заявява, че списанието ще излиза веднъж месечно и ще гледа „да събира таквизи общеполезни изложения на душевни, на книжевни и на учебни предмети, щото на всякий месец, на редовното си време, да дойде на къщата и на гражданинът и на селянинът и както един благоприятен гост, да бъде прията от всякий член на челядта“[476]. С повторението, че е за всички, се набляга на важността на всеки в семейството, независимо от неговата социална роля, а с категоричното заявяване за младите и жените като бъдещи читатели, той засяга един от фундаменталните за едва прохождащо гражданско общество въпроси. Допълнителна полза на читателите носи и практическата насоченост на публикациите в списанието.

След прекъсване от около година издаването на списанието е възобновено през април 1865 г.[477] и главният редактор се обръща с кратка бележка в началото на бр. 6 към читателите, която отново подчертава, че изданието е за големи и малки, стари и млади, преминава в благодарност към спомоществователите, които са чакали търпеливо обещаните броеве и са изказвали съжаление за спирането на списанието. Въпреки вписаното в подзаглавието „списание“, тук се нарича скромно

[475] Пак там, с. 8.
[476] Пак там.
[477] Затова първата годишнина включва двете календарни години 1864 и 1865 г.

„Листът“[478], а в края се поднася извинение със загриженост, да не би да стане някаква грешка в раздаването на вече заплатените броеве и да не може да се проследи точно на кого да се изпратят.

Втората годишнина на списанието (1866) започва с нестандартна редакторска статия „Приготовението за смърт“. На с. 1–2 са поместени размислите за смъртта като заспиване, като врата, през която се преминава от един в друг живот, както и сравнения на мъртвата вяра с мъртвото тяло. В кореспонденцията на А. Лонг се откриват сходни разсъждения за смъртта и споменаване на преминали от този свят негови близки и познати. До поп Димитър от май 9/1864 той пише: „Със скръб приехме известието за смъртта на Поп Стефий. Той като се виждаше най-здрав от сичките свещенници Търновски, той е бил пръв да падне – дано помогне Бог на нас синца да бъдем и ний готови“[479]. В редица статии през годините в самата „Зорница“ също се излагат наблюдения върху проблема. През 1868 г. е публикувана статията „Смърт и сън“[480]. По това време Лонг пише до поп Димитър за продължителното боледуване и преждевременната загуба на дъщеря си Клара[481]. В уводната статия на първия за 1869 г. брой се напомня също за смъртта и близката среща, която са имали с друг „млад и много възлюбен приятел“, който си отива в спокойно душевно състояние и благодарност за прочетената статия в списанието – „Как да вярваш“[482], допринесла за изграждане на неговата вяра.

---

[478] В бележка от 2 бр. дори се нарича „смиреният наш листец“, а Лонг заявява себе си като желаещ истинното просвещение на народа си (*Зорница*, г. I, 1864, бр. 2, с. 16).

[479] БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864 (фонд Поп Димитрий, протонотарий).

[480] Смърт и сън. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 1, с. 4.

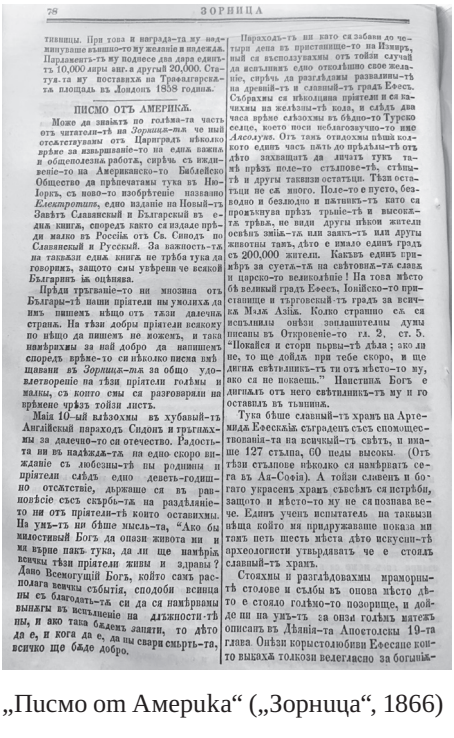
[481] БИА–НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3496. Писмо на А. Лонг до Поп Димитрий, Цариград, февр. 1868 (фонд Поп Димитрий, протонотарий). В писмото Лонг признава за скръбта за детенцето, но и за утехата, която намират „в благодатта на Христа Господа“.

[482] Вж. Как да вярваш. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 4, с. 25.

„Писмо от Америка“

През 1866 г., както е потвърдено от много източници, Албърт Лонг пътува със семейството си за Америка, „за извършването на една важна и обществено полезна работа, сиреч с издивението на Американското Библейско Общество да препечатами тука в Ню Йорк, с новото изобретение названно Електротип, едно издание на Новийът завет Славянский и Българский в една книга“[483]. Подробности за пътуването са видни от неговото „Писмо от Америка“ – един от малкото подписани в „Зорница“ текстове. Идеята на Лонг да публикува такова писмо на страниците на изданието е вдъхновена от желанието на неговите приятели да получават известия и възможността така да информира всички, като планира да последват още няколко подобни писма. След това дава сведения за самото пътуване, започнало на 10.05.1866 с английския параход „Сидон“ от Цариград през Измир, където се забавят четири дни, но което отваря възможност да разгледат руините на древния Ефес. Това предизвиква много размисли у Лонг за суетата на света и царското великолепие – град с 200 000 жители на времето и прочут с великолепния храм на Артемида, сега превърнал се в свърталище на диви животни, змии, обрасъл с тръни и бодили. Мисионерът припомня за посещението на ап. Павел на това място, след което продължава с плаването им през о. Малта, където не са имали възможност да видят нищо, поради краткия престой. След 21 дни, без да спират никъде, влизат в пристанището на Ливърпул в Англия, а „после с големия параход Чайна (Китай) преминахме благополучно за 12 дена Атлантическийът Океан и стигнахме в градът Бостон“[484]. Накрая завършва с вълнението при вида на родния бряг, което трудно може да опише: „само онзи, който е пътувал по чуждина, и е отсъствувал няколко години от своите си, може да оценява такивизи чувства, или да усети силата на онези връски, които вързуват всякой чувствителен человек за мястото (колкото просто и да е), дето ся е родил и дето ся е възпитал“. Родолюбието и засилената чувствителност обуславят този

[483] Писмо от Америка. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 10, с. 78.
[484] Пак там, с. 79.

78 ЗОРНИЦА

тивницы. При това и награда-та му недвижуваше възнос-то му желаніе и надежда. Парадженть-тъ му подаесе два дара единъ-тъ 10,000 двры англ. а другій 20,000. Статуа-та му поставихъ на Трафалгерская-тъ площадь въ Лондонъ 1858 година.

ПИСМО ОТЪ АМЕРИКѢ.

Може да знаѣтъ по голѣма-та часть отъ читателн-тѣ на *Зорница-та* че нын отсдѣтствуваме отъ Цариградъ нѣколко врѣме за извршаніе-то на една важна и общеполезна работа, сирѣчь съ нждиженіе-то на Американско-то Библейско Общество да прпечатаимъ тука въ Ню-Іоркъ, съ ново-то изобрѣтеніе названно *Електротипъ*, едно изданіе на Новый-тъ Завѣтъ Славянскій и Българскій въ една книга, споредъ както са издале прѣди малко въ Россіи отъ Св. Синодъ по Славянскій и Русскій. За важность-та на такваи една книга не трѣба тука да говоримъ, защото сны увѣрени че всякой Българинъ ѣ оцѣнява.

Прѣди тръгваніе-то ни мнозина отъ Българы-тѣ наши пріятели ны умолихѣ да нимъ пишемъ нѣщо отъ тѣзи далечнѣ страны. На тѣзи добры пріятели всякому по нѣщо да пишемъ не можемъ, и така нанрѣжихмы за най добро да напишемъ споредъ врѣме-то си нѣколко писма вмѣщавани въ *Зорница-та* за общо удовлетвореніе на тѣзи пріятели голѣми и малы, съ конто сны са разговаряли на прѣмене чрѣзъ тойзи листъ.

Маіи 10-ый вдзохны въ хубавый-тъ Англійскый параходъ Сидонъ и трѣгнахмы за далечно-то си отечество. Радостьта ни въ надѣжда-та на едно скоро виждяніе съ любезны-тѣ ны родинны и пріятели сдѣдъ едно десеть-годишно отсдѣтсніе, държяще сн въ раздѣлніе-сѣсъ скърбь-та на раздѣлніе-то ни отъ пріятели-тѣ конто оставихмы. На умъ-тъ ни бѣше мысль-та, "Ако бы милостивый Богъ да опази живота ни и ни върне пакъ тука, да ли ще намѣрнмъ всички тѣзи пріятели живы и здравы? Дано Всемогущій Богъ, който самъ располага вѣчны сдѣлтія, сподоби всинца ны съ благополъ-тъ си да ся намѣрнмы выякы въ всъкъ-то на дѣлженіе-то ны, и ако така бѣдемъ защити, то дѣто да е, и кога да е, да ны свари смърть-та, всичко ще бѣде добро.

Параходъ-тъ ни като са забави до четыри дена въ пристанище-то на Измирь, ный са вьеползувахмы отъ тойзи случай да вспълнимъ едно отнохайно свое желаніе, сирѣчь да разгледамы развалины-тѣ на древній-тъ и славный-тъ градъ Ефесъ. Събрахмы са нѣколцина пріятели и ся възчхмы на желѣзны-тѣ коли, и сѣдъ два часа врѣме сѣвохмы въ бѣдно-то Турско седце, което нѣсь нсбязговучно-то нше Лаодикіе. Отъ тамъ отклохмы нѣша колкото единъ часъ пакъ до прѣдѣлы-тѣ отъ дѣто захващатъ да личатъ тукъ тамъ прѣзъ поле-то стѣлпове-тѣ, стѣны-тѣ и другы тамнши остатцы. Тѣзи остатъци не сѣ много. Поле-то е пусто, безводно и безлюдно и пжтникъ-тъ като са прожѣкнува прѣзъ трыне-тѣ и высокъ-тѣ трѣва, не вяди другы нѣкои жители освѣнъ змїи-тѣ, или заякъ-тъ или другы животны такъ, дѣто е имало единъ градъ съ 200,000 жители. Какъвъ единъ прнмѣръ за суета-та на сѣтовнци-та слнва и царско-то великолѣпіе! На това мѣсто бѣ великый градъ Ефесъ, Іонійско-то пристанище и търговскый-тъ градъ за всичкъ Малк Азіи. Колко страшно сѣ са вспълнили онѣзи замлаштелны думы писаны въ Откровеніе-то гл. 2. ст. 5. "Покайся и стори първы-тѣ дѣла; ако ли не, то ще дойдъ при тебе скоро, и ще двгнъ свѣтълникъ-тъ ти отъ мѣсто-то му, ако са не покаешь." Пзистнна Богъ е двгналъ отъ него свѣтълникъ-тъ му и го оставилъ въ тълнини.

Тука бѣше славный-тъ храмъ на Артемидѣ Ефесскія, сърадсиъ съсъ спомоществованія-та на всичкый-тъ свѣтъ, и нмаше 127 стълпа, 60 педы высоки. (Отъ тѣзи стълпове нѣколко са намѣрнатъ сега въ Ай-Софія). А тойзи славенъ и богато украсенъ храмъ съсѣмъ сн пстрыи, защото и мѣсто-то му не сн позпава вече. Единъ ученъ испытатель на такыви нѣща който ны придружаваше показа ни тамъ петь шесть мѣста дѣто искусни-тѣ археологисти утвърдлвать че е стоялъ славный-тъ храмъ.

Стоххны и разгледовахмы мраморны-тѣ столове и сѣлбы въ онова мѣсто дѣто е столло голѣмо-то позорище, и дойде ни на умъ-тъ за онзи голѣмъ нятежъ описанъ въ Дѣяніе-та Апостолскы 19-та глава. Онѣзи юрыстолюбнви Ефесяне конто выкохѣ толкози велегласно за богинѣ-

„Писмо от Америка“ („Зорница“, 1866)

поетичен изказ в края на писмото, което се оказва единственото от периода на пребиваването му в САЩ, публикувано в сп. „Зорница“. В това писмо, както и в другите писма, писани на български език, не останали в архивите, се вижда отличното владеене на езика, демонстрира се усвояването на богатството на фразеологичния фонд и устойчивите конструкции, свободното боравене с всички стилове – свидетелство, че Лонг го е усвоил с талант и умения, които прозират във всеки ред, написан от него, и го отличават не само от езика на останалите мисионери, но и от боравенето с езиковите конструкции от немалко българи.

За това, че А. Лонг се е погрижил да не спре работата поради неговото пътуване, се разбира от следния пасаж в негово писмо до Е. Кисимова: „Колкото за Зорницата няма да стане никакво спиране в издаването ѝ по причина на моето отсъствуване, защото 3-тий брой ще извадя преди да тръгна, пак ще оставя доволно материал и ще пиша от там всякой месец щото Доктор Риг и Г-н Славейков да я изваждат редовно“[485]. Като пояснява организацията на работа в списанието по време на отсъствието му, допълва: „Писма за мене като се адресуват на Доктор Риг с поръчване да се проводят на мене – ще ги получавам“[486].

[485] БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, април 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).
[486] Пак там.

В началото на третата годишнина (1867) липсват новогодишните поздрави, не се появява и специално обръщение към читателите – А. Лонг все още не се е завърнал в Цариград, а Ил. Риг, който по това време е поел по-голямата част от редакторската работа и подготовката на статиите, е възможно да не е съумял да отдели достатъчно време за такова обръщение или да не е искал да изземе функциите на Лонг. Прави впечатление по-сериозният тон на статиите, както и повечето заглавия, включително и на отделните части от материалите, докато д-р Риг е главен редактор.

В първи брой на четвъртата годишнина (1868) се регистрира завръщане към редакторското приветствие със заглавие, съвпадащо с това от първата годишнина: „Новогодишни поздравления“ към всичките читатели. Тук редакторът припомня за дългото си отсъствие – повече от година, което потвърждава хипотезата, че именно д-р Лонг[487] е автор на уводните статии, и изказва благодарност към Бога: „Който ни покровителствува и ни даде да почнем пак редовната си работа и да уловим перо за обикновените си съчинения в *Зорниците*“[488]. Отново се насочва към темата за равносметката, която всеки трябва да направи след края на предходната година, и да гледа занапред какво добро може да извърши. Това, според редактора, е основното, което отличава човека от животното – „той знае да се ползва от опитността и тъй от година той напредува в знанието и в искуството. [...] Неуморний тойзи дух человеческий търси все нещо ново, нещо по добро, нещо по съвършенно от онова което има“[489]. Също така статията повдига въпроса за умението да се извлече урок от миналото, за да не се повтарят направените грешки:

> Онзи человек, който не е по умен тази година, от колкото е бил преди една година, нищо не ся е научил. Който не ся е ползувал от опитът на миналото, за да стане по добре, той напрадзно е живял. Който ся хвали, че не променява мненията си и както мисли сега, така е и всякога мислил, той никак не е умеял да поправи

[487] Лонг получава титлата доктор по богословие (D.D. – doctor of divinity) в САЩ през 1867 г.
[488] Новогодишни поздравления. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 1, с. 1.
[489] Пак там, с. 1–2.

погрешките си и да ся ползува от опитността на миналото, а ето че от него няма нищо за което да ся надеем за в бъдеще.[490]

Философски прозорливо звучат дори и днес тези твърдения на д-р Лонг. Към края на уводната статия главният редактор призовава да не се забравят онези, които са загубили близък през годината, нито сиромасите, на които всеки може да помогне според възможностите, припомняйки библейския стих „По блажено е да дава някой, нежели да приима“, и завършва с благопожеланието: „да можем да вършим нещо за человечеството, за родът си и за общото просвещение“[491], с което се доближава до приоритетите на възрожденските будители, които очевидно познава.

В статия от бр. 5 на същата годишнина[492] (отново неподписана) са разгледани двата главни въпроса за всеки народ, но открито е назован българският – за религиозното и нравственото възпитание и за гражданската позиция, като вярата се обвързва с любовта към отечеството: „Създателят е дал на нас чувството на отечестволюбие. Обичаме мястото дето сме се родили, колко и да е просто, и обичаме онези, които са от родът ни и радуваме ся от всяко нещо, което помага на развитието на народът ни и на благополучието на милото ни отечество“. Посочено е, че „най-голямата причина за обеспокоявание относително на бъдещността на Българский-ят народ ся намерва в това, че нравственото и религиозното развитие не става съвременно и равностепенно с умственото и гражданското развитие“.

Може да се приеме, че това е още едно свидетелство за авторството на подобни статии на д-р Лонг, защото дългогодишният му престой, както и работата му с българи, са изградили у него представа за българите като общност, а това наблюдение издава и грижата му за постигане на важния синхрон между нравственото и религиозното възпитание и гражданското израстване[493].

[490] Пак там.
[491] Пак там, с. 3.
[492] Вж. *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 5, с. 34.
[493] За разлика от д-р Лонг, д-р И. Ригс не е живял в България, въпреки че пътува неколкократно през българските земи и опознава до голяма степен

1869 година отново започва с „Новогодишни", този път наречени „размишления". И като начало редакторът представя евангелските принципи, че „каквото посее човек, това ще пожъне": „Така е във вещественийът свят, но в отношение към невещественни неща; сиреч, в моралнийът и умственийът свят, човеците понякогаш сбъркват и очакват друг някой плод от онова семе което са посеяли; сиреч, да ся наслаждават от някоя жътва за която не са работили"[494]. Той се обръща и директно към учителите:

> Вие стоите в едно много високо положение. Към вас гледат толкози умове гладни и жедни за наука. Хранихте ли ги? Поихте ли ги? Здрава храна ли им давахте или слама? Посяхте ли в тези умове такивзи семена от които можете да ся надеете да изникне благочестие, добродетел, отечестволюбие и человеколюбие? [...] Чрез вашите наставления (и което е по силно нещо, вашът пример), ако ги последуват, ще станат ли те граждани, самоотвержени патриоти, мирни съседи, добри мъжие, добри жени?[495]

Д-р Лонг открива свидетелства за благотворното влияние на списанието в читателски писма, каквито е посочено да бъдат адресирани до него в издателските карета[496].

1-ви брой на сп. „Зорница" за 1870 година помества уводната статия на главния редактор „Една дума към всякого българина". В нея той продължава да развива важния въпрос за образованието, включително умението на жените и децата за четене. Статията започва с реторичния въпрос, свързан с за най-голямата нужда на българския народ – ПРОСВЕЩЕНИЕТО, след като изрежда накратко основните положения: „1. Мерилото чрез което ся познава степента на общото просвещение във всякой един народ не е височината на науките които ся преподават в гимназиите и училищата му, но просто е *числото на читателите* [...] 2. Мишцата и силата на всякой народ стои повече в земледелческата част на народонаселе-

---

българите и българския език.

494 Новогодишни размишления. – *Зорница*, г. V, 1869, бр. 1, с. 1.

495 Пак там, с. 2.

496 Вж. първите броеве на *Зорница*, г. II, 1866; г. V, 1869; г. VI, 1870; г. VII, 1871.

ниeто; следователно един народ дето земледелците не знаят да четат не може да ся нарича просвещен народ“[497]. След което редакторът се фокусира върху мерките, които могат да се вземат конкретно в български условия: „Нека обърнем повече внимание към *предуготвителните училища*, особено *девическите*[498]. При това нека ся отворят във всяко училище вечерни уроци, да държат само един час, и на които да ся поканят и да ся насърдчават да присъствуват всички които не знаят да четат“[499]. Той се опитва да вдъхнови към действие[500], като неговата идея е свързана с ефективността на обучаващия принцип във взаимните училища и прилагането му в български условия[501]: „Всякой който знае да чете, ако намери едного, който не знае (и не тряба далеч да ходи да го търси), да ся счита задължен през тази година да го изучи да чете“[502]. Това е призивът, с който завършва уводната статия за годината, след като представя идеите за просвещението на народа[503].

---

[497] Една дума към всякого българина. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 1, с. 1.

[498] По това време д-р Лонг изнася лекции в Робърт колеж и му предстои да се включи в редакторската колегия през 1872 г. и се замисля все повече върху въпросите на образованието.

[499] Пак там.

[500] По този повод д-р Лонг дава пример със сформираното „Благодетелно братство“ в Цариград в помощ на българските училища, каквито може да се организират към всеки град и да се установи колко хора желаят да четат. Защото „не тряба да забравями че всякой человек, който не знае да чете чрез невежеството си угасява ученето на оногоз който знае; а когато онези които незнаят да четат са десет пъти повече от онези които знаят, къде оставами? Що ни ползува да имаме стотина учени Българи за миллион неучени? Ползува много, ако усещат тези учени отговорността си и работят според силата си съобразно с високите си длъжности за поучаването на другите“ (пак там, с. 2). В този пасаж прави впечатление идентифициране на Лонг с общността на българите, употребявайки 1 л. мн. ч. – „що ни ползува да имаме“.

[501] Взаимните училища са основани на Бел-Ланкастърския метод, в който по-напредналите ученици, под надзора на учителя, предават усвоените от тях знания на другите.

[502] Една дума към всякого българина. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 1, с. 2.

[503] Интересен паралел може да се направи със статията на Н. Бончев „За училищата“ от следващата година, в която критикът, който по начало се изказва негативно за „Зорница“, споделя своите размисли и сходни идеи за организирането на училищата: „Сичкото общество ште да се ползува от училищата; сичкото обштество тряба да земе на рамо и бремето на устроението им. За един и двоица човеци това обштонародно бреме е тежко,

Още в първата статия на следващия 2-ри брой „Задатъкът ни за Новата година“ главният редактор изразява надежда, че читателите са чели с одобрение мислите „зарад общото просвещение“ (от предишния брой) и „ако чрез влиянието на нашите думи бъдат насърдчани някои да исплатят вярно и честно този умствен и душевен данък, който народът им изисква от тях, то ний ще бъдем възмездени и благодарни“[504]. Също така припомня за идеята всеки читател да научи по един нов ученик и пояснява причината за написването на статията – „не с идеята да напълним листът си, но от сърдечно усещание на неизбежната нужда, която има Българскийът народ да земе някои по деятелни и по обширни мерки“. А. Лонг акцентира на века на просвещението и на факта, че не многобройните народи имат влияние в света, а образованите. С конкретни имена и примери той прави историята лична и близка до всеки българин, който има някаква връзка със селото и с града[505], и дава предложение как могат да се вдъхновят земеделците да се изучат.

Статията в последния за 1870 година брой със заглавие „Умственото състояние на българските селяни“, въз основа на което не може да се предполага връзка с уводната за годината статия, всъщност препраща към нея. Напомняйки размишленията от началото на годината за състоянието на българския народ, редакторът предизвиква читателя да се върне отново към тях, преди да прочете настоящата статия. За пореден път повтаря, че невежеството е най-голямата препънка пред народния успех и въпреки положителните качества на многобройното селско население – трудолюбие, гостолюбие,

---

а за сичкий народ е леко. Работата е да се разподели трудът така, дето секи да свърши, чтото може и чтото му иде отръки. Люде, дето проумяват, штът да дадат совет; дето имат, штът да дадат средства; дето нямат, штът положат труд“ (**Бончев, Н.** За училищата. – *Периодическо списание*, год. I, 1871, кн. IV, с. 29.)

504 Задатъкът ни за Новата година. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 2, с. 9–10.

505 Лонг използва пример с мнението на орача Рачо, който твърди: „Баща ми е орал, сеял и жънал без да знае книга, и мене защо ми е?“, противопоставен на брат му Тодор, бакалинът (който побягва от селото, за да стане гражданин): „Дядо ми караше дюкенът си без да има тефтер, но сега аз, ако искам да живея между хората и да печеля пари и да карам работата си честно, тряба да зная да държа редовен тефтер, и тъй ще ся науча аз да чета и пиша“.

простодушие – то има нужда от събуждане и огрaмотяване, а всеки би могъл да съдейства за това. Главният редактор пише за получените през годината писма от влиятелни българи, изразили готовност да се включат в тази мисия на „Зорница“, и които са подарили по 5, 10, 20 броя от списанието в българските села. За съжаление, имената им не са обнародвани, поради тяхното нежелание „да видят имената си във вестниците“[506]. С красноречиви аргументи редакторът оборва виждането на част от духовенството, че „Незнанието е майка на благочестието“ и предлага на онези, които не са успели през изтеклата година да помогнат на някой да се научи да чете, да го направят през идната, 1871 г., тъй като едва тогава „ще изгрее светлото слънце на Българското благощастие[507]“. Идеите на Лонг намират потвърждение и разкриват реалното състояние на образованието сред българите и в написаното от Макгахан в неговата книга „Турските зверства в България“ (1880):

> Представете си моето очудване, когато узнах, че почти във всяко българско село има училище и училищата, които са оцелели от пожара [следствие на Априлското въстание], се намират в цветущо положение. Те се издържат от суми по доброволен налог, не само без правителствена подбуда, но и въпреки многобройните мъчнотии, правени от властите. Обучението в училищата е безплатно, еднакво за богати и бедни. И надали ще се намери българско дете, което да не знае да чете и пише. Изобщо процентът на грамотността в България не е по-малък от тоя в Англия и Франция[508].

„Размишления за Новата година“ (1871) се връщат към традицията на първите редакторските статии, посветени на разни поздрави и пожелания при различните народи. Главният редактор отбелязва, че „всякой особен человек има свойът си ден, който ден е денят или на рождеството му, или денят на

---

[506] Умственото състояние на българските селяни. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 12, с. 90.

[507] Благощастие, остар. книж. благополучие, щастие. *Речник на българския език*, БАН. [онлайн]: https://ibl.bas.bg/rbe/lang [прегледан 22.10.2022].

[508] Цит. по **Чилингиров, Ст.** *Български читалища преди Освобождението: принос към историята на Българското възраждане*. София: М-во на нар. просвещение, 1930, с. 35–36.

името му[509]“. След това изрежда християнските празници – Рождество Христово, Възкресение и други, свързани със събития от историята на християнската вяра. Забелязва и разликата между тези празници и Нова година, която е „общ праздник за всичкият род человеческий“.

> Ако сме человеколюбци не ще ли желаем тази година дано да бъде честита във всяко отношение за тези народи? Просвещените народи да станат още по просвещени; неучените народи да приемат учение; варварските и потъмнелите народи да се укротят и просветят; угнетените и потъпканите народи да получат правдините си; кръвопролитие да престане, насилствие, вражда и грабеж да исчезнат; с една реч всичките да бъдат честити.[510]

В уводните годишни статии има връзки и общи принципи, които се следват и отстояват през годините в списанието. Д-р Лонг и по-късно д-р И. Ригс, когато поема редакторството на списанието, „се стараят да внесат повече любов и духовна светлина у нас, да обнадеждят терзаната българска душа, да омекотят огрубелите под произволна управа и нескончаеми кръвопролития нрави и по този начин – чрез просвета и народно възпитание – да ускорят духовното ни и политическо освобождение“[511]. Ясният и чист език и позитивното отношение към българския читател печелят неговото доверие и изграждат положителни аспирации към четенето и образованието като цяло, утоляват първичната жажда за наука. Поставените цели в тези първи години на „Зорница“ са актуализирани и утвърждавани стъпка по стъпка.

---

[509] Размишления за Новата година. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 1, с. 1. Явно Лонг вече достатъчно добре познава българския обичай да се празнуват и имени дни.

[510] Пак там.

[511] **Тодоров-Хиндалов, В.** „Зорница“ и нейните основатели Ригс и Лонг. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 2.

Статии на морална и духовна тематика

Приоритетни за сп. „Зорница“ са статиите с морална и духовна тематика, или както е заявено още от първия брой – „нравоучително и душеполезно чтение“. Тези текстове са издържани в религиозно-философски дух и задават екзистенциални въпроси за смисъла на живота, какво е човек, откъде идва, как да преживее нравствена обнова. Такива статии на духовна тематика („Важността на душевните неща“[512]; „За безверието“[513]; „За немарението на духът“[514] и др.) стоят в основата на списанието, поради което то търпи най-сериозните критики, че е сектантско или наивно написано. Срещат се и редица текстове за възпитаване в морални норми, свързани със съвестта, честта, концепцията за добро и зло и др. като: „Лъжата и истината“[515], за какво е създаден езикът – „тълкувател на сърдечните чувства, но често се променява на оръдие за измама“; „Лукавство, доброта и глупост“[516]; „Търсяние на честта“[517] и др. За повечето читатели обаче именно тези статии са предпочитани и високо ценени. В своя текст за годишнината на „Зорница“ П. Матеев признава: „Помня с каква сладост се четяха поученията в нея. Мисля, че мога да кажа, че тя беше предвестител на днешната[518], и видях как днешната продължи стократно ползата, която първата донесе на народа“[519].

Още от първата годишнина на сп. „Зорница“ се обособяват в рубрики **„Питания върху Св. Писание“**[520] и съответно **„Отговори на питания“**[521], помествани в следващия брой –

---

[512] Важността на душевните неща. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 2, с. 9.
[513] За безверието. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 4, с. 25.
[514] За немарението на духът. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 1, с. 2.
[515] Лъжата и истината. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 6, с. 41.
[516] Лукавство, доброта и глупост. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 7, с. 49.
[517] Търсяние на честта. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 1, с. 5.
[518] Има предвид в. „Зорница“.
[519] **Матеев, П.** В-к „Зорница“ и 50-годишнината му.“ – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 12.
[520] Питания върху Св. Писание. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 6, с. 48; бр. 8, с. 64; бр. 9, с. 72; бр. 10, с. 80; бр. 11, с. 88.
[521] Отговори на питания. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 7, с. 56; бр. 8, с. 64; бр. 9, с. 72; бр. 10, с. 80; бр. 11, с. 88; бр. 12, с. 95.

много добро журналистическо решение, което осигурява интереса на читателите да открият в следващия брой правилните отговори. А всяка годишнина християнската тематика присъства незаобиколимо с текстове като: „Възкресението Христово“[522]; „За истинната религия“[523]; „За постът“[524]; „За свободното четене на св. Писание“[525], „Християнството сравнено с кастата на индийците“[526] и др. Особено значимо е преплитането ѝ с историческата и философската тематика: „Как са станали праотците ни Християне“[527]; „Ученията и религията“[528]; „Философите за Святото Писание“[529]; „Нравствено превъзходство на Святото Писание“[530]. През 1867 г. започва и публикуване на „Въпроси от Св. писание върху пиянството“[531], както и представяне на информация за Обществата за въздържание[532]. Религията се свързва все повече с отечестволюбие, засягат се въпросите за езиците; за знанието и незнанието и др. Не на последно място се открояват чисто богословски статии: „Вяра в Христа“[533]; „Вярата и молитвата“[534]; „Кратък Евангелский урок“[535]; „Любовта Христова“[536]; „Тъмничникът и Апостолите“[537], които се допълват с философски размисли за „Целта на живота“[538];

[522] Възкресението Христово. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 5, с. 35.
[523] За истинната религия. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 2, с. 9.
[524] За постът. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 8, с. 63.
[525] За свободното четене на св. Писание. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 12, с. 89.
[526] Християнството сравнено с кастата на индийците. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 3, с. 20.
[527] Как са станали праотците ни Християне. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 5, с. 33.
[528] Ученията и религията. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 7, с. 54.
[529] Философите за Святото Писание. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 6, с. 44.
[530] Нравствено превъзходство на Святото Писание. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 5, с. 39.
[531] Въпроси от Св. писание върху пиянството. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 3, с. 20; бр. 7, с. 53; бр. 9, с. 67.
[532] Общества за въздържание. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 3, с. 19–20.
[533] Вяра в Христа. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 3, с. 20.
[534] Вярата и молитвата. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 11, с. 83.
[535] Кратък Евангелский урок. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 4, с. 32.
[536] Любовта Христова. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 7, с. 54.
[537] Тъмничникът и Апостолите. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 11, с. 85–86.
[538] Целта на живота. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 5, с. 38.

„Страх и надежда“[539] и др. През 1866 новообособената рубрика **„Доказателства на Християнството“** включва *Вътрешно доказателство*[540]; *Оглавление на доказателствата*[541]; *Сили и знамения*[542]. Срещат се и няколко статии за Библията и разпространението ѝ. През 1868 г. се включва поредица за „Безверието“[543], а от 1870 г. се развиват „Богословски понятия“: „Падението на човечеството“[544]; „Потребност от едно откровение“[545] и др.

Тези статии на морално-нравствени теми изграждат фундамента на списанието и служат за напътствие съгласно християнските ценности и норми. Именно те изпълват съдържанието на „евангелско“ със смисъл в подзаглавието на „Зорница“ и го отличават от останалите списания, като тонът им е добронамерен и ненатрапчив, търсещ консенсус между вероизповеданията. А рубриките с „питания“ и „отговори“ са изцяло в античната реторическа традиция, много приложими са в текстове на средновековната литература, но намират много плътно представяне и във възрожденската книжнина още от „Рибния Буквар“ на д-р Петър Берон от 1824 г. Заявеният в тях полемичен дух, породен от тези въпроси и отговори, разкрива динамиката на поднасяне на библейски истини и ориентирането им към философско осмисляне, за да бъдат обяснени на читателите.

„Младийът человек“

Най-представителна за този тип статии е поредицата „Младийът человек“, първите части от която са публикувани през 1866 година на страниците на сп. „Зорница“[546] (и която ще

---

539 Страх и надежда. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 10, с. 77.

540 Вътрешно доказателство. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 7, с. 49; бр. 7, с. 57; бр. 10, с. 73.

541 Оглавление на доказателствата. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 5, с. 33.

542 Сили и знамения. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 3, с. 17.

543 Безверието. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 7, с. 49; бр. 8, с. 57.

544 Падението на человечеството. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 8, с. 58.

545 Потребност от едно откровение. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 8, с. 59.

546 Поредицата „Младият човек“ в сп. „Зорница“ започва от 1866 (г. II) бр. 7, с. 50; бр. 8, с. 59; бр. 10, с. 75; продължава през 1867 (г. III) в бр. 11, с. 81;

излезе в цялостно издание по-късно с предговор от А. Лонг[547]). В бележка под линия се уточнява, че е „преведено от книгата на един стар, списател който ся е много старал за ползите на младите си съотечественници, и те доста са оценили наставленията му“. По това време в САЩ излизат редица книги със същите заглавия на автори като Дж. Уелс и У. Гест; Уилям Олкът, Дж. Уотърбъри и др., които разискват сходни теми и което значително затрудни намирането на оригинала. Но книгата, от която са преведени статиите, включени в „Младият човек“, се оказа *The young man* (1844)[548] на Джон Тод[549].

Текстът на превода е богат с примери от древната и новата история, библейски (Моисей, Давид, Соломон) и исторически личности (Нерон, Кромуел, Шекспир, Нютон, Мартин Лутер), но и най-обикновени хора, живели достойно, и които могат да бъдат пример за подражание. Цитирани са множество мъдри мисли, като: „Человек се повреждa само чрез това което той сам прави“[550]; библейски стихове: „Аз се подвизах с добър подвиг, пътят свърших, вярата упазих“[551]; поговорки: „както капка по капка става гьол, така с постоянно упражнение человеческата сила се увеличава“[552]; латински сентенции – написани в оригинал и преведени: “Ego hoc animo semper

и 1868 (г. IV) от бр. 3, с. 17; бр. 4, с. 29; бр. 5, с. 34, бр. 6, с. 42, бр. 7, с. 50, бр. 9, с. 66; бр. 10, с. 73; бр. 11, с. 81.

547 *Младият човек. Искренни съвети на един почтен старец.* [прев. от англ. А. Л.] Русе: Печатница „Победа“, 1901. Заради подписания Предговор книгата е заведена на името на А. Лонг в НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

548 **Todd, J.** *The young man*. Northampton: J.H. Butler; Buffalo: J.H. Butler & Co., 1845. Retrieved: https://archive.org/details/youngmanhintsadd00todd/page/44/mode/2up?q=nero [seen 22.11.2022].

549 Джон Тод (John Todd) (1800–1873) – доктор по медицина, американски автор на над тридесет книги, включително популярното произведение с морални съвети „Ръководство за ученика“ (The Student's Manual, 1835). Завършва Йейл през 1822 г., след което семинарията в Андоувър. Става главен пастор на различни Съборни църкви в Гротън, Масачузетс, Филаделфия, Питсфийлд. Известен е и с участието си в церемонията по връчването на Златния клин (The golden spike/ The Last Spike) в Юта на 10 май 1869 г., по време на която произнася молитва, излъчена в цялата страна. Вж. **Todd, J.** *John Todd. The story of his life.* New York: Harper and Brothers Publishing, 1876.

550 Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 10, с. 75.

551 Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 7, с. 55.

552 Младийът человек. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 3, с. 18.

fui, ut invidiam, virtute partam, gloriam non individiam, putarem“ – „Всякога съм имал това мнение, че укор, който се придобива от добро поведение, не е укор, но слава“[553]. Изпитана от векове мъдрост бива представена ясно и достъпно както в оригинала на Тод, така и в превода на български език, най-вероятно дело на самия д-р Албърт Лонг – близък до оригинала, както всички други негови преводи, с мисъл за възрастта и компетенциите на младия читател.

В сп. „Зорница“ са публикувани преводи от втори, трети и част от пети раздел от книгата на Дж. Тод. Първият раздел в оригинала е посветен на американските младежи и основателно е пропуснат, а останалата част явно остава непреведена. Същият брой глави, със същите заглавия като в сп. „Зорница“, са отпечатани и в самостоятелна книга на български през 1901 г. само с малки езикови редакции.

Цели четири части от превода са посветени на важността на характера, още две – на „основанието на характера“ и една обширна – на навика. Преди началото на българския превод е добавено кратко въведение в темата: „От всите предмети, които човеците трябва да търсят в тоя свят няма по важен от добрия характер“[554]; в началото на главата за навика са добавени две изречения от преводача, което е типично за А. Лонг – да припомня информацията от предишните глави и да я свързва с настоящата[555]. Срещат се и по едно-две добавени изречения в самия текст, както и в края на някои глави, за да се наблегне на вече казаното: „Ето що трябва да мисля. Ето за какво трябва да ся приготвям“[556].

Преводачът изпуска освен първата глава от оригинала с типични американски и английски реалии и примери, и някои от включените пасажи или образи в главите, които превежда – напр. липсва математикът Н. Боудич; поетите Ричард Савидж, С. Бойс, Чатъртън, Морланд и др. Тези имена не говорят почти нищо на българския читател и тяхното включване само би затруднило рецепцията във възрожденската епоха.

---

553 Младийът человек. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 6, с. 43–44.
554 Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 7, с. 50.
555 Вж. поредицата „Пътешествие вътре вкъщи“ по-долу.
556 Младийът человек. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 11, с. 84.

Други промени, които обаче не се отразяват на съдържанието на текста, са сливането и разделянето на изречения от оригинала: „Титлите и преимуществата, в някои места, преминуват от баща на син**, но** ние сме далеч от да си помогнем с такивизи обстоятелства“[557]; „... но Бог ви е подарил нещо по̀ голямо от това, когато е написал един закон не на книга, нито на пергамент**, но** на живото сърдце на умните си създания...“[558] (подчертаните места в оригинала са разделени и оформят отделни изречения). Понякога преводачът разделя абзаци, за да улесни читателите, тъй като в английския повечето са много дълги.

Преводът се отличава с богата лексика и фразеология, типични за българския език: *jailor* – тъмничар; *in time* – о́времe; *show* – славно тържество; *valuable* – драгоценно; *difficulties* – мъчнотия; *patriot* – родолю́бец; *graves* – памятници; *opportunities* – благовремия; *trust one another down* – низринали; *in his hands* – зависи от самаго него. Избрана е употребата на „царство“, вм. *mighty empire*; „не могат се сравнят“, вм. *can never be placed*; „много мудно прозябнува“, вм. *slow growth*. На места образността е засилена: *beheaded* – изколят; *the picture* – животът. Повечето реалии са представени възможно най-близко до възприятието на българския читател: *president* – председател; *Orion and Pleads* – най-хубавите звезди; както и библейските антропоними: *Master* – Иисуса, *great Apostle* – Ап. Павел.

Отличното владеене на български език от преводача се вижда при употребата на безглаголни изречения при описание, което дори звучи в стила на фолклорните песни: „Челото му тихо, очите му дръзновени, а сухите му устни не трепереха...“[559], докато оригиналът съдържа глаголни конструкции[560]. Той предава всички сравнения и цялата образност на авторовия текст: *характерът* напр. е сравнен с растение, а където не е достатъчно ясно, добавя пояснение, за да детайлизира представата за субекта: „*астроном* Нютон“; „много

[557] Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 7, с. 50–51.
[558] Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 10, с. 75.
[559] [**Tog, Дж.**]. *Младият човек. Искренни съвети на един почтен старец.* Русе: Печатница „Победа“, 1901, с. 5.
[560] It hardly touches it ere that noble forehead, that beaming eye, and those moving lips are forgotten.

онуждени“ и др. Срещат се и някои побългарени имена – *Джон* става Иван; Матю – Матей и др. Критяни и християни – са с главна буква, следващи английския модел.

Преводачът се стреми също така да курсивира всичко, което е курсивирано в оригинала, но невинаги успява, което може да се дължи и на проблеми при набора и отпечатването на броевете: „*Тогава ви сами сте виновати ако сте презрени*“[561], а стихотворните преводи не са изнесени в самостоятелен абзац: „Росните капки невидимо слязат привечер“[562].

В книгата от 1901 г., която събира и публикува всички тези статии със съвети към младите[563], е поместен предговор, подписан от А. Лонг в Робърт колеж, 1898 г., което насочва и категорично доказва хипотезата за неговото авторство на превода. В предговора само с едно изречение той щрихира времето между двете публикации – тези в „Зорница“ и самостоятелната книга: „Какви години бяха те за България! Години на кръв, свирепство, угнетение, робство, размирие, клания, война, победа, освобождение, веселба и благоденствие с исполинския напредък за учудване на околните народи“. След което добавя, че дори да са се променили обстоятелствата, да има нови възможности, то съществуват и много „примамки и уловки“ за младите, вкл. „отровна книжнина“, така че полезните съвети са по-нужни от всякога, т.е. те са с непреходна стойност. За този предговор П. Матеев споделя, че „отлично изразява неговите дълбоки грижи за благоденствието на българския народ, който той обикна най-преданно“, както и че цялата книга е отпечатана с позволението на Лонг[564], което също навежда на мисълта, че преводът и подборът на съдържанието са негово дело.

Между превода в сп. „Зорница“ и отпечатания в книгата могат да се проследят някои езикови и стилови разлики. Напра-

---

561 Младийът человек. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 10, с. 76.

562 Младийът человек. – *Зорница*, г. III, 1867, бр. 11, с. 82.

563 [**Тод, Дж**.]. *Младият човек. Искренни съвети на един почтен старец.* Русе: Печатница „Победа“, 1901.

564 **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 24.

вени са редица морфологични и лексикални промени, пряко обусловени от развитието на книжовния език (младийът – младият; человек – човек; тойзи – този; всъде – всякоя; въистина – наистина; знаял съм – познавам); лексемата *сиреч* вече не се регистрира; осъвременени са някои фрази („когато приемеха известие“ става „щом се разчуеше“; „не търпят сравнение“ – „не могат да се сравняват“; „гърмене от топове“ – топовни гърмежи“, „направете навик“ – „навикнете“). Словоредът също е обновен и като цяло текстът е съобразен с новото състояние на езика към края на XIX в. Премахнати са поясненията в скоби, характерни за Възраждането: ликтори (паличници); актьори (лицедеи); пън (кютук); законник (адвокат).

В книгата, за разлика от статиите в „Зорница“, фигурират две бележки, също вероятно на А. Лонг. Едната е след цитата за званието *адвокат*, което според преводача „е най-високото, най-почтеното и най-славното, на което човек може да се посвети“ – „У нас, в България, ела и вижд, тъй ли е“[565]. От тази леко иронична бележка се вижда, че авторът ù познава добре действителността и обществените нагласи в България в края на XIX век и се надява на читателите и те да разберат какво влага в нея. Същевременно, за пореден път той се идентифицира с българската общност като част от нея – „у нас, в България“ – отстоявайки своята позиция. Другата бележка е със статистически данни за стойността на доброволните пожертвования в Англия за разпространение на евангелието, които в сп. „Зорница“ са в грошове, а в книгата са обърнати в лева, пояснено: „Без съмнение тази сума е много по-голяма сега. Авторът пише за сведения през 1868 г.“[566]. Всъщност това е годината на последната публикация в „Зорница“, където е направено изчислението в грошове, докато в оригинала на книгата сумата е в долари.

Прозрял важността от морално и нравствено възпитание, Албърт Лонг последователно работи върху изграждането на нравствени качества у младите – със статии и подходящи думи той разяснява, обсъжда актуални въпроси, дава

[565] [**Tog, Дж**.]. *Младият човек. Искренни съвети на един почтен старец.* Русе: Печатница „Победа“, 1901, с. 18.
[566] Пак там, с. 64.

правилни отговори. Доказателство за такова твърдение е преиздаването на тази поредица от статии след 33 години в отделна книга без намеса в текста. С това потвърждава неизменността на духовните ценности и нуждата от връщане към тях във всеки период от развитието на една нация. Морални и теологически въпроси могат да се открият въплътени и в други статии на сп. „Зорница“, вкл. в тези за американските социални и политически институции – за глухонеми, за затворници с идеята за превъзпитание, за маргиналните групи като цяло. Представени в журналистическа форма и комбинирани с теологични и морално-дидактични пояснения, тези проблеми са поднесени по подходящ за възприемане начин и импонират на читателите, тъй като освен лична полза служат и за вдъхновение за създаването на много български взаимоспомагателни и женски дружества.

За майките и децата

Още в първото българско периодическо списание „Любословие“ с главен редактор Константин Фотинов[567] се откриват идеи за равнопоставеност между половете, отделя се значително място на въпроса за мястото на жената и важността ѝ за благоденствието и на семейството, и на народа[568]. Заявеното в първи брой на списание „Зорница“, че то е насочено към всички с изричното споменаване на майките и децата, припомня и продължава тази позаглъхнала линия, която впоследствие е подета от П. Р. Славейков в неговия в. „Македония“ и добива широк отзвук в периодичния печат към края на 60-те години на XIX век. А присъствието на статии за майки в сп. „Зорница“, които да възпитават децата в добродете-

[567] Реализирането на идеята за списание „Любословие“ е подпомогнато от американските мисионери в Смирна, сред които Ил. Риггс, с когото Фотинов води оживена кореспонденция.

[568] Вж. **Фотинов, К.** Мъж и жена. – *Любословие*, г. I, кн. 11, 1845, февр.; Возобразования женскаго пола. – *Любословие*, г. II, кн. 21, 1846, септ.; Воспитание женско. – *Любословие*, г. II, кн. 16, 1846, апр.; Матерное влияние. – *Любословие*, г. II, кн. 13, 1846, ян.; Училища за български момичета. – *Любословие*, г. II, кн. 13, ян. 1846.

ли, корелират с виждането за мястото на българката като крепител на дома, и, въпреки че „прокламират американските протестантски концепти за майчиното влияние, християнски образовани жени и асоциации на жените – майки“, те „резонират в средата на XIX век сред образованите българи от градовете. Видни български жени, в частност, преобразуват протестантските концепти в дискурс за модерността, за да предложат свои собствени проекти за национално изграждане“[569].

Още от първата си годишнина сп. „Зорница“ започва рубриката **„Писма за майки“**, която е списвана и поддържана от съпругата на д-р Илайъс Риггс – Мери[570]. Тези „Писма за майки или Ръководство за майки в доброто отхранване на децата им: съставено по видът на писма от една госпожа до младооженената си сестра“ излизат и в отделна книжка, отпечатана в печатницата на А. Минасиана[571], Цариград, 1870 г. и следват тенденциите освен на „Любословие“ на Фотинов, и на публикации по темата от Нова Англия, „Психология или Душесловие“ (1844) на Томас Галаудет[572]. Други по-късни периодически издания публикуват подобни текстове – включително сп. „Училище“[573] (1875) и в. „Право“[574] (1869), където са подписани с името „Мария Р“.

---

[569] **Рийвз-Елингтън, Б.** Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: **К. Даскалова** (ред.). *История на книгата – начин на живот*. Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София, 2002, с. 153.

[570] В първата годишнина 1864/65 „Писма за майки“ са публикувани в: бр. 1, с. 3; бр. 2, с. 13; бр. 3, с. 21; бр. 4, с. 27; бр. 5, с. 35; бр. 6, с. 43; бр. 7, с. 51; бр. 8, с. 59; бр. 9, с. 67; бр. 10, с. 75.

[571] Същата печатница, която отпечатва сп. „Зорница“, както и в. „Гайда“, „Македония“, „Напредък“, „Право“ и която е сред най-активните, отпечатали голям брой български книги (другите са на Диветчиян, също в Цариград, Виенската, Белградската. Интересен факт е, че печатниците в Русия стоят в края на тази класация).

[572] **Галаудет, Т.** *Психология или Душесловие за учение на децата* / преведена от гръцкият на болгарският язик [от Ботьо Петков]. В Смирне: в типографии А. Дамианова, 1844.

[573] Към българските майки. – *Училище*, 1875, №8, с. 59–61; №9, с. 66–67; №11, с. 82–83.

[574] Вж. *Право*, г. IV, 1869, бр. 43, с. 169–170.

В списание „Зорница“ образованието се свързва с начина, по който обществото се отнася към жените. Педагогическите статии в него са сред малкото ценни помагала с практически съвети за „отхранването на децата“, публикувани дотогава. Откриват се и текстове със съвети: за младите; за домашното съгласие; за младата майка. Подобни текстове стават стимул за възникването на девически училища и женски дружества, т.е. списанието „обхваща периметъра“ на „женския въпрос“, както го определя Надежда Александрова[575]. Тя разглежда и нагласата, която се създава във възрожденското общество чрез печата, „че независимо дали образованието ще ги прави добри домакини, или ще ги подготвя за учителското поприще като форма на пазарна заетост, то е най-естественият способ жената да бъде *человек* (индивид) и/или добра (българска майка)“[576].

Инициатор на едно от женските дружества в Търново става Евгения Кисимова[577] – редовна читателка и разпространителка на списание „Зорница“[578], приела присърце идеите на А.

---

[575] **Александрова, Н.** *Робини, кукли и человеци: представи за жените във възрожденската публицистика и в прозата на Любен Каравелов*. София: Сонм, 2012, с. 9.

[576] **Александрова, Н.** Девическото образование през Възраждането. Политика, парадокси и последствия. – *Преходи и граници*. ред. П. Карагьозов, Ю. Стоянова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 209. Вж. и **Aleksandrova, N.** *Gender relations in education*. Ulm: Klemm+Oelschläger, 2013.

[577] Кисимова учредява в Търново „Женска община“ на 08.09.1869 г., чиято задача е „да се грижи за просветата на своите членки, за уредбата и правилния живот на класното девическо училище и събира пари за благотворителни цели“ (**Кулелиев, Й.** Обществената проява на жената във В.-Търново. I. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 14–15, 1931/1932, с. 111–112). Против името обаче реагират градските първенци, че „в един град две общини не бива“ и след две години се преименува на Женско благотворително и просветително дружество „Радост“. А към същото дружество през 1876 г. се основава и дружество „Милосърдие“ за подпомагане на затворници и бежанци. Важно е да се отбележи, че „В настоятелството на „Женската община“ градската община е имала, по право, свой представител, наречен „Духовен отец“. И първият духовен отец е бил свещ. Димитрий Протонатарий“, с когото кореспондират г-р Лонг и г-р Риг̀с (**Кулелиев, Й.** Обществената проява на жената във В.-Търново. II. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 16, 1931/1932, с. 126–127).

[578] В едно от писмата си до г-жа Кисимова Лонг ѝ съобщава: „Зорницата ви проваждам чрез Г-на Георги Мазакова“. БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740.

Лонг за образованието и утвърждаването на достойнството на жените. В различни свидетелства на съвременници и наблюдения на изследователи се потвърждава впечатлението за влиянието на Лонг върху нейното духовно израстване.

> Голям тласък в нейното духовно издигане и приобщаване към въпросите на живота е получила […] най-вече през годините 1859–1863, когато във В.-Търново живее и проповядва американския мисионер Д-р Алб. Лонг. Последният със своя ум и висок морал се налага на цялата тогавашна наша интелигенция, в това число и на Г-жа Евгени Кисимова. Тя всецяло е била под неговото влияние. Той е засилил нейните духовни интереси, като, между другото, я е снабдявал с подходящи книги и вестници, и засилил желанието ѝ да бъде общественица.[579]

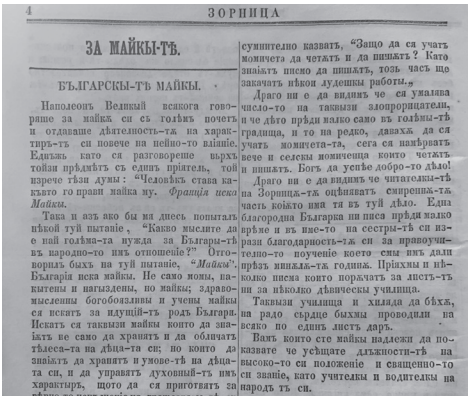
От друга страна, мнението на Е. Кисимова е високо ценено от мисионера и той самият я моли за обратна връзка относно статиите му за майките: „Понеже уважавам мнението на ваша милост като родолюбива една Българка, желал бих да зная как ви аресват изложенията ми относителни на възпитанието на Българските жени. Питам това не за друго, но само да се ползувам от вашето мнение щото **да мога още по-добре да пиша за истинската полза на Българския народ**“[580] (подч. мое – М. П.). От това може по-категорично да се предположи, че самият Лонг е писал част от материалите за жените и майките, публикувани в списанието. В това лично писмо на Албърт Лонг трябва да се отбележи и друг момент, който е свързан с едно от най-популярните клишета-призиви през възрожденското време – „На ползу роду!“, елегантно трансформирано в израза „за истинската полза на Българския народ“, многократно повтарящ се в различни текстове на Лонг, и изразяващ откритата му позиция на човек, живеещ сред българите,

---

Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, априлий 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).

[579] **Кулелиев, Й.** Евгения х. Д. Кисимова. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 18, 1933, с. 142–144. Кулелиев посочва още, че Кисимова е прочела около 2000 книги, включително гръцки, турски, френски, 368 от които по-късно дарява на читалище „Надежда“ (с. 143).

[580] БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, априлий 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).

4 ЗОРНИЦА

ЗА МАЙКЫ-ТѢ.

БЪЛГАРСКЫ-ТѢ МАЙКЫ.

Наполеонъ Великый всякога говоряше за майкѣ си съ голѣмъ почетъ и отдаваше дѣтелность-тѫ на характиръ-тъ си повече на нейно-то вліяніе. Единъкъ като ся разговорище върхъ тойзи предметъ съ единъ пріятель, той изрече тѣзи думи: "Человѣкъ става какъвто го прави майка му. *Франція цѣла Майки.*

Така и азъ яко бы ми днесь попиталъ нѣкой туй питаніе, "Какво мислите да е най голѣма-та нужда за Българи-тѣ въ народно-то имъ отношеніе?" Отговорилъ быхъ на туй питаніе, "*Майки*." Българія цѣла майки. Не само момы, какыты и нагыздены, но майки; здравомыслены богобоязливы и учены майки ся искатъ за идущій-тъ родъ Българи. Искатъ се такыви майкы които да знаятъ не само да хранытъ и да обличатъ тѣлеса-та на дѣца-та си; но които да знаятъ да хранытъ и умове-тѣ на дѣца-та си, и да управятъ духовный-тъ имъ характиръ, щото да ся приготвятъ за сущитѣлно казватъ, "Защо да ся учатъ момичета да четатъ и да пишатъ? Като знаятъ писно да пишатъ, тоя часъ ще започнатъ нѣкои худешны работы."

Драго ни е да видимъ че ся умалява число-то на таквызи злопорищатели, и че двто прѣди нѣлко само въ голѣмы-тѣ градища, и то на редко, даваха да ся учатъ момичета-та, сега ся намѣрватъ вече и селены момичета които четатъ и пишатъ. Богъ да успѣе добро-то дѣло!

Драго ни е да видимъ че читателкы-тѣ на Зорницѫ-тъ оцѣняватъ смиренѫк-тъ часть коѣто имя тя въ туй дѣло. Една благородна Българка ни писа прѣди малко врѣме и въ ние-то на сестры-тѣ си изрази благодарность-тѫ си за правоучително-то поученіе което смы имъ дали прѣзъ миналы-тъ годинѫ. Пріахмы и нѣколко писма конто поручатъ за дистъ-тъ ни за нѣколко дѣвическы училища.

Таквызи училища и хиляда да бѣхѫ, на радо сърдце бихмы проводили на всѣко по единъ листъ даръ.

Вамъ които сте майкы надлежи да показвате че усѣщате длъжности-тѣ на высоко-то си положеніе и священо-то си звание, като учителкы и водителкы на народъ тъ си.

„Българските майки“ („Зорница“, 1866)

който приема тяхната съдба много лично.

В по-късно писмо до Е. Кисимова (от 28/16 декември 1869)[581] Лонг изразява радостта си от нейните писма, както и че оценява трудовете му, а в скоби смирено допълва „(колкото и да са слаби). За изучаването и повишението на женският пол. Вашите приятелски думи са ме насърдчавали“. Пише и за спомоществователите на „Зорница“, тъй като Кисимова е събирала абонамента за списанието, което според него прави не толкова от приятелски чувства, а „подбуждана от високи и родолюбиви чувства към сестрите си българки“. След това повдига въпроса за създадените от нея женски дружества, от които живо се интересуват с неговата съпруга, искрено се радват и биха искали да узнаят повече: „Вечна хвала на онези, които са въвели някое средство за умствено събуждане на българките“. Накрая напомня обещанието, че „където има девическо училище или читалище да иска „Зорницата“, пращам дар“[582], с което не само показва ангажимента си към просветителските институции, но свързва публицистичната и образователната дейност чрез тези платформи на контакт.

В края на първата годишнина на „Зорница“ е замислена идея за нова рубрика „За майките“, която започва с преводния откъс „Отвѣтствеността на майките“[583], а на следващата година рубриката „За майките“ включва текста „Българските майки“, където се излагат аргументи колко важни са те за

[581] Цит. по **Кулелиев, Й.** *Девическото образование във В. Търново преди Освобождението*: 1822–1877 г. В. Търново: Женско благотворително просветно д-во Радост, [1936], с. 26.

[582] Пак там.

[583] Отвѣтствеността на майките. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 12, с. 91.

отглеждането и възпитанието на децата: „Вам, които сте майки надлежи да покажете, че усещате длъжностите на високото си положение и свещенното си звание, като учителки и водителки на народът си“[584]. Нещо повече – в тази публикация е изразено и становище, което адекватно отразява променилата се културноисторическа ситуация, в която жените вече са не само майки и домакини, но и „водителки на народът си“ – една важна мисия в цялостната промяна на менталността и културната практика на XIX век. Авторът не пропуска въпроса за просветата на девойките и напомня, че вече има много девически училища в градове и села по България. Авторството на тази статия също може да се припише на Албърт Лонг, тъй като към края ѝ той със задоволство споделя: „Драго ни е да видим че читателките на Зорницата оценяват смиренната част, която има тя в туй дело. Една благородна Българка ни писа преди малко време и в името на сестрите си изрази благодарността си за нравоучителното поучение което сме им дали през миналата година. Прияхме и няколко писма които поръчат за листът ни за няколко девически училища[585]. Такви зи училища и хиляда да бяха, на радо сърдце бихме проводили на всяко по един лист дар“[586] – същата информация, каквато се съдържа в писмото на д-р Лонг до Е. Кисимова.

Тези идеи за женското образование кореспондират и с други писма на д-р Лонг, а само няколко години преди това е публикувана част от превода на „Чичева Томова колиба“ от американската авторка Х. Бийчър-Стоу в сп. „Български книжици“[587], където се поставят същите въпроси за националния напре-

[584] Българските майки. – *Зорница, г.* II, 1866, бр. 1, с. 4.

[585] Това е видно както от кореспонденцията, която Лонг поддържа с Евгения Кисимова, така и с други читатели на „Зорница“, съветвани да пишат директно на редактора. Неговото име се появява като указание към кого да се изпращат читателските писма в издателското каре от втората годишнина, по времето на Риге тези напомняния прекъсват и от 1869 отново се появяват с името на Лонг в първия и втория (или третия) брой за годината.

[586] Българските майки... Пак там.

[587] През 1858 г. в бр. 6, кн. 2, с. 1–6; бр. 7, кн.1, с. 7–14; бр. 8, кн. 2, с. 15–22; бр. 9, кн. 1, с. 23–30; бр. 11, кн.1, с. 31–34; бр. 15, кн. 1, с. 35–41; бр. 21, кн. 1, с. 43–50; бр. 22, кн. 2, с. 51–62. През 1859 г. романът излиза в бр. 4, кн. 2, с. 63–70; бр. 7, кн. 1, с. 71–78; бр. 14, кн. 2, с. 79–86.

дък, който зависи от положението на жената в обществото и нуждата от образовани майки християнки[588]. В „За майките“ авторът, според Рийвз-Елингтън, „директно апелира към потенциалната майчинска власт“ и откроява нуждата от „здравомислени, богобоязливи и учени майки“; според него „България се нуждае от майки, които да споят духовната същност на своите деца и да ги подготвят за техните граждански задължения“[589].

В „Зорница“ през 1866 г. се откриват единичните статии „Възпитание на дъщери“ (бр. 3, с. 24); „Четение за жените“ (бр. 5, с. 37), както и „Четение за децата“ (бр. 2, с. 14). Поради отпътуването на Лонг за САЩ обаче тези статии не се развиват в рубрики, а след предаването на редакторската работа на д-р Ригс и П. Р. Славейков, е възобновена рубриката **„Писма за майки“** на Мери Ригс[590], продължила и през 1867 г. вече със заглавия към всяко отделно писмо: „Послушание, покорявание“ (с. 3); „Истинната“ (с. 21); „Благосклонност“ (с. 38); „Трудолюбие“ (с. 45); „Богатство, гордост, простота“ (с. 54); „Обработване на умствените сили“ (с. 62); „Религиозно и нравствено поучение“ (с. 78); „Благополучие“ (с. 86); „Слугите“ (с. 93). Оформят се и поредици на тема **„Възпитание“**[591] и **„Ученето“**[592].

Освен „Писма за майки“, другата рубрика, насочена към конкретна аудитория още от първата годишнина, е **„За деца“**[593]. От 6 бр. нататък тя носи заглавие „**Четение за децата“**[594]. В нея се коментират въпросите за истинолюбието, разглеждат се увереността на едно дете, истинската любов, морал-

[588] Вж. **Пилева, М.** *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX в.* София: Кралица Маб, 2018, с. 128.

[589] **Рийвз-Елингтън, Б.** Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: **К. Даскалова** (ред.). *История на книгата – начин на живот*. Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София, 2002, с. 154.

[590] От 1866 г., бр. 6; с. 44; бр. 7, с. 53; бр. 8, с. 61, бр. 9, с. 69; бр. 11, с. 85, бр. 12, с. 90.

[591] Възпитание. – *Зорница*, г. II, 1866, с. 4, 40; *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 2, с. 9; бр. 4, с. 25; бр. 5, с. 33. с. 15, 55.

[592] Ученето. – *Зорница*, г. II, 1866, с. 15, 55.

[593] Вж. първата годишнина – 1864, бр. 1, с. 6; бр. 2, с. 15; бр. 3, с. 24; бр. 4, с. 31; бр. 5, с. 39.

[594] Вж. *Зорница*, г. I, 1865, бр. 6, с. 46–47; бр. 7, с. 54; бр. 8, с. 62, бр. 9, с. 69, бр. 11, с. 87.

ната повеля „на злото със зло не повръщай“, следствията от лошите работи и др. През 1868 г., след известно прекъсване, е възобновена рубриката **„За децата“**, която през 1870 г. се преименува в **„Слова за децата“**[595], а през 1871 г. вече включва и названия на отделните публикации: „Най-доброто име“[596], „Най-доброто украшение“[597] и др., самите състоящи се от по няколко части.

Нуждата от специални четива за девойки също е посрещната от списанието, пример за което е статията „Химия за момичетата“, поместена в два последователни броя от 1868 г.[598]. Тя заема особено място не само в контекста на списанието, а и на цялата възрожденска педагогическа книжнина не само затова, че е насочена към момичета[599], а и поради факта, че едва в началото на 70-те години на XIX век са издадени първите български учебници по химия – превод на А. Бернщайн от руски (1871) и на Д. Шуберт от сръбски (1872). В статията е обърнато специално внимание, че като бъдещи майки момичетата следва да имат познания върху някои химични вещества за да спасят живота на бъдещите си деца или близките си при случаен досег с такива. В края на статията са изброени няколко опасни вещества от бита, както и с какво може да се противодействат на отровата. Химията е един от важните предмети в мисионерските училища и с тези статии „Зорница“ отговаря на въпросите защо е нужно да се изучава този предмет, включително и от момичета, което явно е дискутирано в обществото[600]. Без да оценява приноса на такива публикации, М. Стоянов твърди, че „химията останала всъщност чужда за

[595] Слова за децата. – *Зорница*, г. VI, 1870: бр. 1, с. 6; бр. 2, с. 11; бр. 3, с. 19; бр. 4, с. 27; бр. 7, с. 56; бр. 8, с. 60; бр. 9, с. 70; бр. 10, с. 73.

[596] Най-доброто име. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 8, с. 58; бр. 9, с. 66; бр. 10, с. 74.

[597] Най-доброто украшение. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 11, с. 85; бр. 12, с. 89.

[598] Химия за момичетата. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 1, с. 6; бр. 2, с. 14.

[599] Въпросите за особеностите и диференцирането на програмите във възрожденските училища са разгледани подробно в: **Александрова, Н.** *Робини, кукли и человеци: представи за жените във възрожденската публицистика и в прозата на Любен Каравелов*. София: Сонм, 2012, с. 89–120.

[600] Няколко години по-късно д-р Лонг е назначен като преподавател по естествени науки в Робърт колеж, а преди да пристигне в България е преподавал в училище в САЩ и познава различни образователни системи.

българското доосвобожденско училище. Била въведена само в няколко училища и то твърде късно, в Габровското напр. чак през 1872 г. Нямало подготвени учители, липсвали и обзаведени кабинети за опитно преподаване и учебни пособия“[601].

За важността от и желанието на българките за основаване на девически училища и гимназия в Цариград и за ролята на женските дружества споделя и Петър Мусевич (администратор в „Зорница“ между 1867–69) в своя дневник[602]. А много от идеите за образование, включително и девическото, заложени на страниците на списание „Зорница“, намират отглас в законите за образованието след 1878 г. Оказва се, според наблюдението на Н. Александрова, че в представите на редица възрожденски дейци „американската образователна система е пример за реализацията на принципите на съвременната педагогика за всеобщ достъп до школите“[603]. За да постигнат качествено образование, от голяма важност за читателите на сп. „Зорница“ е да бъдат информирани за добре написани учебници и учебни помагала, а това се отнася включително и за девойките, заявено със специалната поредица „Четението за момите“[604].

Един нов и по-различен аспект на публикациите в сп. „Зорница“ заслужава да бъде отбелязан, защото е свързан с представянето на актуални издания на български книжовници, с което се търси отново задоволяване на интереса на българите, а в случая насоките са към учещите се младежи и проблемите на образованието. Редакционният екип от началото е уверен, че „Очерки из историята и народните сказания“[605], в

---

[601] **Стояновъ, М.** Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. – *Известия на Института по педагогия*, 1954, № 4, с. 90.

[602] НБКМ – БИА, ф. 605, а.е. 1, л. 2984 (фонд П. Мусевич).

[603] **Александрова, Н.** Цит. съч., с. 138.

[604] Четението за момите. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 2, с. 13; бр. 3, с. 20.

[605] Нови книги. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 4, с. 32. Става дума за книгата „Очерки из историята и народните сказания“: [ч. 1] / превод [от руски] **Н. Михайловскаго** и **Ив. Н. Момчилова** (с поправка на първия). В Оряховица: издава ся от Ив. Н. Момчилова, 1865 (въ[в] Виена: в типографията на Л. Сомерова, 1865). Н. Михайловски и Ив. Момчилов развиват голяма педагогическа дейност – правят редица нововъведения в учебната програма в градовете, в които учителстват, участват в полемиките за езика, съставят редица учебници и полезни книги. Вж. *Речник на българската литература*. Т. 2. Е–О. София: БАН, 1977, с. 393, 404.

превод на уважаваните учители Н. Михайловски и И. Момчилов, ще отговори на нужите на съвременното образование и в един неголям текст рекламира книгата с увереността, че „ще бъде една голяма услуга на Българските младежи и ще запълни един голям недостатък на Българската литература. Като има сега такъвази една способна книга, толкози искусно наредена, не ще остане вече никое извинение за невъвеждането на тази полезна наука (Древная история) във всичките училища". В рекламното съобщение са предадени и похвални думи за автора – отличен учител, чието дело служи за „улесняването на събратята му, на многочислените му ученици, и на всичките му сътрудници в общото просвещение". Други препоръчвани учебници са „Граматика" и „Сборник за изучаването на старо-Българский язик" от Ив. Н. Момчилов, също „добре наредени, много ясно печатани" и „най-добри отколкото са досега издадени на Български за помощ в изучаването на старийът язик", които ще запълнят нуждата от такива пособия поне 20 години занапред. В същото време в списанието се дава практическата идея: „Които изваднят сега една добра Физика и Химия, един пълен Математический курс, и един Словар (от Български на Български), ще сторят една безценна помощ в развитието на Българский язик и на Българский ум"[606]. По този начин възпитанието се обвързва с обучението и придобиването на знания, което не трябва да бъде самоцелно.

Главният редактор на „Зорница" от първата годишнина публикува редица познавателни статии, с които разширява хоризонта на българските читатели, като равнопоставя мъже, жени и деца и ги запознава с обичаи и нрави на близки и далечни народи: „Състоянието на жените в Китай" (бр. 5, с. 33); „Благодетелни заведения за воспитание на луди и глухонеми, и на слепи" (бр. 6, с. 44); „Человеколюбие у един американски индианин" (бр. 11, с. 84). Всяка година излизат подобни статии, като в голяма част от тях се откриват препратки към българската действителност – ценен извор за бита, обичаите и нравите на народа от XIX в. Най-многобройни в края на 60-те години са публикациите за Индия и Китай: „Китайското

[606] Нови книги... Пак там.

изкуство“; „Китайският език“; „Индийка майка“[607]; „Индийче дете“[608], вероятно поради включването на тези страни в мисионерската политика на Методистката епископална църква, информация за които Лонг получава от общите публикации в годишниците на Мисионерското дружество. Б. Гринберг открива връзка между подобни статии както по тон, така и по време на написване, и предполага, че авторът им е един и същ[609]. Независимо дали Албърт Лонг е автор или преводач на подобни статии, или само ги е редактирал и включил бележки за българската действителност към тях, той със сигурност има участие в тяхното публикуване. Стремежът му е да насочи вниманието към българската реалност без да укорява и да омаловажава съществуването на никое човешко същество[610].

Други рубрики, поредици и обособени научнопопулярни статии

Месечното евангелско периодическо списание „Зорница“ се появява във време, когато възрожденското учебно дело напредва значително и има голяма нужда от учебници на български език по природни науки, научни книги и помагала. С издаването на „Рибния буквар“ на д-р Петър Берон (1824) за първи път са публикувани „Физически сказания“ с кратки и занимателни описания на някои растения и животни в единия от дяловете

[607] Статията започва с разкриване на обичая с хвърлянето на бебета момиченца в р. Ганг и продължава с призив към българските майки, че те могат да направят нещо по въпроса – освен да се молят, да участват и в просвещението на тези майки, като дарят средства за разпространение на евангелието на техния език. Но в същото време авторът се обръща към самите българки християнки да внимават да не би и те да пренебрегват по някакъв начин своите рожби от женски пол.

[608] Вж. *Зорница*, г. V, 1869, бр. 5, с. 33; бр. 6, с. 46; бр. 7, с. 51, бр. 8, с. 63.

[609] **Grinberg, B.** Zornitsa, the American missionary periodical in Bulgaria (1863–1878). – *Meeting Western eyes: comparisons, receptions, translations*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 37.

[610] Вж. Индийка майка. – *Зорница*, г. V, 1869, бр. 6, с. 46. Става въпрос за примера с една добре облечена жена, която авторът оприличил на чужденка до момента, в който тя не се заканила на невръстното си дете, че ще го убие, ако не слуша.

му, както и част „За воздушните явления“ с практическа насоченост, които във всичките останали издания на неговия буквар – общо седем през Възраждането – непрекъснато се допълват от самия Берон, внасят се нови знания и нови факти, а някои повтарят и негови отделни издания. В предговора Берон акцентира върху новата теория на образованието с принципа за нагледност и коректност, като нравствените правила са положени в основата на обучението, а традицията на отъждествяването на знанието с науката започва от послеслова. Тези принципи следват „Славеноболгарское детоводство“ в своите 6 книги на Ем. Васкидович и Неофит Бозвели (1835), както и другите „енциклопедични буквари“ (това е израз на Хр. Максимов) до Освобождението. Все още педагогическите книги са едва няколко на брой[611], а учебници по педагогика се появяват чак след 1873 година. Но още в началото на 40-те години на XIX век Иван Богоров превежда „Математическа география“ (1842) и издава „Всеобща география на децата“ (1843), следват учебниците на Доброплодни, на Др. Манчов, Хр. Г. Данов и много други видни учители през Възраждането, както и немалкото издания на географии, истории, книги за земеделието, географски карти на Австралия, Африка, Америка, „Метеорологичен атлас“ с 11 карти, илюстриран от Н. Павлович и „Космобиографски аталас“ на Берон – всички те навлизат в образованието, възприемат се от новобългарското училище. Още първите учебници по география – „Общее землеописание“ на К. Фотинов от 1843, книги по физика, земеделие и т.н. са и богато илюстрирани.

Сп. „Зорница“ разпръсква светлина и чрез статии, написани на общодостъпен език, свързани с история, география, етнология, антропология, с научни теории и обяснения на природни закони и отговаря на тенденциите на българското образование, заложени още от д-р Петър Берон. Фокусирани върху образованието, още от първата годишнина в „Зорница“

611 Вж. **Максимов, Хр.** Хронологически книгопис на учебниците и педагогическите книги от времето на първия печатен учебник до последната руско-турска война (1824–1877). – *Училищен алманах* (София), год. I, 1900, с. 76–123.

си намират място рубриките: **„Мудри изречения“**[612] и **„Любопитни неща“** – с интересни факти за градове, природни забележителности, за особени случки и др.[613]. Особено важно е да се отбележи нещо характерно за списването на сп. „Зорница“ и то е свързано с уменията и компетентността на неговия главен редактор – това са **заглавията** на публикуваните статии, които дават облика на цялото издание. Всякакви идеи като – „Писма за майки“, рубриката „За майките“, „Слова за деца“, „Домашни рецепти“, а също и находчивото „Любопитни неща“ и много други – отразяват стремежа на редакторите да създават интерес и със заглавията, които първо привличат читателя, а и така да отговорят на нарасналите интереси на българските читатели. Съвсем не е случайно, че в привлекателната рубрика „Любопитни неща“ вече през 1866 г. са включени кратки бележки за имитацията на скъпи материали – като слонова кост напр., статиите „Еластиката, или джъгъл[614]“, „Синилото“ (бр. 1, с. 7); „Съразмерност между растителнийът и человеческийът живот“ (бр. 2, с. 15). **„Разни“** също е богата рубрика, включена във всеки брой от 1867 г., понякога и на повече от една страница, като към наименованието през следващата 1868 г., се добавя „предмети“ и то става „Разни предмети“. През 1869 г. продължават и „Любопитни неща“, и „Разни предмети“ със статии за природни феномени: „Виделото на слънцето“ (бр. 3, с. 23); „Естествений мост“[615] (бр. 4, с. 25); „Защо пада ябълка“ (бр. 4, с. 28) и за жи-

---

[612] Вж. Мудри изречения. – *Зорница*, г. I, бр. 2, с. 12, 15; бр. 5, с. 37; бр. 6, с. 48; бр. 7, с. 53, 56; бр. 8, с. 60; бр. 9, с. 72; бр. 10, с. 78; бр. 11, с. 84, 88. От г. II стават „Мудри мисли“ (вж. бр. 3, с. 24). Някои от тях са: „Другийът ако не е признателен вината е негова, но аз ако не давам, вината е моя“; „Додето намеря един благодарен, тряба да благодетелствувам на мнозина, които са неблагодарни“; „Милостиня към сиромасите тряба да е като масло, което тихо и без мълвание се прелива от един съд в друг“.

[613] Вж. Любопитни неща. – *Зорница*, г. I, бр. 1, с. 7; бр. 4, с. 30; бр. 5, с. 40; бр. 6, с. 48; бр. 8, с. 63; бр. 9, с. 70; бр. 10, с. 80; бр. 11, с. 88.

[614] Джъгъл – „Вещество от дърво, прилично на смоковница“, обяснено в самия текст. Джагал – *диал.* смолисто вещество, което прави дъвката помека (*Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София: БАН, 1974, с. 102).

[615] Скално образование във Вирджиния, Америка.

вотни „Гну или Бивоглав кон“ (бр. 10, с. 79); „Камилопардът[616]“ (бр. 5, с. 36–37) с илюстрации. От 1870 г. има изцяло нови рубрики **„Матиматически въпроси“**[617] и **„Домашни рецепти“**, свързани с практични съвети: „За да опитаме пулсът на кон“ (бр. 6, с. 48); „Пепел“ (бр. 7, с. 56); „Прости цярове“ (бр. 6, с. 48); „Противъ лоши миризми; противъ треска“ (бр. 2, с. 15) и др.

Постепенно се включват и налагат природонаучните статии – „Числото на недвижни звезди“[618]; „За мастилото“, за „Каменното масло“[619] и др. Първата публикация, придружена с **илюстрация**, е за „Пожар в Ню Йорк“ с информация за машината, дето „хвърля вода до върха на сданието“[620]. На илюстрациите в двете „Зорници“ – едни от първите български периодични илюстровани издания, посвещава своя статия графикът изкуствовед Васил Захариев още в началото на 30-те години на XX век:

> Освен многото статии за наука, хигиена, пътувания, описания на далечни страни и народи, за семейно възпитание, за ползата от „художествата“ и т.н. „Зорница“ ред години е давала на читателите си много илюстрации, често неразривно свързани с текста. Сюжетите им са най-разнообразни: Санбернардски кучета спасяват малко дете, чудновати риби, фантастични райски птици, американски индийци и т.н. Страниците на „Зорница“ са били широко отворен прозорец, през който читателите ù, затворени в границите на една азиатска империя, далеч от западната култура, са виждали непознат за тях нов свят.[621]

Като важна съставка на учебната литература, даваща нагледна представа за описваното с думи, илюстрациите в списанието подпомагат българския читател да придобие впечатления за предмети, обекти, явления и да запомни информацията. Дори нещо повече – те подкрепят тези тенденции

---

[616] Камилопард – жираф.

[617] Матиматически въпроси. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 3, с. 24; бр. 5, с. 39.

[618] Числото на недвижни звезди. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 9, с. 71.

[619] Каменното масло. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 12, с. 92. Статията е за нефта.

[620] Пожар в Ню Йорк. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 10, с. 79.

[621] **Захариев, В.** Илюстрациите на „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 4.

в новобългарското училище, а сп. „Зорница“ става изданието, което поддържа с научнопопулярни материали интересите на българския читател.

От 1866 г. **научнопопулярните** статии стават неизменна част от съдържанието на почти всеки брой: „Бързото движение на земята“, „Сипаница и вацина“ (бр. 1, с. 3, 7); „Работенето на тялото“ (бр. 3, с. 22); „Телескопът и микроскопът“, „Нови планети“ (бр. 7, с. 55, 56); „Кедърът“ (бр. 11, с. 88). Откриват се и цитати от медицински дневници – напр. в статията „Мозъкът на пияницата“ (бр. 1, с. 7). Отново се появява публикация с илюстрация и обяснение след нея, подходящо за деца – за устройството и движението на балона – „голям шар с окачений кош“ (бр. 1, с. 5); последвана от „Ренът, или лапонский Елен“ (бр. 2, с. 13), „Кола за железний път“ (бр. 12, с. 93), общо пет илюстрации за II-та годишнина. Изображението постепенно си пробива път в списанието, докато година по-късно присъства в почти всеки брой. През 1867 г. научнопопулярните статии също изобилстват: „Кометите“, „Чудни явления на природата“ (бр. 1, с. 6, 8); „За сърдцето и обикалянието на кръвта“ (бр. 9, с. 68, 91); „Пръстеновидно затъмение на слънцето през февр. 22 (6 марта) 1867 г.“ (бр. 2, с. 16). Продължава и включването на илюстрации за нагледност към такива статии: „Две фигурки върху затъмнението“, „Исландските извори“, „Везувий“; „Сърдцето“ и др., както и таблици като „Разни забележителни исчисления върху Слънчевата система“ (вкл. планети, разстояния, време на обикаляне около слънцето, вж. бр. 2, с. 15).

Публикуват се все повече текстове, които отварят хоризонтите към далечни и непознати светове: „Великата стена Китайска“[622], „Санскритский язик“[623], към редки животни – китът, саблянката (калъч балък)[624], свещенните маймуни, и към природни феномени: морските вихрушки, кристалите на

[622] Великата стена Китайска. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 11, с. 86.

[623] Санскритский язик. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 6, с. 45. Индийската тема е силно застъпена в тази годишнина. Най-вероятно е свързано с информацията от мисионерите, изпращани от Методистката епископална църква в Индия. Интересен факт е, че мисията в България се открива през 1857, а в Индия – през 1856 г.

[624] Саблянка – риба меч.

снега и др.; повечето придружени с илюстрации за нагледност. От 1870–71 г. илюстрации се включват във всеки брой: Ледовете в Северний Океан; водопадът Ниагара; Кондорът; Камилата; китоловството; Бразилските елмази и др. В седмата годишнина са включени освен познатите далечни страни „Нова година в Китай“ (бр. 3, с. 20), „Жителите на Нова Зеландия“ (бр. 8, с. 63), „Откритие в Северният Океан“ (бр. 1, с. 5) и библейски топоси: „Тивериадското езеро“ (бр. 7, с. 52); „Гората Ливан“ (бр. 12, с. 91). Географията е широко застъпена на страниците на сп. „Зорница“, а като цяло се радва на по-голяма популярност през Възраждането – има отпечатани над двадесет учебни помагала[625] до 1870 г., първото от които „Кратко политическо земеописание“ (част от „Детеводството“) на Неофит Бозвели (1835).

По времето, докато е главен редактор на сп. „Зорница“, А. Лонг отдава предимство на образователната литература във всички области – освен хуманитарните, включва и природни науки като биология, физика, химия. За разлика от географията обаче, до началото на 70-те години на XIX век няма учебници по химия (първият излиза в 1870 и е дисертация на Хр. Боляров по химия и фармация), а учебната литература по физика е ограничена като брой – Геровият „Извод от физиката“ (1849), Йоаким-Груевият „Опитна физика“ (1869), превод от френски, и един по-късен на Ив. Гюзелев (1874). Биологията е включена в „Кратка естествена история“ (1861), преведена от гръцки, „Естествена история“ (1869) на Д. Мутев, главен редактор на „Български книжици“, и „Естествена история за

[625] Самата дума учебник се оказва непозната почти до Освобождението, забелязва Аделина Странджева: „писмената езикова практика през Възраждането почти не работи (не познава) лексикалната единица учебник. Макар коренът на думата да е праславянски, а наставката *-ник* да е високофреквентна и в старо-, и в новобългарския език (требник, молитвеник, словник, писмовник...), понятието започва да се среща масово едва в последните десетилетия на XIX век, по всяка вероятност – под руско влияние. Затова не го срещаме нито в Геровия речник, нито в „Градиво“-то на Кузман Шапкарев. Вместо него в практиката битуват описателни изрази като „ръководство по...“, „училищни“, „школски“ книги“ (**Странджева, А.** Букварът и учебникът като „Първа понятия за детинска употреба“. – *Електронно списание LiterNet*, 09.11.2005. [онлайн]: https://liternet.bg/publish16/a_strandzheva/bukvaryt.htm [прегледан 22.10.2022])

домашни животни“ (1869) на Йоаким Груев, но всички имат повече или по-малко пропуски и недостатъци, немалко са преводни и с компилации – оказват се или твърде повърхностно, или строго научно написани, или имат нужда от добра езикова редакция[626]. А през 1869 г. е основавано Българското книжовно дружество в Браила, прераснало през 1911 година в Българска академия на науките, чийто орган става „Периодическо списание“ – първото българско научно списание. В него критикът Нешо Бончев споделя за изучаването на естествените (природните) науки, които са

> ... много пространни и не могат в малко време да се усвоят. В классична гимназия те захващат най-малко място и предават се до толкова, дето ученикът да разбира от тях что-годе. За това те се не изучават, а учителят беседува с учениците за различни по-главни фактове в естествознанието, прави някои опити, показва билки, треви и камъне, така и животни, устроението на човека и дава книги за четене. Естествените науки в классична гимназия, и классичните в реална се ввождат само за пълнота.[627]

„Пътешествие вътре вкъщи“

В контекста на програмата на сп. „Зорница“, което се стреми да предава ценни знания по достъпен и адекватен начин, а и на възрожденската учебна литература, появата на поредицата „Пътешествие вътре вкъщи“[628] е значеща. Тя започва от 1-ви брой непосредствено след програмната за 1870 година статия[629] за просвещението и образованието. А предвид интереса на д-р А. Лонг към естествознанието и назначението му само две години по-късно за професор по естествени науки в

---

626 **Стояновъ, М.** Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. – *Известия на Института по педагогия*, 1954, № 4, с. 88–90.

627 **Бончев, Н.** За училищата. – *Периодическо списание*, г. I, 1871, кн. IV, с. 40–41.

628 В оригинала е изписано „Пѫтешествіе вѫтрѣ въ кѫщи“, но тук се дава според актуалния правопис и слято изписване на „вкъщи“.

629 Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница*, г. VI, 1870; бр. 1; 3–4; бр. 2, 10–11; бр. 3, 17–18; бр. 4, 26–27 (А. Л.); бр. 5, 34–35, бр. 6, 42–43, бр. 7, 51–52; бр. 8, 62, бр. 9, 70–71.

Робърт колеж, не без основания Маньо Стоянов го определя за автор на „Пътешествието“ в своя Аналитичен репертоар на възрожденската книжнина – под № 8772[630]. Езикът е в синхрон със стила на другите публикации на Лонг и текстът е специално създаден и съобразен с българската аудитория, с широки познания на местните обичаи, бит и нрави.

Заглавието не предполага точно с какво ще се занимава поредицата, но още първата ѝ част го разкрива през играта на децата на „пътници“[631] и намесата на бащата с предложението за алтернативна, по-тиха и полезна, игра. „Аз ви предлагам едно пътешествие за откривание на нови неща... Нашето пътешествие както това, което сега правихте, става всякой час, без приготовения, без големи разноски и без опасност. Със всичко това аз ви ся обещавам, че ще намерим доста неща нови и любопитни за вас“[632]. С това цели да предизвиква интереса на децата, а Лонг дава добър пример как всеки родител може да бъде учител у дома и задава рамката на последващите статии. Така отвътре навън, тръгвайки от частното към общото, са разгледани няколко физични закона и тяхното практическо приложение. Неслучайно подзаглавието на поредицата е наречено „Отделение“[633], а частите му – първо и второ, по аналогия с класовете в училище.

След като темата е пътуване, явлението, с което започват статиите, логично е вятърът – „първата грижа на пътниците по море или по сухо“ и съответните видове: „ветрове“, „течения от вятър“ и „малки вихрушки“[634]. Заявено е, че ще се разгледат причините, „които докаруват на въздухът тези променения“ и следствията, „смущенията, що по някога ни на-

[630] **Стояновъ, М.** *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на български книги и периодични издания.* 1806–1878. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, с. 428.

[631] Играта на пътници се състои в това, че децата са подредили столовете „един подир друг и насядали бяха така в един ред. Тогаз всяко дете на редът си извиквало за къде искало да пътува, като споменували така най-знаменитите градове за които бяха чели“ (*Зорница*, г. VI, 1870, бр. 1, с. 3).

[632] Пътешествие вътре вкъщи – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 1, с. 3.

[633] Отделение – остар. клас в началното училище. *Речник на българския език*, БАН [онлайн]: https://ibl.bas.bg/rbe/lang [прегледан 22.10.2022].

[634] През 1870 г. излиза и преведеният от Йоаким Груев полски учебник „Въздушни явления“.

носят“. В началото бащата предлага пример в „най сегнийът час[635] за първите ни изпитвания“ и нужното за опита – „само малко памук или една съвсем малка и мегка перушина“, с което се представя нагледно как в студената соба[636] перата падат на земята. И веднага следва другият пример – при затопляне и съответното ѝ издигане към тавана. За тези примери Лонг търси подходящи сравнения, с което прави закона интересен за читателите – молекулите на въздуха са оприличени на навалица от хора, които се блъскат едни в други, а затопленият въздух – сравнен с гъба, която изплува над водата – познати и разбираеми за всеки. След това се насочва към по-голямото – „слънечните зари“. Само в един абзац е обяснена циркулацията на въздушните маси по прост и достъпен начин, въпреки въведените нови понятия и термини. „Тука имаме образ най съвършен на големите **атмосферически** (въздушни) стремления които владеят по повърхността на земята. Собата представя онази част от земята която е повече стоплена от слънцето, и студените страни на стаята и помръзналите прозорци представят **полярните части** на земята гдето има много лед“.

Непосредствено следва пример за приложение – как може да се ползват от този вятър у дома за забавление, а именно чрез направата на „малки машини“, „вятърници“, което веднага влиза в изпълнение – с ножици децата изрязват хартиена змия, която окачват за опашката с игла в горната част на стаята и наблюдават как се върти, когато се затопля. На читателите е предложено да пуснат въображението си в действие и да направят други фигури: пеперуди, коне, човеци. Не на последно място става дума и за идеалните условия и хипотезата, ако температурата е еднаква отвътре и отвън, което обаче „твърде на рядко ся случава“. В края на статията е поставено в скоби „Следва“, с което се създава очакване за продължението. Методологията, представена тук, включва не само представяне на голи факти, но и редица примери, сравнения, описание на опити, предлагане на хипотези, изводи

[635] Най-сегодният час в случая е на ранина.

[636] Соба – унг. стая за спане (*Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София: БАН, 1974, с. 468).

и приложения – отлична илюстрация за качествено предаване на нови знания.

Във втория брой за 1870 година, отново след уводната статия, е публикувано продължението на „Отделение първо“ за природните закони. Може да се открие зависимост между номерацията на страниците в списанието и типа статии, публикувани на различните страници. Поради това, че са поставени в началото, се вижда важността, която е придавал главният редактор на поредицата. В този брой първо се припомня предходната информация (отново добро методологическо решение) и се прави връзка със следващите факти. Отваря се нова страница и се надграждат знанията, добавят се географски понятия, топоними – като „островите Антили“, физични термини (наситен и пълен за въздуха, когато е приел толкова влага, колкото може да държи) и величини – температура, количество изпарение и др., отново обяснени по достъпен и интересен начин. Обръща се внимание на взаимовръзката между водното изпарение и температурата. „Въздухът в стаята ни има различни расположения, както имат и човеците. Топл става, и жедува да пие; ако и да не е много висока *температурата* на стаята, пак въздухът испива една малка вода без да го усещаме“[637]. Темата се развива от частното, „нашата стая“, която става образ на глобалното – „земното кълбо“ и се включва в картината за метеорологичното време – „със сушата и с влагата си, с мъглите, с дъждът и със снегът“. Частта от статията завършва с пример за влагата и опит да се намери най-подходящото сравнение. „Когато е по студено вън от колкото е вътре в стаята, джамовете са покрити с един вид роса (просто ся казва пот).“

Третият брой на годишнината започва вече на първа страница с последната част на „Отделение първо“ от „Пътешествието“, изпреварило останалите статии. За да представи информация за температурата, авторът използва мерителната единица *сантиград*[638] и прави препратка към публикацията

[637] Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 2, с. 10.

[638] Наименованието на градус по Целзий °C преди 1948 година „сантиграда“ (*degrees centigrade* на английски). Отчасти това наименование съвпада с ъгловата мерна единица сантиград (100 сантиграда = 1 град = 0,9 ъглови

„Кристали на снега“, сп. „Зорница“ (1868)

в сп. „Зорница“ от 4-та год. с нагледната илюстрация на видовете кристали на снега[639]. Но тук са представени повече подробности за образуването им, как се нарушават тяхната форма и структура с промяна на температурата. Авторът се опитва да активира и въображението на читателите да си представят различни картини на прозорците, оформени от ледени кристали.

В тази част от статиите за първи път става въпрос за *изключение* от общото правило – за заледяването на „долните джамове по напред от другите, освен като са по дебели или като има някоя друга случайна причина“. Отново са търсени познати образи или постепенно са разкрити нови – „гласиерите“, „сталактитите“, обяснени под линия[640], явлението *литофания*[641] при продължителен студ. В броя от 27 август 1876 на в. „Зорница“, с. 2–3 е поместена статия за „Гласиерите или ледени реки“, която наподобява писането на А. Лонг в списание

градуса), но най-вече като израз на признание към Андерс Целзий, мерната единица е прекръстена на градус Целзий на 9-та генерална конференция по мерки и теглилки през 1948 година.

639 Кристали на снега. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 3, с. 20.

640 Гласиери (глетчери или ледници) – „големите маси и грамади от лед, които се натрупват в долините на Алпите или други присноснежни планини, и постепенно слизват долу към долините“. „Сталактити е име дадено на каменните пръчки и стълпове които висят от таванът на някои пещери. Водата, която тече от горе в таквизи пещери, съдържава *вар* и други рудни вещества, а като капи от тези камъние тя оставя част от тези вещества и така след време тези камъние ся продължават на долу и растат също като ледовете (шушурки или помързалки) които висят от стрехата на къщата зимно време.“ (*Зорница*, г. VI, 1870, бр. 3, с. 18). При тези обяснения авторът тръгва от дома, минава през далечните реалии, за да се върне отново към къщата.

641 Литофания – „каменоявление, което ся вижда в многоцветните камъние. Виделината преминува само чрез по тънките ледове, и дето са те по дебели затъмняват, кои по много и кои по малко виделината“ (пак там).

„Зорница“, но тук се отличава с по-висок стил, повече подробности и примери – с имена на планини и на глетчери – Хималаи, Алпи, Кавказките и Пиренейските планини.

Разделът завършва с шеговитото: „Най сетне ледът, като ся стопи, тече в порои и като пада на долу на прагът на прозорецът, прави водопади и езера, от които ще истекат и реки, ако не прибързами с една гъба или кърпа да турим край на тези наши географически уподобения“, както ги нарича скромно авторът. С това изявява умението си да представя завладяващо явленията и процесите, каквото често липсва у някои учители, съвременници на д-р Лонг.

„Отделение второ“ на „Пътешествие вътре вкъщи“ започва в четвърти бр. на списанието със следната бележка: „Както искусни пътници испитовахми въздухът, и топлината, и ветрищата на мястото, през което пътуваме; а сега нека изпитаме животните“[642]. Неусетно за три броя дотук е завършило пътуването през споменатите явления, а запомнящите се примери оставят ярка следа в читателите. Пътуването в животинския свят тръгва от пример за малките, но не и малобройни представители на насекомите – мухите. Правят впечатление умалителните – едничка, главичка, използвани в текста, което говори за зачитането на всяко живо същество, допълнени от фразите „тази наша муха“, „от една добра фамилия”, „става ни гост“. След прочитането на такъв текст, всеки би се замислил, преди да посегне на муха, и би бил гостоприемен дори към тези малки създания.

В „Пътешествието“ е описан пътят на мухата – „излязла от градината, а от там ся произвождат най-добрите произведения“, след като майка ѝ „живяла в яхърът“[643] и като нямала друго по добро място, положила яйцата си в торището“. Интересно сравнение е представено между мухата, която снася 80 яйца за четвърт час, и кокошката – само 1 на ден, независимо „колко е прилежна“. Проследени са стадиите на развитие на насекомото – от ларва „жълтава, гладка и светла“,

642 Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 4, с. 26.

643 Яхър – гражд, конюшня, конюшница (**Павлев, М.** *Речник на думи турски и гръцки в язика българский*. Букурещ: в книгопечатнята И. Копайнигова, 1855, с. 62.)

като още при излизането от яйцето започва да се храни старателно, заедно със 79-те свои сестри, и „лежи мирна“. Тук се открива и сравнение с човека, на когото са нужни цели 20 години да достигне пълната си зрялост, а на ларвата – само 14 дни. Следващият стадий е „крисалида, сиреч от червей да стане муха“. Представени са и „хитрите“ врагове, които заплашват съществуването на малките ларви – „буболечката“ и „смъртоносната пчела“, която ги пробожда в корема, както и самото излюпване „най напред се подава главата с двете си големи очи, и едното и другото око е съставено от няколко стотини малки очи които са шестоъгълни – както дупките в меден сот[644]“, а крилцата са сравнени с тези на пеперуда.

В този брой още не е завършена публикацията за мухата, но в края се появява съобщението препоръка към млади и стари, подписано с инициалите А. Л., което потвърждава предположението, че именно Лонг е авторът на статиите. В него се изказва и съжаление, че „не сме по настояще снабдени с нуждните фигури за по ясното представяние и обяснявание на тойзи любопитен предмет, но уверени сме, че който чете тези описания от Пътешествието вътре вкъщи, ще му се подбуди силно желание да знае повече за чудесните дела на Всемудрийът Създател“, а родителите, които „искат и да залъгват, и да ползуват децата си, нека им купят един малък микроскоп, чрез който да испитват безбройните красоти, и чудесните устроения, които се намесват в природата“[645].

Темата за мухата завършва в пети брой на 1870 г. с „откривателното (ù) пътешествие“, започнало веднага след раждането, „за да открива и да ся научи нови неща чрез помощта не само на очите си но още и с осязателките си“ – обяснено под линия: „за тънките рогове на насекомите, антене ги викат Европейците, не знаем друга по способна дума Българска от осязателки, понеже чрез тях осязават, и търсят храната си“. Така авторът търси най-точното и близко в българския език наименование на отделните части в строежа на насекомото.

За мухата, а и за следващите разгледани животни са представени методологично стадиите им на развитие и съзрява-

[644] Сот – медна пита.
[645] Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница, г.* VI, 1870; бр. 4, с. 27.

не, статистически данни за размножителния период, основни характеристики на устройството на тялото, начините на хранене, навиците и привичките им с въвеждане на интересни сравнения и описания. В шести брой продължава темата за животните, но фокусът се пренасочва към „едно животно толкоз полезно в къщата, щото къща без котка рядко ся намерва“ и завършва чак в 8-ми бр. Отбелязан е важният факт, че „диви котки намерват ся още по горите тук там и в България“[646] – още едно доказателство, че текстът е писан специално, а не превеждан, за българския читател. Става въпрос и за видовете котки (изброени и описани са ангорската; китайската „с висящи уши, като на ръчка (ловечко куче) ушите“. С възхита от този животински вид са представени окраската и начинът ù на ловуване „с удивителна сила и бързост”, така че да предизвикат детското (и не само) любопитство[647]. Чрез тяхното послушание и мания за чистота се прави опит индиректно да се повлияе и на подрастващите. Котешките очи са предмет на най-дългия абзац, включително и любопитният факт, че китайските селяни по очите ù определяли часа.

По интригуващ начин са представени котешките боеве с огласяванията към тях – като концерти: „котаракът захваща с най долния глас като бассо и после всичкото събрание приглашава с разногласни пищения и мячания. Обикновено и ноктиете и зъбите участвуват в тези концерти, и няколко от музикантите ся връщат у тях си без едното ухо или краят на опашката им липсва или лъскавийът им мъх е много смачкан, но това не им забранява пак на другата вечер да ся съберат за повтаряние“.

Чрез доказаната неустойчивост на котките на студ и във високите планини авторът въвежда няколко понятия и обяснява *надморската височина* с нейната промяна, концентрацията на въздуха, както и влиянието ù върху живите организми. С това се припомня отделение първо и се показва, че всичко

[646] Днес дивата котка е включена в Червената книга като застрашен вид.
[647] Темата за лова Лонг обвързва и с постоянството на котката от малка да гони опашката си, топките на децата и др. – занятие, чрез което после трябва да се препитава, и насочва погледа към децата, които да се поучат от този урок и да гледат на игрите, които ще са им от полза – телесна и умствена.

в природата е взаимно свързано. Представена е накратко почитта на древните египтяни, полагали „балсамосани котки“ дори между мумиите, и на съвременниците им – с грижата им „с голяма нежност“ за болните котки в специални болници и прибежища за бездомни.

В брой осми, по средата на Отделение второ, започва частта за „животното, на което котката е естествения враг“ – плъха – с оборване на разпространеното мнение, че това е остаряла мишка, и завършва в следващия, 9 бр., с примера със земетресението в Южна Русия през 1727 г.[648], след което милиони плъхове се разпръсват по целия свят. В бележка под линия е пояснено как се преселват в многочислени чети, а „малките, които се раждат по пътят майките им земат от тях по две, та ги носят едното на гърба си и другото в устата си, а още ако има, оставят ги“[649]. Известни са и ожесточените битки за съществуване между отделни популации плъхове поради липса на храна.

За да не предизвика само негативни асоциации, Лонг описва и случаи, когато плъхът „показва по някога една привързеност към человека. Много любопитни раскази има за осамотените запрени в тъмница които са имали другарство с някой плъх. Има и примери за обичта на плъхът за родът си, както когато един кораб ся е запалил в пристанището и много плъхове избегнали от огъня, един излязъл, който държеше в уста една пръчка, с която водяше един стар и сляп плъх, който без това благодеяние би останал без помощ да загине в огънът“ (бр. 8, с. 71). Тези примери препращат към художествените текстове в списание „Зорница“ – кратки разкази, притчи, приказки. Засегнати са и актуалните проблеми с избиването на милиони плъхове във Франция за кожата им и в Китай – за прехрана. Тамошните продавачи на месо са сравнени с „тукашните джигерджии[650]“, но авторът бърза да добави: „не ся надяваме на малките ни читатели да им се поревне да кусят от таквизи

[648] През 1727 г. има земетресение в гр. Киренск, а в този период стават и още две силни земетресения.

[649] Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 8, с. 70.

[650] От джигер – нар. (тур.-перс.) – дроб (*Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.* Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София: БАН, 1974, с. 104). Продавачи на карантия.

кебапи“ (пак там). Интересните аналогии и истории показват, че има полза от всяко живо същество на земята и всеки може да прояви емпатия.

По този начин завършва не само статията, а и цялата поредица. Накрая липсва обичайното „Следува“, но и указание за край на „Пътешествието“. Въпреки това има някаква завършеност в проследяването на трите представители на животинския свят след трите явления. Познати на всички и намиращи се във всеки дом, чрез тях се стига до най-отдалечените места на света и така читателите се приобщават към останалите народи. От малкото и индивидуалното се коментират видовете, разпространени по цял свят.

На базата на своя богат опит главният редактор на сп. „Зорница“, д-р Албърт Лонг, осъществява модерно за времето си образователно усилие и успява да предаде на юношите, а и на техните родители, научен материал за живата и неживата природа. Публикуваната и подписана от него препоръка – реклама на статиите в 4-ти брой (1870) със съвет към родителите да купят малък микроскоп, чрез който децата да разкрият красотата и уникалността на природата, както и идеите за практическо приложение в края на някои от статиите, са свидетелство за започналото модернизиране на образованието и пример за методологически издържани и интересно поднесени факти. Достъпният начин, по който са представени научните истини, природните закони и явления, спомага за нарастване на популярността на списанието и създава нетърпеливо очакване за следващите броеве.

Художествена литература

Към средата на XIX в. и до края на възрожденския период основното финансиране е чрез спомоществователство и печатните издания нямат подсигурени средства занапред, но освен съобщенията за набиране на средства за самата „Зорница“, в нея са публикувани и известия и препоръки за новоизлезли книги с цел тяхното популяризиране. Наред с рекламираните в „Зорница“ учебни книги, на които се отдава по-голяма

важност, се открива и съобщението за излизането на цялостния превод на „Пътешественикът“ – „чисто подвързана и има петнаесет хубави картинки“, подходяща за всички читатели[651]. Първите няколко глави в превод на Джон-Бъниановия роман намират преди това своето място на страниците на същото списание „Зорница“[652], каквато е обичайната за времето практика – по-големи *белетристични форми* да излизат на части в периодиката. Преводът е извършен от Албърт Лонг, добросъвестно и коректно към оригинала[653]. А това, че в препоръките за нови книги се включва и художествена творба, показва, че и белетристиката е полезна за изграждане на морални и нравствени добродетели и може да се използва като възпитателно средство.

Не само части от по-големи произведения присъстват в съдържанието на списанието още от първата му годишнина като романа „Пътешественикът от тойзи свят до онзи“, но и кратки разкази: „Благодарност“[654]; „Дервишинът и камилата“[655]; „Дукът и свещеникът му“[656]. „Колибарката немцойка“[657]. Последният представя бедна немкиня, намерила забравена торба с пари в нейната колиба от преминаващи гости, която закътала за цели 7 г., за да ги върне на човека, когато ги потърси. В края е споделена лична история от автора или преводача на този разказ за пътуването му предходната година между Казанлък и Сливен, като замръкнал в с. Епизахарско под Балкана и забравил една кесия. Но честната стопанка я предала на кираджията, който я изпратил от своя страна у дома му. По това време д-р Ригс редактира списанието, така че той би могъл да е един от предполагаемите автори на историята.

---

651 Нови книги. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 4, с. 32.

652 Пътешественикът от тойзи свят до онзи. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 9, с. 63–65; бр. 10, с. 73–74; бр. 11, с. 81–83.

653 Сравнение между текста, публикуван в списанието и в отделна книга, както и по-пълно разглеждане на творбата, вж. I. „Пътешественикът“.

654 Благодарност. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 1, с. 6.

655 Дервишинът и камилата. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 7, с. 53.

656 Дукът и свещеникът му. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 3, с. 23.

657 Колибарката немцойка. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 6, с. 35–36.

През първите годишнини в сп. „Зорница“ са публикувани и притчовите разкази: „Хитрата циганка“[658], „Буллякът който списа книга“[659]; анекдот за писателя философ Томас Пейн[660], „Стъкларят Персиянин“[661] и др. А Владимир Филипов определя като „нравоучителни произведения“[662] адресираните до младите читатели разкази „Загубено дете“[663], „Малоумното момче“[664], „Награда за честността“[665]. Те се отличават с една сюжетна линия, един основен, най-често положителен герой, от действията на когото е изведена поука или препоръка към читателите.

При отсъствието на Албърт Лонг от Цариград продължават да излизат художествени текстове – през 1867 г. са отпечатани няколко поучителни разказа: „Прегладнелийът пътник“ (бр. 4, с. 31); „От цар хамалин“ (бр. 6, с. 44); „Премеждие върху едно отроче“ (бр. 7, с. 55–56), както и няколко „Арабски пословици“ (бр. 4, с. 28–29), каквито превежда Ил. Ригс. През 1867–69 г. в редакцията на списанието работи П. Мусевич, който също е превеждал статии и художествени творби от английски, но и от арменски език.

През 1868 г. , освен статията с илюстрация на Библейския дом в Ню Йорк, са включени анотации на „Славянский и болгарский Новий Завет“, за издаването на който Лонг е командирован в Ню Йорк, и на още няколко книги – „които за красотата и чистотата на печатянието и на подвързията, както и във важността на съдържанията им, надминуват всяка друга книга която до сега сме виждали на Българский язик“[666]. Същата година се открива и биографичен откъс за първия преведен през

---

658 Хитрата циганка. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 12, с. 94.

659 Буллякът който списа книга. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 8, с. 63.

660 Вж. *Зорница*, г. I, 1865, бр. 3, с. 24.

661 Стъкларят Персиянин. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 6, с. 46.

662 **Филипов, Вл.** *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането.* София, 2004, с. 83.

663 Загубено дете. – *Зорница*, г. I, 1864, бр. 8.

664 Малоумното момче. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 2.

665 Награда за честността. – *Зорница*, г. V, 1869, бр. 8.

666 Освен антотацията е включено и подробно описание на съдържанието на новоотпечатания Нов завет и начина на печатане: „от електротипически (галванопластни) плочета“.

Възраждането американски автор Бенджамин Франклин[667]. Не отсъстват и кратки разкази: „Дечко воденичарят“[668], „Змията в бурянът“[669] и др., каквито продължават да се публикуват и през следващата 1869 г.: „Малкийът Григорчо и ябълката“ (бр. 3, с. 22); „Неленивий индианец“ (бр. 10, с. 74); „Признателната маймуна“ (бр. 10, с. 76), редом с баснята „Двете делви“ (бр. 9, с. 72).

Художествените текстове за последните години, в които д-р Лонг е главен редактор на „Зорница“, стават все по-обемни: „Благоразумният кадия“[670]; „Тигрът, дервишинът и лисицата“ (Индийска приказка)[671] „Старецът и магарето му“[672]; „Подземието“[673], като това е само първата част от недовършена публикация. Появяват се и кратки исторически разкази за „Есхил и Аристин“[674], за „Петр Великий“[675], за Дж. Вашингтон[676]. Изборът да се представят исторически личности чрез художествени текстове е добро решение в процеса на образование на подрастващите. В редактираното от него списание А. Лонг не използва много примери от съвременната американска и световна история; по-късно това ще се осъществи във в. „Зорница“, където се обособяват страници за политически новини и личности и присъстват предимно статии, свързани със съвременността. Някои критици, без да отчитат тогавашната цензура, настоятелно питат защо в списанието липсват текстове по въпросите на робството, Гражданската война, реформаторското движение. От друга страна, твърдят, че то не било цензурирано, както и че в. „Зорница“ бива спрян от фашистката власт през 1940 г.[677], което не от-

667 Венеамин Франклин. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 3, с. 23.
668 Дечко воденичарят. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 2, с. 10.
669 Змията в бурянът. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 12, с. 94.
670 Благоразумният кадия. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 6, с. 44.
671 Тигрът, дервишинът и лисицата (Индийска приказка). – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 10, с. 77.
672 Старецът и магарето му. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 11, с. 87–88.
673 Подземието. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 6, с. 46–47.
674 Есхил и Аристин. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 2, с. 14.
675 Петр Великий. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 6, с. 46.
676 Малкийът Вашингтон. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 4, с. 29.
677 Grinberg, B. L. с., p. 52, 59. Тук Гринберг, която е от еврейски произход, се предоверява на П. Шопов и повтаря неговото твърдение за спирането

говаря на фактите – те сочат точно обратното: през 1938 г. цар Борис III удостоява с поздравителна телеграма редакцията на вестника по случай 58-годишната ползотворна дейност, редакционният съвет получава диплом от Министерския съвет, а вестникът всъщност е спрян през 1948 г. от комунистическата власт, като четирима от редакторите стават жертва на новия режим и преминават през концлагери и затвори[678].

Присъствието на *поезия* в сп. „Зорница“ се установява като традиция още от първия брой от 1864 г. на последната 8-ма страница. Повечето от публикуваните стихове стават евангелски химни, включени по-късно в сборниците с духовни песни (1866, 1872, 1878, 1893 г.). Д-р Лонг и д-р И. Ригс съвместно превеждат и пишат такива химни, съставят сборници, като Ригс също така нотира някои от песните[679]. Но и български автори публикуват свои стихове в списанието – Ив. А. Тонджоров има три („Любезний спас“, „Съдний ден“, „Младостта“), а Д. Х. Иванов – една възхвала на дара на просвещението „Учи ся български народе“ (1870).

Някои от другите поетични творби, представени в списанието, носят следните заглавия: „Благодатний глас“, „Подражание на 100-ий псалом“, „Свещ на прозорецът“ (мотивът за свещта на прозореца се появява неколкократно през Възраждането, но за първи път в стихотворен вариант); „Величие Божие“, „Елате сега“. От бр. 8 на 1868 г. за първи път се публикуват няколко песни с ноти като „Истинний просветител“, „Песен за Възкресение Христово“. През 1869 г. се обнародват две молитви: „Молитва за доволство“, „Молитва Създателю“, а през 1870 г. „Молитва към спасителя“. Последната редакторска година Лонг обнародва „Въскресение“, „Иисусовий мир“, „Тебе ще видя“, „Спасителю мой“ и др.

на вестника от фашисткото правителство. Вж. **Шопов, П.** Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 164.

678 **Куличев, Хр.** *Вестители на истината*. София, 2012, с. 55–56; 105. **Цаков, Н.** *Силата на слабия: това не е роман*. София, 2015.

679 Вж. I. Стихове и химни.

Освен че публикува художествени текстове – поезия и проза, сп. „Зорница“ държи да информира за тях и за другите важни издадени книги чрез съобщения и обявления, които да вдъхновяват и бъдещи спомоществователи.

Разни известия

Към редакторските статии могат да се причислят и Разните известия – вид разбори, помествани в края на повечето годишнини. Те обикновено съдържат известия към читателите **за спомоществования**, с кратка бележка за изтеклата година – напр. „Няма какво да кажем освен да похвалим доброто чувство на читателите и да благодарим на всички изобщо Българе за добрийът прием на списанието ни, с което ни насърдчат и за напред да бъдем на услугите им. А за идущите това има да кажем, че ще ся стараем до колкото ни е възможно да улучшим Зорницата с надежда, че ще съдействува за *нравственото възпитание* на народа, което е *единствената* цел на списанието ни“ (подч. мое – М. П.). Това известие в последния бр. 12 за г. II (1866) вероятно е написано от д-р И. Риг, поел временно функциите на главен редактор, тъй като се разминава със заявеното от Лонг в няколко от уводните статии, че целта на „Зорница“ *не е само нравствено възпитание*, а и *просвещение*.

В друга година, когато д-р Лонг се е завърнал към редовните си ангажименти в Цариград, преди пълното съдържание и издателското каре на последния за 1868 г. брой е поместено краткото обръщение „Към спомоществователите ни“:

> През тази година дванадесет пъти сме дохождали у вас като гост за приятелский разговор; децата ви ся се събирали наоколо, и с любопитство и с ревност са слушали расказванията ни. Надяваме ся да не са слушали нищо в тези разговори за което ви, като чадолюбиви родители и наставници, щяхте да кажете, дано не бяха го чули. Съвестно сме ся трудили такъвзи разговор всякога да имаме, щото да бъде *ползователен и на всякой член* от домочадието. Надяваме ся визитите ни да не са ви станали

утегчителни; дай Боже, и занапред да следуват приятелските ни свиждания и наслади телните ни разговори.[680]

Първият брой на списанието за 1870 г. завършва с подобно обръщение „Към спомоществователите на Зорницата“: „С искренни поздравления и сърдечни желания за честита нова година на всички онези млади и стари, които чрез преминалата година са чели зорниците, поченваме за още една година да последуваме тези наши приятелски разговори. Според някои причини, които от нас не зависеха, повсемесечното издаване на зорницата чрез преминалата година не стана с желаемата редовност и понякога броевете много са закъснявали. Направихме за тази година някои нови наредби, според които ся надяваме съвсем да ся махне тази причина за негодуване. Умоляваме почтените си Настоятели да ни известят с време за числото на спомоществователите“[681].

В тази връзка Дж. Кларк в своя статия, публикувана в „Мишънъри хералд“ през 1870 г., дава пример, че в мисионерското училище във Филипополис е основано Библейско дружество от самите ученици, което е събрало почти 1000 долара в злато за отпечатване на библии на разни езици и тяхното разпространение, както и за „Зорница“[682]. Това е свидетелство, че, въпреки трудните времена за българския народ, когато е насочван към реални нужди и идеи за спомоществователство, може да погледне отвъд своите ограничения и да се свърже с други по-нуждаещи се народи, както и да субсидира печатното дело.

От 1970 г. в сп. „Зорница“ се публикуват и разширени **отчети** в последния брой на годината. В „Отчет за годината“ се припомнят статиите от първите месеци на годишнината и се задават въпроси за реакцията към предизвикателството за просвещението на ближния, което списанието е отправило към всеки читател. Ако отговорът на читателя е отрицателен, редакторът загрижено го напътства да не губи време,

[680] Към спомоществователите ни. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 12, с. 95.
[681] Към спомоществователите на Зорницата. – *Зорница*, г. VI, 1870, бр. 1, с. 8.
[682] *Американски пътеписи за България през XIX век*. Съст. **Ф. Шашко**. София: Планета-3, 2001, с. 80–81.

а да се стресне от „тойзи смъртоносний сън“, в който е заспал, и да обърне поглед към другите: „Тогава ще бъдеш по добър гражданин, по ревностен за народът си, по добър съсед, по добър баща, по добър син, по добър съпруг, и във всичките отношения и обязаности на обществен, граждански и семейний живот“[683]. Тези три аспекта на живота – обществен, граждански и семеен, които се влияят положително от просвещението, са от голяма важност за сп. „Зорница“, като са засегнати в различни текстове с идеята да представят добър пример за следване.

В края на 1 бр. от 1871 г. е поместено и Извествие, че се започва седмата годишнина на списанието с благодарност към „почтените граждани Българи, които, или писмено, или устно са ни насърдчили в това дело, и са показвали оценяването си на нравственното и умственното влияние на листът ни“. А „Свършъкът на годината 1871“ също предлага отчет – изповед, този път за седемте години, в които излиза това „периодическо списание“, както го нарича Лонг:

> Чрез течението на тези седем години на месецът еднаж Зорницата е посещавала като благоприятен гост домочадията на приетелите си в България. В приятелските разговори, които е имала тя с бащите, с майките, и с децата, в тези посещения тя ся е старала да подбужда читателите си към истинно Богопочитание и искренно вярвание в Господа Иисуса Христа, като основание на всяка истинска мудрост. Като е носяла на челото си име *Евангелско*, тя ся е трудила да не пропусне поучения не съобразни с духът на онова преславно благовестие, което е закон и правило за животът на всякой истинский Християнин. Като е поучавала истиннолюбието, гледала е да говори всякога истината. Не е прикривала убежденията си, но в същото време не е и предприемала да влязва в полемическото поле и да пълни стълповете си с разискувания и с препирания, а старяла ся е така да управя разговорите си щото да съдържават те само таквизи поучения и съветувания щото всякой благоразумен и чадолюбив баща, какви и да са частните негови мнения върх цер-

[683] Отчет за годината. – *Зорница, г.* VII, 1871, бр. 12, с. 94–95.

ковните догми и предания, ако е Християнин, с усердие да удобрява такивзи съвети и да ги препоръчва на своите чада.[684]

Освен духовните поучения, главният редактор изтъква и приноса на „Зорница“ в „съобщаването на всякакви други полезни понятия, а особенно между онзи клас от народът, който според обстоятелствата е лишен от средства за по обширно познание на разни науки“. Доколко е успяла – той оставя на всеки безпристрастен и родолюбив българин да „съди сам за себе си“. Накрая благодари на всички, изказали писмено и устно оценката си за неговите трудове в полза на Българската книжнина, и им пожелава честита нова година. За да направи такъв обширен и откровен анализ на изтеклите години, Лонг явно е предполагал, че ще се стигне до прекъсване на издаването на сп. „Зорница“ или поне временно спиране, поради предстоящите ангажименти към Робърт колеж.

Съвсем в края на всяка годишнина, започваща от 1864–65 г. до 1871 г., докогато А. Лонг е работил като главен редактор, е помествано **пълното съдържание** на всички статии от 12-те броя, подредени по азбучен ред – често срещана практика и в други периодични издания от периода. В първите 1–2 броя на повечето от годишнините се откриват съобщения, доказващи позицията и ролята на главния редактор: „Писмата и спомоществованията да ся отправят до Г-на А. Л. Лонга, Редактора, у Джамлъ-хан в Ц-д“[685]. А в издателското каре в края на всеки брой е указано и в коя печатница се издава – на А. Минасов у Везир-Хан, Цариград, къде се намира за продаване – в Книгопродавницата до Балтаджи-Хан. Следва информация за абонамента на Зорница – „5 гроша за в Цариград и 10 – за на вън с поща“[686]. Оказва се, че добрият прием се дължи не само на голямото разпространение чрез широката мрежа от пътуващи книжари на Библейските общества и наличието ѝ в градовете с протестантски станции, вкл. в Дановата книжарница в Пловдив, но и на ниската цена на списанието – достъпна

[684] Свършъкът на годината 1871. – *Зорница*, г. VII, 1871, бр. 12, с. 95.
[685] Вж. *Зорница*, г. II, 1866; г. V, 1869; г. VI, 1871; г. VII, 1871.
[686] Само за първата годишнина цената на абонамента извън столицата е 12 гроша.

за всички, каквато е целта на мисионерските дружества. За сравнение другите вестници и списания, издавани в Цариград, струват по 3–4 сребърни мерджидиета (или около 20 пъти по-скъпо)[687]. Предлагат се дори допълнителни безплатни екземпляри от „Зорница“ за всеки училищен абонамент.

По такъв пълноценен начин Албърт Лонг изпълнява задълженията си като главен редактор на списание „Зорница“ в продължение на седем години. В писмо до Е. Кисимова от 12 март 1872 г. той споделя: „С голяма жалост принуден съм да кажа, че не мога да следувам издаването на Зор. тази година. До толкоз съм претоварен с друга работа, и особно като дадох слово вече да вляза в Колегията като Професор, че не ще бъде възможно да следувам да издавам Зор. Ако би догодина да си наредя работата ще почена пак“[688]. В писмото също изказва лична благодарност за оценката на труда му. А в. „Читалище“ пише за спирането на „Зорницата“, „която са издава в продължение на седем години, и в която са нахождат много избрани и добри за прочит неща“[689].

С приключването на ангажимента на д-р Лонг към списанието през 1872 г. завършва един основополагащ етап от образователната мисия на американския духовник. Решението да напусне издателството и заедно с това позицията суперинтендант на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква в България е продиктувано от нуждата да откликне на поканата от Робърт колеж и да се посвети изцяло на новото поприще – професор по природни науки. Това е главната причина през 1872–1873 списанието да спре да излиза, а д-р Лонг не успява да се върне към редактирането му, както се надява. Той предава разрешителното за издаване на Т. Байнгтън, но едва през 1874 г. списанието е възобновено с главен редактор Джоузеф Грийн. Тогава то се насочва изцяло към детс-

---

687 Вж. **Рийвз-Елингтън, Б.** Списание „Зорница” и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: **К. Даскалова** (ред.). *История на книгата – начин на живот.* Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София, 2002, с. 164.

688 БИА–НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5739. Писмо на А. Лонг до Ев. Кисимова, Цариград, март 12, 1872 (фонд Евгения Кисимова).

689 Нашата книжнина. – *Читалище*. Г. IV, кн. 5, 1 март 1874 г. Цит. по *Атлас на българската литература. 1740–1877.* Пловдив: Жанет-45, 2012, с. 279.

Началната страница на декемврийския брой на сп. „Зорница“ от 1874 г. повтаря октомврийския брой от същата година на гръцкото списание „Αγγελιοφόρος“.

ката аудитория, намалява обема си и се състои от 4 страници по-голям формат, като годишната им бройка съответно става 48. Първият брой от новото течение за 1874 г. не съдържа новогодишно послание[690]; започва направо със статия за райските птици, а на с. 3 е поместено „Поканване към читателите ни“, с което се съобщава за новия вид и формат на списанието, с повече картинки, които да допринесат за обяснението на много предмети; както и за намерението да направят полезен за всички лист с обръщение към спомоществователите.

Д-р Грийн по същото време редактира арменския „Предвестник“ (1872–1884), издаван с турски и гръцки букви. Затова и обликът им – както заглавката[691], така и оформлението, подредбата и съдържанието на статиите са идентични, като българското изостава с около 2 месеца със статиите и илюстрациите на титулната страница от гръцкия вариант на списанието, което означава, че става преводно. По този начин

[690] Първият брой за 1875 г. съдържа кратък текст за Новата година; „Зима по северните страни“.

[691] Заглавката е „нова, която е в съвсем различна стилистика. Избраният шрифт е контурен, с украсни елементи и плътна сянка зад буквите. Под него е разположена хоризонтална илюстрация от винетен тип, в центъра на която се вижда дете, което чете заобиколено от растения, птици и животни“ (З. Петрова-Проданова – лична кореспонденция).

обаче сп. „Зорница“ губи предишния си облик и насоченост специално към българската аудитория.

Важно е да се отбележи, че списанието не става вестник, а продължава да следва модела на списание, а през 1896 се слива с в. „Детоводител“ и започва да се печата в Самоков (1896–1901)[692], като се нарича „Зорница – Детоводител“ и следва номерацията на годишнините (1896 е г. XXX и т.н.). А за големи от 1875 г. започва да излиза различно издание със същото име – седмичният в. „Зорница“, от най-дълголетните за българската периодика, въпреки няколкото си принудителни спирания. В него д-р Лонг също участва с някои статии, които остават обект на друго изследване.

Рецепция на сп. „Зорница“

С излизането на сп. „Зорница“ има свидетелства за неговото приемане и търсене. Още първите оценки за списанието задават положителния тон: „Малкото месечно издание „Зорница“, издавано от д-р Албърт Лонг, се радва на неочаквано топъл прием и обещава да бъде много полезно. Горещо е препоръчвано от българските народни вестници. Циркулацията на трактатите и книгите среща известна опозиция, но са засвидетелствани и добри резултати. Събуждането на българите за образование може да се види и в умножаването на училищата“[693]; „Малкото месечно, религиозно и светско, списание, издавано от г-н Лонг, бе добре прието от хората и високо оценено от българския национален вестник“[694].

---

[692] Главен редактор тогава става д-р Кингсбъри. Някои от рубриките биват продължени и включват статии за библейски герои, художествени текстове – кратки разкази основно с български реалии („Двете бури“), приказки, легенди, научнопопулярни статии за животни, растения, географски обекти, далечни реалии („Голям индийски храм“). Илюстрациите съпътстват всеки брой, дори се срещат по повече от една.

[693] *54-th Annual report of American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: Riverside press, Cambridge 1864, p. 71.

[694] *55-th Annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston. Riverside press, Cambridge 1865, p. 73.

За влиянията на сп. „Зорница“ и по-късно на вестника може да се съди от множеството позитивни отзиви (отрицателните са рядкост и съдържат фактологически неточности) не само от страна на американските мисионери, но и от българска страна. Редица видни личности си спомнят за срещите си със списание и вестник „Зорница“[695]. Още в първата година от съществуването на списанието Л. Каравелов се изказва ласкаво за качеството на езика – „Езикът на „Зорница“ е подобър и по-прост, отколкото на останалите български списания и вестници, с изключение на „Гайда““[696]. Самият Петко Славейков пише за Зорниците (Цариградската и Браилската): „Едната съставя твърде полезно, а другата твърде приятно чтение и ний не остава освен да желаеме следуването на издаването им“[697]. Стоян Михайловски също оценява езика на в. „Зорница“: „В Цариград се издават сега два Български вестника, – единия от чужденци, Англичани (*Зорница*), а другия от наши българи (*Новини*). *Зорница* се отличава с ясния си слог, по чистия си язик, по съвършенната си грамотност; напротив, *Новини* не са друго освен една сбирка от синтактически нелепости, варваризми, безсмислици, безграмотни фрази“[698]. За широкото им разпространение пише Ал. Теодоров-Балан: „Много бяха разпространени поради своята евтиния и разнообразно поучно съдържание месечната „Зорница“ (1865, Цариград) и седмичната „Зорница“ (1876, Цариград) на Американското евангелско дружество“[699].

---

695 Някои от тях също не разграничават вестника от списанието.

696 **Калго, Л.** [Каравелов, Л.] Из Болгарии. – *Московские ведомости*, г. CIX, № 107, бр. 107, 15 май 1864, с. 3.

697 Българските вестници. – *Гайда*, г. II бр. 6, 23.08.1864. Цит. по: *Атлас на българската литература. 1740–1877.* Пловдив: Жанет-45, 2012, с. 279.

698 **Михайловски, Ст.** Сатири. – *Мисъл*, г. III, окт. 1893, кн. 4, с. 432–433. Михайловски в бележка под линия дава и редица примери от в. „Новини“ – „тази подигравка с язикоучението“, а накрая отбелязва нуждата от „Словар и История“, написани от българи, а за езика с болка констатира: „Какъв народ сме, – и какъв язик тряба да говори, – с тия въпроси се занимават чужденците“.

699 **Теодоров-Балан, А.** *Българска литература*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896. Цит. по: *Атлас на българската литература. 1740–1877.* Пловдив: Жанет-45, 2012, с. 279.

За разлика от тях критикът Нешо Бончев представя съвсем противоположен отзив на сестра си, която съветва редовно какво да чете: „Други вестници като „Зорници“ и светкавици, аз ги зная, ама не чинат, тия са за малките деца бабинидеветини“[700] (Москва, 19 юни 1872). Възможно е той да вижда в протестантското списание (по това време вестник още не излиза), някаква заплаха и да се стреми да омаловажи постигнатото в него, въпреки че самото списание също се противопоставя на суеверията. По начало Н. Бончев е твърде критичен и към преводната, и към оригиналната литература, която нарича „чернокнижно гяволско хороигрище“, визирайки творби като „Робинзон“, „Две приказки за славните жени“, „Три приказки за децата“, „Поучителни речи“, „Христоитии“, „Изгубени Станки“, „Християнски зерцала“, „Нравствени повести“ и др.[701]

Специалистът езиковед и диалектолог Стефан Младенов обаче признава участието на протестантите в българската книжнина и оценява приноса на американските мисионери за развитието на българския език, включително на списание и вестник „Зорница“, допринесли за обогатяване на речевия фонд и езиковата култура на читателите:

> Знае се например, че още в 60-те години на миналия век един от първите протестантски мисионери в България, д-р Алберт Лонг, който бил изучил добре източно-българския говор в Шумен и Търново, е работил заедно с Петко Р. Славейков и с учителя Христодул Костович над новобългарския превод на Библията, издаден после от протестантското, по цял свят известно, Британско и иностранно библейско дружество. А преводът на Библията е оказал и оказва силно влияние върху литературния език у всички народи на земното кълбо. Освен това представителите на протестанството в България са успели да създадат и цяла своя литература от книги, вестници и списания, начело на която с пълно право трябва да се постави най-старият от сега излизащите български вестници – „Зорница“[702]. [...] Още в

[700] **Бончев, Н.** *Съчинения.* София: Български писател, 1983, с. 296.
[701] **Бончев, Н.** Класичните европейски писатели на български език и ползата от съчиненията им. – *Периодическо списание*, №7-8, 1873, 3–13.
[702] **Младенов, Ст.** „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 8.

първите години на своето излизане „Зорница“ е била посрещната добре, та и езикът ще да се е харесал на читателите, които повече несъзнателно, па и донякъде и съзнателно, ще да са ***усвоявали от „Зорница“ и думи, и обрати на речта, и стилни похвати.*** Смело може да се каже, че „Зорница“ е ***допринесла доста за образованието и самообразованието*** на не малко българи и българки, а в понятието образование влиза, разбира се, и езикова култура, владение на речевото богатство и разнообразие. Всякак ревностните читатели на „Зорница“, дори такива, които не са имали възможност да получат по-високо образование, се отличават с доста богат запас знания, и с речник, не дотам сиромашки.[703] (подч. мое – М. П.)

Най-ценното признание за езика на месечната и седмичната „Зорница“, на което обръща внимание Ст. Младенов, се оказва, че идва от един от големите радетели за чист български език – Иван Богоров, който намира много повече примери за „чужда реч“ в криволиченията на в. „Марица“, отколкото в светлината на „Зорница“, и от това „излиза на яве, че „людски учени“, т.е. американските протестантски мисионери, пишат по-чисто български, отколкото самите български учени“[704].

На страниците на в. „Зорница“ са запазени някои спомени за първите срещи на различни читатели със списанието и вестника:

Трябва да съм измежду най-старите читатели в България на „Зорница“, тъй като, доколкото си спомням, започнах да я чета още като юноша през 1869 г. […]. Помня много добре как всички мои познати в Шумен чакаха с нетърпение пристигането на „Зорница“, за да научават новините по целия свят, защото тя даваше най-точни сведения по общоевропейската политика, а от друга страна, предлагаше на читателите си ценни духовни и поучителни статии, които жадно се четяха от всички българи.[705]

[703] Пак там.
[704] Пак там.
[705] **Саблев, Ж.** „Момче, звездата дойде ли?“. – *Зорница*, Г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 11. През 1867 г. „Зорница“ още излиза само като списание, а след 1875 вече и като вестник, в който са публикувани политически новини, за които говори Саблев.

Георги Кулишев – виден български политик и журналист – споделя:

> С радостно вълнение си спомням и сега още за дните, когато като ученик в Солунската гимназия, връщайки се през ваканцията в моя роден град, прелиствах жадно старите колекции на в. „Зорница“, грижливо подвързани и съхранявани като светиня в училищната библиотека. Те бяха за мен и за мнозина като мен не само едно интересно четиво, но и един богат извор на патриотическо въодушевление.[706]

В своите мемоари Атанас Илиев също разказва за нетърпението, с което е очаквал „Зорница“ в Стара Загора като момче[707]. За А. Анчев „в детските ми години по-големият ми брат, тогава учител, донасяше в. „Зорница“ и ме подканяше да чета [...] и когато четях, мислено я сравнявах с витлеемската звезда. [...] Подобно [на нея] след петстотингодишно робство на България и българския народ се появи в. „Зорница“ и със своите лъчесъживителни печатни слова съгряваше душата и посочваше пътя към истината, братството и равенството“[708]. Той нарича „Зорница“ „балканска звезда“ и „учебник, и прочетена книга, и всичко, благодарение на което тя осветли душата ми и озари разума“[709]. „Изобщо в. „Зорница“ свободно се носеше в ръцете на учениците и будеше в нас съзнание към наука, църква, училище и народ“[710].

Иван Пеев-Плачков, редактор на в. „Мир“, където понякога възпроизвежда статии от „Зорница“, споделя, че е започнал да я чете преди Освобождението в класното училище в Копривщица, след като баща му я пращал от Цариград. Той си спомня как я е чел на всеослушание пред роднини и съседи, които, от своя страна, я запомнят и разказват след това на

---

[706] **Кулишев, Г.** „Зорница“ и македонското дело. – *Зорница*, Г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 8. По-вероятно има предвид списанието, поради факта, че се съхранява в училищната библиотека.

[707] **Илиев, А.** *Спомени*. София: БАН, 1926.

[708] **Анчев, А.** Аз залязвам, тя грее. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 11.

[709] Пак там.

[710] **Спространов, Е.** В Охрид се запознах със „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 11.

техни познати и приятели[711]. Когато Пеев-Плачков става учител в Пловдивската гимназия, признава: „при липса тогава на читанка и христоматия за долните класове, аз въведох, да ни служи в клас по обучението, вместо христоматия едно годишно течение от месечна „Зорница“, която се пишеше по-популярно, и съдържаше статии само из науката, живота и историята с хубави илюстрации и без политика“[712].

И други видни личности и общественици признават историческата роля на списание и вестник „Зорница“. Османистът Тодоров-Хиндалов я нарича „жив паметник на цяла епоха, богата не само с възторг и подвиг, но и със скръб и печал“[713]. Той изследва ролята на двамата основатели на списанието и приема д-р Ригс не само като баща на „Зорница“, но и на целия български печат. Той се осланя на статиите на Лео Вийнер и Ив. Шишманов за сп. „Любословие“, списвано по модел на гръцкото „Апотики офелимон гносеон“ (Съкровище от полезни знания, което е издавано от американските мисионери). Представя и още факти за И. Ригс, който „отпечатва и разпространява български книги още през 1837 г., ускорявайки по този начин нашето духовно възраждане и освобождение“[714].

Поетът философ Еманоил Попдимитров подчертава „невидимото, безшумно, но силно влияние, което „Зорница“ е упражнявала за нравственото оформяне и етичната просвета на българския народ. Духът на истинското християнство се е излъчвал от него и е проникнал в практическия живот и във всекидневните отношения на българина“[715]. За Ст. Омарчев-

[711] **Пеев-Плачков, Ив.** Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница, г.* LI, 1931, бр. 12–13, с. 4. Той допълва: „Пристигнеше ли „Зорница“ у дома, майка ми, ако и да беше грамотна, караше мене да чета вестника на висок глас и всички слушаха. Понякога на тия четения присъствуваха и роднини и съседи. Всяка статия се слушаше с особен интерес и всяка новина се запомняше и разправяше по-после на познати и приятели като нещо твърде интересно“.

[712] **Пеев-Плачков, Ив.** Цит. съч. Това със сигурност се отнася за списание „Зорница“.

[713] **Тодоров-Хиндалов, В.** „Зорница“ и нейните основатели Ригс и Лонг. – *Зорница, г.* LI, 1931, бр. 12–13, с. 2.

[714] Пак там.

[715] Вж. *Зорница. Юбилеен брой. г.* LI, 1931, бр. 12–13, с. 1.

ски[716] тя е „благ утешител и добър съветник“, а за писателя Стилиян Чилингиров – „*културна необходимост*“, след като изданието „може безпрепятствено да проникне във всички кътчета на българската земя, дето с щедра ръка започна да сее знания и просвета“[717]. Бащата на историографа Симеон Радев, който е редовен абонат на „Зорница“, я признава за неговата „гимназия и неговият университет“, „отлично списвана“ и представяна[718].

За вестник „Зорница“ се появява кратка характеристика и в книгата на патриарх Кирил, който отбелязва нейните заслуги и не пести похвали относно съдържанието и езика ѝ[719]. Стоян Райчевски оценява като историк силното влияние на „Зорница“ и американските мисионери за запознаването с републиканските идеи, а „идеята за „чиста и свята република“ се внушава от информацията, която се получава за американския период по това време. Тази информация е много широко прокарана и разпространена на страниците на в. „Зорница“. Борбата за свобода, гражданската война, голямата идея на американския народ за свобода и борбата против робството българите приемат като пример за себе си“[720]. Райчевски обръща внимание и на ролята на американските мисионери за създаването на български културно-просветни институти, за помощта, която оказват при създаването на Търновската конституция „в осъвременяването на някои първоначално предложени текстове като разделянето на властите“, както и за оформянето на гражданско общество[721]. Списание „Зорница“ не само дава съвети на майки, деца, полезни знания, образование върху

---

[716] Стоян Омарчевски (1885–1941) – завършва философия в Софийския университет през 1912 година и право през 1917 година, става политик от Българския земеделски народен съюз (БЗНС) и министър на просвещението (1920–1923).

[717] Вж. *Зорница. Юбилеен брой.* г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 1.

[718] **Радев, С.** *Ранни спомени*. София: Български писател, 1969, с. 48–49.

[719] **Кирил**, патриарх български. *Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879–1895)*. София: Синодално издателство, 1968, с. 31–35.

[720] **Райчевски, С.** Поздрав. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75.

[721] Пак там.

природонаучни факти и явления, но възпитава, предлага духовна и морална просвета, изгражда личности.

Тези отзиви обобщават приносите на списание и по-късно на вестник „Зорница“ за езика, образованието, културата. А отговорът относно обвиненията на някои критици, че в изданието липсват актуални обществено-политически статии, се съдържа в предварително заявеното в програмната статия, отпечатана в първи брой на първата годишнина, което списание „Зорница“ следва неотклонно. Прави впечатление обаче, че в основата на критичните отзиви стои предубедеността срещу протестантите[722]. От публикациите в „Зорница“ проличава, че главният редактор д-р Лонг познава много добре българската среда и подхожда с внимание и грижа към всеки читател на списанието, а в коментари, бележки, анализи се търсят примери, паралели, аналогии, които да се съотнесат с българската действителност, и е ясно заявен стремежът то да носи „истинска полза за Българския народ“.

Богато илюстрирана и с разнообразно тематично съдържание – не само морални уроци, а проблемни статии за мястото на религията в обществото, за връзката между религията и морала в частния живот и в живота на общността, както и широк кръг от образователни и културни въпроси с познавателно значение – месечната „Зорница“ видимо се откроява сред излизащите предимно графично строги издания. Несъмнено и визуалната привлекателност на изданието допринася за дълголетието му. Появата на „Зорница“ в началото на периодиката за български младежи, както и постоянната ѝ

[722] На фона на положителната рецепция от хора от различни слоеве на обществото и професии – писатели, учени, енциклопедисти, духовници от всякакви вероизповедания – съществено се отличават наблюденията на Илия Конев. Той не отчита както мненията на повечето изследователи, които разглеждат съдържанието и рецепцията на списанието, не отчита и мненията на самите възрожденски книжовници, които, като съвременници на изданието, следят и оценяват неговото значение – Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Ст. Михайловски, Е. Кисимова и др. Възможно е той да е следвал предзададен модел на отношение към мисионерското дело и конкретно към изданието с твърдението, че „с първите си книжки списанието се оказва откъснато от същностните въпроси на българската действителност“. (**Конев, И**. *Америка в духовното пространство на Българското възраждане*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 50)

продукция в продължение на близо 37 години, заслужават особено внимание, включително и във връзка с ранната история на българското детско издателство. Но приносът на д-р Албърт Лонг за развитие на списанието и налагането му като стандарт за качествен език и издържани статии е значителен, той предава изградения висок критерий за издание на следващите редактори, но и подготвя вече израсналите младежи за предстоящото седмично излизане на в. „Зорница“ с включване на по-сериозни теми и политически страници. За американските мисионери двете „Зорници“ се оказват най-ефективните форми за общуване с българите и тясно свързани с образователната дейност. Те вдъхновяват започването на седем методистки периодични издания, списвани от българи, две от които още в края на XIX век – „Християнски свидетел“ (1885–1888) и „Християнски свят“ (1892–1934), както и на четиринадесет на Съборните (конгрегационални) църкви, сред които „Домашен приятел“, „Въздържател“, „Фара на живота“ и др.

От списването на образователното списание „Зорница“ д-р Албърт Лонг директно преминава към преподавателска дейност в Робърт колеж, където продължава да просвещава и образова, вече на по-високо ниво – като професор, ръководител на департамента по природни науки.

II.
ОБРАЗОВАТЕЛНА ДЕЙНОСТ

„Náviget, haéc summá (e)st“[1]
Енеида, IV, 237

Израснал с любов към ученето, Албърт Лонг още на 12-годишна възраст вероятно е прочел тези стихове от Вергилиевата „Енеида“ в оригинал. Постепенно усвоява и други класически езици – старогръцки, старобългарски, еврейски, чете и клинописните таблици на асирийците[2]. Също така владее и няколко „живи“ езика – френски, немски, български, руски, турски – и неговите приближени с усмивка твърдят, че той говорел почти толкова езици, колкото апостолите на Петдесетница[3]. На 16-годишна възраст постъпва в колежа Алегени в Мийдвил, Пенсилвания[4], и го завършва през 1852 г. с магистърска степен по изкуствата[5]. Непосредствено след това започва работа като учител и се издига до поста главен

[1] От лат. – *Нека отплава, това повелявам!* Сентенция със значение да се развива призванието, да върви напред. Цит. по **Вергилий** Марон, Публий. *Енеида*. прев. от лат. Г. Батаклиев. София: Кръг, 2019, с. 90.

[2] Вж. Албърт Лимерик Лонг. – *Летопис на българското книжовно дружество в София*, т. II. София, 1902, с. 98.

[3] Петдесетница – слизането на Св. Дух върху апостолите на 50-ия ден след Възкресението е приемано за начало на християнската църква. „И те всички се изпълниха със Святия Дух и почнаха да говорят на други езици, според както Духът им даваше способност да говорят“ (Деяния 2: 4).

[4] Allegheny College Catalogue (1848–1852); Students and Their Studies (1850, 1851, 1852).

[5] Защитилите магистърска степен по изкуствата обикновено са изучавали предмети в областта на хуманитарните и социалните науки (история, литература, езици, лингвистика, публична администрация, политически науки, право и дипломация); въпреки това, различните университети имат различни правилници и могат също да предложат степента за области, които включват природни науки и математика, какъвто е случаят с колежа Алегени. Степента „магистър по изкуствата“ води началото си от лиценза за преподаване на Парижкия университет, предназначен да произвежда „магистри“, които са дипломирани учители по своите предмети. Тема на дипломната работа на А. Лонг е „Духовно благородство“ (МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 3).

учител в Грийн Академи, Кармайкълс, Пенсилвания. Само след две години обаче решава да последва примера на баща си и да се посвети на духовна работа, поради което постъпва в Методистката Теологическа семинария в Конкорд[6], Ню Хампшир (1855–1857), по-късно станала част от Бостънския университет[7]. Придобил високо образование, Албърт Лонг никога не забравя първото си призвание и е готов да се включи с всичко по силите си за подпомагане на просвещението.

Разглеждайки мисионерската дейност на Балканите, Уилям Хол обръща внимание на факта „че и издаването на литература, и училищата са проводници на благовестието, наред с посочените по-горе страни на мисионерската работа, и че публикуването на материали и проповядването са също толкова образователни средства, колкото воденето на училищата. Трите аспекта на мисионерската дейност се припокриват и сливат един с друг“[8]. Тъй като една от основните цели на протестантството е изграждане на грамотни последователи, в тази част от изследването ще бъдат разгледани опитите за откриване на мисионерски училища към Методистката епископална църква на територията на Османската империя през XIX век – първо в Шумен и Тулча, а впоследствие в новоосвободена България – в Ловеч и Свищов, както и съдействието на д-р Лонг за изпращане на български ученици в Английския протестантски колеж на о. Малта и американския Робърт колеж в Константинопол. Особено внимание в главата е обърнато на собствената му работа в Робърт колеж, която изисква цялото му време и посвещение, поради което се

[6] Името на А. Л. Лонг се открива през 1857 г. като свещеник на Конкордската масонска ложа „Тринити чаптър“. *Proceedings of the Grand Royal Arch Chapter of New Hampshire.* Vol. II. Manchester, 1896, p. 7.

[7] *Ninth Annual Catalogue of the Methodist General Biblical Institute.* Boston: G. Rand & A. Cornill, 1855. *Annual Report of the School of Theology of Boston University for the year 1871–72 with A Sketch of the Origin and History of the Institution.* Cambridge: Riverside Press, 1872.

[8] **Хол, У.** *Пуритани на Балканите. Мисията на Американския съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008, с. 24–25. Понятието *благовестие* Хол използва в смисъл на проповядване, провеждане на богослужения, учредяване и наглеждане на църкви, неделни училища и регионални сдружения, посещения, мисионерски обиколки и др.

налага да прекъсне издаването на сп. „Зорница“. Като преподавател – професор по природни науки и ръководител на същата катедра, се разкрива грижата му към учениците и учебното дело, а като директор на Колежа по време на дългите отсъствия на титуляря Дж. Уошбърн – и отговорността към колегите и ръководството на учебното заведение. В последната глава от раздела са разгледани и няколко текста на А. Л. Лонг, свързани с негови лекции и проучвания в различни области на науката – история, геология, археология, които отразяват богатата му обща култура и са написани с мисълта за една вече по-образована четяща аудитория.

Първа глава
БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА И ОБРАЗОВАНИЕ НА БЪЛГАРИ В ЧУЖБИНА

В годините, когато Албърт Лонг пребивава в Шумен (1857–1859), в града се организират тържества по случай 11 май от учителите Добри Войников, Никола Бацаров и Анастас Блюдаров[9], които срещат известна опозиция от Преславския митрополит Вениамин[10]. С него има сблъсък и самият Албърт Лонг – запитан как е решил да напусне цивилизована Америка и да дойде в такава дива страна като България, мисионерът отговаря: „Духовно слепият не вижда и не може да разбере чистите мотиви на духовно просветеният човек“[11]. Но опозиция срещу протестантите се надига по-късно и от някои от учителите, изправили се срещу митрополита. В своето „Животоописание“ Н. Бацаров разкрива как мисионерите „дохождаха често в училището и се разговаряхме с тях като с учени хора европейци за различни предмети, от които ние българите, като нововъзраждаеми, имахме голяма нужда, та бяхме се сприятелили с тях“[12]. Този първоначален интерес води и до любопитството на учителите към различното богослужение само с „няколко песни и славословия църковни и с проповедание на евангелието Христово“[13]. За Бацаров това е ново учение и той решава да научи повече за техните догми и да се сближи с Претиман, от последвалите разговори с когото твърди, че е разбрал целите на протестантите – „да накарат

[9] Анастас Блюдаров (1830–1862) – роден в Шумен, ученик на Сава Доброплодни, по-късно учителства в града (1858–1862).
[10] Вж. I. Лингвист и преводач, бел. 10.
[11] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 10.
[12] **Бацаров, Н.** *Животоописанието ми*. София: Издателство на ОФ, 1896, с. 83.
[13] Пак там.

българите да протестират против патриарха, както те протестирали едно време против папата и се отделили от него, тъй и българите да направят по техний пример и ги последват. А те (протестантите) ще да защитават българите пред турското правителство и ще си добием свое духовенство“[14]. Учителят се усъмнява протестантите да могат да постигнат някакъв успех, като ходят по селата и помагат с медицинските си познания, затова предприема да разкрие на селяните „тяхното вредително намерение“. Когато обаче разбира за идеята им да отворят мисионерско училище в града, сам признава: „съчиних една проповед против тяхната, в която изложих всичкото тяхно намерение[15], с което те са преплували страшний и пространний океан и дошли чак от другий свят и се въртят около нас българите не за друго, а само да ни смущават религиозно“[16]. Така Бацаров не само убеждава съгражданите си да не изпращат децата в тяхното училище, а стига до крайното становище: „Тука аз съм предполагал, че ако имахме духовен пастир владика, протестантите са щели да се изтребят от помежду ни по-скоро...“[17]

Във връзка с мисионерските опити да се открие девическо училище в Шумен се намират отзиви в няколко документа в архивите на руското вицеконсулство във Варна – кореспонденцията на вицеконсула Ал. Олхин. „Протестантският мисионер Лонг преди известно време е взел решение да учреди девическо училище в нашия град [Шумен], обещавайки да доведе за сметка на своето общество учителки от Малта или Смирна. Вече търсят да купят място за това учреждение. За достигането на посочената цел той много пъти е приканвал

[14] Пак там, с. 84.

[15] За съдържанието на това слово вж. **Бонева, В.** Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения*. Варна: LiterNet, 2007. [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [прегледан 08.09.2022]. Н. Бацаров и Д. Войников държат речи в двете шуменски църкви против протестантските мисионери.

[16] **Бацаров, Н.** Цит. съч., с. 85. Бацаров има предвид събитието от 02.03.1862 г., организирано от мисионерите, на което Претиман държи сказка за тяхната мисия и желанието да отворят девическо училище, записките от която той успява да вземе от мисионера.

[17] Пак там, с. 134.

тукашното общество да му представи молба подписи за това предприятие. Но и досега никой не се е съгласил“[18] – това е част от писмо до руския вицеконсул. В коментар към същото писмо от самия вицеконсул се казва, че протестантският учител Претиман е трета година в града и няма постоянни слушатели поради сказките срещу мисионерите, но в църквите, поради недостиг на свещеници „често богослужението се ограничава в четенето от учителя на часословите и някоя молитва, служба, която по форма е напълно еднаква с протестантската. Разбира се, всичко това не е протестантство, но има неговия характер. Методистите още нямат искрени привърженици, но всичко се прави точно по тяхното желание“[19]. Коментарът завършва с припомняне на факта, че протестантството не започва с желанието за отделяне от църквата, а с протест срещу злоупотребите на нейните служители и предупреждение да не се допуска да се случи същото с българите.

В други консулски документи (от декември 1862 и април 1863) се посочва, че Претиман посещавал училището във Варна, където говорел за идеите за откриване на училище в Шумен и за проблемите от страна на местните първенци, с които се сблъскват мисионерите[20]. По настояване на вицеконсула се пращат писма до шуменските чорбаджии, сред които и Матю Рачев, за да вземат мерки срещу отварянето на училище в града им, както и срещу „грозящата опасност“ от изпращане на български ученици от Шумен и Котел в протестантското училище в Малта[21]. Все пак масираната атака от страна на руския вицеконсул и шуменските чорбаджии успява да осуети опита за откриване на мисионерско училище в града, както и да откаже някои от решилите да пратят синовете си в Малта по препоръка на Албърт Лонг, дори да върне двама от вече заминалите ученици. В замяна им се предлага обучение в местна гимназия на издръжка от общината или в Русия[22]. Надигна-

[18] **Мирчев, М.** За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, 159–165, с. 160. Из писмо до консула от 4.10.1862.
[19] Пак там.
[20] Пак там, с. 161.
[21] Пак там, с. 162.
[22] Пак там, с. 124.

лата се опозиция обединява и някои учители и обществени от града против образователните усилия на мисионерите. В спомените си от това време Илия Блъсков твърди, че Претиман „забеляза голямото ламтене на младите към ученето, поиска да се възползува от тоя удобен случай и устрои вечерно училище с нарочно здание, с всичките му принадлежности за възрастни ученици. На 2-и март 1862 година вечерта при доста събрана любопитна публика, предварително поканена от Бретмана, помещението на вечерното училище се освети по протестантски. Ученици имаше предварително подписани до 40 възрастни момци“[23]. М. Стоянов повтаря тази информация и добавя причината за провала на инициативата – сериозният отпор от страна на Бацаров и Войников[24].

Докато Лонг пребивава в България, Методистката мисия отваря училище през 1860 г. в **Тулча,** където е командирован Флокен. Самият Лонг, въпреки че няма пряко участие, пътува неколкократно и наглежда работата в мисионерската станция в града, включително новооткритото училище, насочено основно към руски и немски преселници. То бързо набира ученици, като за изградения му авторитет може да се съди от факта, че управителят на града изпраща в него своя син, както и поради големия брой ученици – за няколко години достига 218 момчета и 40 момичета[25]. Българите в това мисионерско училище са минимален брой. В анонимна критическа статия за мисионерите и техните образователни институции все пак е признато, че „Няма ни един от помежду прозелитите, който да не знае да чете и да пише. Щом се присоедини някой при тях, той, макар и в гората да е пораснал, подир 3–4 месяци ще го видиш че чете и пише“[26].

---

[23] **Блъсков, И.** Протестантските мисионери. – *Спомени*. София: Отечествен фронт, 1976, с. 142.

[24] **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*, 1964, с. 60.

[25] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodiss Episcopal Church*, 1880, p. 303.

[26] Протестантските мисионери в България. – *Век*, г. II, бр. 17, 26 апр. 1875, с. 4. Статията е пълна с неточности, като се започне още от началото – дописникът отнася годината на идването на първите мисионери към 1859 г., годините на пребиваване на Лонг и Претиман в Шумен също са не-

Това, което забелязват повечето мисионери като обща черта на по-интелигентните българи, е, че „боготворят образованието“, въпреки че „не проявяват никакъв интерес към „духовните ценности“ и че „очевидно имат намерение да получат от нас възможно най-много светско и възможно най-малко религиозно обучение“[27]. По тази причина Маньо Стоянов заявява, че това е културен, а не религиозен успех[28], а Т. Несторова обръща внимание на списъците с конкретни искания на изтъкнати цариградски българи, сред които откриване на девическо училище в Пловдив, т.е. протестантите са възприемани повече като образоващи дейци[29], а не като духовни учители. Именно Пловдив е градът, където е открито от Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ) през октомври 1860 г. първото протестантско училище за български младежи, а през септември 1863 г. – и в Стара Загора за девойки[30], за ръководството на което пристигат и първите жени мисионерки – Мери Рейнолдс и Фани Майснер. По финансови причини мъжкото училище в Пловдив се ограничава само до подготовката на проповедници, а през 1871 и двете – Американският колежански и теологически институт и Девическият интернат – се прехвърлят в Самоков,

---

точни, има и обвинения, че „чуждите пропаганди се трудят да се ползуват за себе“ и са опасни за духовния живот на народа.

[27] Писма на Т. Байнгтън до д-р Андерсън от 1861 и 1863 г., цит. по **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 51.

[28] **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*, 1964, с. 63.

[29] Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън от 1861, цит. по **Несторова, Т.** Цит. съч., с. 52.

[30] 1863 е годината, която цитират повечето изследователи на периода. Ваня Донева разглежда съобщенията за плановете за откриване на мисионерско училище и стига до заключението, че то вероятно е открито преди 1863 г. Вж. **Донева, В.** Протестантската пропаганда и българската общност в Стара Загора (50-те – 70-те години на XIX век). – В: *Сборник доклади от VIII Национална научна конференция – Полски Тръмбеш (От регионалното към националното. Просветното дело и музеите).* Велико Търново: Абагар, 2016, с. 37–54. В статията „Мисията в Европейска Турция“ в органа на Американския съвет е посочена 1860 година за откриване на девическо училище в Ески Загра, същата като годината на откриване на училище за момчета във Филипопол. Mission to European Turkey. – *The Missionary Herald.* Vol. 66, Dec. 1870, p. 389.

превърнат в главен център на мисионерите от Американския съвет. А А. Монфорд – друга жена мисионер – отваря и ръководи частно американско девическо училище в Пловдив (1876–1899).

В своите спомени Атанас Илиев свидетелства за качеството на преподаване в едно от протестантските училища: „При липса на по-добре наредено девическо училище, в това на мисионера изпращаха женската си челяд най-видните семейства от града ни“, дори признава, че се е възползвал от уроците по анатомия, физиология и хигиена, които преподава Т. Байнгтън в Стара Загора[31]. За доброто образование в това мисионерско училище говори и фактът, че то е привлякло ученички от околните градове, дори от Русе и Свищов[32]. Дж. Кларк обобщава постигнатото от двете училища на Американския съвет, когато се връща от свое посещение в Америка през 1872 г., и може да открои разликата: „от всяко от мисионерските училища във Филипополис и Ески Загра – мъжкото и девическото – са излезли по 80 ученици, много от които с влияние в разпространението на християнската истина“, а за ситуацията в България добавя „българският език се използва в почти всички църкви и училища и те разполагат с печатни учебници – някои от тях дело на мисионерите – по почти всички предмети от долните и горните класове“[33].

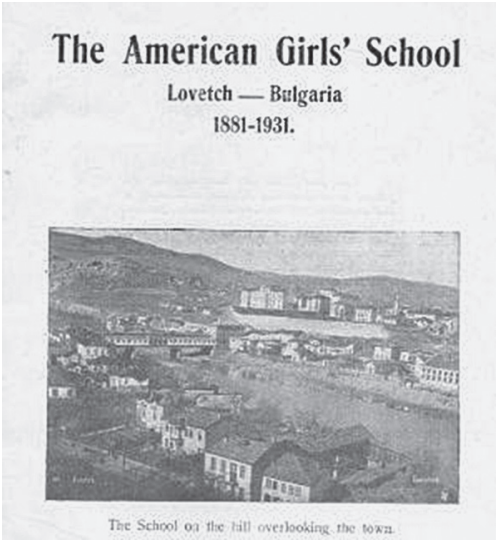
След Освобождението Методистката епископална църква отваря училище за момичета в Троян (1880), след което го премества в Ловеч (1881)[34], където закупува недвижим имот с добро разположение. А Д. Топалски обобщава: „През следва-

[31] **Илиев, А.** *Спомени.* София: БАН, 1926, с. 33, 58.

[32] **Славов, Х. Г.** *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век.* Стара Загора: Koma, 2008, с. 94.

[33] **Clarke, J.** European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364. Вж. и **Златков, П.** България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от *The Missionary Herald*). Прев. Б. Попиванов. – *Разум*. г. I, бр. 3, 2003, с. 146–177.

[34] **Лалев, Ив., С. Лалева.** *Американският девически колеж в Ловеч.* В. Търново: Вимал, 2001. *За духа в Американския девически колеж в Ловеч: исторически данни и спомени на възпитанички на колежа*. Съст. Р**. Рачева.** София: [Рекламна къща АЯ], 2010.

Титулна страница на юбилейно издание на Американския девически колеж в Ловеч. *Fiftieth Anniversary Year Book*, 1931.

щите години развитието на училището не е стремително, но е стабилно. Учебното заведение се радва на солидна репутация и наред с общообразователните предмети предлага и преподаване на основните принципи на християнската вяра и живот. Някои от ученичките посещават местната църква и тя нараства главно благодарение на доброто влияние на училището сред местната общественост“[35].

Другото методистко образователно заведение отваря врати в Свищов (1882) – книжовно богословско училище, което първоначално започва в Търново, но Мисията закупува в Свищов голяма турска къща и решава да го премести през 1882 г.: „То действа като смесено богословско и общообразователно училище и страда от липсата на ясна цел. Съществуващите противоречия между изискванията за богословско и светско образование довеждат до това, че през 1894 г. училището е преобразувано в богословска семинария и е преместено в Русчук. Това изправя църквата в Свищов почти пред затваряне“[36]. По това време д-р Лонг вече не е суперинтендант и освен посещенията му по лична инициатива, няма ангажимент към мисионерското дружество, въпреки това подкрепя и защитава

[35] Вж. **Топалски, Д.** *Развитие на методистката мисия в България до 1947 г.* II част. [онлайн]: https://methodist.bg/spell/razvitie-na-metodistkta-misiya-v-balgariya-do-1947-g-vtora-chast/ [прегледан 22.10.2022].
[36] Пак там.

преподавателите от недобронамерени действия срещу тях и училището[37].

Системата, на която залагат протестантските мисионерски училища, е основана на Бел-Ланкастърския метод (самият метод е въведен от протестанти[38]), в който по-напредналите ученици, под надзора на учителя, предават усвоените от тях знания на другите[39]. Според разбиранията на американските мисионери липсва опозицията „между религиозното и светското, между традиционното и модерното, между наука и вяра. […] Според широко приеманата презумпция науката, която изследва естествените закони, е в съвършена хармония с християнската религия, която изявява нравствените закони“[40] – тъй като Реформацията спомага за разцвета на науката и богословието, които не са противопоставени, а вървят ръка за ръка. Затова в протестантските училища се отдава голямо значение на природните науки – физика, химия, астрономия, физиология – и на модерни дидактически средства, които се използват за първи път в българска среда, т.е. модернизацията не изключва религията и вярата: „Самата идея за развитие, за успех, за усвояване на света, е осъществима само в протестантска перспектива. [...] Затова и създават училище, което наричат „Научно-богословско“[41].

---

[37] Вж. III. Гражданска позиция.

[38] Д-р Андрю Бел (Andrew Bell) (1753–1832) – англикански свещеник, управител на сиропиталище за деца на загинали войници в Мадрас, Индия; Джоузеф Ланкастър (Joseph Lancaster) (1778–1838) – учител в Лондон (и другаде), квакер, получил благословията на кралското семейство за неговата образователна дейност.

[39] Вж. **Шопов, В.** Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 83. Преди това методът е въведен от о. Неофит Рилски през 1835 г. в Габровското училище. Вж. **Wiener, L.** America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840–1859). – *Modern Language Notes.* Vol. 13. 2 Feb., 1898, pp. 33–41.

[40] **Петров, М.** Образователни институции на протестантската общност в България в контекста на модерната епоха. – *Класически и модерни измерения на религиозното откровение*. Сб. с материали от конференция „Библия и класическа древност. Религия и контекст“. София: АРУКО, 2009, с. 211.

[41] Пак там, с. 212–213. Става въпрос за създаденото по-късно Научно-богословско училище в Самоков. Въвеждането на професионално образо-

За влиянието, което оказват мисионерите върху техните възпитаници, Н. Геров пише до Славянския благотворителен комитет в Москва, като първо определя какво значи името протестант за българите – „безверник, безбожник, [човек], непритежаващ нищо свято“, но допълва, че те „не само че не искат да ги откъснат от православието, напротив, в своите молитви мисионерите се молят за благосъстоянието на православните българи, за успеха на тяхното просвещение, за благополучното решаване на българския църковен въпрос, за освобождението им от чуждото верско и иноплеменно иго“[42].

Въпреки първоначалните реакции против мисионерските училища, те постепенно утвърждават своето място в българското културно пространство и след известни преобразувания, модифициране на програмите, преместване на базите и др., след Първата световна война се стига до откриването на престижния Американския колеж в София (1926), обединил и реорганизирал училищата за обучение на момичета и момчета от Самоков.

Друга мисионерска практика е да се намират и подпомагат добри ученици за обучение в чужбина, за каквато има данни още преди пристигането на А. Лонг и У. Претиман – в писмо на Ив. Селимински до Васил Априлов от 1842 г. се вижда, че „американските мисионери взели 4 момчета от Битоля, за да ги пратят да учат в Бостон“[43]. Мисионерско училище първоначално има в Пера, Цариград (открито през 1834 г.), но за там липсват сведения да са пращани българи. Едно от учебните заведения, където се приемат момчета от Ориента на половин цена или безплатно – със спомоществователство, е английският протестантски колеж на о. Малта[44]. В него със

вание също е заслуга на протестантите – земеделските училища в Русе и Садово, Земеделско-индустриалното училище в Солун.

[42] Цит. по **Митев, Пл.** Американските мисионери, евангелието и българите. – В: Илчев, Ив., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 75.

[43] Пак там, с. 67. Предполага се, че колежът не е бил в Бостън, тъй като по това време не приемали чужденци.

[44] Колежът в Малта е създаден към Англиканската църква през 1846 г. и попада под юрисдикцията на Джордж Томлинсън, епископ на Гибралтар. Организиран изцяло по английски образец и уреден по подобие на Итън, вкл. облеклото (вж. **Матеев, П.** Един личен стар спомен. – *Мир*, 10 юли 1937,

съдействието на Лонг и Претиман още докато пребивават в Шумен през 1858 г., въпреки предизвиканата съпротива, са изпратени няколко български ученици, първият от които Никола Стойчев[45] от града. След като пристига в Търново А. Лонг препоръчва и Стоян Николов[46] от Елена и Димитър Витанов[47] от Трявна, през 1861 г. Петър Матеев[48], през 1862 г. Стефан Томов[49] от Котел, а през 1864 г., когато вече е в Цариград, Иван Славейков от Трявна, Тодор Джебаров[50] от Шумен, Димитър

с. 4), Колежът затваря врати през 1865 г. Вж. още: **Angelova, R.** The Protestant College on the Island of Malta and its Bulgarian Graduates (1846–1861). – *SocioBrains*, Iss. 90, Feb. 2022, pp. 512–535.

[45] Никола Стойчев (1845–1898) – след завършването на колежа в Малта работи за британска компания, строяща железопътната линия Русе-Варна (1864–1866), а по-късно – по нейната експлоатация. След Освобождението за кратко е председател на съда в Русе, избиран е за народен представител в Учредителното събрание (1879), в I и II Обикновено народно събрание (1879; 1880–1881). От 1880 г. е управител на телеграфите и началник на пощенско-телеграфното управление. През декември същата година става външен министър в правителството на Петко Каравелов, останал на този пост и след превратa от 1881 г. През 1897 година е назначен за търговски агент в Битоля.

[46] Стоян Николов – за него не могат да се открият много сведения, освен, че е учителствал няколко години в родния си град.

[47] Със същата фамилия някои източници посочват Петър Витанов, като вероятно става въпрос за едно и също лице, което е учило за кратко време в Колежа.

[48] Вж. Уводни думи, бел. 21.

[49] Стефан Томов (1850–1937) – лингвист, преводач, журналист. Роден в Котел, учи в родния си град, Малта, Робърт колеж. Учителства в Ямбол, където е препоръчан от П. Р. Славейков (1869/70 г.) и в Котел (1870–72), след което е секретар в английската болница в Галата, Цариград. Завършва Семинарията Дрю в Америка (1877) и служи известно време като пастор в Гилберт(ън), Пенсилвания, преди да се върне в България и да продължи тази дейност.

[50] Тодор Джебаров (1850–1845) – учи първо в българското училище в Цариград, след което получава стипендия за Английския колеж на о. Малта и завършва Робърт колеж със степен бакалавър. След като се завръща в родния Шумен, е назначен за главен учител в местната гимназия, където води обучение по френски език, история, аритметика, геометрия, физика. Председател е на шуменското читалище „Архангел Михаил“, режисьор на читалищна театрална трупа, която представя „Криворазбраната цивилизация“ от Д. Войников. Като народен представител в Учредителното събрание в Търново се включва дейно при приемането на Търновската конституция.

х. Иванов[51] от Сливен[52]. Петър Матеев си спомня и за съучениците си Ради Маринов (от Златица) и х. Петър Витанов (от Трявна) и споделя различна от представената от чорбаджиите гледна точка:

> Тия мисионери, в желанието си да съдействат на българчетата да получат европейско образование и възпитание, а после да се отдадат на възпитанието на своите съотечественици, имали благородната мисъл и наредили да се приемат българи в тоя колеж. Знам за себе си, че познанството на баща ми с д-р Претман му е повлияло да се реши да ме изпрати на толкова далечно разстояние, по такъв неутъпкан за българите път, а именно в Малта, където вече бяха постъпили българчета, под покровителството на тия мисионери.[53]

В неиздадените си спомени Стефан Томов обрисува първата си среща с двамата мисионери А. Лонг и У. Претиман през юли 1861 г., когато гостуват в Котел, и която се оказва съдбоносна за него.

> Приети бяха у вуйка ми х. Стоян х. Бончев един от котленските първенци по онова време. Повикан бях да отида у вуйча си. На двора ме посрещна вуйна ми и ми каза, че дошли на гости двама американци. [...] Като влязох и видях двамата мисионери, седнали на столове, веднага наведох глава. Д-р Лонг се обърна към мене и ме запита, обичам ли да ходя на училище; отговорих смирено, че обичам. „Ами какво учиш сега в училището?“ В отговор аз изброих предметите, които учех тогава – аритметика, граматика, география, история и пр. „Много добре, много добре,

---

[51] Димитър Иванов Стояновв (1852–1929) – учи в Малта и завършва Робърт колеж, след което помага в редакцията на в. „Македония“, сътрудник е и на „Зорница“, „Читалище“, „Право“. Работи като учител в Ямбол (1870–1876), преподава география, аритметика, физика, френски език, гимнастика. Преводач е на международна комисия, разследваща клането в Бояджик, Ямболско, кмет на Ямбол след Освобождението.

[52] ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 8. (фонд Никола Попов) Томов, Ст. Д-р Алберт Л. Лонг.

[53] **Матеев, П.** *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 26.

виждам, че ти си добро момче и добър ученик“, отвърна д-р Лонг и аз си излязох.[54]

Впоследствие Томов разбира, че са предложили на училищните настоятели да изпратят шест от най-добрите ученици в английския колеж в Малта, но котленските свещеници, по примера на шуменските чорбаджии, започват да убеждават родителите да не ги пускат, „защото щели да станат протестанти и да си загубят вярата“ и така успяват да разубедят четирима. А на бащата на Ст. Томов му отнема цяла година преди да се съгласи да го изпрати. Едва през 1862 г. младежът тръгва за о. Малта с полезни наставления отново от А. Лонг[55].

Българските ученици са приети добре в колежа в Малта и придобиват сериозни интердисциплинарни знания, както и знания за Светото писание. А за директора на колежа Чарлс П. Майлс споделят, че от чуждестранните ученици най-много обичал българите[56]. Те показват и най-добри резултати на изпитите. Общият брой на българите в Английския протестантски колеж в Малта може да достигне 17, като още преди Лонг да пристигне в Шумен има изпратени няколко ученици за обучение[57].

След като колежът в Малта затваря през 1865 г., шестима от училите в него продължават образованието си в Робърт колеж – първият американски колеж, основан извън границите на Съединените щати. За тяхното прехвърляне отново съдейства д-р Лонг още преди да започне работа в Колежа: „Ранното постъпване на българчетата в моя колеж се дължи на влиянието на д-р Лонг, който тогава бе широко познат между българите със своята блага просветна дейност, както и на д-р Хамлин – първия директор на колежа“[58]. Според

[54] ЦДА, ф. 1857k, оп.1, а.е. 94, л. 10. (фонд Никола Попов) Томов, Т. За неиздадените „Спомени“ на моя баща.
[55] Пак там, л. 11.
[56] ЦДА, ф. 1857k, оп.1, а.е. 94, л. 11. (фонд Никола Попов) Томов, Т. За неиздадените „Спомени“ на моя баща.
[57] Вж. **Angelova, R.** The Protestant College on the Island of Malta and its Bulgarian Graduates (1846–1861). – *SocioBrains*, Iss. 90, Feb. 2022, p. 512.
[58] **Матеев, П.** *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 28.

Петър Матеев през същата 1865 г. постъпват 10 българчета по препоръка на А. Лонг[59] и именно чрез него колежът става достъпен за тях. Този факт потвърждава и Дж. Уошбърн „Когато българите почувствуваха нужда от просвета, пръв д-р Лонг насочи вниманието им към Робърт колеж“[60]. На повечето се дава работа в колежа или се приемат със стипендии с намалена такса[61]. Самият Лонг изпраща писма с молби за приемане на ученици българи на половин такса, като писмото до Дж. Уошбърн от 5.10.1865 г., който да го представи на тогавашния директор Сайръс Хамлин. За случая Лонг отбелязва, че има „писмена молба от „най-уважаваните българи от Русе“ за един от тамошните ученици „да бъде записан с половин такса, за да бъде подготвен за учител“, а те са съгласни да плащат другата половина, което „затвърждава репутацията на училището да изнамира такива лица, които официално кандидатстват за протестантско училище“[62]. Този случай е разрешен в полза на ученика Петър Чернев, за когото има данни, че е записан за учебната 1869/70 г. и завършва през 1874 г.[63], и е свидетелство, че институцията е желана и ценена от българската интелигенция.

---

[59] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. 24.

[60] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 31.

[61] Петко Горбанов е освободен от такса, Петър Димитров „заплаща“ образованието си, като преподава турски език, Лука Касъров първоначално е освободен от такса срещу службата му на портиер, а после минава на половин такса, Г. Витанов и И. Илиев са освободени от такси като „помощен персонал“ и др. (**Събев, О.** *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX-XX век*). София: Авангард прима, 2019, с. 163).

[62] CU-RBML, Robert College Records MS# 1445, Subseries II. 1, folder 67, III.2. Цит. по **Събев, О**. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 129, 227–228.

[63] Орлин Събев открива писма на П. Чернев между 1871–1874 до русенската община и до митрополит Григорий със свидетелства, че е изпитвал недостиг на средства и е закъснявал с плащането дори на половината такса (**Събев, О.** *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX-XX век)*. София: Авангард прима, 2019, с. 162).

През 1870 година Лонг съдейства за образованието и на Илия Йовчев[64], който, след като не успява да се запише в Робърт колеж, заминава за САЩ и постъпва в колежа Хамилтън[65]. Има и едно по-късно писмо до д-р Лонг от 3.07.1893 г. с молба на ученика Асен Райчев[66] за приемане в Робърт колеж и готовност да приеме протестантството: „Обещавам, че ще изпълнявам акуратно ученическите си обязаности, ще се покорявам на всички училищни закони и като съм уверен в истинните учения на Вашето вероизповедание, за което съм готов от все сърдце напълно да приема“[67]. Ученикът, завършил Габровското училище, се обръща на български език с „Милостивий Доктор Лонг“, като всеки абзац започва с тази фраза, нарича го още „благодетелен и разумен“ и че ще му бъде за всичко „неисказано благодарен“[68]. Неговата молба явно остава неудовлетворена, след като не се открива ученик с такова име в каталозите на Колежа от посочения период[69]. Но тя разкрива заявената готовност на по-бедните български младе-

[64] Илия Йовчев (1850–1907) – учи за кратко в родния си град Сливен, след което в Тулча, Одеса, а на 18 години попада в Цариград под влиянието на Петко Славейков, А. Лонг и И. Риг, които допринасят за приобщаването му към протестантството и за записването му в Пловдивското мисионерско училище. След закриването му Йовчев се връща в Цариград, но не успява да се запише за ученик в Робърт колеж, поради недостиг на средства, и става „софражия“ – прислужник, което му дава възможност да учи самостоятелно. През 1870 година заминава за САЩ с помощта на А. Лонг и Дж. Кларк, където следва в семинарията Уайт таун и в Хамилтън колидж, пише статии за американски вестници и списания и сътрудничи на българския периодичен печат в Цариград (вкл. и по въпросите на феминизма и цивилизования начин на приемане на женския пол), т.е. става първият българин журналист в САЩ и съответно първият кореспондент за български издания. Преводач на Ръсъл Сейдж, Едуард Белами, Чарлс Дикенс.

[65] **Йовчев, И.** *Дневни забележвания върху историята на Илия С. Йовчев за 1869–1875 г.* Пловдив: Народна библиотека Иван Вазов, 2007.

[66] За себе си Асен Райчев от Габрово твърди, че е сирак и се намира в състояние на „неисказано голяма бедност“.

[67] Цит. по **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 129, който го открива случайно в: RC – Özel Amerikan Robert Lisesi (Istanbul). Register [of Montly Reports and Examination], 1895–96. Вж. и с. 228, 315–316.

[68] **Събев, О.** Цит. съч., с. 315–316.

[69] Пак там, с. 129, 228.

жи да приемат протестантството, за да получат по-високо образование.

Подобни заявки не са изисквани от кандидатите колежани, тъй като целта на Робърт колеж не е непременно привличане на ученици към протестантството. Въпреки че основателите, ръководството и част от преподавателите са работили на мисионерското поле преди това[70], те се стремят да утвърждават общохристиянските ценности на възпитаниците и да представят не толкова чисто религиозния, а културния смисъл на вярата; пазят се и, според твърдението на М. Маджаров, „да не се докоснат до въпроси, които разделяха християнските църкви една от друга“[71].

Джордж Уошбърн също признава огромната роля на Албърт Лонг за записването и обучението на българи в Робърт колеж. За неговото назначение той споделя:

> Д-р Лонг бе рядко талантлива личност, с утвърдени способности, макар да нямаше и четирийсет години. Известно време беше учителствувал в Америка, сетне като мисионер на Американската методистка църква прекара двайсет[72] години в България, където заслужи доверието и обичта на хората. Първите българчета, дошли да учат в колежа, бяха изпроводени от него. Едва ли ще се намери директор на учебно заведение, който би се отказал от такъв предан и полезен съмишленик.[73]

Особено внимание мисионерите обръщат на девическото образование. Сайръс Хамлин още през 1867 г. пише до Кристофър Робърт за идеята да се отвори и девическо училище, което

---

[70] **Bliss, E.** Robert College. – *The Missionary Herald*. Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.

[71] **Маджаров, М.** Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12. 1932, с. 6.

[72] В оригинала 12 години. Реално годините, прекарани от Лонг в провинция България, са между 1857–1863, т.е. 6, но след това продължава да работи към мисионерското дружество на МЕЦ за България от Цариград още 9 години и да изпълнява функцията на суперинтендант преди да започне работа в Робърт колеж.

[73] **Уошбърн, Дж**. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 44.

да допълни вече съществуващия Робърт колеж[74]. Такова е открито от американския Женски съвет на мисиите като Домашно училище (*Home School* или *Constantinople home*[75]) едва през 1871 г., което прераства в Девически колеж (*American College for women*) през 1890 г., известен като „женския Робърт колеж"[76], а през 1971 г. се обединява с „мъжкия" и двата продължават съществуването си като гимназия под името Робърт колеж в сградата на Девическия колеж. Между двете учебни заведения съществуват множество връзки, въпреки че са управлявани от различни институции – някои преподаватели са ангажирани и към двете училища, включително завършили Робърт колеж преподават в Девическия колеж (от българите Петър Войков, Ив. Дяков и др.), имат сходни програми[77], общи снимки, сестри на ученици от Робърт колеж се записват в Девическото училище и по-късно Девически колеж, някои от тях избират брачни партньори от Девическия колеж и др.[78] Както формулира основните задачи на колежа Даскалова: „Целта на училището да стане център на мисионерската, медицинската и образователната християнска дейност и да подготви моми-

[74] Дължа благодарност на проф. Милена Кирова, която насочи вниманието ми към сборника: **Даскалова, К.** Българските възпитанички на Американското девическо училище и на Девическия колеж в Цариград. – *Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика*. Съст. К. Даскалова, Ж. Назърска, Р. Рошкева. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 2021, с. 16. Даскалова уточнява, че българските академични изследвания не правят ясно разграничение между Американското девическо училище и Девическия колеж, които дават различна образователна степен.

[75] К. Даскалова предлага вариантите „Домакинско училище" и „Константинополски дом".

[76] О. Събев обръща внимание на Йовковия разказ „Последна радост", в който за девойката, в която е влюбен главният герой Люцкан, се казва, че „по една отколешна традиция, която заможните семейства още пазеха, Цветана се учеше в Роберт колеж в Цариград" (**Събев, О.** *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX-XX век).* София: Авангард прима, 2019, с. 185).

[77] **Събев, О.** Цит. съч., с. 183. Освен общообразователните предмети, девойките изучават домашно стопанство, живопис, пиано.

[78] Стефан Панаретов, професор в Робърт колеж, сключва брак през 1892 г. с Лидия Джил, преподавателка в Девическия колеж. *Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика.* Съст. **К. Даскалова, Ж. Назърска, Р. Рошкева**. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 2021, с. 36, 126, 297.

четата за поддържане на християнски домове, да ги образова като квалифицирани учителки за местните девически училища, като добри християнки и съпруги“[79]. И двете образователни институции придобиват авторитет сред българското общество, за тях са препоръчвани изявени ученици от различни селища и са предпочитани като сравнително близка дестинация, предоставяща модерно западно образование.

На този фон звучи тенденциозно написаното в академичната История на България от 1954 г.: „С пропагандна цел било открито в Цариград американското училище Робърт колеж. В това училище се приемали охотно синове на българската едра буржоазия, повечето от които играели реакционна роля в нашето национално-освободително движение, били проникнати от низкопоклонство пред западноевропейската наука и поддържали идеята за мирния прогрес“[80].

[79] Пак там, с. 18.
[80] *История на България.* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1954, с. 350.

Втора глава
РОБЪРТ КОЛЕЖ – гост, преподавател и директор

Албърт Лонг става непосредствен свидетел на основаването на Робърт колеж през 1863 г. – същата година, в която самият той пристига в Константинопол (прехвърлен по молба на АБД и на БЧБД). До назначаването му в Колежа през 1872 г. като професор по природни науки, Лонг продължава своята мисионерска дейност. От една страна, той се свързва с Колежа покрай българските ученици, които привлича за прогимназиално обучение в него, а, от друга, поддържа активна връзка с ръководството, състоящо се от мисионери в Османската империя. Присъединява се към мисията на Американския съвет за редактирането на Библията на съвременен български език. Избран е за суперинтендант на Българската мисия на Методистка епископална църква, започва да редактира сп. „Зорница“, прави обиколки в България. Една година работи в Библейския дом в Ню Йорк (1866–1867) за отпечатването на Новия завет на новобългарски и на църковнославянски език в общо издание.

След завръщането си от пътуването до Америка в Константинопол на 9 декември 1867 г., д-р Лонг започва да подготвя поредица от лекции на тема „Славяните и българите“, които изнася в Колежа още преди да започне работа като преподавател в него, и които са отпечатани в две периодични издания през 1870 г., както и в отделна книжка. А един от основните му приоритети става подкрепата за празнуването на българския народен празник на Св. св. Кирил и Методий.

Първоначално Робърт колеж се помещава в малка дървена сграда в кв. Бебек. Регистриран е още през 1864 г. като част от Университета на щата Ню Йорк, което го прави легитимен в рамките на американската образователна система, а дипломите, издавани на завършилите „бакалавър по изкуства-

та“, първо са признати от Франция и Германия[81], впоследствие и от други страни. Едва през 1871 г. е завършена първата собствена сграда на колежа в съседния квартал Румелихисар, на хълма до т.нар. Румелийска крепост[82]. Развитието му навлиза в нов етап през 1872 г., когато д-р Дж. Уошбърн приема директорския пост и започва да води каталозите на колежаните грижливо и прегледно[83] и организира системно образование. По същото време към екипа се присъединява и д-р А. Лонг,[84] като се включва не само в преподавателския състав, но и в ръководството и административните дела. Той е назначен в колегията като „професор по природни науки“ – титла в Робърт колеж, която съответства на „главен учител“, присъждана на най-опитните преподаватели. Започва с преподаване на физика, химия, минералогия и геология[85].

ЗОРНИЦА

ROBERT COLLEGE, CONSTANTINOPLE.

Робертъ Колежъ.

РОБЕРТЪ КОЛЛЕЖЪ.

Статия с изглед от Робърт колеж, в. „Зорница“ (1876)

[81] Роберт Коллеж. – *Зорница*, г. I, бр. 30, 23.07.1876, с. 118.

[82] За особената символика на географското разположение на Робърт колеж, който „да стои като Фар и да съдейства в осветлението на Изток с лучите на западното образование“, вж. още: Роберт Коллеж. – *Зорница*, г. I, бр. 30, 23.07.1876, с. 118.

[83] Вж. **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 25.

[84] Когато д-р А. Лонг започва работа в Робърт колеж, първоначално живее в дома на Хамлин в Хисар, след като той се е оттеглил от колежа. Но в смутните времена след Априлското въстание, за да се намалят разходите за началото на 1876/77 учебна година, Лонг далновидно решава да се премести със семейството си в Колежа. Така може да наглежда и останалите в пансиона ученици, поради невъзможността им да се приберат по родните места. Вж. **Washburn, G.** *Fifty Years in Constantinople*. Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 1909, p. 72, p. 113.

[85] **Маджаров, М.** Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12. 1932, с. 6. По времето, когато М. Маджаров учи в Робърт колеж (1873–1877), посочва тези предмети, които изучава с д-р Лонг.

За **първите години от преподавателската дейност на д-р Лонг** липсва по-богата информация, но откъслечни сведения могат да се извлекат от кореспонденцията му с основателя на колежа г-н Кристофър Робърт. В първите си писма до него д-р Лонг се подписва като секретар на факултета, т.е. скоро след назначаването си заема и тази позиция. Писмата му дават представа за редовните факултетни събрания от ноември 1872 и февруари 1873, за финансовия план, за назначението на преподаватели и други административни въпроси. В няколко от ранните писма на д-р Лонг до Кристофър Робърт се съдържа информация, свързана главно с учебни въпроси, или ситуации, като например, че 55 от учениците са под негово настоятелство, които е „привилегия и удоволствие" да обучава, но единственото неудобство е, че живее далеч от Колежа и няма други директни контакти с тях, освен в класните стаи[86]. Друг факт от писмо на Лонг от лятото на 1873 г. издава намерението му да опитва да устрои лаборатория по природни науки – и пътува до Париж за набавяне на апаратура за целта[87]. В друго писмо от същата година размишлява как може да бъде постигната финансова независимост на Колежа, тъй като опознава добре нрава на народите в Турската империя и разбира, че лесно пламват размирици, които могат да предизвикат буря[88] и др.

Д-р Лонг бързо се издига до позицията помощник-директор, а от периодите, в които поема и функциите на директор по време на отсъствията на Дж. Уошбърн, някои с продължителност повече от година, е запазена богата кореспонденция в архивите на Робърт колеж, разкриваща редица детайли за работата му. Д-р Уошбърн разчита изцяло на своя колега и съ-

[86] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 57. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1873-1874. Letter 28.01.1873.

[87] Ibid. Letter 23.07.1873.

[88] Ibid. Letter 07.10.1873. Писмото е по повод напускането на над 20 арменци поради изискването към тях да посещават неделните богослужения, но ръководството е категорично, че в основата на Колежа са заложени и религиозни дейности и не се поддават на външния натиск. В крайна сметка част от арменците се връщат в Колежа. Вж. и **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 56.

мишленик: „До моето завръщане д-р Лонг щеше да изпълнява директорските обязаности, тъй че аз не се тревожех за благополучието на колежа през отсъствието ми. По призвание, пък и по длъжност д-р Лонг бе учен и педагог, поради което рядко се занимаваше с административни работи, но сега, когато бе потребно неговото участие в този род дейност, той не пощади сили и време, за да бъде великолепен директор. Неуморно се стремеше да вниква в проблемите на учениците, обичаше ги, а личният му пример бе от неоценимо значение за всички до сетния му ден“[89].

Първият период, в който се налага д-р Лонг да поеме директорския пост (1877/78), е най-интензивното и несигурно време за Робърт колеж поради започналата Руско-турска война, постоянната инфлация и опасността от зарази, като във всяко писмо до г-н Робърт и до д-р Уошбърн, освен административни и учебни въпроси, засягащи непосредствено Колежа, той включва информация за политическата и военната обстановка. В кореспонденцията между тях може да се проследи цялостната ръководна дейност на д-р Лонг и се разкриват качествата му като организатор на всички активни изяви в Колежа за учебната година, както по-късно и в писмата му до Дж. Уошбърн за годините 1881–1883 и 1889–1891. В Колумбийския университет се съхраняват архиви на Робърт колеж и в описите на каталозите се откриват десетки писма (над 130) от и до Албърт Лонг, в някои от които прозира прякото отношение към образованието на българите, към българските преподаватели, към българската история, култура, политическо състояние покрай Априлското въстание и Руско-турската война[90].

От 01.10.1877 г., след като директорът на Робърт колеж Дж. Уошбърн заминава за САЩ и Лонг поема функциите му, се реализира поредица от номерирани писма до г-н Робърт (с около едномесечно забавяне в получаването им)[91]. Г-н Робърт

[89] **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 96. Това пише д-р Уошбърн в началото на второто си по-дълго отсъствие от Колежа.

[90] Вж. III. Обществена дейност.

[91] За тази учебна година 1877/78 може да се проследи обратната връзка, тъй като в архива на Робърт колеж са запазени почти всички писма между д-р Лонг, г-н Робърт и д-р Уошбърн, т.е. между трите тече оживе-

настоява да водят ежеседмична кореспонденция по актуални въпроси, засягащи дейността на Колежа, като в повечето случаи той съветва, но оставя с доверие д-р Лонг да вземе крайните решения, а през януари 1878 г. му изпраща и саморъчно написано и подписано удостоверение за това, че е назначен да изпълнява временно длъжността директор до завръщането на д-р Уошбърн[92]. В своите писма г-н Робърт подрежда приоритетно темите, като коментира последните сведения от писмата на д-р Лонг, и акцентира върху актуалните за обсъждане въпроси.

В писмо №1 до г-н Робърт[93] Лонг споделя, че след завръщането си от Америка, е посрещнат добре дори от турските си съседи, същевременно подготвя ученическия каталог, за който съобщава, че е напълно готов в следващото писмо, и изпраща финансов отчет[94]. В началото на 1877/78 година приема ученици на половин стипендия, но се налага и да откаже около 20 молби на българи[95] и арменци, въпреки стремежа си да помогне на повече младежи, които изпитват затруднения с таксата. Броят на записаните ученици е 105 (намалял в сравнение с предходната година, когато са били 114), като освен списъците, Лонг изпраща и счетоводния баланс[96], а въпросът

на кореспонденция и се разискват належащите за решение въпроси. CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 57, Series II: Records of the Trustees. Correspondence to Robert from Albert Long, 1873-1874. Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Box 13, Folder 26–30. Series III: Records of the President, Subseries III.2: George Washburn, Correspondence to Washburn and Long from Robert, 1877; Folder 38. Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879; Folder 43-46. Correspondence to Long, acting president, from Robert, 1878.

[92] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 13, Folder 43-46. Correspondence to Long, acting president, from Robert, 1878. Certificate 08.01.1878.

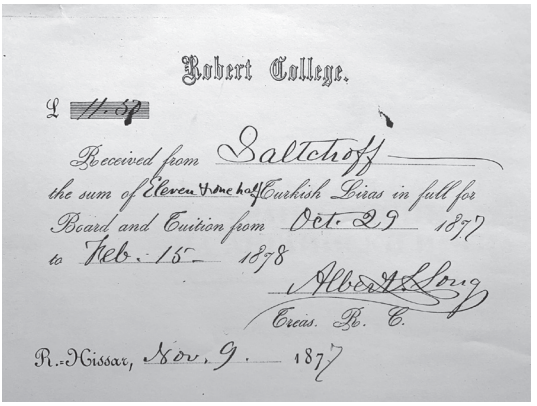
[93] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №1/01.10.1877. Останалите писма до Робърт са от същия фонд със съответния пореден номер и дата.

[94] Ibid. Letter №2/ 03.10.1877.

[95] Един от българите на добра правителствена служба настоява д-р Лонг да вземе неговия син на половин такса, като впоследствие щял да плаща пълната поради затруднения, но в този момент финансовите трудности засягат и Робърт колеж и Лонг отказва.

[96] Ibid. Letter №7/ 07.11.1877.

за приемането на ученици на половин такса продължава да се разисква в писмата между тях, като Лонг твърди, че, ако е имал свободата в началото на годината да приеме повече такива, щял е да направи селекция преди да се разпръснат[97].

Robert College.

Received from Saltchoff
the sum of Eleven Liras Turkish Liras in full for
Board and Tuition from Oct. 29 1877
to Feb. 15 1878
Albert Long
Treas. R. C.
R. Hissar, Nov. 9 1877

Разписка с подпис на А. Лонг за събрана такса за Колежа от ученика Салчов, 9 ноември 1877 г. ЦДА, ф. 1632k, оп. 1, а.е. 166, л. 1. (фонд Рашко Петров)

След приключването на изпитите в края на първия семестър около 50 възпитаници остават за Коледната ваканция в пансиона[98]. На същата дата Лонг пише и до Дж. Уошбърн за успешния край на семестъра, както и че под негово ръководство арменците са подготвили музикално и театрално представление, от което всички са били впечатлени[99]. За втория семестър, който започва непосредствено след арменското Рождество (21.01), в Колежа се очакват няколко нови ученици[100], но и някои да отпаднат поради невъзможност за заплатят вноската за следващия период[101]. Въпреки това новият семестър започва обещаващо и с надежди скоро да се стигне до решение на този проблем[102].

---

97 Ibid. Letter №13/ 14.12.1877.

98 Ibid. Letter №16/ 03.01.1878.

99 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 13, Folder 38, Series III: Records of the President, Subseries III.2: George Washburn, Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879. Letter 03.01.1878.

100 Очаквани са 2–3 нови ученици с добри препоръки от училището от Халки. Такива са приемани в началото на всеки семестър, които по това време са били три, разделени от двете ваканции – Коледната и Великденската. CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №33/ 18.04.1878

101 Ibid. Letter №18/ 17.01.1878; Letter №31/ 05.04. 1878.

102 Ibid. Letter № 20/ 29.01.1878.

През Великденската ваканция в пансиона на Колежа също остават голям брой ученици, а по това време в Цариград има висока смъртност от тиф и едра шарка. Затова, според Лонг и ръководството, да останат в пансиона е добра възможност[103]. В Робърт колеж тогава още не е назначен лекар, но преподавателите имат познания за лекуване на някои болести и умения за оказване на първа помощ при необходимост[104]. Като директор д-р Лонг полага особени грижи за **доброто здравословно състояние на колежаните**[105]. Неколкократно уверява г-н Робърт, че Колежът е подсигурен и се грижат за здравето на всички, а тенденциите, въпреки нестабилната политическа ситуация, са положителни[106]. Положението в Колежа по време на тази и други епидемии от едра шарка е стабилно, поради факта, че колежаните са били ваксинирани, а голямо предимство на Робърт колеж е разположението му на място със здравословен климат. Едрата шарка продължава да върлува в града и през пролетта на 1878 г. и д-р Лонг съобщава за една починала от заразата учителка от Девическото училище в Цариград, както и че него самият го мъчи ревматизъм от претоварване с работа[107].

В по-късни писма на д-р Лонг до д-р Уошбърн също става въпрос за епидемия от едра шарка (от лятото на 1893 г.), когато се оказват затворени от две карантини – по суша и море – и с двама карантинирани в Колежа. Като директор Лонг прави всичко възможно да започнат работа без паника[108]. Медицински грижи той полага не само към колежаните, но и към по-бедните негови съграждани от различни народности, кои-

---

[103] Ibid. Letter №34/ 21.04.1878.

[104] Вж. **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 104.

[105] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №14/ 21.12.1877.

[106] Ibid. Letter №19/ 21.01.1878.

[107] Ibid. Letter №28/ 26.03.1878.

[108] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 56-57. Correspondence to Washburn from Long, 1880-1893. Letter 28.08.1893. Той нарича „монопол на микроба“ бизнеса с холерата – „никой от обикновените хора не я е виждал, а всичко се менажира от „експертите“, като много от докторите са скептични дали изобщо има епидемия“ (Ibid. Letter 16.10.1893).

то имат нужда от подкрепа и лекарства[109], както по време на всяка епидемия в Цариград. За тази посветеност на Лонг към страдащите си спомня Дж. Уошбърн: „Често ми се налагаше да ходя в града, за да изпълнявам служебните си задължения, и почти винаги заварвах д-р Лонг и г. Троубридж[110] в хановете и странноприемниците, където бе претъпкано със заразени нещастници. Ще ми трябва перото на Де Куинси, за да опиша сцените, на които бях свидетел, да обрисувам жестокия и насмешлив танц на смъртта сред безброй човешки същества, загубили всякаква вяра в милосърдието на съдбата“[111]. Съпругите на Лонг и Троубридж също се включват ежедневно с грижи за болните в града и впоследствие получават благодарност от арменци, българи, турци[112].

От една страна, епидемията през 1878 г. затруднява работата на Колежа, а от друга – политическата ситуация. Категоричното мнение на д-р Лонг е, че, ако избухне война между Англия и Русия, ще се наложи да затворят Колежа, тъй като „мястото им е стратегическо“[113]. Той обаче планира да освободи всички ученици през лятната ваканция, в случай, че войната свърши, за да могат да ремонтират и освежат сградата[114]. През последната учебна седмица се провеждат финалните изпити и той изпраща на Кристофър Робърт подробни

---

[109] **Hamlin, C.** *Among the Turks.* New York: Robert Carter and Brothers, 1877, p. 309, 313.

[110] Тилман Троубридж (Tillman Trowbridge) (1831–1888) – мисионер на Американския съвет, д-р по право, работил в различни градове на Османската империя.

[111] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 21. Уошбърн има предвид епидемията от 1865 г. Вж. и Алберт Лимерик Лонг. – *Летопис на българското книжовно дружество в София*, т. II. София, 1902, с. 98.

[112] **Riggs, E.** Reminiscences for my children. 1891, p. 23. Retrieved: http://www.dlir.org/archive/items/show/11472. [seen 13.04.2032]. Вж. и: **Lenox, J.** *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–15.

[113] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13. Folder 38. Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879. Letter 26.03.1878.

[114] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №39/ 21.05.1878.

сметки за цяла година: „Като се вземат предвид тежките изпитания и моята липса на опитност, чувствам как се вдига товарът и се надявам на по-светли дни“[115].

Друга основна отговорност на д-р Лонг като изпълняващ длъжността директор на Робърт колеж е свързана с **преподавателите, възпитателите и служителите**. Стремежът му е да издигне обучаващия колектив на висота, както и да се наемат хора на работа, които са готови да се посветят на младите, а не да мислят само за своята лична изгода. В едно от първите си писма до основателя г-н Робърт[116] д-р Лонг представя нуждата от преподавател по гръцки език[117], липсата на какъвто ще се отрази негативно на репутацията на Колежа (ангажимент на г-н Робърт е да търси и открива служители и преподаватели за различните дисциплини, но и директорът на място може да прави подбор на кандидати[118]).

Най-пространни дискусии между д-р Лонг и г-н Робърт предизвиква въпросът около работата на Стефан Панаретов[119] в Колежа. Още в първото си номерирано писмо д-р Лонг показва, че държи да запази неговото място, тъй като той е „един от нашите най-дългогодишни и ценни преподаватели, но заради проявите му в защита на българите е опасно да си идва в този момент“ и настоява за изплащане на заплатата му, която е определена за август, но не и за септември[120]. Кр. Робърт е по-резервиран по въпроса. Той коментира Панаретовата заплата, за която предстои да се съветва в писмо и с

---

[115] Ibid. Letter №49/ 08.07.1878.

[116] Ibid. Letter №4/ 18.10.1877.

[117] В писмо до Уошбърн от 29.11.1877 г. д-р Лонг изразява същите опасения за липсата на преподаватели не само по гръцки, но и по немски, италиански, музика, изобразително изкуство.

[118] След по-малко от месец е намерен преподавател, но Лонг пише на Робърт, че има нужда от преподавател и по немски, тъй като мястото на предишния било свободно (Letter №9/ 16.11.1877) и съобщава по-късно, че е намерен и учител по немски, който да преподава по 4 часа седмично (Letter № 20/ 29.01.1878).

[119] Стефан Панаретов (1853–1931) – учи в Робърт колеж в периода 1867–1872, след което е дългогодишен преподавател в него (1871–1914). Няколко пъти е канен на различни правителствени мисии, както и да заеме високи правителствени постове, но остава верен на учителското си призвание.

[120] Ibid. Letter №1/ 01.10.1877.

д-р Уошбърн[121], като според него, „ако правителството не му позволява да дойде, ангажиментите му с Колежа трябва да приключат“[122]. В следващо писмо обаче изразява надежда Панаретов да дойде за новия семестър, но се пита дали двама български учители няма да са много[123].

Ст. Панаретов се очаква да пристигне едва в началото на втория семестър на учебната 1877/78 година. Според Лонг има нужда от двама български преподаватели, тъй като Панаретов е не само учител по български език, а може и да е от помощ за останалите дейности в департамента: „Повечето ученици сега са българи и е критично време за тях. Българският и славянският език са по-важни от всякога“[124]. Завръщането на Панаретов д-р Лонг определя като „от полза за Колежа“[125]. В деня, в който той пристига[126], Иван Славейков моли за разрешение да отиде до руската база в Мармара, където се намират баща му и брат му, който по това време е главен секретар на княз Олденбург[127]. Той не бил виждал от дълго време семейс-

---

[121] Уошбърн познава добре не само работата на Панаретов в Робърт колеж. Двамата пътуват през лятото на 1875 г. до Стара Загора, където посещават училищата в града и оставят награди за отличилите се ученици. В. Донева предполага, че една от целите на обиколката им е свързана с откриването на талантливи ученици за обучение в Робърт колеж. Вж. **Донева, В.** Посещението на Джордж Уошбърн в Стара Загора през 1875 г., отразено на страниците на сп. „Ден“. – *Societas Classica*, 2017, Т. 9, Брл 1, с. 485. [онлайн]: https://journals.uni-vt.bg/sc/bul/vol9/iss1/16 [прегледан 13.05.2023].

[122] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 26–30. Series III: Records of the President, Subseries III.2: George Washburn, Correspondence to Washburn and Long from Robert, 1877. Letter №3/ 16.10.1877.

[123] Ibid. Letter №13/ 09.01.1878. А в писмо №22 от 12.03 Робърт отново се връща към същия въпрос, като оставя Лонг да реши окончателно.

[124] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №22/ 12.01.1878.

[125] Ibid. Letter №24/ 25.02.1878.

[126] На Панаретов са отпуснати 10 лири за пътуването му от Прага. Ibid. Letter №25/ 07.03.1878.

[127] Александър Олденбургски (1844–1932) – член на руското императорско семейство Романови, руски офицер, генерал от пехотата и генерал-адютант, участник в Руско-турската война (1877–1878). Награден е с българския орден „Свети Александър“ I ст. (1883). Той е руският кандидат за княз на България, но номинацията му не печели подкрепата на европейските държави.

твото си, което е минало през много изпитания[128], затова Лонг решава да го освободи, като се опасява, че може и да не се върне. Ив. Славейков обаче се връща и продължава работата си дори по-ентусиазирано[129], а по-късно пише на баща си за гостоприемството на семейство Лонг: „Оня ден празнувахме Евр. Колада с Лонгови. Всички се веселяха, но аз бях невесел, защото мислях да съм при вас да го празнуваме заедно. [...] Приеми поздравленията на Лонг с фамилията“[130]. Името на А. Лонг се открива често в кореспонденцията между Иван и Петко Славейкови от периода[131]. В писмо до сина си Иван от 7 юни 1878 г. П. Р. Славейков разкрива близките си контакти с американския мисионер: „Много ми е мъчно, че не можах да намеря време да дойда още веднъж в Робърт Колеж да се разговорим по-надълго с г-на Лонга. Ще се помъча обаче да поддържа една преписка с него върху течение на работата, ако би да ми стори тази чест да ме попита за каквото му е нужно като българофил да знае. Недей забравя да ми приберешръкописът с речите, който е у него“[132]. Дали е попитал, не става ясно, тъй като следата се губи[133]. Оказва се, че П. Р. Славейков често оставя такива непроследими следи[134].

---

[128] Между 19 и 21 юли 1877 г. е опожарена Стара Загора и е избито българското население от османската редовна армия, при което Славейкови губят почти всичко.

[129] Ibid. Letter №26/ 14.03.1878.

[130] БИА-НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1693. Писмо на Ив. Славейков до П. Р. Славейков, 6/25 декември 1878 (фонд П. Р. Славейков).

[131] В някои от писмата на бащата Славейков има поздрави към Лонг или кратки споменавания (като молбата да прибере от Лонг тефтерчето му с български думи). Вж. **Славейков, П. П.** Писма от П. Р. Славейков. – В: *СбНУНК*, XX, 1904, с. 186. **Славейков, П. Р.** *Съчинения.* Т. 8. Писма. София: Български писател, 1982, с. 252.

[132] БИА-НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1694. Писмо на П. Р. Славейков до Иван Славейков, 7 юни 1878 (фонд П. Р. Славейков).

[133] Подобен пример има и в писмо на Петко Р. Славейков до Рачо, Райко и Христо от 7.11.1876 с включени няколко стихотворения и съобщението, че „остават три еще по-големи“, посветени на Тодор Минков, д-р Албърт Лонг и брат им Иван П. Славейков, но въпросните стихове не се откриват в архивите. Вж. **Славейков, П. П.** Писма от П. Р. Славейков. – В: *СбНУНК*, XX, 1904, с. 163–165.

[134] Наистина е нелогично да липсва кореспонденция между двамата. За част от писмата на П. Р. Славейков се знае, че са пострадали по време на перипетиите, през които преминава – първо през 1872 г., когато Мидхат

Друг от преподавателите в Робърт колеж – г-н Савидж – след уговорка с д-р Уошбърн заминава на пътешествие в Египет преди да е завършила учебната 1877/78 година[135]. Неговата липса се чувства осезаемо, след като той е един от основните помощници в административната работа. Д-р Лонг се надява директорът да се завърне за приключване на годината[136], той обаче пристига едва в началото на следващата заедно с новите преподаватели[137], след което д-р Лонг му предава документите и делата[138] и се връща към своята лаборатория и се посвещава изцяло на специалността си. Отпада и ангажиментът му да води редовна кореспонденция с г-н Робърт, но признава, че се е радвал на всяко негово писмо. В последното си писмо до основателя Лонг все пак се извинява за дългото забавяне, съобщава му, че в Колежа нещата вървят добре, но политическата ситуация остава нестабилна, въпреки това не вярва да има война: „Каквито и промени да настъпят, мисля, че хората с цената на известни ограничения ще изпратят синовете си при нас и независимо от спада на търговията, ще има записани. Имаме основания да сме благодарни, че сме преминали през изпитанията от последните две години“[139]. Лонг се надява г-н Робърт да е подобрил здравословното си състояние и следващата година да може да посети Колежа[140].

паша спира в. „Македония“, затваря печатницата му и конфискува почти всичките му ръкописи и кореспонденция, както и значителна част от библиотеката му; след което Славейков пренася малкото останало към Стара Загора, където обаче е погълнато от пламъците на войната. А когато пристига в София през 1880 г., той донася „твърде печални остатъци от библиотеката си и почти нищо от ръкописите си“. Вж. **Славейков, Ив.** Библиотеката и ръкописите на П. Р. Славейкова. – *Български преглед*, 1896, № 5, с. 72, 77, 79.

135 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №26/ 14.03.1878. Още на 8.03.1878 г. Лонг пише с известна горчивина до самия Уошбърн за разрешението на Савидж да замине, тъй като това го поставя в положение „сам да води битките“.

136 Ibid. Letter №27/ 16.03.1878.

137 Ibid. Letter №59/ 05.09.1878; Letter №60/ 11.09.

138 Ibid. Letter №61/ 21. 09.1878.

139 Ibid. Letter №62/ 23.10.1878.

140 Кр. Робърт обаче умира на 28.10.1878 г. и едва ли е получил това писмо.

Докато е на поста директор, д-р Лонг изпраща на г-н Робърт подробни **счетоводни баланси** за предходния месец, а в някои писма коментира финансови въпроси, кредити, дефицити, проблеми с фактури и пр. Особено загрижен е да няма прахосване на бюджета, тъй като цените растат постоянно[141]. С него уточнява някои детайли за таксите на колежаните[142], събирането на които се бави поради войната и инфлацията, за заплатите на преподавателите и др. и предлага за целесъобразно да се продадат машините, собственост на Колежа, които не се използват[143]. Следващият цитат обобщава усилията на д-р Лонг да се справи с предизвикателствата пред Робърт колеж в най-тежкия период.

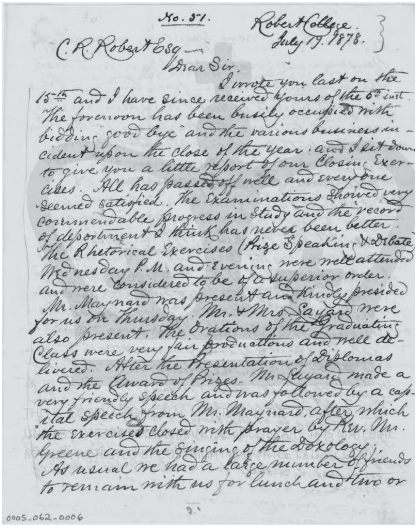
> Някои мои притеснения през годината се увеличават към края ѝ. Бих искал вече да съм свободен от отговорната позиция, като най-голямата ми грижа са заплатите на преподавателите и служителите. Не е лесно да се води Колежът при липсата на титуляря. Административно следя за всички детайли. Изисква се такт и дипломатичност, понасяне на несгодите, за да се избегнат конфликти и критики. Осигуряването на храна също е предизвикателство – не мога да преценя как ще се колебаят разходите, но се опитвам да направя най-доброто, което позволява ситуацията, за да преживеем скромно. Както предполагах, годината ще свърши добре. Ще направя извлечение от сметките. Хубаво е да се вземат дърва за следващата година. Една от последиците от войната е недостигът на дърва. Прогнозите са

---

141 Ibid. Letter №9/ 16.11.1877.

142 Лонг защитава позицията, че оставащите в пансиона колежани досега не са таксувани за малките ваканции, а само за лятната (Ibid. Letter №24/ 25.02.1878) – таксите включват двата периода – от 15 септември до 15 февруари с Коледната ваканция, и от 15.02 до края с Великденската, т.е. престоят им е покрит, ако искат да останат, а ако не – няма практика да се връща сумата. В писмо №32 от 11.04.1878 д-р Лонг дава повече подробности за изчисленията на таксата на база учебната година – за 10 месеца. Единствено ако някой се разболее или напусне с основателна причина, трябва да му се върне таксата. Така отпада само голямата ваканция. И уточнява: „Ако го променим, ще излезе, че искаме да се възползваме и да пренебрегнем молбите за намаляване на сумата, ако синовете им се връщат у дома за ваканциите – Коледна и Великденска“.

143 Ibid. Letter №10/ 20.11.1877.

Письмо на А. Лонг до г-н Робърт от 19 юли 1878 г. CU-RBML, Robert College Records, Letter №51.

цената им да расте. Ще използваме шанса при първа възможност да закупим.[144]

В края на учебната 1877/78 година Лонг изпраща на г-н Робърт подробни финансови отчети, годишни извлечения, счетоводни баланси[145]; повдига въпроса за мисионерите преподаватели, които заминават за САЩ, и съобщава за починал негов приятел, който оставя богата библиотека с научни трудове, микроскоп и друга апаратура, от която имат нужда за обучението в Колежа. Същевременно предлага да освободят вдовицата от ненужните вещи, а като морален дълг към нея – да поемат обучението на синовете ѝ. Лонг се надява на одобрение от страна на г-н Робърт, след като го съгласува с него. Много икономично подхожда към постраничните пера в бюджета – например за нуждите на музея успяват да се сдобият само с няколко нови експоната редки птици през годината, но въпреки това той привлича вниманието на европейски естествоизпитатели. А за националния празник на САЩ, отбелязван в Робърт колеж на 4 юли, решава благоразумно, че не е време за патриотични тържества: „Не сме празнували, но дадох един ден почивка“[146].

Освен текущите дейности и сметки по учебната дейност, когато е на директорския пост д-р Лонг следи отблизо и **състоянието на земята и сградите на Колежа**[147]. Преди да завърши годината, той съобщава, че през лятната ваканция се

144 Ibid. Letter №45/ 25.06.1878.
145 Ibid. Letter №47/ 05.07.1878.
146 Ibid.
147 Ibid. Letter №18/ 17.01, Letter № 20/ 29.01; Letter №30/ 04.04.1878 г.

налага ремонт поради просмукването на вода при дъжд, за да не корозира сградата и да не увреди апаратурата и книгите[148] и чака търпеливо инструкции за организирането на ремонтните дейности[149]. Грижата му за имота на Колежа се вижда и в това, че организира боядисване и почистване за поддържане на сградата. По негово време е довършена и каменната ограда към залива на Бебек, теренът е изравнен и са посадени ред чинари. Така, стъпка по стъпка, насред пустошта около Колежа е оформен забележителен парк. По-късно се налага да се ремонтира покривът на Колежа, както и да се разшири сградният фонд с параклис, жилищни сгради и директорски дом[150].

Д-р Лонг продължава да наблюдава внимателно **политическата ситуация**[151] и след като свършва Руско-турската война: „Не мисля, че Османската империя ще може да се възстанови веднага, дори с предвидените административни реформи. За няколко години ще се стабилизира и търговията, като търсенето на английски език ще нарасне. Може да имаме повече колежани от Америка, да загубим някои български, поради невъзможност за заплащане, но гръцките и арменските да се увеличат“[152]. Като директор д-р Лонг мисли проспективно и залага на практическото образование. Той представя своите размисли и планове за следващата година, по време на която трябва да държат първенството на образователен стандарт в Империята: „След като има мир, ще нарасне интересът към образованието, а щом залагаме принципите на успех в живота и моралните норми в умовете на младежите, родителите им ще продължават да ги изпращат, за да станат добри инженери, архитекти, производители, химици, физици и т.н.“[153].

---

148 Ibid. Letter №35/ 23.04.1878 г.

149 Ibid. Letter №43/ 13.06.1878 г.

150 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 56-57. Correspondence to Washburn from Long, 1880-1893. Letters 23.08.1880; 31.01.1881.

151 Вж. III. Обществена дейност.

152 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №54/ 31.07.1878.

153 Ibid. Letter № 55/ 20.08.1878.

Албърт Лонг не спира да мисли и как да се увеличи настоятелството и да се привлекат дарители, както и да направят нещо за самоиздръжка на Колежа, включително и като разширят курса на обучението, за да предложат повече материални придобивки на тези, които образоват[154]. Убеждението му е, че техните възпитаници са твърде слабо подготвени за търговския живот, а търговията в района предоставя много възможности. Той проявява голяма далновидност, като предлага да се открие нов департамент, в който да се развиват широк спектър от търговски и бизнес умения и да дадат сертификат на подготвени кадри и за банковия сектор, и за борсата. Лонг предлага да наемат счетоводител, който едновременно с воденето на сметките в Колежа да може и да преподава: „Не се съмнявам, че ако предложим нещо от този род, ще станем по-популярни и си мисля, че това не само ще се самофинансира, но ще допринесе като цяло за колежа (напр. да се поддържа литературният отдел)“[155]. Лонг си дава ясна сметка, че се нуждаят не само от учители, доктори, проповедници, адвокати, но и от честни и почтени хора, занимаващи се с търговия – едно ново поле, за което се надява на одобрението на г-н Робърт.

Кореспонденцията между д-р Лонг и Дж. Уошбърн за 1877/78 не е толкова редовна, но съдържа повече подробности както за учебното дело – конкретни казуси като някои въпроси за дисциплината, финансовите дела, пълномощни и др., така и за войната и техните общи познати. Освен в периодите, когато д-р Лонг изпълнява длъжността директор и пише редовно до д-р Уошбърн, се откриват и няколко писма, когато самият Лонг пътува. Такива са престоят му в Южна Франция за диагностициране и лечение на дъщеря му Нели през април–май 1879 г.[156]. Общо три писма до Уошбърн са изпратени от Франция. В първото от тях Лонг изразява съжаление, че ще трябва да натовари с допълнителна работа колегите си, до-

[154] Ibid. Letter №56/ 23.08.1878.

[155] Ibid.

[156] Лонг пише за това и на г-н Робърт – още през есента на 1878 г. той изпраща г-жа Лонг и двете момичета Нели и Рози до Монпелие, Южна Франция, за да прекарат зимата на по-мек климат и всеки ден им пише (Letter №62/ 23.10.1878).

като отсъства, но цялото му време е посветено на малката страдалка, като със съпругата му се редуват да бдят над нея. Последното писмо от Франция е от средата на май след консултация с докторите, която не е обнадеждаваща. Лонг вече говори и за смърт, като най-болезнено за него е да поддържа духа на майката[157].

За непрежалимата загуба на дъщеря си Нели Албърт Лонг пише и до своя приятел и колега Илайъс Ригс, който също е загубил своя дъщеря:

> Сърцето ми ще се пръсне. Последните два дни седя до моята любимка и си говоря с нея дали ще ни напусне. Вие знаете за това. Аз успявам да се овладея, докато говоря с нея, но в момента, в който я оставя и изляза навън, сякаш се срутвам под тежестта на товара. Скъпото ни детенце е невероятно спокойно. Тя би искала да те види, ако можеш да дойдеш утре преди обед. А скъпата мисис Ригс не може да дойде. Ако може, ще се утешим много да я видим. Мисля си за твоята мила Ема често, докато седя до Нели[158]. Тя също изглежда по същия начин – сякаш нежно носена от ангели. Молете се за нас – искрено Албърт Л. Лонг, 31 юли 1879 г.[159]

***

Друг активен период за Колежа, в който Лонг отново поема длъжността директор, е през учебната 1880/81 г., когато колежаните стават 212, от които 146 на пансион, а 66 „дневни“ или приходящи[160]. Поради големия им брой и пренаселената сграда Лонг настоява в писмо до Уошбърн: „Наложително е да вдигнем нови постройки, иначе ни очаква крах“[161]. А след-

---

[157] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 38. Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879. Letters 29.04.1879; 9.05.1879; 15.05.1879.

[158] Втората дъщеря на Лонг, Нели, умира на 03.08.1879 г. няколко дни след написването на това писмо до Ригс.

[159] To Elias Riggs. 31.07.1879. Fond Elias Riggs. Letters Packet 5: Emma's death. – Amerikan Bord Heyeti, İstanbul. SALT Research, Harika-Kemali Söylemezoğlu Archive, Retrieved: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45839 [seen 22.10.2022]. (прев. мой – М. П.).

[160] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 56-57. Correspondence to Washburn from Long, 1880-1893. Letter 04.10.1880.

[161] **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 96.

ващата година 1881/82 вече има 240 имена в списъка или 232 действително посещаващи Колежа – най-високата бройка дотогава, както и най-високият процент българи – 45%, които показват много добри резултати на изпитите[162]. Наблюденията на директора върху дисциплината също оставят положителни впечатления. Но д-р Лонг е обезпокоен от поведението на някои преподаватели, един от които отказва да дойде със семейството си, тъй като не одобрява къщата, която им е предложена[163], а новият счетоводител се бави с отчетите и има редица пропуски. В поверително писмо до Уошбърн от февруари 1881 г. Лонг му съобщава за някои морални проблеми с въпросните преподаватели, които същевременно имали допълнителни финансови претенции[164]. А преди да си замине единият от тях, проф. Грийн, се опитва да подкопае доверието в д-р Лонг и да представи нещата сякаш заминаването му е поради лична кавга[165], но останалите колеги не обръщат внимание на неговото недоволство.

В писмата на д-р Лонг от този период отново става въпрос за работата на Ст. Панаретов: „Имам писмо от Панаретов след завръщането му от Ливърпул (по-добре да правим сметките си без него, тъй като здравето му няма да позволи да работи в Колежа). [...] Има опасност той и някои други преподаватели да заминат за САЩ, така че изгледите не са много обещаващи, но ще се постарая да задържа Колежа на повърхността, защото вярвам, че това е благородна работа и не трябва да спира“[166]. В началото на следващата учебна година пише, че очакват нов френски учител и отново за Панаретов: „Не знам дали ще можем да го спрем да не отива във Виена. Не е дал знак, че иска да напуска. Не се сещам никой друг в България,

[162] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 56-57. Correspondence to Washburn from Long, 1880-1893. Letter 13.12.1881.

[163] В крайна сметка професорът пристига, но Лонг изяснява, че той „няколко пъти телеграфира, че иска да се прибере у дома, обаче не мисля, че ще го направи. Твърди, че ако е знаел, че няма да е настанен в Колежа, нямало да дойде. Обяснил съм му, че всички други преподаватели са в самостоятелни къщи“. Ibid. Letter 04.10.1880.

[164] Ibid. Letter 18.07.1881.

[165] Ibid. Letter 29.01.1891.

[166] Ibid. Letter 23.08.1880.

когото мога да наема като учител по славянски. Ако той не дойде, ще повикам архимандрита от Екзархията да преподава по четири часа седмично“ [167].

Към края на поредния период, когато изпълнява директорски функции, Лонг представя аргументи пред д-р Уошбърн за наемането на Тодор Шипков[168] и желанието да подготви учители за България:

> Несигурността на Панаретов по въпроса дали да остане, прави несигурен и Шипков. Има някои примамливи предложения и не знам дали ще можем да му повлияем. Стига се до ситуация, в която той в последния момент преговаря с мен и трябва да се съглася на максимално заплащане и да представя фактите по случая му пред теб. Той чака в Казанлък твоето писмо с отговор дали ще го наемем за преподавател по български език (миналата година беше на 8 £ месечно). Работата му е успешна и има много добро влияние във и извън клас. [...] Предложена му е длъжност в консервативен вестник в София и заплата 200 £ (което не мога да потвърдя), както и директорско място в училище (за 223–230 £). Трябва да изберем някого на мястото на Панаретов в случай, че ни бъде отнет и не знам по-подходящ от Шипков. Има много от завършилите, които кандидатстват за позицията, но не мога да ги приема засега. Хубаво е да имаме преподаватели от нашите възпитаници. Ще се радвам да повишим Т. Шипков, ако можем да си го позволим, и да вземем друг преподавател за началния клас, както и да започнем нови курсове за подготовка на учители за България и за Армения, включително за класове по аритметика и география. Не мисля, че можем да му предложим повече от 12 £ месечно. Очаквам да напишеш на Т. Шипков окончателното решение.[169]

---

[167] Ibid. Letter 06.10.1881.

[168] Тодор (Теодор) К. Шипков (1860–1941) – първият от фамилията Шипкови, завършил с отличие Робърт колеж (1876–1881) и поканен да остане като преподавател. През 1885 г. се завръща в България и се включва в семейното производство и в търговията на розово масло. В края на септември на 1886 г. Тодор се озовава в Ню Йорк сред най-големите розопроизводители в света, след което прави десетки трансатлантически прехода, докато брат му управлява фирмата в Казанлък.

[169] Ibid. Letter 25. 07.1882. (превод мой – М. П.).

С това д-р Лонг показва важността от добре подготвени учители за България не само по отделни предмети, но и с богата обща култура, с познания по различни езици и области на науката. Идеята му за търговските класове вече се вижда реализирана – той съобщава за новия секретар: „Бекхърт, който взема присърце работата и въпреки че няма гения на Вилтум за справяне с документи, е още по-нахъсан да успее и за една година ще стане експерт. **Класът на Рийд за счетоводство е ентусиазиран и върви много добре. Самият той води коректно всички сметки и баланси“**[170]. А в инженерната специалност постигат много добри резултати по математика[171]. Тези специалности са важни за българските ученици и повечето от тях избират да се насочат именно към търговията и инженерството.

На моменти в писмата на Лонг до Уошбърн прозира несигурност за въпроси, с които предстои да се справя[172]. В началото на октомври 1881 г. например му съобщава, че е минало много време, откакто няма писмо от него, и е разбрал за намерението му да отсъства за три години: „Не знам дали това е така, но ще се радвам да те видя колкото се може по-скоро. Понякога се обезкуражавам и се страхувам да не се проваля преди да си се върнал“[173]. Отговорността да ръководи учебното заведение и предизвикателствата, с които трябва да се справя в османската столица, стават тежко бреме за д-р Лонг, особено с напредването на възрастта му. Финансовите въпроси също внасят голяма несигурност, особено когато средства за издръжка на Колежа не пристигат навреме[174]. Самият Лонг пътува до Германия през лятото на 1881 г. в търсене на финансиране (среща се в Дрезден с г-жа Корнинг и г-жа Робърт) и с някои колеги[175].

През 1887 г. е регистрирано кратко отсъствие на Дж. Уошбърн, докато строителните работи по Колежа на-

[170] Ibid. Letter 13.12.1881. (превод мой; подч. мое – М. П.)
[171] Ibid. Letter 15.01.1882.
[172] Ibid. Letter 10.01.1881.
[173] Ibid. Letter 06.10.1881.
[174] Ibid. Letter 08.02.1881.
[175] Ibid. Letter 30.08.1881.

предват – завършена е стената и се довършват водостоците на учебната зала, целта на които е и да събират дъждовната вода[176]. Също така Лонг загрижено съобщава, че е научил за смъртта на техния ученик Димитриев[177] от Шумен, който работел твърде усилено през последния месец на семестъра. Силно притеснение предизвиква и поредната политическа нестабилност в България. Лонг пише до Уошбърн, че „българският въпрос върви от лошо към по-лошо“, а „консервативни кръгове[178] се обединяват против новия режим“[179].

Поредното по-дълго отсъствие на Дж. Уошбърн е между 1889–1891 г. На дневен ред в периода изпъква строежът на новата сграда с класни стаи, библиотека, лаборатория и музей[180]. Когато е почти готова, разрешението се бави някъде по канцеларийте. От Портата твърдят, че е станала лесно поправима грешка при великия везир, но не може да се открие чиновникът, който я е направил. Възникват и проблеми със съседите, отказващи да прехвърлят земята[181], затова Лонг търси съвет и помощ от Уошбърн. След като посещава Легацията, д-р Лонг разбира за планирана атака срещу тях и за публикация в „Новое время“[182]. „Ако бъде посегнато на част от земята, няма да имаме възможност да я защитим без официална карта – не можем да намерим такава, а изработването на нова струва 25–50 лири. От администрацията ни съветват да извадим карта и в същото време разрешение за разделяне на земята

---

176 Ibid. Letter 08.08.1887.

177 Става въпрос за Панко Димитриев, който учи в Колежа между 1881–1887 г.

178 Букв. *clerical party*. Лонг вероятно не е имал предвид партийна структура, а обществени слоеве, които се обединяват срещу либералното управление (на Стефан Стамболов), за сметка на засилване на автократичното, дори клерикално управление.

179 Ibid. Letter 02.09.1887.

180 Ibid. Letter 02.09.1889.

181 Лонг разбира, че многото наследници са се обединили срещу Колежа и не знае какво може да очаква, от което получава силно главоболие: „Едва ли има турчин и арменец в селото, който да не се интересува от сделката. Вефик паша излива злобата си върху мен с обвинението, че Колежът се опитвал да измами сирачето и вдовицата“. Ibid. Letter 28.04.1890.

182 Тук за първи път Лонг посочва, че в случай на опасност, ще имат нужда от помощ от Вашингтон, както и че ще му изпрати телеграма с „Вероятно“ – код, който уточняват предварително.

на партиди на сградите. Осман паша е убеден, че процедурата може да се задейства бързо“[183].

От друга страна, през 1890 г. нарастват арестите на арменците. Лонг е загрижен за техния служител Гарабед, който е задържан след отиването си до пощата[184]. Проф. Панаретов пък имал посещение от полицай, придружен от трима от тайната полиция, които търсели обяснение за получена от него телеграма от Петко Т., в която казва, че „го очаква в събота“. Панаретов и през този период е тема на писмата на д-р Лонг. Той пише до Уошбърн: „Проф. Панаретов ти е писал за неговите планове за идващата година. Аз искрено се надявам да можеш да го убедиш да остане и продължи ценната си работа с нас“[185]. Самият Панаретов постепенно губи мотивация и се оплаква на Константин Стоилов за проблеми с дисциплината и организацията на работата към края на XIX век в Робърт колеж[186]. Тогава е засвидетелстван и известен спад на интереса към учебното заведение, особено от българска страна, поради развитието на образователна система, която бележи забележим прогрес, задоволява все повече нуждите на българите и предоставя качествено образование на много по-ниска цена, включително и в девическите училища[187].

Д-р Лонг показва своята дълбока загриженост и за религиозния аспект на обучението: „Като голям недостатък чувствам липсата на достатъчно религиозни ученици. Дори се страхувам, че Колежът се проваля в това отношение и преподавателите не симпатизират на духовната работа“, т.е. отдалечават се от първоначалната цел на учебното заведение, която е „приемане на християнските принципи без задължи-

[183] Ibid. Letter 03.11.1890.
[184] Ibid. Letter 08.12.1890.
[185] Ibid. Letters 26.04.1890; 19.04.1891.
[186] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 651, л. 27–30. (фонд Константин Стоилов). Писмо на Ст. Панаретов до К. Стоилов, 14.02.1896.
[187] Вж. **Илчев, Ив.** „... И ще посветят себе си на въздигане на отечеството...“ Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 275–281.

телна смяна на църковната принадлежност“[188]. Въпреки че в Колежа се провеждат богослужения, на които директорът и някои преподаватели, сред които д-р Лонг и проф. Гросвенър[189], държат проповеди, явно към края на века те не могат да задържат интереса на колежаните.

В края на учебната 1889/90 г. се оказва, че Колежът е изправен пред кризи, различни от преди, възникват сериозни въпроси и все по-голяма нужда от съдействие от страна на д-р Уошбърн за подготовка на дипломите, за наемане на и преговаряне с преподаватели, както и във връзка с нарастващото недоволство относно определени аспекти от курса на обучение. Появяват се и проблеми, свързани с признаването на дипломите от Робърт колеж в Европа, които само директорът може да реши.

Други по-сериозни затруднения по това време, които засягат Америка, са финансовите и Лонг се страхува да не бъде възпрепятствана работата на Колежа, тъй като, „когато хората трябва да пестят, започват да намаляват благодеянията си“, но е уверен, че „това е Божие дело и Той няма да го остави да се провали“[190]. Първият семестър на следващата учебна 1890/91 година обаче тръгва гладко и писмата между Лонг и Уошбърн намаляват. Колежаните, които се записват на пансион, са 99 – повече от предходната година[191]. Оказва се, че Колежът се развива добре; имат някои много добри класове и нови преподаватели. Лонг е доволен от резултатите и от цялостното поведение на учениците[192], а когато приключват

---

188 **Събев, О.** *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX-XX век).* София: Авангард прима, 2019, с. 171.

189 Едуин Гросвенър (Edwin Grosvenor) (1845–1936) – историк, автор на множество значими публикации, председател на катедрата по история в колежа Амхърст (1892–1914) и президент на националната организация на обществото Фи Бет Капа от 1907 до 1919 г. По време на назначението си в Робърт колеж обаче постепенно спира да посещава службите и се отдалечава от всякаква религиозна дейност (CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 56-57. Correspondence to Washburn from Long, 1880-1893. Letter 12.04.1890).

190 Ibid. Letter 20.12.1890.

191 Ibid. Letter 03.11.1890.

192 Ibid. Letter 20.12.1890.

изпитите, всички смятат семестъра за успешен[193]. Това се дължи най-вече на опита, който са натрупали през годините и на богатата програма, която обхваща различни сфери и науки.

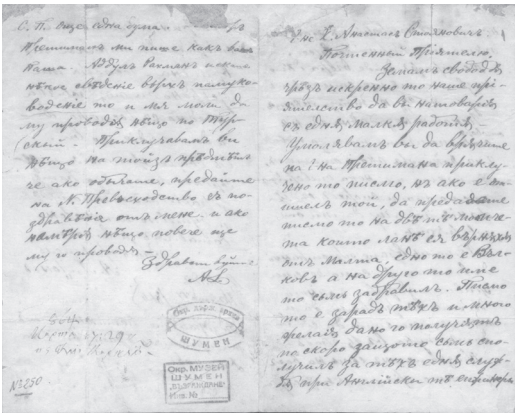
От този период е и едно писмо на Албърт Лонг до Андрю Карнеги – американски филантроп от шотландски произход, с когото са съученици от държавното училище в Питсбърг, което се съхранява в Библиотеката на Конгреса на САЩ[194]. Лонг припомня кратък спомен от ученическите им години и изброява някои от общите им познати. Той представя важността от качествено образование в Робърт колеж заедно с нуждата за оборудване на нова научна лаборатория след построяването на новата сграда, което е погълнало всичките им финанси. Затова отправя галантна покана към благодетеля, ако желае да вземе участие в това полезно дело. Има индикация, че на писмото е отговорено на 06.02.1893, но отговорът не може да бъде открит от архивистите.

Програмата, разработена в Колежа към края на XIX век от д-р Уошбърн и д-р Лонг, които внимателно наблюдават тенденциите, включва следните дисциплини: ***филологически*** (английски, френски, немски (изб.), латински, гръцки и старогръцки, български и старобългарски, арменски, турски, литература, писмена грамотност); ***религиозни*** (Катехизис, Библия), ***математически*** (аритметика, алгебра, геометрия, аналитична геометрия[195], тригонометрия, землемерие, навигация, диференциално смятане, астрономически изчисления, счетоводство, гражданско инженерство); ***природни*** (естествена история, зоология, хигиена, физиология, ботаника (изб.), физика, астрономия, химия, аналитична химия, геология, минералогия, качествен анализ); ***хуманитарни*** (география, история, философия на историята, политическа икономия); ***правни*** (търговско право, парламентарно право, международно право); ***философски*** (ментална философия, история на фи-

[193] Ibid. Letter 14.01.1891.

[194] Manuscript Division, Library of Congress. Carnegie's papers, Container 15, # 2838–2840. Letter, Albert L. Long to Andrew Carnegie, April 25, 1892.

[195] Интересен факт е, че випускът от 1878 г. пожелава да учи аналитична геометрия – свидетелство за свободата на колежаните да изразяват мнения и предпочитания относно учебната програма, както и сами да избират предметите от обучението си.

Писмо на А. Лонг до Анастас Х. Стоянович, 5 март, 1864. ДА – Ш, ф. 707k, оп. 1, а.е. 26.

лософията, етика, реторика, диспут, логика, педагогика); ***други*** (чертане, рисуване, музика, спорт)[196]. Като професор по природни науки д-р Лонг първоначално ръководи сам целия департамент, а по-късно се включва и проф. Ормистън (1885). Дипломата „бакалавър по изкуствата“ на Робърт колеж се цени и дори без допълнително висше образование отваря възможности за високи позиции, а желаещите, по индивидуален план, могат да защитят магистърска степен – сред които са С. Панаретов, К. Стоилов, Петко Димитров, Петър Войков и др. Отношението към колежаните е като към пълноправни граждани, на които се предоставя възможност да пишат и разсъждават открито по всякакви актуални обществено-политически въпроси, да дебатират върху вярата, народните проблеми, както и да празнуват своите празници.

Няколко запазени документа показват, че д-р Лонг подкрепя не само своите настоящи, но и **завършилите ученици**, като ги препоръчва за добра работа – напр. още през 1864 г. той пише до шуменския градоначалник Атанас Хаджи Стоянов да го „свърже с двете момчета, които лани се върнаха от Малта“, тъй като е намерил работа за тях във фирмата, която започва строеж на железницата между Варна и Русе[197],

[196] Вж. **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 351–355.

[197] ДА – Ш, ф. 707k, оп. 1, а.е. 26, л. 1–2. Писмо на А. Лонг до Анастас Х. Стоянович, 5 март, 1864 (фонд Атанас Хаджи Стоянов). Интересно е съобщеното в послеписа, че Лонг изпраща и „нещо по турский“ по предмета на „памуководението“, за което техният паша Абдул Рахман помолил чрез колегата му У. Претиман.

а Петър Матеев е насочен към английската поща в Цариград. „Губернаторът на Кипър търси преводачи и му изпратих двама от завършилите на добра заплата и мисля, че ще намеря работа за още. Има много заявки за препоръки от нас, но едва когато нашите възпитаници намерят места, можем да си позволим да препоръчваме и други. Искам да покажем, че нашата диплома има не само формална, но и материална стойност“[198]. На други – Ст. Томов, Ил. Йовчев, Й. Икономов[199] – д-р Лонг съдейства да продължат образованието си в САЩ. Той черпи вдъхновение от убеждението, че възпитава достойни младежи, годни да принесат полза на своя народ, а обучението в Робърт колеж става едно от средствата за постигане на тази цел.

Няколко по-късни писма на д-р Лонг до негови ученици са запазени в Централния държавен архив, едно от които е до Йордан Икономов на български език, без дата[200], с обръщение „любезний брате“[201], като се разбира, че е писано след като адресантът е завършил Робърт колеж и в началото на образованието му в САЩ. Основната информация, която Лонг представя, е отговор на запитване на Икономов за препоръки какви книги да чете, най-вероятно по някой от предметите в Семинарията: „На питанието ви за някой съвет относително на книги за четение – тези ви препоръчвам Elliot History of

198 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №59/ 05.09.1878.

199 Йордан Икономов (1847–1920) – учил в Робърт колеж от 1865 до 1869 г. и завършил с отличие, а през 1871 заминава за САЩ да следва богословие в Теологическата семинария Дрю. През 1976 г. става бакалавър по изкуствата, а през учебната 1876/77 г. завършва висшия курс. Владее 6 езика. Преподавател в Свищовското Американско научно-богословско училище, пастор и книгоразпространител.

200 След анализ на съдържанието, и по-специално на изречението „Учениците напредуват добре. Брат ви има добра позиция в класът си и успява добре“, може да се заключи, че писмото е писано между 1870–74 г., когато брат му Теодоси Икономов също учи в Робърт колеж.

201 ЦДА, ф. 2017к, оп. 1, а.е. 1, л. 1. (колекция „Методистка евангелистка църква в България“) Писмо на А. Лонг до Й. Икономов [б.д.].

Romanism[202], Edgars Variations of Popery[203] особно и Daille on the Fathers[204]. При това да дадете особно внимание на църковна история, и история на догмите". Това писмо е свидетелство за авторитета на д-р Лонг – той не намалява, а се увеличава и след като бившият му ученик го търси за съвет и цени неговото мнение. В писмото се споменават и други ученици и познати: „Тодора – радувах ся като ся научих че е при вас в Семинарията. Приключвам ви и едно писмо до Йовчова, което ще му проводите [...]. Поздравете Д-р Хурста и другите братия от мене и имайте мя всякога за Доброжелател ваш". Лонг искрено се радва на „душевното напредуване" на своя възпитаник и неговата „добра сполука". Топлото чувство, с което е написано писмото, е пример и за грижата, която Лонг показва към завършилите Колежа.

Запазено и е едно писмо до Йордан Икономов, подписано с инициали П. С. Лонг – съпругата на д-р Лонг. Писмото е на английски и също не е датирано, но е с поздрави за женитбата му и благопожелания да бъдат много щастливи заедно и в работата си[205], което го ситуира в 1885 г., когато Йордан се жени за Манола Илиева – дъщеря на Гаврил Илиев.

Като първото американско учебно заведение в Османската столица, Робърт колеж е **едно от желаните за посещение места от официалните представители** от САЩ, които пристигат в Цариград. А оборудваната лаборатория, музеят и библиотеката[206] предизвикват интереса и на други високопос-

[202] Най-популярната за времето книга с такова заглавие, която се открива в англоезични каталози, е: **Dowling J.** *History of Romanism*, 1845. Възможно е Лонг да бърка името на автора.

[203] **Edgar, S.** *Variations of Popery.* London, 1838.

[204] *A treatise concerning the right use of the Fathers, in the decision of the controversies that are this day in religion written in French by John Daille.* London: John Martin, 1675.

[205] ЦДА, ф. 2017к, оп. 1, а.е. 1, л. 20. (колекция „Методистка евангелистка църква в България") Писмо на П. С. Лонг до Й. Икономов [б.г.].

[206] От богатата библиотека на Робърт колеж, която през 1871 г. разполага с около пет хиляди тома, а към 1900 г. – с двойно повече, се намират все още екземпляри, които могат да бъдат закупени за различни суми (напр. в най-голямата антикварна онлайн книжарница в България, Книжен пазар, могат да се открият над 260 тома с печат от библиотеката на Робърт колеж, сред които първите издания на български писатели от края

тавени лица – има редица посещения от правителството, от принца на Египет и др. По времето, когато Лонг за първи път изпълнява директорски функции, изложба на първокурсници е посетена от г-н Хорас Мейнард[207], американско военно аташе, ген. Грийн[208] и др.[209] (Ген. Грант[210] обаче не успява да посети Колежа поради разразила се буря.) „Имахме посещение от бившия губернатор на Ню Йорк – един от участниците в Парижкото изложение. Впечатлен е от това, което видя в Колежа, и няма да се изненадам, ако визитата му произведе някакъв материален резултат. При всички случаи неговото влияние може да ни донесе само добро“[211] – споделя Лонг.

На тържествата за дипломирането също присъстват официални лица – през 1878 г. това са г-н Мейнард, г-н Леярд[212] и неговата съпруга. Има речи както на колежани, така и на преподаватели и гости, включително молитва от преп. Грийн с доксология[213]. Приемат се поздрави и от представители на Вселенската патриаршия, арменския патриарх, българския екзарх, както и се изпращат поздрави до такива лица. През

на XIX и първата половина на XX век: на Елин Пелин, Ст. Михайловски, Тодор Влайков, Антон Страшимиров, Георги Караславов, Ст. Л. Костов, Иван Ст. Андрейчин, Иван Вазов, Константин Гълъбов, както и редица преводни творби и учебни помагала).

[207] Хорас Мейнард (Horas Maynard) (1814–1882) – американския пълномощен представител в Османската империя (1875–1880), педагог, адвокат, политик, дипломат.

[208] Франсис Грийн (Francis Greene) (1850–1921) – офицер от армията на САЩ, генерал-майор, професор по артилерия в Уест Пойнт. Официален наблюдател на армията на САЩ и военен кореспондент по време на Руско-турската война.

[209] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, box 5, Folder 58-63. Series II: Records of the Trustees Correspondence to Robert from Albert Long, 1876-1878. Letter №33/ 18.04.1878.

[210] Юлисис Грант (Ulysses Grant) (1822–1885) – генерал от армията на Съюза по време на Гражданската война в САЩ, осемнадесетият президент на САЩ (1869–1877). След като свършва мандатът му, той предприема околосветска обиколка, която включва посещение в Константинопол.

[211] Ibid. Letter №45/ 25.06.1878.

[212] Сър Остин Хенри Леярд (Sir Austen Henry Layard) (1817–1894) – английски археолог и дипломат, известен с разкопките на Ниневия и Вавилон, а между 1877–1880 година е посланик в Цариград.

[213] доксология – кратък химн на възхвала на Бога в различни форми на християнско поклонение, често добавян в края на песни, псалми и химни. Традицията произтича от подобна практика в еврейската синагога.

1881 г. сред официалните гости са персийският посланик[214], лорд Дъферин[215] и маркиза на Бат[216].

При преминаването си през Босфора княз Александър I е приветстван от строени колежани пред сградата на училището[217]. А посещението на княз Фердинанд в Робърт колеж, след като е признат от Великите сили през 1896 година, засвидетелства неговото уважение към дейността на американските преподаватели и директори и той нарича колежа „люлка на български държавници", като изразява надежда, че ще продължава да бъде такава и за в бъдеще[218].

SENATUS
Collegii Robertiensis Academicus.
Salutem in Domino Sempiternam.
NOBIS, PRAESIDI ET SOCIIS COLLEGII ROBERTIENSIS
SIGILLUM ACADEMICUM
CHIROGRAPHUM PRAESIDIS
SALUTIS HUMANAE.

Диплом на Лука Касъров от Робърт колеж (1877). Източник: https://bg.wikipedia.org/wiki https://bg.wikipedia.org/wiki/Лука Касъров

Фактът, че д-р Лонг държи особено много на историята и мястото на българите в славянското семейство, се вижда в продължаващата подкрепа, съвместно с други негови колеги от Робърт колеж, на тържествата по случай народния праз-

---

214 Вж. **Уошбърн, Дж**. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 98–99.

215 Фредерик Дъферин (Frederick Dufferin) (1826–1907) – английски дипломат, посланик в Русия (1879–1881) и в Цариград (1881–1882). Изпратен в Кайро след бунта на Араби паша (1882–1883).

216 По това време Джон Александър Тин (John Alexander Thynne) (1837–1896) е 4-ти маркиз на Бат – наследствена титла във Великобритания, установена през 1789 г. от Томас Тин, виконт на Уеймут.

217 **Илчев, Ив.** „... И ще посветят себе си на въздигане на отечеството..." Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). София: Фондация „Хемимонт", 2003, с. 278.

218 Вж. **Шопов, П.** Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 180.

ник на Св. Кирил и Методий. Празнуването на паметта на българските просветители на 11 май[219] става един от приоритетите на Робърт колеж, поради големия брой българи, които се обучават в него, но заслугата за това определено принадлежи на Албърт Лонг, който най-добре ги познава, защото е живял години сред тях, познава тяхната отдаденост на тази традиция и гордостта от делото им. За тези честванията има сведения още през 1868 г. в българската периодика[220], за които споменава Н. Начов в класическата си книга, когато са били представени театрални представления под режисурата на П. Горбанов. През 1872 г. в „Македония“ обрисува обстановката на тържеството край Златния рог и край Босфора – „и двете са от най-прекрасните места в Цариград и двете всяка година са свидетели на приятни зрелища на 11-ий Мая, защото от някоя година насам и двете се посещават от нашите българи, които ходят там да празднуват“. За да покажат уважението си към Екзарх Антим I, от Колежа всяка година изпращат пратеници. А през 1872 г. радост „неописана“ и „силни продължителни възклицания“ предизвиква съобщението, че българският екзарх е изнесъл служба заедно с всички други владици[221].

Официалната част на подобни празненства включва речи на колежани и преподаватели, като през същата 1872 г. година говорят П. Горбанов, отбелязал, че тържеството тази година е различно, поради придобиването на изгубените права и възстановяването на унищожената Патриаршия, П. Димитров припомня подвига на Св. Кирил и Методий, издигайки светите братя над Александър Велики и Наполеон, в опит да противопостави евангелието срещу меча и ножа. С това се обръща и към настоящите колежани да използват свободата да упражняват своите мисли – и религиозни, и политически, и като синове на един и същи народ, да се трудят за развитието му в науката и обогатяване на книжнината, за да бъ-

[219] 11-ти май по стар стил, или 24-ти май нов стил.

[220] Вж. **Начов, Н.** *Цариград като културен център на българите до 1877 година.* София: [Печ. П. Глушков], [1925], с. 154. Начов цитира статии от в. *Македония*, г. II, бр. 25 и г. III, бр. 35, в които се съобщава накратко за празника. В следващите годишнини също се поместват статии за 11-и май.

[221] Тържествованията на 11-Мая. – *Македония: вестник политический и филологический*, бр. 9, 20.05.1872 г., с. 35.

дат отблъснати суеверието и невежеството. Накрая директорът Уошбърн също призовава: „Подражавайте убо, онези ваши славни праотци, следувайте техният пример, бъдете съгласни, единодушни...“[222]

Във в. „Източно време“ (The Levant Times, 1874) също се открива кратък репортаж за поредното ежегодно празненство: „както сяка година, тъй и тая българите в Роберт Колеж ученици отпразнуваха тържественно народний наш праздник Св. Кирила и Методия“, а „след обикновенний в тоя случай обряд, Г-н Панаретов даде един кратък очерк на английский за делата и подвизите на Славяно-българските просветители Св. Кирил и Методий. Той даде няколко подробности върху покръщението на български цар Бориса и на преславский двор, и свърши, като каза, че Св. Кирил и Методий като славянски праздник ще дава силно поощрение на сичките славяни да са стремят към просвещението и образованието“[223]. Изказват се още и настоящи, и завършващи, и завършили колежани за значението и важността на празника. Самият директор Уошбърн издига примера на братята просветители, също образовали се в Цариград, а д-р Лонг „отправи няколко наставления на учениците на български“, след когото още няколко преподаватели говорят за влиянието на празника върху народния живот на българите. На тези празници винаги има богата трапеза с агне, песни и български хорà[224].

Затова, че традицията да се чества денят на Св. св. Кирил и Методий се е наложила трайно в Робърт колеж и продължава след Освобождението, се разбира от статия във в. „Зорница“[225], която представя подробности около тържеството от 1894 г. С общи усилия се набират средства от ученици и от българската общност в града, за да се наеме и украси параход, който под звуците на българския национален химн акостира на Принцовите острови, където се провежда главното честване. В началото са представени патриотичните речи –

---

222 Пак там.

223 Вж. *Източно време: българско издание на англо-французский вестник* (The Levant Times), г. VI, бр. 20, 25.05.1874, с. 3.

224 Пак там.

225 11-й Май в Цариград. – *Зорница*, г. XIX, 14 май 1894.

както на колежани и преподаватели, включително на д-р Лонг и д-р Уошбърн, така и на представители на общността, на екзархията и други обществености, последвани от ядене на гергьовско агне, песни и хора̀.

Последните години от преподавателския живот на д-р Лонг са белязани от влошаване на здравословното му състояние, особено рязко през последните няколко месеца от началото на 1901 г., и решението му да вземе едногодишен отпуск, за да пътува до своята родина. С патетика и неприкрита тъга разказва директорът д-р Уошбърн за изпращането на Лонг: „На ръце пренесохме нашия дългогодишен професор до пристана, почернял от многолюдна тълпа, дошла да го изпроводи. Американският пълномощен министър изпрати моторната си яхта да конвоира парахода, който трябваше да откара д-р Лонг в Ливерпул“[226]. Когато обаче семейството пристига в Ливърпул, се налага д-р Лонг да постъпи в болница, където скоро след това умира.

Д-р Лонг остава, според думите на директора, „един от бастионите на колежа чак до смъртта си през 1901 г., която опечали цяла България и всички негови възпитаници“[227]. И д-р Уошбърн признава за своя приятел и колега:

> Никога не съм имал по-всеотдаен сподвижник от него и за да се превърне Робърт колеж в истинско средище на културата, голям дял се пада на д-р Лонг и на неговата всеобхватна ерудиция. А религиозната му сила беше на човек, изпълнен с Божия дух. *Дори съседите му мохамедани го смятаха за свят човек*[228]. Според мен след неговата смърт Робърт колеж вече не е предишният Робърт колеж.[229]

На мемориалната служба, изнесена на 03.11.1902 г., д-р Уошбърн, отправя важно послание, като нарича Лонг „въплъщение на християнския идеал“, а неговия живот – „пълноце-

[226] **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 143.
[227] **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 44.
[228] Курсивираната част липсва в българския превод. В английския оригинал са дадени и няколко примера за добри взаимоотношения между Лонг и мюсюлманите, които също са изпуснати в изданието на български.
[229] Пак там.

нен и достоен за следване“[230]. На службата има изказвания от мисионерите в Западна Турция, от името на църковното събрание в Бебек, на което Лонг е бил пастор, от Вавилонската експедиция на Университета от Пенсилвания, подпомогната от д-р Лонг, а Едуин Пиърс[231] говори от името на английското общество в града и акцентира на две думи, с които ще го запомни: *sympathy* – симпатия, отзивчивост и *completeness* – завършеност, пълнота[232].

След кончината и на д-р Уошбърн (1915) възпитаниците на Робърт колеж организират още една мемориална служба, за да почетат и неговата памет, и тази на д-р Лонг. Едно от изказванията – на Д. Мишев – представя „огромните заслуги“ и „величавите ликове“ на двамата директори:

> [Те] не са обикновени учители, които се ограничават в класа си, затварят се в кабинетите и живеят с книгите си. Това са педагози, които свързват науката с живота и ученика с дълга, на който те са най-красноречив пример. Това са учители, които учат и възпитават с дела. Това са американци, които от 1864–68 год. живеят с чувствата и копнежите на пробуждащия се български народ. Те обикват България повече от нейни синове, живеят с нея и работят за нея. Те следят стъпка по стъпка нейния културен живот, нейните борби. В най-тежките и критични дни те са с нея. Когато никой не мисли за нея, те единички дирят помощта и участието на влиятелни дипломати и авторитетни мъже за нея.
>
> Д-р Лонг израсна в очите на аудиторията със своята чиста и велика душа, със своята любов към доброто, което прави на човеците, особено с грамадните свои заслуги към българския народ, със своето безкористие и самоотвержение. В него тя видя светец, не аскет, който в егоизма си бяга в пустиняците, за да спаси себе си, но светец, когото алтруизмът държи между масата, която поучава и между злочестите, на които помага,

---

[230] **Lybyer, A.** In Memory of dr. Albert L. Long. – *The New York Observer*, Feb. 13, 1902, p. 195.

[231] Едуин Пиърс (Edwin Pears) (1835–1919) – английски журналист, историк и адвокат на Английския върховен съд в Цариград. Като кореспондент на „Дейли нюз“ публикува текста за турските изстъпления над българите по време на Априлското въстание.

[232] Ibid.

между болните, които цери, между невежите, които просвещава, между българския народ, комуто служи с истина и наука, между българските ученици в Роберт-колеж, като поддиректор и учител, чрез които вниква в качествата и добродетелите на българския народ, когото обиква.[233]

Оттогава е обявен 23-ти март за Ден на годишнината на Колежа и почит към паметта на основателя г-н Робърт и първите директори д-р Хамлин[234], д-р Уошбърн, д-р Лонг, както и на всички, отдали живота си на Робърт колеж, а новата учебна сграда, построена през пролетта на 1892 г., получава името на д-р Лонг след смъртта му – **Албърт Лонг хол.**

Робърт колеж и другите американски учебни заведения на територията на Османската империя са наречени от Иван Шишманов „пепиниери[235] на просвещението“[236]. Преди Освобождението има сигурни сведения за около 150 българи, учили в Робърт колеж, които са се докоснали до личността на д-р Лонг; а след това – над 760[237], част от които също са имали привилегията да общуват лично с преподавателя. За девическото училище, прераснало в колеж, до 1900 г. има данни за 52 завършили българки[238], а общо – са над 300[239]. То е едно от местата, където се усвоява, както твърди Д. Мишкова, „протес-

---

[233] **Мишев, Д.** Едно честв уване. – *Свободно мнение*, кн. 17 от 19/22 IV, 1915 г. Цит. по: **Матеев, П**. *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* София: [Придворна печатница], 1934, с. 13–14.

[234] В книгата на С. Хамлин за неговия живот е поместено колективно писмо от преподавателите и служителите в Робърт колеж, вкл. и д-р Лонг, в израз на почит и уважение за дългогодишната му работа като директор. **Hamlin, C.** *My Life and Times*. Boston–Chicago: The Pilgrim Press, 1893, pp. 481–483.

[235] пепиниера, остар. от фр. разв ъдник.

[236] **Шишманов, Ив.** Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролата на Америка в нашето образование. – *Български преглед*, г. IV, 1897/98, № 11, с. 77.

[237] **Събев, О.** *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век).* София: Авангард прима, 2019, с. 146.

[238] **Даскалова, К**. Българските възпитаници на Американското девическо училище и на Девическия колеж в Цариград. – *Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика*. Съст. К. Даскалова, Ж. Назърска, Р. Рошкева. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2021, с. 62.

[239] **Събев, О.** Цит. съч., с. 524.

мантският културен идеал за образованата християнка, в който българската жена припознава собствената си публична роля като пазителка и защитничка на националната религия и култура, олицетворение на традицията и прогреса едновременно – ключова фигура в националното самоосъзнаване“[240].

Популярността на тези цариградски образователни институции сред българите според О. Събев „се дължи на специфичната атмосфера в тях. Пропита с християнски дух, но без да се натрапва открито протестантството (тъй като не са обвързани институционално с определена мисионерска организация), тя осигурява на учениците по-голям комфорт. В гръцките училища Константинополската патриаршия се стреми да елинизира учениците от другите народности. Училищата на католически и протестантски мисионерски организации имат за цел да привлекат питомниците в лоното на тяхната църква“[241].

Успехът на завършилите Робърт колеж се вижда в тяхната реализация като видни политици, депутати, дипломати, търговци, предприемачи, учители, лекари, адвокати и др. Сред завършилите обаче няма много такива, които да разширяват представата за американската литературна, културна и философска мисъл, въпреки че някои правят свои преводи на оригинални творби[242]. Част от тях остават като преподаватели в Робърт колеж: Ст. Панаретов, Ив. Славейков, П. Горбанов, Ст. Томов, П. Димитров, П. Войков (първият българин с магистърска степен от колежа), а К. Стоилов за кратко е негов секретар. Повечето завършили се ориентират към политиката – петима от тях са в състава на Учредителното народно

[240] **Мишкова, Д.** В търсене на балканския оксидентализъм. – *Анамнеза*, г. I, бр. 1, 2006, 19. [онлайн]: http://anamnesis.info/node/35 [прегледан 13.05.2023].
[241] **Събев, О.** Цит. съч. с. 146.
[242] Ив. Славейков превежда Шекспировата трагедия „Юлий Цезар“, П. Горбанов – „Песен на ризата“, „Историята на цивилизацията в Англия“, Ал. Людсканов – „За свободата“ и „За представителното управление“, а съвместно с Д. Минков – „За възпитанието“; Ст. Томов – втора част на „Пътешественикът“ и др.

събрание – П. Горбанов, Д. Икономов, Т. Джабаров, П. Чернев, К. Стоилов, с които д-р Лонг дълго поддържа кореспонденция[243].

Дж. Кларк сравнява подготвителната функция на образованието за политическото лидерство в България с тази в Америка: „Около петнадесет училища за начално образование упражняват видимо положително влияние. В три институции от повисок разред са събрани стотици млади мъже и жени от всички региони, населявани от българи, и мнозина от завършилите днес принадлежат към най-влиятелните кръгове. Тези училища им предоставят толкова добра подготовка за житейска реализация сред собствения им народ, колкото съответните американски институции дават за работа в самата Америка“[244]. А Едуард Портър – един от американците попечители на Колежа – споделя след пътуването си до България през 1888 г.: „За нас, като американци, е радостно да разберем, че много от най-важните позиции в правителството се заемат от възпитаници на Робърт колеж, които носят голямо удовлетворение като способни и честни хора, предано отдадени на интереса на своята страна“[245]. Преподавателите успяват да възпитат чувства на национална отговорност в техните възпитаници и да им предадат пламъка на просветителската мисия.

За приноса към обучението на българи в Робърт колеж не може да бъде отмината ролята на самия д-р Албърт Лонг, за когото пише Дж. Рийд в поредното си писмо до Методистката църква: „беше придобил репутация на учен и беше извършил най-важната работа като издател на евангелска литература на български език. А влиянието му сред видни българи в Цариград и върху младите, образоващи се там, е особено значимо и благотворно“[246].

---

[243] Вж. още **Илчев, Ив.** Роберт колеж и формирането на българска интелигенция (1863–1878 г.). – *Исторически преглед*, 1, 1981, с. 50–62.

[244] **Clarke, J.** Mission Work among the Bulgarians. – *The Missionary Herald*, Vol. 79, June, 1883, pp. 212–215. Цит. по **Златков, П.** България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от The Missionary Herald). Прев. Б. Попиванов. – *Разум.* г. I, бр. 3, 2003, с. 146–177.

[245] **Porter, E.** Recent Observations in Bulgaria and Turkey. – *The Missionary Herald*, Vol. 84, Feb., 1888, p. 54.

[246] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*, 1880, p. 310.

Трета глава
ЛЕКЦИИ И ПУБЛИКАЦИИ НА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА

Името на А. Лонг не се открива на кориците на български учебници, но негови колеги и ученици подготвят и издават редица учебни помагала за нуждите на мисионерските училища[247]. А и много български училища още през 60-те години на XIX в. използват редовно американски преводи на популярни учебници като „Числителница за смятание на ум у общити училища“ на Б. Грийнлийф (1868), „Начална книга за анатомия и физиология с 95 фигури“ на К. Картър (1867), „История на християнската църква“ (1876) и други мисионерски издания, които обаче постепенно отпадат от обучението, поради религиозната им обвързаност[248]. В отделни писма или съобщения Албърт Лонг описва конкретни ситуации, от които проличават предразсъдъците и опозицията дори срещу използването на Новия завет в училищата, но същевременно заявява, че „духът на фанатично преследване постепенно се смекчава и намаляват необмислените възражения, отправяни към протестантски-

[247] Ив. Тонджоров превежда „Практическа алгебра за ученици в средни училища“ на Б. Грийнлийф (1868), „Кратки начала на нравствена философия“ на Ф. Уейлънд (1869), заведено като „Целанд“ в НБКМ; А. Цанов пише книжката за основните училища „Първа четеница“ (1868) и др. А през 1875 г. е открито Българското евангелско дружество в Самоков, което организира печатница и продължава да отпечатва новопреведени книги и брошури, като по-късно и в. „Зорница“ (вж. **Флад, С.** *За разпространението на Христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958).* София: Верен, 2015).

[248] Вж. **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 82. Тя отбелязва, че към края на века Българското евангелско дружество продължава да публикува преведени от мисионерите учебници: „Философия на ума“ (1886), „Физиология“, „Астрономия“, последният от който е използван от националните училища, поради липса на други учебници по предмета.

те издания на Евангелието, което започва да се разбира в светлината на истинската му същност“[249].

Въпреки че българите показват голям интерес към образованието, дори към религиозното в Неделните училища, това не води до видимо нарастване на интереса към протестантската вяра. Но приносът на мисионерите за развитието на модерно българско образование[250] е признат от педагозите, а д-р Лонг се оказва един от вдъхновителите на това дело не само поради привличането на българи за обучение в чужбина. И ако Българското възраждане е направило възможно самото съществуване на американските мисии, то е в сила и обратното – американските мисионери са допринесли за напредъка на възрожденското образователно дело.

Като важни текстове, свързани с образованието и преподавателската дейност на д-р Лонг, в тази глава са представени негови статии и лекции от различни области, публикувани както в български, така и в английски периодични издания или в отделни книги[251]. И докато в книжовната си дейност, с която започва д-р Лонг, поради скромност, типична за средновековен книжовник, не поставя своето име на повечето текстове, то при свързаните с образованието и научната му работа изяви и публикации, това е наложително. Те са групирани по предмети, свързани с неговите компетентности – история, геология, археология, в които д-р Лонг методологически и ком-

[249] Цит. по **Стойков, В.** Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт.* София, № 11, 2021, с. 178.

[250] Вж. **Шишманов, Ив.** Нови данни за историята на нашето Възраждане. – *Български преглед*, г. IV, 1897/98, № 11, с. 54. **Трайков, В.** „Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода“. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С. 1979, с. 466; **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед*, 1936, № 7, с. 933; *История на образованието и педагогическата мисъл в България*. София: Наука и изкуство, 1962, с. 254, в която личи тенденциозно отношение към католическата и протестантската пропаганда, но не е пропуснато и положителното им влияние върху образованието на българите.

[251] Тук може да се отбележи, че и негови ученици публикуват статии на общообразователни и научни теми: „По историята на Съединените щати“ от П. Димитров; „Науките и новата цивилизация“ от Д. Минков; „Понятия на политическата икономия на Вайланда“ от Ив. Славейков и др.

петентно предлага знания в различни области на по-широк кръг читатели.

Един от първите опити на д-р Лонг да систематизира и представи знания по предметите, в които е специалист, е поредицата „Пътешествие вътре вкъщи“, разгледана в главата за сп. „Зорница“, където е публикувана през 1870 г. Статиите представят няколко природни явления и представители на животинския свят, разгледани методологично и разбираемо, включително и за детската аудитория, с много примери, връзки между тях и въвеждане на някои понятия, обяснени достъпно. В същото време се откроява подходът му като на опитен учител, на когото му предстои да преподава в Робърт колеж именно природни науки.

История

„Славените и българите“

„Поетът, филологът и историкът
създават националността
в Източна Европа.“[252]

Въпросът за славянството е тема, която вълнува българските книжовници от времето на Отец Паисий, въпреки че се развива и популяризира доста по-късно във възрожденското публично пространство. Но историята на славянската идея може се разглежда именно от неговата „История славеноболгарская“, в която присъстват части от историите на Мавро Орбини[253] и Цезар Бароний[254] през руски преводи. В ев-

[252] **Kohn, H.** *Pan-Slavism. Its History and Ideology.* University of Notre Dame Press, 1953, p. 1.

[253] Мавро Орбини (ср. XVI в.–1614) – дубровнишки писател, преводач, духовник. Книгата му „Царството на славяните“ (*Il Regno degli Slavi*) влияе съществено на панславянската идеология, особено силно в Русия, дори се смята, че именно Орбини представлява „изходната точка“ за новото руско „славяноведение“ или „славянска наука“ (Вж. **Пыпин, А.** *История славянских литератур. Том I.* Санкт-Петербург, 1879, с. 278).

[254] Цезар Бароний (1538–1607) – италиански кардинал и историк на Римската католическа църква, автор на история на църквата в 12 части (*Annales ecclesiastici*, 1588–1607). Руският превод от началото на XVIII „Деяния

ропейски контекст общото славянско движение намира израз в движенията на чешкия коларизъм[255], полския месианизъм[256], южнославянския илиризъм[257] и руския панславизъм[258] – един вид „славистичен романтизъм“, както го нарича Б. Йоцов[259], който се активизира през втората половина на 30-те години на XIX век в Русия с идеите за превъзходството на славяните над западноевропейците (т. нар. „болна Европа“). Започват да се търсят писмени паметници и други артефакти, които да доизградят тази концепция. Славянофилското движение непосредствено след Кримската война (1853–1856) се оказва един от пътищата за запазване на руското влияние в Европа, а и за париране на западната „заплаха“ в лицето на католическите и протестантските мисионери. След проведения Славянски конгрес през 1867 г. се образуват много комитети, които да противодействат на западното (и гръцкото[260]) влияние, осо-

церковная и гражданская“ служи за основа както на Паисиевото съчинение, така и на анонимната „Зографската българска история“ (ок. 1760), и на „История во кратце о болгарском народе словенском“ на йеросхимонах Спиридон Габровски (1792).

[255] Коларизъм – термин, използван от Борис Йоцов в студията „Славянски литератури и славянско съзнание“ (**Йоцов, Б.** *Съчинения. Т. 3. Кн. 1. Славистични изследвания*. Отг. ред. Р. Дамянова, Д. Григоров. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022, с. 26), който отпраща към концепцията на Ян Колар за „славянската взаимност“ в неговите трудове от 20-30-те години на XIX век.

[256] Полски месианизъм – отличава се с религиозно-политически оттенък.

[257] Илиризъм – културно-политическо движение, възникнало в Хърватия през 1830-те години, което си поставя за цел сближаването на южните славяни. Вж. **Желев, Н.** „История славяноболгарског народа“ на Атанасий Нескович и илиризмът. – *Дзяло*, год. VII, 2019, бр. 14. **Желев, Н.** Илиризмът в българска среда. [онлайн]: https://sesdiva.eu/virtualni-stai/vazrazhdane-slaviani/item/23-ilirizmut-v-bulgarska-sreda-bg [прегледан 22.10.2022]. **Желев, Н.** Представите за българите като част от илирите в трудовете на Шафарик, Колар и Гай. [онлайн]: https://calic-bg.eu/conferens/istoricheski-razkazi-v-literaturite-analogii-i-protivopostavyaniya/3-the-ideas-about-the-bulgarians.html [прегледан 22.10.2022]. **Желев, Н.** Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“. – *Славянски диалози*, XIX, 2022, кн. 29, с. 9–28.

[258] Една от идеите, с които се развива панславизмът, е да се противопостави на пангерманизма.

[259] **Йоцов, Б.** Пак там.

[260] Противодействието на гръцкото влияние се изразява в защита на „угнетяваните славяни“ от „неславяните гърци“.

бено върху най-голямото славянско племе за московските славянофили – българите. Изградена е и програма за противодействие, интензивни контакти с висши държавни служители и координирани действия с руските дипломати в Османската империя, включително и опити да се влияе на пресата и избора на главни редактори – напр. действията на руското посолство срещу в. „България“ и типографията на Драган Цанков[261].

Освен изявени учени слависти като Ю. Венелин, Й. Шафарик, В. Григорович и др., които обръщат поглед към южните славяни, самите български книжовници прегръщат идеята през XIX век и започват да публикуват множество текстове в подкрепа и възхвала на движението. Ю. Венелин с труда „Древние и нынешние Болгаре…“ (1831) първи привлича вниманието върху историята, културата и бита на българите, обвързва термините „славянин“ и „българин“, както и делото на Кирил и Методий с българския им корен. К. Фотинов също засяга темата още в първия брой на сп. „Любословие“ със статията „За произхождението на славенскиат род“ (1842)[262], а по същото време Ив. Селимински се опитва да изготви цяла програма как българите да се приближат към своите славянски братя[263]. Междувременно П. Р. Славейков[264] и братя Миладинови събират извори от народното творчество, П. Берон и Г. Раковски полагат усилия да установят прародината на българите, а Марин Дринов отправя „Поглед връх произхождането на блъгарский народ и началото на блъгарската история“ (1869).

По това време в Европа е широкоразпространена теорията на Хердер за езика като основен идентификатор за национална принадлежност. В такава обстановка на засилено фор-

[261] **Андреев, А**. Московският славянски благотворителен комитет и западните религиозни мисии в българските земи (1858–1876). – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българ. земи [Сб. докл.].* София: Гутенберг, 1999, с. 135–144.

[262] Вж. **Данова, Н.** *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно политическото развитие на Балканите през XIX век.* София: БАН, 1994. **Данова, Н.** *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век.* София: Валентин Траянов, 2008.

[263] Вж. **Йоцов, Б.** Цит. съч., с. 41.

[264] Самият П. Р. Славейков се отнася с недоверие както към панславизма, така и към панрусизма (самодържавие – православие – народност), което се вижда от негови статии в „Гайда“ и „Македония“.

миране на национално самоосъзнаване и на отстояване на българската народностна идентичност попадат първите американски мисионери, след като пристигат сред българите. Повечето от тях се запознават отблизо с историята на народа, сред който живеят, а някои започват да пишат статии, посветени на славянската тема, както и да очертават границите с българско присъствие. Такива се откриват на страниците на сп. „Мишънъри хералд“ още от първата година на присъствие на американски мисионери сред българите – статиите на Ч. Морс и на Х. Дуайт, в които включват информация за политическата и религиозната история[265]. Един ръкопис се открива в архива на Джеймс Кларк[266] със заглавие „Българският въпрос“, представляващ кратко изложение върху историята на българския народ и борбата му за народно самосъхранение, като в него се очертава и ареалът, населен с българи.

Но историческият текст, който добива най-голяма популярност за времето си, принадлежи на д-р Албърт Лонг – публикуван в два от популярните български вестници и в отделна книга[267], „извлечен“ от неговите лекции в Робърт колеж[268]. Въпреки че историците не смятат „Славените и българите“, наред със съчиненията на Риггс, Байнгтън, Маккензи, Ърби, Странгфорд, за особено важни, признават, че мисионерите

[265] **Dwight, H.** European Turkey as a Field of Christian Missions. – *The Missionary Herald*. Vol 54, Oct. 1858, pp. 322–324. **Morse, Ch.** The Bulgarians. – *The Missionary Herald*. Vol 54, Sept. 1858, pp. 286–287. Морс посочва, че първите сведения за българи са от арменски източници, сочещи VI в. пр. Хр.

[266] ABCFM,16.9. Vol. 5. European Turkey, № 57. The Bulgarian Question. 11.10. 1869.

[267] Лекциите първо излизат във в. „Македония“, г. IV, 1870, бр. 46, 48, 49, 52, 56, 62 и във в. „Отечество“, г. II, където са и на румънски, тъй като е печатан в Букурещ: септ. бр. 55, с. 3 (218); бр. 56, с. 2–3 (222–223); бр. 57, с. 3 (227); окт. бр. 58, с. 3 (231); бр. 59, с. 2-3 (234–235), бр. 61, с. 3 (423); бр. 62, с. 2–3 (246–247); ноем. бр. 65, с. 2 (258); бр. 66, с. 2–3 (262–263). Същата година излизат и самостоятелно „Славените и българите: разсказ, сказан в Роберт колеж от г-на А. Л. Лонг: (извлечено от в. „Македония“)“. Цариград, 1870.

[268] В края на същата година в сп. „Мишънъри хералд“ излиза и анонимна статия „Мисията в Европейска Турция“ с исторически бележки за българите в началото, вероятно повлияна от написаното от д-р Лонг. Вж. Mission to European Turkey. – *The Missionary Herald.* Vol. 66, Dec. 1870, pp. 387–390.

„поднасят историята и съвременното положение на българския народ на вниманието на обществеността на Запад и по такъв начин стават частично изразители на историческата необходимост от разкъсване на мъчителната изолация на българите от външния свят, една от главните причини за тяхното закъсняло развитие в сравнение с другите народи“[269].

Пътят на Лонг до създаването на този текст и отпечатването му през 1870 т. в двете периодични издания – в. „Македония“ и в. „Отечество“ – е изпълнен с издирвания за славянството, с проучване на връзките на българите със славянската общност от древността, с изнасяне на доклади и речи на такива теми. След като живее шест години в Шумен и Търново и работи още толкова с българи и за българите от Цариград, Лонг се опитва да обобщи познанията си и да представи въпросите за славянството и мястото на българите в него. Мисионер, който научава бързо и качествено българския език, както и добър преводач, той се представя и като учен славист, проучил в дълбочина актуалния „славянския въпрос“. С голяма наблюдателност излага проблемите в пълнота, обгледани от различни перспективи, особено като човек, произхождащ извън славянската общност. Това не е еднократно изявен интерес към народа, сред който е изпратен да работи, а траен и подплатен с изобилие от исторически извори.

При пребиваването си в Америка (1866–67) за отпечатването на българския превод на Новия завет паралелно с църковнославянския, Албърт Лонг има достъп до обществени библиотеки и архиви и е могъл да проучи повече английски, немски, латински, гръцки източници, които цитира в изложението си. Също така той участва в няколко честванията – на 48-та годишнина на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква в началото на 1867 г.[270], където представя доклад на тема „Славяните в Турската империя и тяхното влияние за напредъка на християнството“ с информация и за българите като неделима част от славянското семейс-

[269] **Пантев, А**. *Историческата българистика в Англия и САЩ 1856–1919*. София: Наука и изкуство, 1986, с. 55.

[270] Fourty-eight Aniversary. – *Fourty-eight Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1867, pp. 7–9.

тво. Целта е да провокира интерес към Българската мисия и да укрепи доверието в нея, тъй като „християнските мисии в Турция насочват усилията си най-вече към напредъка на християнското население в Империята“[271]. На 51-та годишнина на Американското библейско дружество Лонг също произнася реч за „Славянските племена“, като представя работата си по библейските преводи, допълнена с информация за българите, историята, езика им и пр. Тази реч е публикувана цялостно и представлява образец на ораторско майсторство и владеене на обратите на речта, с цел да предизвика интерес у американската аудитория по въпроси, с които вероятно изобщо не е запозната.

> Българският народ, чието значение необяснимо защо е било пренебрегвано досега, вече излиза на сцената, независимо от всички препятствия пред него, и привлича вниманието на всички, които се блазнят от „наследството на болния“. Само в Европейска Турция този народ наброява четири милиона и половина (над два пъти повече от броя на гърците, за които се говори толкова много), а освен това има още около милион и половина извън тяхната провинция[272], главно във Влахия, Молдова и Бесарабия [...], свързани чрез рода и езика с голямото славянско семейство на европейските народи, които вълната на западната цивилизация и европейският прогрес вече са докоснали. Те са предопределени да изплуват от забвението и техният глас тепърва ще бъде чуван в съвета на народите и във връзка с плановете за реконструкция на картата на Европа.[273]

---

[271] Самият текст не е отпечатан в Годишника на дружеството, а само се щрихират някои основни аспекти от изказването.

[272] Тези данни се потвърждават и от двете английски пътешественички Маккензи и Ърби, които дори изготвят етнографска карта, в която се вижда територията с преобладаващо българско население. **Mackenzie, G., A. Irby.** *The Turks, the Greeks, and the Slavons. Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*. London: Bell & Daldy, 1867.

[273] **Lenox, J.** *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14-22 (прев. мой – М. П.) Части от текста, които се отнасят изцяло до превода на българската Библия и влиянието ѝ върху националното самосъзнание, са цитирани в I. Библията.

Подобно проницателно твърдение се открива и в книгата на Емили Странгфорд, която по-късно лично се включва в подпомагане на пострадалите от Априлското въстание: „Доколкото се отнася до българите, независимо дали ще останат още известно време под турско робство, или ще се освободят от него в наше време, което в крайна сметка трябва да направят рано или късно, може да се види някаква наистина обнадеждаваща перспектива, ако отправим по-широк поглед върху възможното бъдеще на тези страни“[274]. Лейди Странгфорд вижда българите като „огромно и хомогенно мнозинство“, което не може да бъде надвито, нито поведено, нито приобщено от гърците[275].

След емоционалното начало в речта на А. Лонг пред американската публика са щрихирани няколко важни исторически момента като делото на ревностните славянски апостоли братята Кирил и Методий, покръстването през IX в., а за падането на Иван Шишман Лонг използва художествени похвати: „българският лъв беше стъпкан в прахта и кърваво-червеното знаме на турците, носещо мюсюлманския полумесец, се развя тържествуващо над цяла България“. Д-р Лонг подчертава полученото от папския престол изключително разрешение за четенето на Писанията на народен език. Маркира и проблемите с църковната йерархия, подчинена на Константинополската, като единствено някои от датировките в текста се разминават с отбелязаните в по-ново време исторически факти. Други откроени проблеми са политическите стремежи на гърците, които водят до елинизиране на населението и париране на идеите за отделно национално съществуване – пагубно за българската националност.

> В повечето църкви се използваше само гръцки език, макар и неразбираем за хората; в училищата не се преподаваше български език и цялата нация остана под покрова на дълбок мрак, суеверие и невежество, подобно на Средновековна Европа през десети век. Няма да се спирам на тази тъжна картина, само ще изтък-

[274] **Strangford, E.** *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863. With a visit to Montenegro.* London: Richard Bentley, 1864, p. 321. (прев. мой – М. П.)
[275] Пак там, с. 316, 351.

на, че настъпва голяма промяна в този народ. Там падна искра[276], която разпалва народното сърце и го събужда за нов живот. Почти във всеки град и село са създадени училища с преподаване на роден език; книгите, вестниците и списанията се умножават. **„Образование, образование!“** сега е бойният вик на млада България. Няма да ми стигне времето да изброявам причините, допринесли за осъществяването на тази велика революция.[277]

От съдържанието на тези речи, публикувани цялостно или частично в американската периодика, се разкрива, че Лонг е запознат отблизо както с историята на славянството, така и с църковната история, и разглежда българската участ през вековете в славянски контекст, а представянето на българския народ на тези годишнини вероятно е първото официално поднасяне на такива исторически факти в далечна Америка.

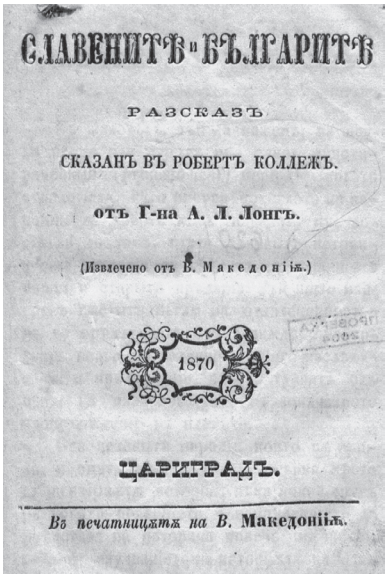
След като отново се връща в Османската столица, д-р Албърт Лонг подготвя по-солидно изказване и изнася поредица лекции в Робърт колеж на тема **„Славените и българите“**. Те оформят този важен текст от научното наследство на Лонг, като веднага са публикувани в две периодични издания – в. „Македония“ (май – юни, 1870) и в. „Отечество“ (септ. – ноем., 1870), излизат и в отделна книга същата година, като между публикациите в периодиката и книгата няма разлики в съдържанието, бележките под линия и пр. В печатния им вариант лекциите са разделени на шест сравнително еднакви по обем части и вероятно така са били представени: уводни думи, кои са древните славяни, за името им, за славянския език, за днешните славянски народи, за българите. Стефан Томов обръща внимание на факта, че лекциите са създадени девет години преди българското освобождение, т.е. годината на представянето им вероятно е била 1869[278]. По това време А. Лонг още

[276] На друго място – *блести като слънчев лъч*. Фразата наподобява мотивите за озарението от старобългарската литература.

[277] Цит по: **Lenox, J.** *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–22. (прев. мой, подч. мое – М.П.)

[278] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 36. Титулната страница на една от отпечатките на „Славените и българите“ е с 1869 г.

не е назначен официално за преподавател в Колежа, но изградените добри взаимоотношения с ръководството отварят възможност да представи своето историческо изследване. След като официалният език на преподаване е английски, това е бил и езикът, на който са поднесени лекциите.

СЛАВЕНИТѢ и БЪЛГАРИТѢ

РАЗСКАЗЪ

СКАЗАНЪ ВЪ РОБЕРТЪ КОЛЛЕЖЪ.

отъ Г-на А. Л. Лонгъ.

(Извлечено отъ В. Македоніи.)

1870

ЦАРИГРАДЪ.

Въ печатницѫтѫ на В. Македоніи.

Титулна страница на „Славенитѣ и българитѣ“ (1870)

Освен да вдъхновят българските ученици в Робърт колеж, а по-късно и читателите като българи да се видят като част от една по-голяма общност, лекциите целят да запознаят и англосаксонския свят с въпроса – „да изброим няколко факотве върху този предмет, които, мислим, да не са известни на Английските учени“[279]. Английският вариант (оригиналът) със заглавие *Slavic races* („Славянските народи“) също е отпечатан, но една година по-късно в американското списание *Methodist Quarterly Review* („Методист Куортърли ревю“)[280]. Както отбелязва и Ил. Конев: „Наред с обяснението на отделни същностни въпроси д-р Лонг отбелязва по своеобразен начин и това начално формиране на взаимни познания за два доскоро почти неизвестни един на друг свята“[281].

Българският превод на лекциите най-вероятно е направен от самия д-р Лонг, някои от белезите за което са идентичните по състав изречения, както и поясненията в българския текст във или без скоби: „доисторически (prehistorical)“, „сла-

[279] Цитатите в настоящата глава са от изданието с всички лекции: **Лонг, А.** *Славените и българите: разсказ, сказан в Роберт колеж от г-на А. Л. Лонг*: (извлечено от в. „Македония“). Цариград, 1870, с. 9.

[280] **Long, A.** Slavic races. – *Methodist Quarterly Review. Vol. LIII* – Fourth series, Vol. XXIII, Jan. 1871, pp. 25–47.

[281] **Конев, И**. *Българското възраждане и Просвещението.* Том 3, ч. 1. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 307.

вен illustris[282]“ и честото използване на две български вместо една английска лексеми: *race* – „племе или народ“; *investigation* – „изследование и придирване“; *inadequate* – непълни или несъстоятелни, *region* – страна или място; *transfers* – преводи и претълкувания; *highest* – най-висока и единствена. На места се наблюдава сливане или разделяне на изречения, което не засяга същността на теста. Овладяното лексикално богатство на българския език позволява на д-р Лонг да предаде и нюансите в случаи като: *heroic* – юнашки; *overlap* – прехлупвали; *branches* – ветви, *view* – възгляд, *silent* – глухо, и фразеологизми като: *The scourge of God* – Бич Божий.

Вариантът на английски звучи като научен текст, писан в първолично множествено число (само на едно място – в единствено) или в безлична форма на глаголите, докато българският е основно в първолична форма и само на отделни места – безлична.

We might take up the half of this article in merely collating the direct contradictions and the frequently amusing blunders found in the writings of those historians who are almost our sole authorities as chroniclers of their times. (**Long, A.** L. c., p. 25).	Аз бих употребил половината от този разказ с изброяване на най-явните противоречия, а често, и на удивителните заблуждения, които се срещат в описанията и на тези историци, които са единствените автори, като хронологисти на времето си. (**Лонг, А**. Цит. съч., с. 4)

Английският съдържа препратки към цитираните автори в бележки под линия и няма отклонения от официалния стил, докато българският добавя разговорни изрази като „тъй да кажем“, „пътем обаче нека кажем“; „тогази какво може ся каза“. Въпреки научния характер на текста, английският не е лишен от художествени достойнства, а българският текст е доближен до разговорната стилистика и излиза от рамките на канона на научните текстове, което го прави по-свободен, раздвижен, дори звучащ поетично на места.

Английският и българският текст на д-р Лонг са сходни по съдържание, но се различават по обем. В английския вариант има няколко допълнителни пасажа и позовавания, а български-

[282] Illustris – от лат. известен.

ят само на места добавя уточняващи изречения, като в края продължава с още няколко страници, специално посветени на българската аудитория. Двата текста се различават и по бележките под линия – тези, добавени към българския вариант, са подписани с инициали П. Р. С. (П. Р. Славейков). Възможно е П. Р. Славейков да е редактирал текста, след като се появява първо в неговия вестник, а и на титулната страница на книгата е посочено, че също е отпечатана в печатницата на в. „Македония“. В английския текст в бележки са дадени само библиографските описания (също белег на научно съчинение) на цитираната литература, които липсват в българския и което може да се обясни с различната читателска аудитория, към която са насочени двата текста.

Заглавието „Славените и българите“ със съединителния съюз „и“ на пръв поглед сякаш съединява два чужди един на друг етноси, но самият текст доказва, че българите са неделима част от славянските народи. А. Лонг възприема възрожденската гледна точка за ключовата роля на славянството за определяне на националното самосъзнание. Английското заглавие „Славянските народи“ е по-обобщено, като обхваща общността на всички славяни, в синхрон със заглавията на речите на мисионера в Америка, които разглеждат славяните като цяло, но включват информация за българския език и история.

В самото начало на „Славените и българите“ се отправя есеистичен поглед към далечното минало и времето, когато историята се смесва с преданията, забулващи всичко в мъгла. Оказва се, че трудностите и противоречията, които съпътстват проследяването на историята при изследване на славянското племе, не са малко и д-р Лонг изброява основните – това, че други, най-често врагове, им пишели историята, земите, където живеели първите славяни, не били известни, както и голямото объркване с името и превода от един език на друг[283].

Уводът е последван от пасаж, в който се споменават две от известните истории на български език: „Една кратка Българска история напечатана преди няколко години за употребление в първоначалните училища, захващаща българската ис-

[283] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 4–8.

тория от Потопът[284]. Друг един български списател искарва българите за първо племе на Индоевропейската фамилия“[285]. Този текст в английския вариант е даден като бележка едва в края на първата част, където е уточнено, че вторият автор е Раковски с „Българска старина“[286]. След това д-р Лонг проследява най-актуалните научни изследвания по отношение на славянския народ – исторически, археологически и филологически, като и трите са в неговата сфера на компетентност. Позовава се и на десетки утвърдени имена от различни времена и култури, започвайки от Тацит[287], на когото се опира Шафарик[288], и противопоставя мнения в търсене на допирни точки, за да изгради своята теза за древния произход на славяните – „тъй щото времето на преселението им *е потънало*[289] в мрака̀т на древността“[290]. Включва и руския монах Нестор

[284] Първата отпечатана преработка на Паисиевата история, разпространена и в училищата, е „Царственик или история болгарская“ (1844). Д-р Лонг не споменава нищо за ръкописните преписи на „История славянобългарска“, за които се предполага, че е знаел покрай работата си с П. Р. Славейков, автор на два преписа от 40-те години на XIX в. А. Спасова предполага, че Лонг може да е имал предвид „Сокращенна болгарска история“ от „Разговорник греко-болгарский“ (1835) на Христаки Павлович (но тя е с посочен автор) или анонимната история „Сокращенна болгарска история“ (1856) – вж. **Спасова-Топурова, А.** *Антични реминисценции във възрожденската книжнина.* София: Изд. център „Боян Пенев“, 2020, с. 255. Най-вероятно А. Лонг е имал предвид именно последната история от 1856 г., хронологично най-близо до времето на написването на неговото съчинение.

[285] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 10.

[286] **Long, A.** L. c., pp. 31–32. „Българска старина“ е замислена като списание, от което излиза само 1 книжно тяло, изд. от книгопечатницата на Стефана Расидеска, Букурещ, месец червен (юлие) 12, 1865 г., а въпросният текст, който посочва Лонг, се намира на с. 205, като и на с. 11 се открива същото твърдение.

[287] Привличането на Корнелий Тацит като „първи летописец“, според Д. Лилова, с аргумента, че „сичко, що е казал [той] за северните Германци, може да са приложи на Славяните, не в подробности, но в главните черти на домашния и обществен живот“ е включено, освен при Лонг (1870), в учебника на Тодор Шишков (1873). Вж. **Лилова, Д.** *Възрожденските значения на националното име.* София: Просвета, 2003, с. 264.

[288] Шафарик разделя народите на 4 групи: индоевропейски, симитски, северен и китайски.

[289] Тук българският текст е по-образен от английския, където е използван глаголът *lost* – изгубено.

[290] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 13.

от XI в. като пръв историк на славяните и изрежда главните източници за запознаване със славянската тема, сред които Прокопий (552), готския историк Йорданес (Йордан) (VI в.), Патриарх Никифор (828), Лев Граматик (940), Константин Порфирородний (959), Г. Кедрин (1057), и по-близки: Шльоцер, Стритер, Гибон. Като един от аргументите за съществуването на славяните от дълбока древност, Лонг посочва големия им брой – 90 млн, базирайки се на твърденията на Прокопий и Йорданес, и ги ситуира във „всичкото пространство от Карпатските гори до Урал". В същото време оборва тезата за това, че ако са нов народ, не биха могли да се разпръснат на такава територия и да достигнат такъв брой.

В изследването на мисионера е обърнато внимание на сходството между индоевропейските езици – „някои общи корени, както и *начинът на съчинението и начинът на изговарянието*"[291], а това са елементите, за които трябва да следи д-р А. Лонг при превода на българската Библия[292]. Важен езиков аргумент за славянската древност той намира и в съдържанието на някои славянски думи в готския език: „В първата Готска Библия[293] печатана в Уфил около 350 след Р. Х. ний намерваме славенски думи. Следователно голямата прилика на Готский язик със Славенский доказва, че преди този период (5-й век) Готите и Славените тряба да са били[294] съседи"[295].

Вторият важен аспект, на който се спира д-р Лонг, е името на славяните. Отбелязани са двата вида названия – тези, които съседните народи им дават, и тези, които те дават сами на себе си както в случаите при: *турчин – османлия, хунгарин – маджарин, бохемец – чех, германец – шваб*. Приведен е цитат от Птоломей (с библиографска бележка в английския

[291] Подч. мое – М. П. В оригинала: *Structures and forms of expression.*

[292] Вж. I. Библията.

[293] Готската Библия (Библията на Вулфила) – превод на Библията от гръцки на готски език, направен от еп. Вулфила през IV век в Никополис ад Иструм (дн. България). Един от малкото източници на готски език и най-старият писмен документ на германски език. За този превод Вулфила създава готската писменост, като дотогава готите са си служели с рунически знаци.

[294] В английския вариант е по-категорично твърдението – „were neighbors" – са били съседи.

[295] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 18.

вариант). В българския текст П. Р. Славейков прибавя две бележки под линия към този пасаж и по-конкретно за названието „*Спори*“, като го свързва с едно от значенията на славянската дума „спор“, включващо „изобилие“ – спорен, спори, наспори, възразявайки на автора, според когото думата не била нито славянска, нито гръцка[296]. Албърт Лонг посочва, че за първи път името славяни се среща във византийските източници с варианти „Слави, Склавени, Солавини, Славини“, като същевременно се използват имената *венди*[297] и *анти* за назоваване на същото племе. Той стига и до „Шахнамето“[298], като открива пример за назоваван цар на *саклабите*, което би могло да се свърже със склавени или склави, но не е категоричен, тъй като може да е случайно съвпадение. Най-голямо доверие А. Лонг е склонен да отдаде на връзката на *словени* със *словo*, т.е. „човеци, които имат дар Слова и с които се споразумяват“. Понекоректна според него е връзката със *слава*, а теорията за произхода от (e)*sclave* – роб смята за „несправедливо позорене на едно цяло племе“[299] и индиректно атакува философията, наричаща човека „безсловестно животно“. П. Р. Славейков допълва размислите на Лонг, като включва дълга бележка за гръцките писатели, които се предполага, че ползвали името склавини за поругание и че не можели да произнесат сричката *сла*, без да прибавят буква към нея, пример за което е фамилното му име, несъзнателно изговаряно като Склавейко/Стлавейко, освен това нямали в езика си нито една дума със *сла-* и *сло-*[300].

На база на историческите извори А. Лонг щрихира и чертите на славянския характер – дори според неприятелите им те не са злобни, нито отмъстителни, но искрени и великодушни, гостоприемни, „прямодушни, одължителни и челове-

[296] Пак там, с. 23–24.

[297] Лонг свързва „венди“ с немското *Wandern* – скитници. А П. Р. Славейков дава бележка под линия със своята езикова теория за думата венди/венеди – „останала от последний слог на Сла*вени*, както е останало и у Скандинавците Вани за Славени“ (Пак там, с. 25).

[298] Шахнаме (от перс. „Книга на царете“) – най-значимият национален епос на Персия, състоящ се от 60 000 строфи (поезия и проза) с историята от най-древни времена до проникването на исляма през VII век.

[299] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 29.

[300] Пак там, с. 31.

колюбиви“, по-скоро „миролюбиви и земеделски ориентирани“. Включва наблюдения и за религиозните вярвания и практики: „Ако и да са били на старо време многобожници, но няма никакво доказателство нито за една човешка жертва. Те вярвали въскресението и в бъдещий живот“[301]. Английският текст съдържа пасаж за дуализма, изпуснат в българския.

Най-съществената част от изложението е посветена на езика на славяните. Като боравещ с много езици, д-р Лонг застъпва тезата за силното развитие на един от тях: „поне една ветва от славянските язици тряба да е била доста добре обработена. Преводът на Св. Писание, направен в 9-й век от Св. Кирилла и Методия[302], представлява необикновенно усъвършествуване както по формата си тъй и по богатството на израженията си“[303]. Според Лонг се изисква много дълго време един език без никаква литература да достигне до такава степен на развитие, и това е именно църковнославянският (или старобългарски). И тук привежда цитат от Шльоцер, който защитава тезата, че образец на този език е бил гръцкият, като „никое друго наречие не е имало толкоз прилег за да приеме красотите на гръцкийът“[304]. Следват суперлативи за старобългарския: „изящностите на онзи благороден и великолепен стар язик на древните Българи“; „тържественните и благозвучни тонове на който възбуждат възторг и опоение на милиони души“, след което авторът възразява на онези, които наричат груб и необработен новобългарския език[305] – това твърдение на Лонг е написано 13 години преди известната Вазова ода „Българският език“ (1883). Един американец, който е упрекван, заедно с другите мисионери, че иска да заменят старобългарския език с „говорима реч, основана върху чужди, а найпаче по Вяра, източници; с реч, която ся изменява всяки 50 години според влиянието на чужди язици и родствени наречия,

[301] Пак там, с. 32.
[302] В английския вариант Методий не е споменат.
[303] **Лонг, А.** Пак там, с. 35.
[304] **Лонг, А.** Пак там, с. 36.
[305] За обвиненията, че езикът е груб и неразвит, Лонг посочва една от причините – слабата му литература.

с което да разединят българите“[306], всъщност цени, издига и нарича старобългарския език величествен (*majestic*). В английския текст има и допълнителен абзац за глаголицата, където, без да влиза в спор, Лонг само отбелязва преобладаващото мнение, че Св. Кирил е създателят на азбуката, която носи неговото име, но обръща внимание и че то не е добре подкрепено с факти. В бележки под линия предлага на англоамериканските читатели какви източници да потърсят за повече информация за глаголическото писмо[307], а ако желаят нагледен пример – да видят как изглежда църковнославянският в новоотпечатаното в Ню Йорк издание на Новия завет[308]. А. Лонг се ориентира безпроблемно и в редица други славянски и романски езици, което става явно от примерите с коментар на различията при изписване и изговаряне на термините.

Четвъртата част е озаглавена „Днешните славянски народи“, като българският текст, след категоризирането на източните и западните славяни (по Шафарик), преминава към изследване на самите българи, а в английския деленето е по-подробно разгледано и частта за българите започва в отделна подглава. Това е и най-обемната част от текста – около 1/3 в българския и 1/4 в английския. Проблемите, с които се сблъсква изследователят на историята на българите, са ясно формулирани от А. Лонг – свързани преди всичко с липсата на достатъчно информация, противоречията в нея и отричането на правото им да се причислят към славянското семейство. Той критикува историците в недобросъвестно излагане на фактите, като например включването на българите към татарското племе[309], което оборва с езикови аргументи: „Ако и да

[306] Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, г. X, бр. 474 от 11.03.1860 г., с. 3. Анонимният автор на дописката обвинява чужденците, сред които Лонг, Претиман и Флокен, и подиграва усилията им – „От далека Америка са дошли Болгаролюбци да ся научат – на какво? на Болгарский язык. Те ся трудят за да преведат стороболгарски църковни книги (писани от св. Кирила, Методия, Климента, Наума, Ангелария, и другите чисти Болгаре) на какъв язык! На американски ли? – не, на простобългарский... То е за смях, наистина!“

[307] **Long, A.** L. c., p. 40.

[308] Ibid., p. 39–40.

[309] За татарския (или хунския) произход на българите има изследвания на западноевропейски историци, възприети от Шафарик, но оборени от

са исчезнали някои от окончанията, коренните обаче думи си стоят тези същите както са били и във времето на Кирилла и Методия“[310]. В бележка към английския текст са изброени езиковите особености, които отличават българския от другите славянски езици с особено внимание върху членните морфеми в края на думата[311].

Американският мисионер отделя специално място на преводите на евангелието, „порусването му“ и това, че последният превод, в който самият е взел участие (тук е и единственото първолично говорене в английския), се разбира свободно от всички българи, и колкото по-навътре в страната се навлиза, толкова по-чист език се открива. Д-р Лонг изнася и факти за броя на българите – от изследванията на Шафарик през Ами Буе до последните преброявания – и стига до не по-малко от 6 млн. Не пропуска теориите за произхода на името на българите, споменава Велика България, Аспарух, р. Волга и др. (в английския е разгледана по-подробно етимологията на база на немски източници). Цитирани са над 10 учени, които разглеждат въпроса за българския произход, сред които и българските изследвания на М. Дринов и Г. Кръстевич[312].

Д-р Лонг проследява и историята на земите от римско време, като добавя детайли за заточението на Овидий[313], както и че бил „съчинил една поема по техния язик. [...] Да можеше тази поема да ся открие тя би била неоценимо съкровище, и без

Ю. Венелин, който настоява на славянския им произход.

[310] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 40–41.

[311] Лонг обръща внимание на факта, че няколко български автори са се опитали да напишат книги без да използват членуване, но не са постигнали никакъв успех, като с този коментар отразява полемиките за езика, които се разразтват сред българските книжовници. (**Long, A.** L. c., p. 42).

[312] Гаврил Кръстевич издава „История блъгарска“, т. 1, 1869. А. Лонг изброява шест точки от теорията на Гаврил Кръстевич за хунския произход на българите, но тя не му звучи приемлива и дори без да може да аргументира напълно това свое мнение, неоспорим факт за него остава, че славянският елемент е много по-голям и не може да бъде претопен, дори да е имало татари сред славяните. В английския вариант е пропуснато това отклонение с пояснението „We regret that our limits will not permit us to give a summary of his interesting argument” (**Long, A.** L. c., p. 44).

[313] Известно е, че след като написва „Метаморфози“ (8 г. сл.Хр.), Овидий е изпратен в изгнание от Октавиан Август на границата на Империята – в гр. Томи (дн. Кюстенджа), провинция Понта, на Черно море.

сумнение, осветлила би в много неща тъмната страница на историята за тех времена и народът, който е населявал тези страни“. Следва част за славянския произход на Юстиниан, родом от с. Ведрани (между София и Кюстендил)[314], чието нелатинизирано име е Управда, на неговия пълководец Велизар/Величар и „двамата му главатари Доброгост и Всегорд“[315]. Според историческите данни, които обобщава Лонг, след 657 г. вече цялата провинция на Източната империя се нарича Славения и могат да се изброят 15 различни славянски племена. Когато „Аспарух дойде с дружината си[316], съедини в едно тези разщъкани племена и даде им името Българи. [...] Храбростта на едно войнствено племе съединено с търпеливостта и пренасянието на едни многочисленни, силни, промишленни и земледелчески дружина създаде един нов народ“[317]. Голям акцент А. Лонг поставя върху вярата и покръстването на княз Борис, както и че „деветото и десетото столетия са най-славния период за Българското величие и слава и за могуществото и обширността на Българската държава“[318].

> На този клон от Славенските племена и била запазена честта и славата за началото на литературния живот, както и за разпространението на християнството между всичките отрасли на Славенското племе. И това е бил старо-Българският язик (бил той язикът на Кубрата и на Аспаруха, понеже той е бил язикът на Бориса и на двора му) на който е било определено да стане черковно молебен язик за всички онези Славени, които Папската завист и духовните интриги не можиха да отвърнат от да ся придържат и да запазят Богом данното право, по което всякой народ да хвали и благодари Бога на свойът си материнский язик.[319]

---

[314] В английския вариант се открива и кратко географско описание.
[315] **Лонг, А.** Цит. съч., с. 50.
[316] В текста се обръща внимание, че аспаруховите българи са една пета от Българското царство при Волга.
[317] Пак там, с. 52.
[318] Пак там, с. 54.
[319] Пак там, с. 55. Цитатът е даден по българския превод.

С този пасаж завършва английският текст[320]. А българският вариант продължава на още няколко страници с адмирации за съпротивлението, което българите оказвали на

> свещеническата тирания, на духовния разврат и притеснение и което е била първата заря на похвален подвиг през онези тъмни времена, която заря е била като пътеводна звезда на последните преобразователи. [...] Слава и чест на това храбро племе, което ако и безграмотно и варварско наричано от притесните-лите си, то първо е пробило път през дебелата кора на суеверията и предразсъдките, и без да гледа на заплашвания и угнетения. 400 години преди изгарянието на Ив. Хуса, първият Славенский мученик, то ся осмелило да провъзгласи свободата на частната съвест срещу всичките заплашвания на попската тирания.[321]

Лонг изказва твърдения, повтаряни в историческата наука след него, за приноса на богомилите и катарите като „предвозвестници или предшественици на реформацията", както и почит към самия поп Богомил. Отбелязва и учудването си как се е запазило не само българското име, но и езикът и религията на тази част от християнството във времена на мрак и суеверия.

Тази част от текста, свързана с поп Богомил, предизвиква оживена дискусия във възрожденския печат. Д. Лилова отбелязва, че „Тодор Икономов също взима отношение към проблема в статията си „По въпросът за поп Богомила", освен това пуска поредица от материали за Ян Хус и Мартин Лутер в Читалище"[322]. Десислава Лилова твърди, че идеята поп Богомил да се нарече „духовният баща" на Мартин Лутер и Ян Хус, е „подадена на елита от протестантския пастор Лонг. Тя е посрещната с въодушевление и като цяло може да се отчете, че по богомилския въпрос вестникарите организират една от най-успешните си пропагандни акции", като така успява да пробие „предразсъдките", получавайки авторитетно място в колективното въображение"[323]. Но реално една година по-рано

[320] **Long, A.** L. c., p. 48.
[321] Пак там, с. 55–57.
[322] **Лилова, Д.** *Възрожденските значения на националното име*. София, Просвета, 2003, с. 37–38.
[323] Пак там.

от текста на Лонг, през 1869, Найден Геров поставя въпроса в своята книжка за Поп Богомил[324]. Шват-Гълъбова се опитва да дешифрира тази сходна при двамата концепция за богомилството като свидетелство за свободомислието на българите и открива отговора във водените по това време спорове за бъдещето на българската църква и „антипапизма" в движението[325].

В самия край на българския вариант „Славените и българите" Лонг отбелязва положителните тенденции, на които е пряк свидетел:

> Българите вече дохождат в себе си и познават длъжностите си и назначението си, те са ся завзели на здраво да дойдат на открит въздух и да дишат по-свободно; книги и буквари ся печатат и умножават от ден на ден и распръсването им измежду всичките класове на български народ, ускоряват развитието и успехът и пристъпват бърже да образуват нови чисто български литератури. [...] Сега вече имат Писанието на ръка и с неговото ръководство имаме право да очакваме да ги видим с време да положат на дело това силно начало на веротърпимостта, за което толкози от техните праотци са се борили, храбро противостояли и благородно паднали.

Въпреки че научният дискурс в българския текст е смекчен, за да бъде разбираем за най-широк кръг читатели, цитатите и примерите от латински, древногръцки и западноевропейски автори свидетелстват за високите му качества и значимостта му. Единственият проблем е разминаването в някои години, като тази на последното падане на българите под чуждо владение – 1481[326]. Особено важни са оценките на Албърт Лонг за покръстването, за приноса на богомилите за демократизиране на религията. Посочените от него

[324] **Геров, Н.** *Поп Богомил, първийт подвижник между българите (живший в IX-то столетие)*: извлечено от в. „Македония". Цариград: в печатницата на „Македония", 1869.

[325] **Шват-Гълъбова, Г.** *Haeresis Bulgarica в Българското културно съзнание на XIX и XX век.* София: УИ „Св. Климент Охридски", 2010, с. 104.

[326] Вероятно Лонг отнася годината след падането на Константинопол през 1453. Стъпил на тази неточна година – 1481, авторът я съпоставя с годината на Откриването на Америка (1492), или 11 г. по-рано.

достойнства на българите, **запазили името, езика и вярата си**, са забелязани и от повечето преминали през страната европейски пътешественици, учени, изследователи[327]. Това са основните ценности, които изтъква още Паисий в своята „История славянобългарска“, и които се актуализират чрез различни подходи във възрожденската книжнина.

> Те са в основата на много жанрово различни произведения, а в известна степен определят атмосферата на изграждането през Възраждането връзки, отношения и взаимодействия с народи и култури в Европа и други континенти. Присъствието им в разсъжденията на д-р Лонг откроява първата съществена особеност на установяваните връзки между САЩ и България: докъм средата на миналия век българите са само частично известни на американците. Запазили обаче едни от здравите опори на своята идентичност, те заслужават „живото участие... на безпристрастний изследовател.[328]

Докато във времето, в което се появяват „Славените и българите“, „забравеният днес пастор Лонг се цитира често като авторитет в учебната литература“ и „тезата му за славянския произход на българите се разпространява широко по страниците на печата“[329], по-късно губи популярност. За разлика от непосредствения интерес към проблематиката, през XX в. текстът на А. Лонг не е разискван активно в периодиката, споменат е от Ст. Томов в статията обзор на „Българска евангелска литература“[330], където е наречен „интересен“, но без други коментари. Един от малкото, които го коментират, е М. Стоянов в своя статия за мисионерите. Той признава, че „това е хубаво историческо изследване на въпроса за произхода на славяните и българите, излязло и като отделен отпечатък, което свидетелствува за ученост-

---

[327] С пътеписната традиция също може да се направят множество аналогии, но това е предмет на друго изследване.

[328] **Конев, И.** *Българското възраждане и Просвещението.* Том 3, ч. 1. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 308.

[329] **Лилова, Д.** Цит. съч., с. 153.

[330] **Томов, Ст.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България:* Ч. 1. Самоков, 1909.

та на д-р Лонга“, но бърза да обобщи: „Заключението му обаче е тенденциозно – протестантско. С помощта на новоизлязлата Библия (протестантското издание) българите, според д-р Лонг, щели да приложат на дело началото на веротърпимостта, за което те, според него, са се борили и в миналото. Общото впечатление от изследването е, като че то цялото е написано, за да се дойде именно до това заключение“[331]. Така текстът изпуска още един шанс да бъде разглеждан обективно от историческа перспектива. Едва настоящият XXI век създава условия за обръщане назад без идеологическа обремененост и оценяване на съчинението на Лонг в цялостния контекст на Възраждането: „В последните години историческата наука започна да се разкрепостява от наложената ѝ догматично-атеистична представа относно значението и ролята на религията, да се либерализира и отваря към света, в резултат на което се наблюдава преосмисляне и преоценяване на тези процеси“[332].

В изследването си „Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г.“, излязло и на български, и на английски език през 2003 г., Стоян Райчевски посвещава цяла глава на „Приносът на Лонг към историята на българите“, в която разглежда „Славените и българите“. Според него с това съчинение Лонг иска да разпръсне предразсъдъците за българите в европейската историография и да покаже древната им история, която заслужава респект, както и приноса им за развитието на славянската култура[333]. Райчевски разглежда всичките части на творбата и отбелязва, че „Лонг свързва със славяните няколко традиции, които са в хармония с най-прогресивните идеи, за които неговата държава е водила тежки битки – за равен-

[331] **Стоянов, М.** П. Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – *Родина*, кн. 3, 1941, с. 95.

[332] **Донева, В.** Протестантската пропаганда и българската общност в Стара Загора (50-те – 70-те години на XIX век). – В: *Сборник доклади от VIII Национална научна конференция – Полски Тръмбеш* (От регионалното към националното. Просветното дело и музеите). Велико Търново: Абагар, 2016, с. 37.

[333] **Rajcevski, S**. *America and the Bulgarians till the Constituent Assembly of 1879.* Sofia: Bulgarski bestseller – National museum of Bulgarian books and polygraphy, 2003, p. 138.

ство, правда и свобода за всички граждани", както и че богомилите и катарите, въпреки някои техни грешки, са предвестници на Реформацията[334].

Диана Мишкова го сравнява с „някой чешки славянофил"[335], а Андриана Спасова вижда Албърт Лонг като заемащ „важно място в културноисторическата ситуация на българския XIX век – разпознаваемата фигура на историка свещеник (подобно на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели)"[336]. Тя разкрива и че „Историята" на Лонг служи за изворов материал на съчинението на Т. Шишков „История на българския народ"[337], който се опитва да направи „исторически обзор на всички български и чуждестранни съчинения и дебатите около тях. По въпроса за генезиса се опира предимно на текста „Славените и българите"[338]. А. Спасова обръща внимание на големите изборно компилирани части от съчинението на А. Лонг, използван като първостепенен източник от Шишков в стремежа му да не „изпуска почти никоя гледна точка", като е допълван с материали от други автори[339]. Имената, между които Шишков поставя А. Лонг, са: Херодот; Якоб Фалмерайер; Юрий Венелин; Александър Хилфердинг; Йозеф Добровски; Павел Шафарик; Йован Раич; Атанас Нескович, част от които присъстват и в самия труд на Лонг. Но Шишков решава да „съкрати и да подмине някои антични и византийски автори, макар и да следва плътно текста на Лонг", като според Спасова целта на това изпускане е „да се открои мястото на водещите фигури на славистиката"[340]. Шишков

---

334 Пак там, с. 139–143.

335 **Мишкова, Д.** В търсене на балканския оксидентализъм. – *Анамнеза*, г. I, бр. 1, 2006, с. 14. [онлайн]: http://anamnesis.info/node/35 [прегледан 13.05.2023].

336 **Спасова-Топурова, А.** *Антични реминисценции във възрожденската книжнина*. София: Изд. център „Боян Пенев", 2020, с. 254.

337 **Шишков, Т.** *История на българския народ: нов учебник в 2 части, назначен за по-горните класове на народните наши училища*. В Търново и др.: от книгопродавницата Момчилов и сие в Търново и Русе, 1873.

338 **Спасова-Топурова, А.** Цит. съч., с. 185.

339 Пак там, с. 253.

340 Пак там, с. 257. Спасова забелязва изпускането на Клавдий Птолемей, Приск Панийски, Теофилакт Симоката, Флавий Август, Менандер Протектор, Агатий Схоластик и други, които Шишков свежда до „Главните източници […] византийските писатели от V–XI век", с. 260.

заявява своите източници, цитира и д-р Лонг в самия текст, както и в бележки под линия[341] и се опитва да сглоби своето историческо съчинение по подобие на научните разработки.

> Славянската идея във възрожденските исторически съчинения на българския XIX век се изразява най-общо в осмислянето и приобщаването на българската идентичност към древното културно наследство на една многонационална славянска общност. В българския контекст на преден план се откроява влиянието на славистичната историография – Юрий Венелин, Якоб Фалмерайер, Александър Хилфердинг, Павел Шафарик, Йохан Хердер, Алберт Лонг и др. Техните занимания са насочени към реконструиране на общия славянски етногенезис. Едни от най-важните идентификационни проблеми на българската историография – историята, родината, езика, рода, културата, фолклора, намират отражение именно в целенасочено поддържаната теза на славистичната историографска школа.[342]

Статиите на А. Лонг са разгледани от Н. Желев[343] в контекста на редактирания от Пандели Кисимов в. „Отечество“, където се появяват редовно заглавия като: „Австрийските славяни“ (бр. 5, 67, 70, 74, 76); „Пантевтонизмът и панславизмът“ (бр. 59); „Славянският въпрос“ (бр. 61, 63, 65); „Славянските земи“ (бр. 71), „Славяните в Турско“ (бр. 96). Вестникът препечатва и статии от в. „Право“ и в. „Македония“, свързани със славянството.

За публикацията на английски също се открива отзив: „Не за първи път науката е обогатена от християнството чрез мисионери с голям принос към филология, етнология, геология и други *-логии*. В опит да разбере българите, на които се стреми да помогне, д-р Лонг се опитва да вникне в историята им. И не намира друго, на което да гради, освен на традицията“[344].

---

341 **Шишков, Т.** Цит. съч., с. 223; 7, 18, 21, 86 и др.

342 **Спасова, А.** Славянската идея в българските истории от XIX век. [онлайн]: https://sesdiva.eu/virtualni-stai/vazrazhdane-slaviani/item/95-slavic-idea-19th-century. [преглеган 22.10.2022].

343 **Желев, Н.** Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“. – *Славянски диалози*, г. XIX, 2022, кн. 29, с. 9–28.

344 The Methodist Quarterly. – *Zion's Herald*. Vol. 48, 02 Feb. 1871, p. 53. (Прев. мой – М. П.)

Със своите лекции „Славените и българите“, в които повдига въпросите за езика, тясно свързан с историческата съдба на народа, както и със своята подкрепа на българските ученици, д-р Албърт Лонг цели преди всичко утвърждаване на българския народ като огнище за разпространение на искрата на славянската писменост сред останалите славяни. Той доразвива идеите, положени от славянските изследователи и българските книжовници преди него[345]. Същевременно д-р Лонг успява да предизвика реакция в българската преса, както и извън нея. Постепенно интересът в Европа и Америка към славянската тема нараства, публикуват се все повече статии, а започват да се превеждат и все повече славянски автори на английски и други езици. Но „Славените и българите“ остават пример за научно написано съчинение, което не само систематизира и подрежда информацията по темата за славянството и българите в него, за да осведоми първоначалните слушатели и бъдещите читатели, но и да ги вдъхнови да оценяват своите корени, да пазят името, езика и вярата си, като повтарят на практика Паисиевия завет. Освен просветителския импулс, с който Лонг вдъхновява към образование и издигане на културното ниво, в този текст той залага и народностния, за да нарасне самопознанието на българите, както и да повдигне самосъзнанието им като народ.

Рецензия за „Падането на Константинопол“ (Е. Пиърс)

Интересът на д-р А. Лонг към историята го води и до идеята да изрази своите впечатления в пространна рецензия за едно от съчиненията на Е. Пиърс „Падането на Константинопол“ (1885). Най-активните засвидетелствани контакти между А. Лонг и Е. Пиърс са покрай разпространяването на информация за кървавото потушаване на Априлското въстание и публикациите в „Дейли нюз“ през 1876 г.[346], както и гостуванията на Пиърс в Робърт колеж. Но се откриват и по-късни

[345] След Лонг темата за славянството е разработвана от следващото поколение книжовници – Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев и др.
[346] Вж. III. Априлското въстание и Руско-турската война.

свидетелства за тяхното тясно сътрудничество и приятелство в „Отворено писмо до българските власти“ от 16.08.1890 г. от Цариградското българско княжеско агентство:

> Носителите на настоящето, Господа Д-р Лонг, професор и поддиректор на Американското тукашно училище „Роберт колеж“, и Пиърс, всеизвестния в Цариград адвокат и кореспондент на в. „Дейли-Нюс“, отиват в България за да обикалят с любознателна цел някои нейни крайове. Умолява ги най паче Господа окръжници управители и околийски началници, да окажете всяко съдействие и вси улеснения на тия знаменити и симпатични гостове в пътуването, което предприемат низ отечеството ни.[347]

Пиърс се оказва и този, който посреща стария си приятел Лонг в Ливърпул при неговото последното пътуване към САЩ, настанява го в болница Ройъл инфърмъри и остава с него докрай[348]. Репутацията на кореспондента на „Дейли Нюз“ е безупречна, той е и „адвокат с най-добро име, лично и литературно и професионално“[349]. Пиърс също така е автор на няколко исторически книги, от които нито една не е преведена на български (за разлика от тези на Макгахан): „Падането на Константинопол“ (1885)[350], „Унищожаването на Гръцката империя“ (1903); „Турция и народностите ѝ“ (1911); „Животът на Абдул Хамид“ (1917); „Четиридесет години в Константинопол“ (1916)[351], за първата от които д-р Лонг написва рецензия

---

[347] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 415, л. 14. (Българска легация в Цариград – Анкара). Телеграми и писма.

[348] Вж. **Матеев, П.** *Автобиография.* Варна: Колор принт, 2014, с. 163.

[349] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 27.

[350] **Pears, E.** *The Fall of Constantinople; or the story of the Fourth Crusade.* London: Longmans and Co, 1885.

[351] **Pears, E.** *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. With maps and illustrations. London: Longmans & Co, 1903. *Turkey and its People*. London: Methuen & Co, 1911. *Life of Abdul Hamid*, 1917. *Forty Years in Constantinople: The recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915*: Herbert Jenkins Limited, 1916.

от 27 страници, публикувана в *The Methodist Review* („Методист ревю“) само година по-късно (1886)[352].

Стефан Томов прави първия опит да популяризира обстойната рецензия на д-р Лонг, но безуспешно, защото биографията на мисионера остава в ръкопис: „В тази си статия Д-р Лонг проявява обширните си исторически познания и тънкия си критически усет. С това съчинение не завършва литературната дейност на Д-р Лонг“[353]. Томов прилага и един цитат от самото начало на рецензията в свой превод:

> Постоянният интерес, който целият цивилизован свят проявява в тъй наречения Източен въпрос, винаги осигурява достатъчно число четци за една книга, разглеждаща пряко и косвено този важен въпрос, особено ако по него (въпроса) има да се каже нещо ново. За обикновените четци Източният въпрос значи водените през последните години войни между Турция и Русия, а в историята този въпрос се не връща по-назад от Кримската война преди 30 години. Има, обаче, други, които схващат, че за да се разбере както трябва Източният въпрос, необходимо е да се върнем назад в историята на много желаната източна столица до един пет вековен период – преди нещастието, през което тази хубава столица падна в ръцете на сегашните ѝ владетели.
>
> Такива изследователи на историята разбират, че това не е въпрос само за „болния човек“ на изток. Този въпрос има по-широк простор и по-широко значение, отколкото могат да му придадат турската глупост и Московската алчност. Това е въпрос на Азия и Европа, въпрос на култура, на варварство и цивилизация, на мюсюлманско сластолюбие и фанатизъм срещу християнска чистота и човеколюбие.

Д-р Лонг разглежда подробно историческото съчинение на Е. Пиърс. Той обръща внимание на факта, че около половината от произведението представлява въвеждаща част: „с пълно описание на границите на Империята през дванадесети век; след това събитията, които са отслабили Империята, като

---

[352] **Long, A.** The Fall of Constantinople; or the story of the Fourth Crusade. – *The Methodist Review.* Vol. LXVIII – Fifth series, Vol. II, March 1886, pp. 218–245.

[353] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 36–37.

атаките на селджукските турци и атаките от север, както и вътрешните, или династични проблеми, атаките от запад от норманите и други. Ще се установи обаче, че тази първа половина на книгата, макар и доста дълга, все пак е необходима за по-дълбокото разбиране на темата от обикновения читател“[354]. Лонг започва да маркира и периодите, описани от Пиърс още от разцвета на Римската империя (867–1057) с добро управление, изградено върху основите на римската администрация и на гръцкото общинско управление, което води до просперитет и „именно този успех, според автора, довежда до централизацията, която става проклятието на империята, като отслабва духа на общинския живот“[355]. Затова Пиърс отнася падането на Константинопол не до завладяването му от мюсюлманите през 1453 г., а към 1204 г., когато кръстоносците завземат града. Това по-ранно завладяване според автора отваря пътя да бъде покорен по-късно от мохамеданската сила и е първата голяма грешка на Запада по отношение на Източния въпрос. Лонг отбелязва, че така европейците отслабват опорите си срещу нахлуването на азиатските орди и застрашават цялата християнска цивилизация.

За да ситуира книгата в историческия контекст, д-р Лонг се позовава на цитати и на Финли за византийците, които отхвърлят по начало идеята за прогрес, и за духовенството, което „се отнасяше по такъв начин към религията, че хората да не могат да разберат добре разказите за светците и доктрините, които бяха наставлявани да приемат като основа на своята религия. Последствието беше, че започнаха да се връщат към празните традиции на своите предци и да смесват последните спомени от езичеството с нови суеверия, произлизащи от изопаченото им прилагане“[356].

На читателите на рецензията д-р Лонг посочва исторически източници, в случай че проявят интерес да проучат в детайли темата – Никита Хониат, Уилям от Тир, родом от Па-

[354] **Long, A.** The Fall of Constantinople; or the story of the Fourth Crusade. – *The Methodist Review.* Vol. LXVIII – Fifth series, Vol. II, March 1886, p. 220. (Прев. тук и в последващите цитати от рецензията мой – М. П.)
[355] Ibid, p. 222.
[356] Ibid, p. 223.

лестина, образован вероятно в Париж и станал по-късно архиепископ на Тир, както и томовете от колекцията на ориенталски и западни писатели за кръстоносните походи, публикувани през 1875 г. от Института на Франция. Лонг не се съмнява, че начинът, по който това съчинение на Пиърс от 422 страници групира фактите и събитията, ще бъде приветстван от изследователите и ще се окаже приносен към темата.

След това А. Лонг разглежда хронологично историята, продължавайки с Главата за християнството и исляма, като проблематизира „неприспособимостта на християнството да бъде религия на дръзновен и успешен народ, готов да се съпротивлява срещу тиранията и да отхвърли игото на потисника“ и „фанатизма и чувствеността на мохамеданството, маскирани в евфемистично облекло и представяни от западните почитатели като душевни екстази на посветен духовен мистик“[357]. Цитира и автора по въпросите за двете религии, който ги разглежда в сравнителен план. След това обръща особено внимание на проблема за отношението към жените при исляма и налаганите ограничения срещу тях през вековете, включително и вида обувки и дебелината на покривалата.

Д-р Лонг щрихира историческите събития, описани подробно от Пиърс, и така чрез рецензията си предлага една мини-история на падането на Константинопол. Многобройните войни, отслабването на Империята и прииждането на мюсюлмански племена – „в този период тези разнородни и антагонистични елементи бяха навлезли толкова бързо и в такива количества, че претовариха възможностите за асимилация и затлачиха механизма на управление във време, когато всеки нерв трябваше да бъде опънат в борбата за живот“[358]. Есеистичното описание на сериозните процеси в Европа улеснява четенето на самата рецензия, като стимулира интереса и към самата книга. От една страна, д-р Лонг твърди, че е безполезно да се спекулира каквото би било, ако някои от събитията, изграждащи мрежата на историята, не се бяха случили; но веднага тръгва по следите на изкушението да си представи столицата на Босфора, „която със своите дванадесет века гръцка

[357] Ibid, p. 225.
[358] Ibid, p. 229.

писменост и търговски просперитет, развитие на литературата и изкуствата, най-малкото щеше да изгради основата, от която можеше да се очаква възраждането на регионите отвъд нея. Този имперски град, който е „хвърлил моста над тъмните векове на сътресения“[359]. След това цитира Пиърс, който прави паралели със завръщането на България и Гърция сред цивилизованите нации; идването на русите през 1878 г. до Мраморно море и др., като с такива аналогии се стреми да привлече повече потенциални читатели.

Д-р Лонг оценява труда на Пиърс, опрян върху най-новите изследвания, особено на отличния му анализ на историческите проблеми, свързани с Четвъртия кръстоносен поход, за нападението над мирния християнския град Зара. Пиърс, а и Лонг след него се опитват да проследят къде точно се къса нишката на историята и изброяват династични схеми, егоистични цели, болни амбиции на властници, грабежи, поругаване на реликви и т.н. Така стигат до заключението, че ако Европа при папа Инокентий III бе успяла да укрепи Константинопол срещу исляма, вместо да го ограбва под прикритието на кръстоносен поход, използван от коварните венецианци, турците щяха да бъдат държани далеч от Европа и сложният Източен въпрос никога нямаше да бъде повдиган.

Заключителната част на рецензията за „Падането на Константинопол“ се състои главно от обсъждане на ефекта, който новината за превземането на града произвежда в Европа. Тук се включва и българската следа: „Новият император Балдуин не се радва дълго на своето императорско достойнство. Българите се присъединиха към гърците – един от редките случаи на българо-гръцко сътрудничество – и, привличайки императора в засада, го заловиха, след като убиха около триста от неговите воини, отведоха го като пленник в Търново, където според някои източници той умира от насилствена смърт“.

За А. Лонг историята на Пиърс е „добре разказана и вълнуващите събития са изложени в тяхната последователност с пълнота на детайлите, но същевременно сбито и привлекателно“, като „сцени от панорама“. Сходен модел на представя-

[359] Ibid, p. 230.

не се опитва да следва и д-р Лонг в своята рецензия. Ако това произведение и рецензията за него бяха преведени своевременно на български език, несъмнено биха спомогнали повече българи да видят от различна перспектива своето място в историята, както и да повдигнат националното си самочувствие. От английските оригинали на произведението и на рецензията основно са можели да се ползват възпитаниците на Робърт колеж в богатата си библиотека.

Геология

„Земетресението в Константинопол“

Силният мисионерски импулс през XIX век сред английските и американските протестантски общества ги отвежда до най-далечните части на света. Наред с мисионерската и просветната дейност, те извършват географски изследвания и правят открития, какъвто е случаят с Дейвид Ливингстън[360]. Мисионерите в Османската империя също спомагат да се опише и картографира населението в европейската ѝ част, публикуват и карти с мисионерските станции[361].

Приносът на Албърт Лонг за българската периодика и литература е до голяма степен познат, но малко известно е, че той пише редица статии за англоезични вестници и списания. Публикуваните в чуждата периодика негови текстове разкриват интересите му, свързани не само с история, но и с география, археология, колекционерство, с богатата му обща култура, трудно съизмерим опит и многобройни познанства.

[360] Дейвид Ливингстън (David Livingstone) (1813–1873) – шотландски мисионер, лекар, пътешественик и изследовател на Африка. През 1841 г. пристига в Южна Африка и се установява в мисията Куруман и за кратко време научава езика на бечуаните – един от езиците банту, владеенето на който впоследствие му помага по време на неговите изследователски експедиции (той изминава пеша около 50 000 километра). Откритията му са публикувани в книгата „Пътешествия и изследвания на мисионера в Южна Африка“ (1857) и още две книги. Той оставя и много топографски карти и теренни описания, както и информация за тропически болести.

[361] Вж. **Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834–1878*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 47.

Статията на д-р Лонг за силното земетресение от 10.07.1894 г. в Измитския залив[362] е публикувана в *Zion's Herald* („Зайънс хералд“)[363] и препубликувана с малки съкращения в *Robert College Quarterly* („Робърт колидж куортърли“)[364] – в броя, в който има статия и за тогавашното земетресение в Истанбул с магнитуд 7.4.

Albert Long, Professor of Natural Philosophy at Robert College in 1894

THE EARTHQUAKE OF 1894

The earthquake of 1894 in Istanbul was described in an article in Zion's Herald, an American Protestant newspaper, in the issue of October 10, 1894. The author was Dr. Albert L. Long, Professor of Natural Philosophy at Robert College. Dr. Long describes the earthquake and its aftermath in vivid detail, first setting the scene in an Istanbul that we can now hardly recognize, the picturesque city of late Ottoman times, which was still known in the West as Constantinople.

Началото на статията „Земетресението в Константинопол“ в сп. *Robert College Quarterly* (1999)

Като свидетел на случилото се, Лонг започва с идилично описание на ежедневието в ранен летен следобед в османската столица Константинопол. По обичая, след като са призовани към *paidos* („отдих“), някои жители тъкмо са приключили с обеда и са се излегнали на сянка. Продавачите по чаршиите също си почиват, а мюезините отправят призив за молитва от високите минарета на джамиите. Това спокойствие на фона на необичайно ясния ден изведнъж е нарушено – авторът посочва точния час на особения тътен, с който започва всичко, 12.22, и го сравнява със звука на трен, преминаващ през тунел, и параход, изпускащ пара под вода. След това като че на един дъх проследява фазите: „Този ужасяващ шум бе **последван от издигане и сгромолясване на земята** – нещо, което изпитваш на палуба, когато корабът премине билото на висока вълна. Сетне пос-

[362] Предполага се, че магнитудът е бил около 7.0 по скалата на Рихтер. Retrieved: https://en.wikipedia.org/wiki/1894_Istanbul_earthquake#cite_note-Ambraseys_2001a-3 [seen 22.11.2022].

[363] **Long, A.** The earthquake in Constantinople. – *Zion's Herald*, October 10, 1894, p. 595. Самата статия на А. Лонг е написана на 15.08.1894 г.

[364] *Robert College Quarterly*, Winter 1999, 2, p. 16–18.

ледва **страховито разлюляване или друсане** досущ както териерът разтърсва захапан плъх. Веднага след това **дойде срутването на стени, рухването на комини и разпадането на вековни постройки**. Имаше облаци от прах, стенания и викове на ранени, пронизителни писъци на жени и деца, както и врява от обезумялата тълпа на най-различни европейски и азиатски езици, лудо **втурнала се към малкото открити пространства“**[365]. Тази същинска част от земетресението, случила се за по-малко време, отколкото е необходимо, за да се прочете според Лонг това „несъвършено“ негово описание, е последвана от непосредствено търсене на пострадали и оглед на щетите. Въпреки силата и интензивността на труса, се оказва, че „сеизмичното движение, макар и разпространяло се из целия град и цялата площ на Босфора, намаляваше по интензивност на север“, като Лонг обръща внимание на характеристиките и засегнатите райони, както и че паниката пречи да се дадат веднага точни оценки. Това се вижда от противоречивата информация за броя загинали – между 134 и 1127[366], представена в статията.

Д-р Лонг посочва и пораженията – „едва ли има улица в Стамбул или в Галата, където да няма разрушени сгради“. Но най-голямо внимание обръща на тежкия удар върху търговията – пораженията на Капалъ чарши[367], „една от най-големите атракции на имперския град“. Влизането в този базар е съоб-

[365] **Long, A.** L. c. (подч. мое – М. П.) Вж. и [онлайн]: https://zornitsa.bg/new/rubriki/statii/1894-10-long-on-instanbul-quake/ [преглеган 22.03.2023].

[366] Официалните данни за Константинопол сочат около 280 загинали и 300 ранени – вж. **Finkel, C., N. Ambraseys.** The Marmara Sea Earthquake of 10 July 1894 and Its Effects on Historic Buildings. In: *Anatolia moderna – Yeni anadolu,* Tome 7, 1997. pp. 49–58. Retrieved: https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1997_num_7_1_948 [seen 22.10.2022]. Броят обаче е силно занижен поради цензурни причини, но в онлайн изданието на Европейския съюз по науки за Земята се дават малко по-реални данни: 474 загинали и 482 ранени: **Yenihayat, N., E. Çakt, K. Şeşetyan**. 10 July 1894 Istanbul Earthquake: Comparing Damages and Ground Motion Simulations. – *EGU General Assembly 2021,* online, 19–30 Apr 2021, EGU21-16183, Retrieved: https://doi.org/10.5194/egusphere-egu21-16183 [seen 22.11.2022]. По неофициални данни обаче броят на жертвите надхвърля 1200.

[367] Капалъ чарши е един от най-старите и големи покрити пазари в света с лабиринти от покрити тесни улици, винаги пълни с купувачи на всякакви платове, бродерии, бижута, порцелан, сладкиши, деликатеси и т.н.

щено, че става през масивни порти от главните улици, за които отговарят специални портиери и които биват затваряни през нощта. Благодарение на тези огромни порти повечето посетители успяват да се измъкнат невредими от пораженията на земетресението, но авторът е учуден от реакцията на властите, които, водени от ориенталските приоритети, избират да се погрижат първо за имуществото и затварят портите – „на никого не се позволяваше да се върне вътре под какъвто и да било претекст. Какво се случваше в тази строго охранявана затворена площ, не беше работа на народа да знае. Беше преценено, че не е добре пресата да публикува подробности, които да увеличават хорските тревоги“. Лонг противопоставя на това западната философия за сакралността на човешкия живот и оказването на първа помощ за ранените, но фактът, че никой от пострадалите не си е позволил да откраднe (единствените, които са имали бисери в джобовете, се оказват злочестите собственици, опитали се да спасят част от стоката си), е показателен за доверието, което може да се има на местните жители, но и за това, че наистина би следвало животът да е приоритет.

В статията са щрихирани и други поражения – на църквата „Света София“, която има само няколко пукнатини по стените и паднала мазилка, и, след като е затворена за няколко дни и щателно инспектирана, вековната сграда е отворена отново за посещения. Повече щети обаче е понесла Карийе джамия[368], както и доста от минаретата на другите джамии. Везир хан, Адрианополската порта, много от обществените бани, част от стените на града също са разрушени или сериозно засегнати[369]. Специално е споменато, че на Имперския музей с неговия безценен Сидонски саркофаг няма нанесени щети. Разбира се, текстът не пропуска да съобщи за сградите на Робърт колеж (където преподава д-р Лонг), върху които

[368] Карийе джамия – средновековна гръцка православна църква в квартал Едирнекапъ, известна още като църквата на Св. Спас. Превърната през XVI в. в джамия, през 1945 г. в музей, а през 2020 г. отново в джамия.

[369] Вж. още: **Finkel, C., N. Ambraseys**. The Marmara Sea Earthquake of 10 July 1894 and Its Effects on Historic Buildings. In: *Anatolia moderna – Yeni anadolu*, Tome 7, 1997. pp. 49–58. Retrieved: https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1997_num_7_1_948 [seen 22.10.2022].

има само няколко незначителни следи от труса, за разлика от Американския девически колеж в Скутари, на който се налага ремонт на таваните и стените преди началото на следващата учебна година.

Със загриженост в края на статията д-р Албърт Лонг споделя за последвалите четиридесетина труса в рамките на месец след силното земетресение и как „несигурността и чувството за пълна безпомощност засягат всички класи на общността и парализират почти целия бизнес". Но позитивният завършек дава надежда и укрепва вярата в доброто: „Редица европейски общества, компании и банки изпращат благородни дарения за посрещане на нуждите на пострадалите. Султанът и неговите министри също заделят щедри суми за това"[370].

Като пряк свидетел и участник в грижата за пострадалите, д-р Албърт Лонг пише съдържателен и добре структуриран текст с кратка прелюдия, фазите на самото земетресение от лятото на 1894 г., усетено в османската столица Константинопол, реакцията на хората и властите, щетите и благотворителните инициативи, както и историческа справка за предишните силни земетресения в района. Може да се открият художествени достойнства в богатото описание на града преди и след трагедията, както и в многобройните сравнения и аналогии. Самият А. Лонг се включва в помощ както за щетите от земетресението, така и в редица други хуманитарни дейности, свързани с пострадали при бедствия, епидемии, войни и въстания. Постъпките му осмислят и допълват статията, а неизтощимата му енергия и значимата обществена дейност в защита на правата на онеправданите и страдащите заслужават особено внимание.

Археология

Интересът на д-р А. Лонг към археологията, към древните ръкописи и колекционерството е траен и приносен. Във връзка с тези занимания са публикувани два текста, предста-

[370] **Long, A.** L. c.

вящи негови открития. Първият е на Ане-Мари Уейл Кар[371] за един ръкопис на византийски Праксапостол[372] от XIV век, представен в Университета Дрю, след като д-р Лонг го открива и съдейства да бъде закупен от гръцко семейство. Авторството на ръкописа се приписва на Йоасаф II – един от най-емблематичните книжовници от времето на Палеолозите, чиято дейност е свързана с константинополския манастир Одигон, както твърди Политис[373]. За тези и други подобни ръкописи, за които д-р Лонг има принос да бъдат открити, е съставен опис в Теологическата семинария в университета Дрю с характеристиките на всеки от тях, като този опис служи и за учебно помагало[374] за студенти. Другият текст е на Едуард Хикс и е посветен на древните надписи от Ясос, забелязани на колони, докарани за изграждането на кея на Бебек и публикувани за първи път от д-р Лонг[375] – това е неговият несъмнен научен принос в областта на археологията, признат от научната общност.

За това, че мнението на д-р Лонг като специалист и консултант по въпроси за древни ръкописи е високо ценено, свидетелства и Дж. Уошбърн в книгата си „Петдесет години в Цариград“[376], като описва два други случая. Единият е по повод обвинението на презвитериански свещеник от Мисури, че открил ръкопис в библиотеката на „Св. София“ (по това време джамия), от който бил заимстван романът „Бен Хур“. Заради клеветата срещу автора Лу Уолъс е издействано разрешение д-р Ригс и д-р Уошбърн да проучат случая намясто, но директорът на колежа е възпрепятстван и се налага д-р Лонг да се включи. След прецизно запознаване с фактите той изказва категоричното си мнение: „Оказа се, че освен двама европейс-

[371] **Carr, A.** Two Manuscripts by Joasaph in the United States. – *The Art Bulletin*. Vol. 63, No. 2 (Jun., 1981), pp. 182–190.

[372] Праксапостол – пълен апостол, който съдържа и Деяния на апостолите.

[373] Вж. **Politis, L.** Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν. – *Byzantinische Zeitschrift* 51, 1958, s. 29.

[374] Book Notices. – *The Methodist Review*. Vol. LXXX, Nov. 1898, p. 1000.

[375] **Hicks, E.** Inscriptions from Iasos. – *The Journal of Hellenic studies*, 1888, Vol.9, pp. 338–342.

[376] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 101.

ки князе никакъв друг чужденец не е имал достъп до библиотеката от незапомнени времена. Също така се установи, че споменатият ръкопис няма нищо общо с „Бен Хур“, а авторът му до завършване на романа не е напускал Америка“[377]. За това посещение през февруари 1885 г. разказва подробно и д-р Риггс в своите спомени: „Библиотекарят Зия бей ни прие любезно и ни позволи да разгледаме свободно библиотеката. Разбрахме, че съдържа около шест хиляди тома, почти всички на арабски и персийски. Не открихме никаква унциална[378] гръцка Библия, нито някакъв том и четвърт от размера, за който се отнася г-н М.; нито Талмуд, нито някакви еврейски записи или ръкописи от различни периоди. Проверихме и каталога и в него също нямаше такива записи. [...] Той ни показа три тома, съдържащи части от Писанието на арабски и латински и каза, че това са единствените немюсюлмански книги в библиотеката“[379].

Другият случай, за който споменава Уошбърн, е откриването на ръкопис с текста от „Поученията на дванадесетте апостоли“ от еп. Брайениос в библиотеката на Ерусалимския манастир. За това е получена молба от Съюзната теологическа семинария да се заснеме фотокопие. „Уговорихме се д-р Лонг да отиде в библиотеката и да фотографира. Там обаче монасите го посрещнали твърде хладно. След безброй увъртания най-сетне му позволили да заснеме някакъв лист, който според тяхното твърдение бил последната страница на „Поученията“. След като проявихме снимката, установихме, че на нея действително е запечатана последната страница на ръкописа, но там нямаше изписана нито една дума от „Поученията“. Все пак фотографията имаше своята стойност, тъй като ни даде възможност да разберем името на преписвача, мястото и годината на преписването (1056 г.)“[380].

Освен споменатите случаи, които разкриват част от археологическите (донякъде и археографски) занимания на

---

[377] Пак там.

[378] Унициално писмо – латинско писмо със заоблени правилни линии, на което са писани латински и гръцки книги от IV до VIII в., след което е изместено от курсивното.

[379] **Riggs, E.** Reminiscences for my children. 1891, pp. 31–32. Retrieved: http://www.dlir.org/archive/items/show/11472 [seen 22.10.2022].

[380] **Уошбърн, Дж.** Цит. съч., с. 102.

д-р Лонг, в англоезичната периодика (включително и специализираната) се откриват три статии, написани лично от него и посветени на различни въпроси от тази област. Част от тях за предназначени за специалисти от по-тесен кръг, но друга са научно-популярни – насочени към широката общественост, както и към ученици.

„Сидонският саркофаг“

През годините на своята преподавателска работа в Робърт колеж д-р Албърт Лонг не спира да се интересува от археологически открития и да описва някои от по-ценните находки на своето време. В „Сидонският саркофаг“ [381] той представя най-новото откритие на Осман Хамди бей[382] – саркофаг с фигури на скърбящи жени[383] от царския некропол в древен Сидон. В статията споменава и в кои други музеи по света могат да се видят находки от същия период, а описанието на гробницата със саркофага е образно и запомнящо се:

> Огромна скална гробница с дълбочина повече от петдесет фута с камери, изкопани в скалата в различни посоки, съдържаща около седемнадесет огромни каменни ковчега, девет от които изваяни изящно върху най-добрия гръцки мрамор, е била скрита през всичките тези векове и едва наскоро случайно открита. Единственият от тези каменни саркофази, носещ надпис, е финикийски от черен мрамор. Любопитно е, че това се оказва гробницата на сина на известния Ешмуназар, цар на Сидон, чийто саркофаг е изложен в музея на Лувъра в Париж.[384]

---

[381] **Long, A.** The Sidon sarcophagi. – *Zion's Herald*. 1888, Vol. LXV, N 8, Feb. 22, p. 1.

[382] Осман Хамди бей (1842–1910) – османски държавник, интелектуалец, художник и изкуствовед, един от първите турски художници, който работи върху композиции с фигури и портрети. Виден археолог и основател на Истанбулските археологически музеи и на Истанбулската академия за изящни изкуства.

[383] Саркофагът е известен и като *саркофаг на смъртта* или *саркофаг на плачещите жени.*

[384] Ibid.

Д-р Лонг също така се опитва да опише „състоянието“ на всяка от женските фигури, изобразени върху саркофага. Според него те са на една и съща жена, чиито реакции показват различни емоционални фази, разкриващи реакцията ѝ при вестта за смъртта. Той умело представя част от тях и на читателите, като поражда с описанието осезаемо усещане за страданието – „нейното нежелание да повярва, че е истина; опасението, че може би е истина; опитът ѝ да остане спокойна, докато я убеждават, че новината е истина; нейната борба да осъзнае, че това е истина; нейният плач“ и т.н.

В публикацията „Сидонският саркофаг“ д-р Лонг с изненада констатира, че съществуват данни, които сочат, че ковчегът от Сидонската гробница е използван повече от веднъж за една и съща цел. От написаното става ясно, че първият обитател на ковчега е бил стар египтянин, чиито кости са изхвърлени, за да бъде направено място на тленните останки на цар Табнит. Въпреки голямото откритие, стилът на Лонг не е сензационен, а текстът предава единствено въодушевлението от вида на новите археологически находки, които ще радват жителите и посетителите на града.

„Константинополските съкровища“

Прави впечатление, че и в „Константинополските съкровища“[385] д-р Лонг описва детайлно обектите, за които говори, повтаря и част от информацията за Сидонския саркофаг и включва още ценни артефакти, които могат да бъдат видени в т.нар. *Порцеланов павилион* (Tehinili Kiosk – Музея на древното изкуство), чиято архитектура сама по себе си вдъхва респект: „тази сграда, която е първата структура, издигната от завоевателя след превземането на града, трябва не само да се запази като ценен архитектурен паметник, но и да служи като хранител на античното изкуство“. С особено внимание д-р Лонг изброява експонатите: медната глава на една от змиите на усуканата колона, която поддържа триножника на жри-

[385] **Long, A.** Constantinople art treasures. – *Scientific American Supplement*, Vol. 33, N 849, April 9, 1892, p. 13565. Непосредствено над статията има бележка „From The Independent“.

цата от Делфи, цилиндъра на Набонид и клинописни таблички от победоносната кампания на Сенахериб срещу цар Езекия, предмети от разкопките на Шлиман в древна Троя, Йерусалимската стела – от библейската древност, до която е положен камъкът с наскоро открития надпис от Силоам, потвърждение на историята по изграждането на Силоамския акведукт. Авторът дори си позволява на места оценъчен коментар: „Никога не съм виждал изработка на подобна сложна орнаментика, извършена с такава микрометрична точност и хармония“[386]. Лонг също така обрисува материалите, от които са изработени артефактите, цветовете и техните тонове, орнаментиката и височината им. В „Константинополските съкровища“ обръща специално внимание на картините, които са изобразени на тях, и отново се опитва да предаде „емоциите“ на нарисуваните фигури и животни – *furious lion* „бесен лъв“, *expression of pain and terror* – „изражението на болка и ужас“.

В текстовете си за археологическите и музейни находки д-р Лонг показва не само широка обща култура, но и задълбочен поглед на изследовател, докоснал се до произведения на световното изкуство, като успява да опише реалистично находките, от които има непосредствени впечатления. В двете публикации езикът е ясен и разбираем за читателите, не са използвани сложни словосъчетания и строго научни термини, тъй като публикациите са от научно-популярен тип.

„Малка колекция от вавилонски теглилки“

В текста „Малка колекция от вавилонски теглилки“[387], датиран от 15 ноември 1888 г., с обозначение Робърт колеж, за Американското списание за археология и история на изкуството д-р Лонг представя една колекция от открития с различна форма и излага хипотезата, че са използвани за теглилки. Тук ученият изброява в табличен вид единадесет предмета, като посочва тежестта им в няколко различни мерни единици, след което помества и кратък опис на произхода им,

386 Ibid.

387 **Long, A. L.** A Small Collection of Babylonian weights. – *The American journal of archaeology and of the history of the fine arts*, 1889, Vol. 5 (1), pp. 44–46.

материалите и формата. Напр. за обект № 3 – „неправилен полуцилиндричен камък хематит, полиран от едната страна и перфориран в края. Няма белези освен две черти (I I) в по-широкия край. Теглото му е 154.75 грама“[388]. Някои от предметите са съпоставени с други научни открития и има препратки към имена от областта на археологията. Прави впечатление, че стилът в тази публикация е съобразен напълно със специализираната по история на изкуството аудитория. В сравнение с другите статии, тук са използвани предимно научни термини и липсват разгърнати описания, характерни за научно-популярните публикации за по-широката читателска публика. Статията хвърля малко светлина и върху темата за мерителните стандарти на Асирия, Вавилония, Месопотамия и Мала Азия – тема, която според автора не е изчерпана. Поради преобладаващата фактология във връзка с изброените предмети, стилът е строго научен.

A SMALL COLLECTION OF BABYLONIAN WEIGHTS.

A brief description of a small collection of objects of antiquity, believed to belong to the Babylonian system of weights, will be found to possess a certain degree of interest.

TABULAR LIST OF THE WEIGHTS AND THEIR RELATIVE VALUES.

No.	Object.	Grammes.	Grains Troy.	Denomination.
1.	Lion of lead.	569.	8,780	One Mana.
2.	Tablet of Lead.	67.45	1,041	3 Double Staters.
3.	Hematite Stone.	154.75	2,388	$\frac{2}{3}$ of Mana.
4.	Fusiform hematite stone, inscribed, in cuneïform characters, "fifteen measures."	123.33	1,902	$\frac{1}{15}$ " "
5.	Hematite stone, without mark.	14.58	235	$\frac{1}{12}$ " "
6.	Hematite Conoid, marked on the base.	8.10	125	$\frac{1}{20}$ " "
7.	Hematite Spheroid, marked on the base.	6.31	97.4	$\frac{1}{1200}$ " "
8.	Duck of white chalcedony, with winged human figure in intaglio on bottom.	5.25	81	$\frac{1}{1200}$ " "
9.	Hematite Spheroid, with duck cut on face.	7.98	123	$\frac{1}{20}$ " "
10.	Square lead, with design on face.	1467.	22,636	Three Mana.
11.	Square lead, with figure of elephant.	1012.	15,615	One "

Началото на статията „Малка колекция от вавилонски теглилки“ в *The American journal of archaeology and of the history of the fine arts* (1889)

В сферата на археологията могат да се открият няколко интересни факта, свързани с двама от учениците на д-р Лонг, последвали неговия пример и интереси. Един от тях – Петър Матеев – придружава английския изследовател археолог Джордж Смит в научната му експедиция през Алепо покрай бреговете на р. Ефрат до Багдад (с план да достигнат и Ниневия) и благодарение на тяхното сътрудничество се сдобива с няколко клинописни таблички, които стигат по-късно до

[388] Ibid., p. 45.

Историческия музей в Котел[389]. Друг ученик и сътрудник на мисионерите – Петър Мусевич – също се увлича по археология и през 1869 година се сдобива със султански ферман, който му дава правото да събира старини за Императорския музей в Цариград. Той се смята за един от първите български археолози и нумизматици[390]. Ученици от Самоковското мисионерско училище също се занимават с извънкласни дейности като събиране на стари ръкописи, издирване на вкаменелости, които изпращат в музеи в Княжество България, Европа, САЩ и др.[391]

Въпреки че текстовете на д-р Лонг по теми, свързани с археологията, не са познати в български превод, за учениците в Робърт колеж те най-вероятно са били достъпни в библиотеката и ако някой е проявявал интерес към тази област на науката, е можел да се запознае с тяхното съдържание. А занманията на Албърт Лонг с археология не остават само хоби – той е член и на Лондонското Библейско археологично дружество[392], основано през 1870 г., което съчетава и двете негови страсти. Освен това членува и в Американското Ориенталско дружество, Филаделфийското нумизматично дружество, Дружеството за средновековни изследвания, Лондонското елинско дружество, Цариградския гръцки книжовен Силогос[393].

В последната реч на А. Лонг в Робърт колеж пред колегите от академичната общност и колежаните се съдържа следното негово твърдение: „Откровението на Бога в неговото слово е твърдата основа на истината, която никога не се променя, докато науката непрекъснато търпи развитие“[394].

---

[389] **Матеев, П.** *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 19–24. **Матеев, П.** *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 45–72.

[390] БИА-НБКМ, ф. 605, а.е. 1, л. 34–35 (фонд П. Мусевич).

[391] **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 69.

[392] Албърт Л. Лонг. – *Енциклопедически речник*. Т. 2. Л–П. Касъров, Л. Пловдив: Д. В. Манчов, 1905, с. 1125-6.

[393] *Christian advocate*. Oct. 31.1901., p. 6.

[394] Цит. по: **Lybyer, A.** In Memory of dr. Albert L. Long. – *The New York Observer*, Feb. 13, 1902, p. 195.

III.
ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙНОСТ

По примера на „Добрия Самарянин“ той се залови с всички сили
да работи за доброто на българите във всяко отношение.
Той е давал скромно съветите си когато се касаело
за осигуряване успеха на какво да е народно дело.
Тъй той се е познавал с по-видните борци по нашия черковен въпрос
и ги е насърдчавал в борбата, що са водели
за извоюване правата на българския народ.[1]

Общоприето правило за мисионерите е да не прокарват никаква официална политика на своите държави в районите, където са изпратени[2]. Но разнообразната дейност, която се налага да извършват, често се преплита с дипломация, междукултурни отношения, философски позиции, социални практики. „Мисионерите се въздържат по принцип от всякаква намеса в политическите работи. Въпреки това те никога не се колебаят да заклеймят угнетяването на хора, независимо от кого е извършено, и когато не успяват да получат възмездие, се обръщат с молба към чуждестранни правителства за приятелска помощ и предизвикват общественото мнение в Европа и Америка“[3] – отбелязва в изследването си У. Хол. Д-р Албърт Лонг се нарежда сред тези мисионери, които застават с името си и подкрепят българската кауза не само на думи, но и на дело, в лични контакти, пред журналисти, посланици, управници.

В тази част на книгата се открояват няколко по-важни аспекта от ранните обществени изяви на Албърт Лонг,

---

[1] Вж. по този въпрос статията „Алберт Лонг“. – *Християнский свят*, г. X, бр. 9, 1901, с. 166–167.

[2] От Освобождението докъм 20-те г. на XX в. интересите на официалните представители на САЩ на територията на Османската империя са били мисионерско – филантропско – образователни начинания, макар тази дейност да попада в частния сектор. Вж. **Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834–1878*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 43.

[3] **Хол, У.** *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008, с. 65.

както и приносът му към идеите за религиозната свобода и обществено-политическия живот на българите. Припомня се историческата роля на протестантските мисионери след потушаването на Априлското въстание, особено включването на директора на Робърт колеж Дж. Уошбърн и на А. Лонг в подготовката, превода и систематизирането на сведенията, представени в първата публикация в английския вестник *The Daily News* („Дейли нюз“). В разгара на Руско-турската война (1877–1878) д-р Лонг изпълнява функциите на директор на Робърт колеж и от тази позиция изразява преките си впечатления от Цариград за хода на военните действия и положението на българите. Разгледана е дейността му като водещ участник в множество хуманитарни инициативи. Благотворителността е неизменна част от религиозната му мисия, и, по време на кризисни ситуации, бедствия, епидемии и други катаклизми, той подкрепя пострадалите по всевъзможни начини и се застъпва за тях. Представена е гражданската позиция на д-р А. Лонг, която заявява ясно и последователно отстоява. Със своя пример той оказва неоспоримо влияние върху учениците от Робърт колеж и поддържа редовна кореспонденция с вече завършилите не само по лични, но и по служебни въпроси, включващи политически теми и коментари. В тази глава са разгледани някои от намерените архивни писма, както и два публикувани текста на А. Лонг в чуждата периодика, в които се разкрива активната му гражданска позиция. Това са „Писмо от Константинопол“ (1886) – по сложните въпроси около абдикацията на княз Александър I Батенберг, и „Спомен за Стамболов“ (1901), където увлекателно разказва за срещата си с министър-председателя на изложението в Пловдив през 1892 г., като предава и разговорите между тях. Представената в книгата обществена ангажираност на мисионера уплътнява неговия образ, като недвусмислено разкрива в различни изяви и новонамерени документи пълното му посвещаване на българската кауза – религиозна, просветна, национално-освободителна.

Първа глава
РАННИ ОБЩЕСТВЕНИ ИЗЯВИ

Когато Албърт Лонг се установява със семейството си в старопрестолния град Търново през 1859 г., са се открили възможности за развитие на християнски общини и установяване на равноправие между отделните поданици на Османската империя след приемането на Хатихумаюна (1856). Той създава контакти с видни български интелектуалци в Търново, споделя техните тревоги за отношението на Гръцката патриаршия към българското население и Източния въпрос, като същевременно усвоява в тънкости българския език и се включва активно в мисия по подкрепа на образователното дело сред българите.

Един случай, достоен за криминален роман, разкрива сложните връзки между представителите на различни прослойки, както и атмосферата, в която той трябва да работи. Лично писмо на д-р Лонг (но неподписано от него) става публично известно след като попада в ръцете на недоброжелател, който го изпраща на главния редактор на „Цариградски вестник“. Така, в „Съдържание“ на първа страница на вестника е обявена публикацията „Английский в Търново мисионерин испраща писмо до едного Варненского своего приятеля“[4], която е включена в рубриката „Цареград“ – колаж с пасажи от оригиналното писмо и с недобронамерени коментари към всеки абзац от подписалия се дописник като „Един Българолюбец“[5]. Още преди уводните думи личи пренебрежително отношение към Лонг – наречен е „мисионерин“, който „ся загнезди“ в Търново.

Самото лично писмо на Албърт Лонг, както е публикувано във вестника, започва с признанието: „Аз не съм един ди-

[4] Все още не е известен адресатът на това писмо на Лонг; възможно е да е колегата му Уесли Претиман, но по това време той е в Шумен и е малко вероятно да е било адресирано до него.

[5] Английский в Търново мисионерин испраща писмо до едного Варненского своего приятеля. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 36, 1862, с. 1–2.

пломат човек; та затова не изпитвам Българския въпрос под политически надзор, но под религиозен и морален. Както вий, така и аз познавам моралното състояние на Гръцката (православната) църква, която от Патриархът до последния даже дякон е една система на морално разорение, от което никоя надежда не остава, щото да ся преобрази някой път тая църква". Следва Замечание 1 на анонимния дописник: „Наистина, по прекрасна похвала за православната Източна църква не може да бъде друга. Според мисионеринът, моралната развала на тази църква се състои, че не се преобразява и не може да ся разпоряди, но стои непоколебима на краеуголния камак, и като чудовищна стръмнина презира бесотата на волненията, които ся стремлят против нея". По такъв начин дописникът девет пъти прекъсва писмото с критики към протестантските мисионери, за да представи личното си виждане, защитавайки гръцката църква (чието разложение всъщност е явно за повечето български духовници и книжовници и именно то катализира желанието да се откъснат от него).

В писмото на Лонг обаче се разкрива неговата загриженост за българското население, поради „жалостно утеснение", в което се намира, както и прозорливото наблюдение за духовния тормоз: „че безправдата и угнетенията, които Турците правят на Българите са по умерени от тиранията на върховното Гръцко Духовенство". Затова неговите мисионерски действия не са насочени толкова към това да организира протестантски общества, а „да направим нещо за църквата". След този цитат от писмото се появява и ироничният коментар – Замеч. 4: „Сън беше и премина, брумбалчата (мехурчета) бяха и се пукнаха!"[6].

Мисионерът, като страничен наблюдател, ясно съзира „политическите мъчнотии, от които ся окуражава Българския въпрос", а начинът, по който Портата гледа на това, нарича „съвсем ново лукавство на Отоманското Правителство, сиреч представлява разделението на поданниците по народност, а не по религиозност". Лонг разкрива и целите на Русия: „Наистина Руссия, според мое мнение ще изгуби чрез този въпрос влиянието си, но аз можа да потвърдя, че ще изгуби повече

[6] Пак там, с. 1.

влияние, ако Българите (по голямата част) ся съединят с Рим. Ако Българите останеха както си бяха и пред десят години, Руското влияние щеше да е по крепко; Българите обаче не стоят се на едно място, но успяват“. Той размишлява и за възможните сценарии за установяване на българска Екзархия, като предполага дори, че повечето от младежите биха станали католици[7]; а „малцина (сравнително много малко) можат да ся намерят, които да искат съставлението на едно протестантско общество“. След като споменава за виждането на Франция и Англия по този въпрос, А. Лонг е обвинен в Замеч. 9: „Ето разрешението на гатанката! Святина му начна като мисионерин, а достигна да стане дипломат...“[8]

ЦАРЕГРАДСКЙ ВѢСТНИКЪ.

Началото на статията под рубриката „Цареград“. *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 36, 1862, с. 1.

С подобни саркастични вмятания към всеки пасаж от писмото дописникът не представя съществени аргументи, дори в стремежа си да напада не цитира точно Библията: „сяки град и сяко място кога ся расчлени от себе си опустошава ся“; „бе-

[7] С това твърдение А. Лонг признава ролята и по-голямото влияние върху българите на католическите мисионери и представители на папското духовенство в сравнение с протестантските.

[8] Пак там.

ГОДИНА IV. ЦАРИГРАДЪ, 1862 СКЪТЕМВРИЯ 24. БРОЙ 24.

БЪЛГАРІЯ

ВѢСТНИКЪ ЗА БЪЛГАРСКИТѢ ИНТЕРЕСИ.

Началото на статията във в. *България*, IV, бр. 24, 24.09.1862, с. 1.

зумно нещо е да рита някой си против тръни и шила“[9]. Недвусмисленото недоброжелателство личи от всеки ред на неговите коментари, подсилено и от назидателния тон.

След седмица и в. „България“[10] публикува същото писмо без заглавие, помествайки го отново на първа страница, но с по-премерени коментари преди текста, и, въпреки че не споделя всичките му идеи, ги препоръчва на вниманието на съотечествениците. Оказва се, че писмото е обнародвано първо в гръцкия в. „Омония“ и именно оттам достига в българския печат. Редакторът на „България“ изказва учудване как е възможно такова писмо да попадне в ръцете на фанариоти – „Да ли са го откраднали от оногози, който го е носил, или от оногози, който го е приел?...“ и се надява злосторникът да бъде разкрит[11]. В началото на статията са коментирани размислите на Лонг, на когото, според редактора, принадлежи писмото (а това се доказва от публикацията в следващия брой на вестника), като се припомня историята на патриарх Фотий с неговите писма до папата. Редакторът съпоставя гръцката църква с протестантството – „двете от които имали лош корен“, но в същото време открива разлика с протестантските народи, „които не са развращени, развалени както гръцкият народ“, както и разлика между българите и гърците[12]. Коментарът завършва с въпроса за ролята на образованието за об-

[9] Цитатите не отговарят нито на църковнославянския превод, нито на издадения превод на Неофит Рилски. Вж. Матей 12: 25: „... секой град или къща ако се раздели на връх себе си, неще да стои“; Деяния на апостолите 26: 14: „... мъчно ти е да риташ срещу ръжен“ (НЗ 1840).

[10] *България*, IV, бр. 22, 10.09.1862, с. 1–2.

[11] Пак там, с. 1.

[12] Пак там, с. 2.

ръщането на българския народ към вярата, след което е поместен с овладян тон текстът на въпросното писмо.

Следват още две публикации по случая. Проблемът се задълбочава, когато „Цариградски вестник“[13] припомня публикуваното писмо с бележки отпреди два броя и твърди, че е получено още едно писмо със същия текст и с нови бележки – този път подписано от Александър Рачински[14], от което сега публикуват само бележките. В този брой нападките срещу методистския мисионер и католическата уния са по-ожесточени и саркастични: „Г-н Методист, дипломатист и пропагандист толкува, мъдрува и пророкува. [...] В течение на двете и половина години Българе дошли в състояние да видят и да сравнят, коя от двете пропаганди: я Латинска, която под вид на уния мъчи ся да притегли всичкий народ към Папа; я протестантска, която под було на практическо християнство и общочеловеческо (Малтезко) образование, гони раздробление народа на отделни общини“[15]. В самото твърдение на Рачински се открива вътрешно противоречие, тъй като именно чрез образованието може да се обедини народът, а практическото християнство не нанася вреда.

Руският бивш вицеконсул се опитва да представи Русия като жертва на чужди верски (на „Латини-йезуити и протестанти“) и политически „набези“, намесва и политическите влияния от страна на Полша и Литва. Загрижеността на А. Рачински за българския народ обаче остава само поза, както проличава от статията отговор без заглавие в следващия бр. 24 на в. „България“[16] от 24 септември, която го изобличава.

> Тия известия, много ни е яд да го кажем, не правят чест на нравственият характер на Г. Рачински. Нека кажем по-добре, едно правителство, което наименува за консули хора, като Г. Рачински, обезчестява се. Истина е, че Г. Рачински не е веке руски

[13] Замечания от Варна на Г-н Лонговото писмо. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 38, 1862, с. 1.

[14] Александър Рачински (1826–1877) – руски дипломат, вицеконсул, който пребивава във Варна между 1859–62 г. По време на публикацията вече е освободен от длъжността.

[15] Пак там.

[16] *България*, г. IV, бр. 24, 24.09.1862, с. 1.

> консул и си изгуби мястото за причини, които ний не знаем. Но когато един човек, веке виноват за безчестни престъпления, каквито са тия на преждебившият варненски руски консул, смее още да ги обажда на публиката, тоя човек дава за себе си най-скръбното мнение.[17]

Изброени са и други негови подобни действия, които разкриват общата „стратегия“ на руското вицеконсулство във Варна срещу католическите и протестантските мисионери: „откраднa в Цариг. писмата на Лазаристите“; „миналата година той откраднa и писмата, писани от нашити Българи от Къръм[18] до нашити Българи от Варна“; „А писмото, дадено от нашити търновски попове на представителите в Цариград!! Попът, който му го показал, дали му го е дал, за да го занесе на чорбаджиите??? И после да дръзне да каже, че това писмо му е дадено от протестантския министър, Г. Лонг!!!“

От редакцията заявяват, че са се срещнали с г-н Лонг и „той стори добре да ни даде подробности върху писмото си, върху лицето, на което то било проводено, върху начинът, със който Г. Рачински е зел това писмо и върху употреблението, което той направил със него“. С това изявление в публикацията на в. „България“ връзката на бившия руски консул с кражбата на кореспонденцията на Лонг е разкрита и разобличена:

> Г-н Рачински в своето истълкување на Г. Лонговото писмо говори много за вяра, за вероисповедание, за вярност в бащитните предания. [...] Да не е съгласен на чувствата със Г. Лонг или със други лица може да не бъде добре, но това може да са извини. Но да краде и особно да краде писма, за да яви съдържанието пред очити на публиката, за да направи да измрат в къръмския пясък по-много от десет хиляди от нашите съотечественици..... Ето кое е най-срамно и безчеловечно.[19]

[17] Пак там.

[18] Къръм – името на Кримския полуостров, което произлиза от тюркското Къръм (Qırım) и означава стена, вал, ров; същото име носи и град в него, дн. Стари Крим.

[19] Пак там.

Очевидно е, че именно Рачински е предал на пресата писмото на д-р Лонг. А дописник, който да е изпратил коментарите към първата публикация в „Цариградски вестник“, може да е г-н Георгие Иоаниди[20], до когото Петко Р. Славейков изпраща отворено писмо на 18.09.1862 г.[21]. В него го нарича „пламенний българолюбче“ (в „Цариградски вестник“ е подписан с „Един българолюбец“), коментира дописките му до „Омония“, и със силни думи разкрива неговите „злопаметни и враждебни чувства към възраждането и развитието на българския народ“, които, ако не бяха такива, „Българите биха живели братски с вас и тогава нямаше ни от Цанкова, ни от Лонга, ни от никого да ся стряскате“[22]. С това писмо Петко Славейков недвусмислено го свързва с публикацията, породила скандала, и с езика на опитен публицист изобличава антибългарската му позиция. А едно писмо на д-р Лонг от предходната 1861 г. до Петко Р. Славейков разкрива съвсем друга ситуация в отношенията му с Ал. Рачински, с когото се среща в Шумен: „добре ся разговарихме. Радвам ся че сме ся познали. Намервам го един приятен человек. Той може да бъде тука йоще няколко дни“[23]. На такъв фон изпъква още по-категорично враждебността на бившия руски вицеконсул, както и интригантските му намерения, които срещат съпротивата на една от най-ярките личности, посветили живота си на националната кауза през Българското възраждане – Петко Р. Славейков.

***

Албърт Лонг има отношение към национално-освободителното движение на българите, съчувства им в излъганите надежди поради липсата на съществена промяна след обещанията за реформи и Хатихумаюна (1856). Когато Тър-

[20] Георгие Иоаниди – писар на Търновския митрополит; сътрудничел на редица гръцки вестници и на „Цариградски вестник“, самият представял се за голям приятел на българите (**Славейков, П.Р.** *Съчинения*. Т. 5. Публицистика. София: Български писател, 1980, с. 481.)

[21] **Славейков, П.Р.** *Съчинения*. Т. 5. Публицистика. София: Български писател, 1980, с. 73.

[22] Пак там.

[23] БИА – НБКМ, ф. 129, II В, а.е. 713. Писмо на А. Лонг до П.Р. Славейков. Търнова, 20 август, 1861 (фонд Христо Даскалов).

ново е разтърсен след несполучливия опит за въстание на хаджи Ставри[24] и мнозина са заловени, осъдени и хвърлени по затвори, Албърт Лонг, освен че приема в дома си редица познати, които търсят неговата защита, ходатайства пред властите да бъде освободен общественикът Пандели Кисимов и други въвлечени в бунта. В книгата си П. Матеев разкрива някои от действията на Лонг, с които подкрепя недоволството на българите: „От дохождането му между българите до кончината си, той особено се интересуваше и грижеше за благоденствието им и остави най-добрите спомени между тях. През революционното движение в Търново, през 1862 г., той съдействува на Пандели Кисимов, един от водителите, да се укрие и избегне във Влашко“[25]. Когато Кисимов изказва съжаление пред мисионера за разбиването на четата на Дядо Никола, е учуден на реакцията му с християнското разбиране за саможертвата и страданието: че това е „най-добрата и легка смърт, каквато може да има човек от неговата сорта“, вместо да бъде заловен и измъчван[26]. Самият Албърт Лонг, наред с другите мисионери, обаче е обвиняван, че подкрепя бунта, което става явно от донесение на руския вицеконсул Ал. Рачински: „докато развиват в младежите дух на независимост по отношение на църквата, може неволно да са развили и дух на гражданска непокорност“, а турските власти били отговорни затова, че давали повече свобода на чуждите пропаганди: униати, методисти, поляци и т.н., които „подкопавали йерархическите начала на изконния славянски бит“[27]. Тези обвинения хвърлят още едно петно върху мисионерската дейност, и,

[24] На 16 юни 1862 г. хаджи Ставри Койнов (1822–неизв.) провъзгласява началото на бунта и събира в гората край Лясковския манастир 70 въстаници. Неговият опит за въстание се явява част от плана на Раковски за всенародно въстание и планираното придвижване на Първата българска легия по билото на Балкана (вж. още **Тонев, В.** Няколко документа за въстанията в Търновския край през 1862 и 1876 г. – *Известия на Окръжния исторически музей В. Търново*, кн. V, Варна: ДИ, 1972, с. 215–226.

[25] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 24.

[26] Пак там, ч. 2, с. 97.

[27] **Тонев, В.** Цит. съч., с. 217.

въпреки че не липсват исторически данни за пряко въвличане на протестанти във въстанията, те са били критикувани от някои българи, че не помагали в подготовката им. Във връзка с такава ситуация и заявени позиции добре е да се разгледа проблемът за убийството от библейска гледна точка, който първоначално спира протестантите от участие във въоръжените въстания.

Благодарен за приятелство си с Албърт Лонг и за неговата подкрепа, Пандели Кисимов дава положителни оценки в своите спомени за престоя му в Търново. Оказва се, че дейността на мисионерите не пречи на религиозните и патриотичните чувства на Кисимов и за него те са „достойни хора“[28]. А думите му за д-р Лонг са изпълнени и с уважение, и с респект: „През краткото си пребиваване в Търново, той с благия си характер, практическия си благотворен живот, винаги готов да помогне и да съветва, спечели симпатиите, нека кажа обичта и любовта на българите там и остави незаличими, най-симпатични следи между тях и далеч в страната“[29].

Не само докато живее в България д-р Лонг защитава своите приятели българи, но и когато се установява в Цариград не спира да се интересува от тяхната съдба. В края на 60-те години на XIX в. братя Хаджидимитрови[30] се обръщат от Ви-

[28] **Кисимов, П.** *Исторически работи. Моите спомени.* Ч. 4. Пловдив, 1900, с. 48.

[29] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 23–25.

[30] За братя х. Иван и х. Богдан Хаджидимитрови от Пирдоп има твърде малко сведения. За по-големия – Иван – се знае, че през 1846 г. е ученик в Априловското училище в Габрово, а през 1857 вече е хаджия и се предполага, че е продължил образованието си в Александрия, където овладява английски, френски, гръцки и турски език. Двамата братя се занимават с търговия заедно с баща си хаджи Димитър Богданов и имат богата библиотека с много ценни книги и ръкописи, те са спомоществователи и разпространители на книги, записват и съхраняват народни песни и обреди. Подпомагат и комитетската мрежа на Г. С. Раковски между 1858–1862 г. По-късно са арестувани (16.04.1867 г.) във връзка с подозрение за убийството на новопокръстения евреин Георги Нови, пребиват пет месеца в Софийския затвор, след това в Русчук и Видин с „присъда 10 години“. Вж. **Иванов, Ив.** *Изследвания посветени на Отечеството.* Том 2. София: Златен змей, 2020, с. 48–82.

динския затвор с молба към него да им съдейства да бъдат освободени[31], след като са арестувани по скалъпено обвинение, зад което прозира продажбата на протестантски книги и „литература в полза на владикопъдието“[32]. Наред с П. Мусевич, Г. Илиев, Манол Златанов – книгопродавец от Русе, д-р Лонг успява да ги посети в затвора. Братята се обръщат към него с „Благопочтенородний наш защитниче и духовний наш проповедник на сиятелната истина“, признателни за неговото „христолюбиво показанно към нази милосърдно посещение и обещание“, „спокойни утешения“ и „угодно прилична посока за конечното ни освобождение“[33]. Благодарни са и за обещанието да им изпраща от течението на в. „Право“ и „Зорница“, но не споделят много подробности от съображения за сигурност, дори не посочват пълните си имена, а само инициали – Х. Ив. и Х. Б. Явно са му писали и други писма, тъй като съобщават, че не знаят причината, поради която не им е отговорил, но решават отново да пишат и остават „онадеждени“ за отговор и за скорошното им избавление[34].

Свързаността на д-р Лонг с българите и ангажираността към тяхното духовно и национално развитие обобщава П. Матеев:

> Тоя благороден американец се грижи и живя за благоденствието на народа ни, неговата награда за трудовете му бе в напредъка, развитието на тоя народ. Запознах го през 1863 г., и моите връзки с него са били непрекъснати; допитвал съм се до него, упътвал ме е, съдействувал е за настаняването ми на работа

[31] Подобни писма с подробности за арестуването и затварянето им братята изпращат на мисионерите Ч. Морс в София и на Дж. Кларк в Пловдив. БИА–НБКМ, ф. 747, а.е.1, л. 16, 20, 21 (фонд братя Хаджидимитрови).

[32] БИА–НБКМ, ф. 747, а.е.1, л. 4, 20 (фонд братя Хаджидимитрови). За инициатор на обвинението срещу тях те посочват в писмата си Иларион Ловчански и златишкия мюдюрин Юсуф бей, които ги преследват неколкократно „зачто сме продавали протестантски книги и уш че сми били принуждавалий народа да стаят протестанци и ний че сми били мисионерски подкупници“.

[33] Чернова на писмото се пази в техния архив: БИА–НБКМ, ф. 747, а.е.1, л. 23[6]. Писмо от братя хаджи Иван и хаджи Богдан Хаджидимитрови до Лонг в Цариград, б.д. (фонд братя Хаджидимитрови).

[34] Хаджи Богдан обаче умира през 1870 г. след дълго боледуване, а хаджи Иван вероятно около 1878 г. Вж. **Иванов, Ив.** Цит. съч., с. 76, 80.

и мога да засвидетелствам, че през дългия си живот не съм срещнал друг човек с по-благ характер, по-пропит от хуманни чувства, по-любещ народа ни и по-предан на каузата му. Големи са заслугите на д-р Лонга към народа ни. Като венец на всичко са ония заслуги, които той допринесе по случай разкриване извършените зверства над българското население през 1876 г.[35]

[35] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 23–25.

Втора глава
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878)

Г. Лонг, който ме видя, че плача, обърна се към мене: „Дайте мир на душата си, отче[36]*. Ние ви вярваме, и като нас ще повярват на тия сведения всички, които ги прочетат. Оставете с пълно доверие на нашите грижи да им се даде оная известност, която трябва да получат. От Англия, дето ще станат на-първо известни, те ще прелетят по всички културни страни и ще предизвикват навред милост към угнетените и негодуване против мъчителите. Нека отнесем от тука в душата си пълна вяра, че Бог няма да допусне да се не въздаде всекиму онова, което му се пада. Оставете, ваше преподобие, ръкописа си на г. професора Панаретова и за повече не мислете. Ще ви молим само да продължавате да снабдявате било направо нас, било лицата, които ще можем да ви посочим, с нови и още по-обширни сведения, за да може истината да се разкрие във всичката ѝ пълнота и грозота...*

Константин Величков[37]

Най-тясно ангажиран с националната кауза на българския народ, борец се за своята независимост, Албърт Лонг се оказва в годините, когато е активен преподавател в Робърт колеж и помага за образованието и либералното възпитание на мнозина българи, впоследствие заели важни политически постове. Първоначално двамата с колегата си д-р Дж. Уошбърн се придържат към позицията на неутралитет и не подкрепят подготовката за въстание в България. От една стра-

[36] Става въпрос за архим. Методий Кусевич.

[37] **Величков, К.** Иди задо мною Сатана! – *Съчинения*. С предг. Ив. Вазов. София: Ст. Атанасов, 1911, с. 131. Цитатът е от разказа „Иди задо мною Сатана!“ от цикъла „Последни акорди“. В бележка под линия Величков представя и фактите след предаването на сведенията, превода и преписите, които се разпращат до пресата и до видни членове на либералната партия в Англия.

на, те са наясно с решението на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина за ненамеса, което съвпада и с официалната политика на САЩ[38]. Сайръс Хамлин, първият президент на Робърт колеж и съосновател с г-н Робърт, също припомня неколкократно правилото за невмешателство в чужди политически интереси, доколкото те директно не са свързани с мисионерската работа[39]. Но, от друга страна, съвестта на Уошбърн и Лонг не допуска да замълчат и да не изразят личната си гражданска позиция в подкрепа на бедстващото християнско население след кървавия разгром на Априлското въстание. Когато виждат, че положението е необратимо, поемат изцяло отговорност и, ангажирайки се пряко, въпреки опасността за самите тях и за Робърт колеж, изиграват своята роля за политическия обрат. На упреците от страна на С. Хамлин, за които разбира от писмо на г-н Кристофър Робърт, Лонг отговаря: „Направил съм това, което смятам за правилно. Вярвам, че и самите турци, които знаят за подкрепата, ме уважават дори повече, а при всички случаи аз не се срамувам от себе си, че говорих и не съдействах да се потули това кръвопролитие“[40]. За Уошбърн и Лонг да подкрепя̀т турците в случая означава да потъпкат очакванията не само на християните в Империята, но и на всички в Англия, от които

[38] Мисионерите нерядко са обвинявани, че прокарват държавната политика на САЩ (вж. **Шопов, П.** Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 166–167), но техните организации са напълно независими от държавата, дори една от друга. Необосновано е и предположението на австрийския вицеконсул за Лонг, докато е в Търново: „Аз смятам неговото служение за дело на английското правителство, за което трябва да е важно щото Лонг да се противопоставя в оная област на всякога дейното руско влияние“. Вж. **Кирил, патриарх български**. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век (1859–1865).* София, 1962, с. 323.

[39] **Tsanoff, V.** *Reports and letters of American missionaries referring to the distribution of nationalities in the former provinces of European Turkey 1858–1918*. Sofia, 1919, p. 92. **Hamlin, C**. *My Life and Times*. Boston and Chicago, 1893. Retrieved: https://archive.org/details/mylifetimes00haml/page/n9/mode/2up?view=theater [seen 22.10.2022].

[40] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №6/ 06.11.1877.

са изисквали симпатия. В крайна сметка г-н Робърт одобрява тяхното решение и за него не остават съмнения, че двамата са били водени свише да застанат в защита на българите пред западната общественост през 1876 г.[41]

Всички приноси на американските мисионери до този момент – подкрепата на усилията за създаване на независима българска църква[42], отпечатването на десетки книги и брошури, преводът и отпечатването на Новия завет и Библията, стремежът да се наложи за книжовно най-популярното източнобългарско наречие, развитието на образователна и журналистическа дейност – бледнеят, според В. Йорданов, „пред онова, което те извършиха за българския народ в политическо отношение – за неговото опазване и спасяване след Априлското въстание и последвалите го ужасни събития“[43].

„Гладстон и Александър от Русия, наистина винаги са били почитани поради спасяването на България от хватката на султана, но тези, които са запознати с фактите, знаят, че великите американски апостоли и преподаватели, преп. д-р Лонг и президентът Уошбърн в Константинопол и преп. д-р Дж. Ф. Кларк в Стара Загора – самото място на кръвопролитията, са мъже, които рискуваха престижа си с решението им да се борят със света, като изрекат грозните факти и по този начин спасят една нация“[44]. Следващият цитат от книгата на П. Матеев, с работно заглавие „Спасителите на България“, представя синтезирано стореното от Уошбърн и Лонг:

---

[41] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 26–30. Series III: Records of the President, Subseries III.2: George Washburn, Correspondence to Washburn and Long from Robert, 1877. Letter №7/28.11.1877.

[42] Най-големият принос при преговорите между гръцкото и българското духовенство за самостоятелна българска църква се приписва на д-р Ригс. Вж. **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008, с. 87–93. **Христов, Хр.** Протестантските мисии в България през XIX в. – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*. Т. Е XXVII (LII), 3, 1981, с. 184.

[43] **Йорданов, В.** Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед*, 1936, №7, с. 936.

[44] **Stefanove, C.** The *Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919, pp. 275–276.

Това са първите и най-големи приятели на българите. В 1876 год., в дните на турските клането и ужаси, те първи подават ръка на българския народ. Та това не са човеци, но някакви невидими духове, някакви хранители, които невидимо вървят с българския народ и му подават ръка да го спасят, когато бездната се отваря да го погълне. Без д-рите Вуошбърн и Лонг въстанието през 1876 г. би останало само с мъчениците. Българският народ даде Каблешкова, Ботева, Бенковски, Волов, Панов, Дюстабанов, Бачо Киро и пр., даде труд и дела, но тоя материал се оползотвори от д-рите Вуошбърн и Лонг: те намират Пиерса[45], който в „Дейли-Невс“ напечатва първите съобщения за ужасните човешки касапници в Т.-Пазарджишко; те дават идеята за анкета, те намират великаните Мак Гахана[46] и Скайлара[47], които разклащат с анкетата си общественото мнение в Англия и Европа, създават атмосфера за мъченишка България, извикват огнените речи на великия Гладстон за правото и свободата на мъчениците и накарват Александър II с благородния руски народ да обнажат меч и дадат свобода на българския народ.[48]

Преди активното въвличане на д-р Лонг в тази кауза е необходимо да се отбележат няколкото сведения и допуски във в. „Зорница“ (по това време редактор е Т. Байнгтън). Още от първите си броеве през 1876 г. вестникът представя статии за личната и народната свобода, а на 30 април – данни за потушаването на Панагюрското въстание със заглавие „Сму-

[45] Едуин Пиърс (Edwin Pears) (1835–1919) – английски журналист, историк и адвокат на Английския върховен съд в Цариград. Като кореспондент на „Дейли нюз“ публикува текста за турските изстъпления над българите по време на Априлското въстание.

[46] Джанюариъс Макгахан (Januarius MacGahan) (1844–1878) – американски журналист, военен кореспондент на в. „Ню Йорк хералд“ и „Дейли нюз“ с принос в защитата на българската кауза чрез отразяването на следствията от потушеното Априлско въстание.

[47] Юджийн Скайлър (Eugene Schuyler) (1840–1890) – американски писател, пътешественик, учен, дипломат, генерален консул в Цариград с изключителни заслуги в подкрепата на международната общност за българите след Априлското въстание.

[48] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 14–15.

щенията в България“[49], базирани са на публикации от „Левант хералд“ и „Басирет“, а по-късно и на в. „Едирне“, в. „Стамбул“, включително и в. „Ла-турки“. Със своите статии за хода на Априлското въстание и турските злодейства „Зорница“ става един от източниците за осведомяване за събитията[50]. От 21-ви май 1876 г. са публикувани и части от читателски писма от различни райони, но на 11 юни заглъхват, след като се разбира, че от английското правителство е пратено лице, което да проучи на място ситуацията (в този брой са цитирани само кратки съобщения от други вестници – за прокламацията на българските въстанически комитети до мюсюлманите и за съдебни процеси в Русчук и Търново), а на 18 юни се появява статията „България“, която, опирайки се на сведения на „Ла-Турки“, представя всичко като приключило[51].

Пестеливо на информация за събитията след Априлското въстание остава и списанието на Американския съвет *The Missionary Herald* („Мишънъри хералд“). Само в юлския и августовския му брой се споменава бегло за бунтове в Босна, Херцеговина и България, а едва в октомврийския е публикувано писмото на Х. Дуайт от 1-ви август, който съобщава за ужасни зверства, извършени през май – „изпепелени села, избити мъже, изнасилени жени, отвлечени деца“[52]. Мисионерите от АСПМЧ са единни в своята неутралност и повечето се надяват на обещаните реформи от страна на правителството. С малки изключения техни представители оказват помощ на населението по места – Джеймс Кларк в Пловдивско и Джордж Марш[53], който заедно с епископа и свещениците помага на пострадалите в Бояджик.

---

[49] Смущенията в България. – *Зорница*. г. I, 30 апр. 1876, с. 4. Със същото заглавие на последните страници на всеки брой (3 или 4-та) във в. „Зорница“ продължават да излизат сведения за събитията сред българското население.

[50] Вж. **Петров, М., В. Илиева, Г. Димитров, Д. Донев.** „Зорница“ и отразяването на Априлското въстание 1876. – *Зорница*, 2006.

[51] България. – *Зорница*. г. I, 18 юни, 1876.

[52] **Dwight, H.** Civil Affairs in Asia Minor, Bulgaria, and Servia. – *The Missionary Herald*. Vol. 72, Oct. 1876, pp. 321–322.

[53] Джордж Марш (George Marsh) (1844–1913) – мисионер на Американския съвет, д-р по теология, работил в Стара Загора, Пловдив, Самоков.

Турската власт се опитва всячески да потули фактите около тероризирането и избиването на мирното население и донякъде успява. Главният проблем за българите е как да изпратят новини от потърпевшите райони до Цариград, след като пощенските и телеграфните връзки са следени от властите, а на места прекъснати. „Първите автентични писмени сведения се предадоха на д-р Лонг, професор в Робърт колеж“[54] чрез дипломатическата поща на австро-унгарското консулство в Пловдив. Междувременно Ст. Панаретов, преподавател в Робърт колеж, посещава лично Екзарх Антим I[55]

[54] Кларк посочва свещеник от Татар-Пазарджик, който поверил информация на един българин (Илич) от пощенския офис на австрийското консулство в Пловдив, който от своя страна я изпратил на своя брат в австрийското посолство в Цариград и я предал в Робърт колеж (**Кларк, Дж.** *Американците откриват българите 1834–1878.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013). Матеев през 1904 научава името на автора на тези сведения от писмо на д-р Уошбърн – това е бил архиерейският наместник отец Георги Тилев (1843–1912) от Татар-Пазарджик (**Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 19). Тилев не е познавал лично д-р Лонг, а само името му и ползотворната му дейност между народа, достатъчно, за да му гласува доверие. Отец Тилев остава в сянка на по-известните преносители на сведения, докато П. Матеев не повдига въпроса за неговото участие във в. „Ден“, г. IV, 23.06.1913, с което предизвиква полемика в печата, а по-късно и в статиите: **Матеев, П.** Българската признателност. Още по заслугите на д-р Вошбърн и д-р Лонг. – *Камбана.* бр. 47, 30 юни 1925. Първите сведения за жестокостите през 1876, получени в Роберт колеж. – *Мир.* бр. 9329 от 14.08.1931 г. Вж. и **Илиева, А.** За една полемика от 1925 година или още за участието на х. Георги Тилев във въстанието 1876 г. – *Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето.* Т. 5–6. Пловдив: Издателство ИМН, 2004, с. 112–127, като авторката очертава образа на свещеника Тилев, „който не просто е духовно лице, а рядък познавач на българската действителност, съвременник, даващ си точна сметка за обективните реалности и произтичащите от тях действия“ (с. 125).

[55] Антим I (1816–1888) – замонашва се в Хилендарския манастир, където приема името Антим (1837), учи в най-реномираното светско училище в Османската империя – Великата народна школа в Куручешме (1843–1844), завършва богословското училище на остров Халки, учи в Одеса и завършва Духовната академия в Москва (1856). Става преподавател и ректор на Богословското училище в Халки (1865–1868). По време на окончателното отделяне на българите от Цариградската патриаршия е избран за екзарх на Българската екзархия (16.II.1872 г.).

да се увери в достоверността на слуховете. Самият Панаретов е запитан от Антим I дали американците професори в Робърт колеж няма да могат да помогнат чрез своя посланик в Цариград, при което той взема няколко писма и се съветва надълго с д-р Уошбърн и д-р Лонг за действията, които могат да се предприемат[56]. Той напълно подкрепя превода и разгласяването на информацията, като сам се включва в превеждането на английски заедно с Ив. Славейков.

При това посещение на Панаретов при Екзарх Антим I той се вижда и с един от тези, които събират и систематизират подробни сведения за жестокостите при потушаването на Априлското въстание – архимандрит Методий Кусевич[57]. На 16 май 1876 г. Кусевич пристига заедно с пловдивския митрополит Панарет в Цариград и на специално организирана за тази цел среща в Робърт колеж излага събраните доказателства за трагичното положение на българския народ пред директора д-р Уошбърн, д-р Лонг, кореспондента на в. „Дейли нюз" Пиърс и други представители на европейските страни. Самият Кусевич обикаля и намира сведения за 41 опожарени села, като успява и да предотврати повторно клане в Перущица, апелирайки към Алил/Азис паша директно в конака[58].

Когато в Робърт колеж получават информация, потвърдена от няколко източника:

> Д-р Лонг превежда писмата на английски[59] и се съветва с д-р Вуошбърн, директор на Роберт-колеж. Познавайки турците и управлението им, те приемат описанията за досущ верни и решават да действуват до самопожертвуване. Хуманността им заповядва. Д-р Лонг се наема с уредбата на получения ма-

[56] НА – БАН, ф. 7 k, оп. 1, а.е. 11. (фонд Ст. Панаретов).

[57] Архим. Методий Кусев(ич) (ок. 1838–1922) – висш български духовник, книжовник, участник в църковните борби и защитник на българските страдалци, който събира сведения и ги донася лично в Цариград, като на неговата роля се акцентира много повече в историографията.

[58] **Гугов, Г.** Социално-етическите възгледи на митрополит Методий Кусев. – *Разум*, бр. 2, 2003, 136–176. с. 151. При посещението на Ст. Панаретов при Екзарх Антим I той разговаря и с архим. Кусевич.

[59] Всички сведения били грижливо систематизирани, превеждани и на френски език и преписвани в десетки екземпляри от българските ученици в протестантския Робърт колеж. Вж. **Гугов, Г.** цит. съч., с. 151.

териал. Д-р Вуошбърн поема да го използва пред авторитетни английски и американски посланици[60], а д-р Лонг се приготвя за използването му в английската преса.[61]

Д-р Уошбърн и д-р Лонг са първите чужденци, които снабдяват дипломатическите представители и журналистите кореспонденти на в. „Дейли нюз" (Едуин Пиърс) и на в. „Таймс" (Антонио Галенга[62]) с подробни сведения за въстанието и последвалите жестокости. Оказва се, че и тук приносът на д-р А. Лонг е съществен. Дж. Кларк публикува извлечение от личните спомени на Уошбърн: „Д-р Лонг снабди мистър Пиърс, постоянен кореспондент на Дейли Нюз, с материал за първото писмо върху темата, публикувано в Англия"[63]. А в свое писмо до държавния секретар Хамилтън Фиш[64], препратено до Сената на САЩ, Хорас Мейнард[65] отбе-

[60] Британският посланик сър Хенри Елиът обаче не смята, че информацията съдържа сериозни факти и едва когато тя излиза в „Дейли нюз" правителството на Дизраели решава да се извърши анкета. След като обаче тя е възложена на младия и неопитен г-н В. Беринг – секретар в английското посолство в Цариград, който не знае чужди езици и не познава българи, Уошбърн апелира към американския посланик Мейнард да изпрати друга контролна анкетна комисия, която да извърши безпристрастно разследване. Вж. и **Събев, О.** *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015, с. 278–280.

[61] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд. С увод от М. Арнаудов*. София: [Придворна печатница], 1934, с. 26.

[62] Антонио Галенга (Antonio Gallenga) (1810–1895) – роден в Парма, кореспондент на в. „Таймс", автор, написал първите сведения заедно с Пиърс и Макгахан, но от 18 негови допуски само 5–6 стигат до печат. По-късно издава книгата от две части „Две години от Източния въпрос" (*Two Years of the Eastern Question*. London: Guildford, 1877).

[63] **Кларк, Дж.** Джордж Уошбърн и Априлското въстание. – В: *Американците откриват българите 1834–1878*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 2013, с. 192.

[64] Хамилтън Фиш (Hamilton Fish) (1808–1893) – американски политик, 16-ият губернатор на Ню Йорк от 1849 до 1850 г., сенатор на САЩ от Ню Йорк от 1851 до 1857 г. и 26-ият държавен секретар на САЩ от 1869 до 1877 г., смятан за един от най-ефективните държавни секретари на САЩ.

[65] Хорас Мейнард (Horas Maynard) (1814–1882) – американския пълномощен представител в Османската империя (1875–1880), педагог, адвокат, политик, дипломат.

лязва нещо, което е останало досега извън обсега на внимание на изследователите:

> Тогава д-р Лонг се съветва със сър Филип Франсис, английски генерален консул и съдия, човек високо характерен, какъвто е и сам д-р Лонг. Сър Филип Франсис горещо подкрепи възгледите му и се изказа за позив чрез пресата към английския народ. Това беше през първите седмици на м. юний. **Д-р Лонг приготви едно изложение**, на основание сведенията, които притежаваше, и които изглеждаха достоверни; то се възприе от кореспондента на Лондонския в. „Дейли нюс“, адвокат с високо положение, лично, литературно и професионално, и ***то*** се напечата в тоя вестник на 23 юний 1876 г.[66] (Подч. мое – М. П.).

Това официално писмо посочва авторството на първите сведения, публикувани в пресата – а именно подготвеното от д-р Лонг изложение, т.е. не са били само откъслечни данни, предадени на Е. Пиърс, но предварително оформени в съдържателна статия, в която се разкрива реалното положение на българския народ след Априлското въстание и текстът е в основата на тази публикация в това толкова авторитетно издание[67]. В началото, след заглавието „Кръвопролитията в Константинопол“ и подзаглавието „Турските зверства в България“ и преди датата на дописката – 16 юни, е заявено в скоби: „от нашия кореспондент“, поради което статията се смяташе за написана от Пиърс, но той вероятно е добавил само част от последния абзац – за възможната английска намеса. Статията е поместена на колона и половина на с. 5–6 (от общо 8-те на вестника) и завършва с една бележка, със сигурност от Е. Пиърс (поради различния строго служебен тон)[68], за убийството на военния министър Хюсеин Авни[69].

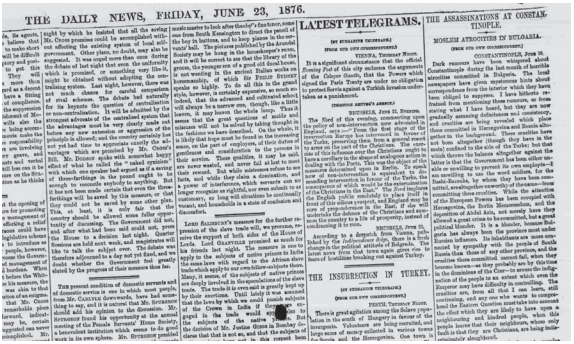
---

[66] Цит. по: **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* София: [Придворна печатница], 1934, с. 86–87.

[67] The Assassination on Constantinople. The Moslem Atrocities in Bulgaria. – *Daily news*, June 23, 1876, pp. 5–6.

[68] Вж. и: The Moslem Artocities in Bulgaria. – *Daily news*, July 8, 1876, pp. 5–6.

[69] Хюсеин Авни паша (1819–1876) – османски държавник и военен. По време на управлението на султан Абдул Азис той служи като велик везир между февруари 1874 и април 1875 г. Съюзява се с Мидхат паша за свалянето на

THE DAILY NEWS, FRIDAY, JUNE 23, 1876.

LATEST TELEGRAMS.

THE ASSASSINATIONS AT CONSTANTINOPLE.

Началото на статията „Кръвопролитията в Константинопол. Турските зверства в България“, *Daily news*, June 23, 1876, p. 5.

Допискът само предполага, че причината за убийството е поради враждебността на младотурската партия към реформите, но не продължава с коментар, тъй като вестта е дошла в последния момент.

Ако се изследва внимателно съдържанието на текста „Кръвопролитията в Константинопол“, публикуван на страниците на престижния английски ежедневник, ще се открият характерни черти от езиковото изразяване на д-р Лонг – освен есеистичните нотки и изразената съпричастност към пострадалите, има и детайли, които могат да се отнесат именно до мисионера: „Притежавам, обаче, достоверни сведения, за няколко други насилия, много от които не могат да се обнародват“[70]. Доброто познаване на страната и проникновените наблюдения върху положението на народа също насочват към авторството на Албърт Лонг, тъй като в своите спо-

---

султан Абдул Азис. По време на среща, проведена след превратa срещу Абдул Азис, Авни паша е убит от черкезина колагасъ (чин във войската и полицията между капитан и майор) Хасан.

Мидхат паша (1822–1884) – израснал в Ловеч и Видин, а баща му е родом от Русчук (смятан за помак или българин мохамеданин – вж. **Washburn, G.** *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston: Houghton Mifflin, 1909, p. 111.). През 1860 г. става везир и паша на Нишкия еялет. Заради реформите, които осъществява, султан Абдул Азис го натоварва да подготви програма за прилагането им в цялата империя, но А. Лонг не вярва, че е способен да извърши такова преустройство. Вж. **Уошбърн, Дж**. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 70.

[70] **Матеев, П**. Цит. съч., с. 92.

мени Пиърс признава, че от Лонг и от написаното от него за първи път научава за съществуването на българския народ[71].

Текстът въвежда директно в ситуацията: „Грозни мълви се носеха из Цариград през миналия месец за страховити свирепства, извършени в България. Местните вестници мистериозно загатват за някаква кореспонденция, дошла от вътрешността на страната, за която са били принудени да мълчат[72]. Досега съм се въздържал да споменавам за тези мълви и да съобщавам, каквото съм чул; но сведенията вече са достигнали една критична точка на наситеност и достоверност, като откриват жестокости, които далеч надминават извършените в Босна и Херцеговина“[73]. Авторът нарича това „грозно престъпление“, което не е приключило, а липсата на реакция от страна на европейските сили – „голяма политическа грешка“. В по-голямата си част текстът заклеймява безогледното избиване на беззащитни деца, жени, старци, дело не от редовната войска, а от башибозуци – от най-долната класа престъпници и крадци, сравнени с индийските офицери по време на Кримската война, за които не било възможно да спазват военния ред. Препратките към Индия също натежават в полза на авторството на д-р Лонг, поради изявения му неоднократно интерес към страната. В статията подробно е представено съдържанието на писмото от Пловдив за разорението на Перущица, за избитите свещеници и нападнатата църква, каквото се знае, че е изпратено до мисионера. Когато такива сведения валят всеки ден, може да се очертае и обхватът на бедствието (съставен е частичен списък с пострадали

---

[71] **Pears, Ed.** *Forty Years in Constantinople.* New York, 1916, p. 46.

[72] Това обяснява и неочакваното спиране на статиите във в. „Зорница“. Едва след тази публикация в „Дейли нюз“ „Зорница“ подновява темата (9 юли) с позоваване на английския вестник. В броя на „Зорница“ от 27 август 1876, с. 3 вече е поместена и статия на генералния консул Ю. Скайлър за комисиите, изпратени да направят независими анкети. След това са публикувани и словата на Гладстон за Източния въпрос. На страниците на вестника намира място и адресът на Марко Балабанов и Др. Цанков до английската кралица, която молят „да бъде великодушна покровителка на един страдащ от пет века народ под тежко иго“. Откриват се и десетки други статии, особено след ангажирането на международната общност и свикването на Цариградската конференция.

[73] Цит. по: **Матеев, П**. Цит. съч., с. 90.

селища) и е напълно основателно повдигането на международния въпрос.

Статията в „Дейли нюз“ използва редица реторични изразни средства, обрати на речта, употребява епитети – типично за стила на д-р Лонг, подобен на този в писмата и речите му, и съществено се отличава от следващата статия във вестника със същото заглавие (повтарящо подзаглавието „Турските зверства в България“ на предишната) и подписана отново с „от нашия кореспондент“[74], заемаща общо три и половина колони на с. 5–6. В нея стилът е репортажен, авторът се позовава не само на писма, но и на официални източници – пресата в Цариград, включително френски и български вестници, публикували сведения по въпроса, на официални доклади от консулски служители, на данни от посолства, на търговци, на българския екзарх, всички от които съдържат припокриваща се информация за престъпления, за разрушени селища и избиване на невъоръжено население. След бележката: „Вместо да обобщавам доказателствата, които са пред мен, предлагам да изложа някои от тях пред вашите читатели“, са цитирани извадки от писма от Филипополис (от 9, 22 и 29 юни), Сливен (от 24 и 29 май); Копривщица (от 9 юни) с кратки служебни коментари за всяко (без емоционална реторика). Представено е сведение за затварянето на Габровските учители, начело с проф. Иван Гюзелев[75], унищожаването на кабинетите и обръщането на гимназията във военен склад. Авторът тук говори повече като политик за нуждата от европейска намеса, за контактите си с представители на различни посолства, като свързва логически факти и събития, за да очертае по различен начин размерите на бедствието.

А. Лонг и Е. Пиърс са близки приятели и въпросът чие име да се постави на първата статия едва ли е бил от значение или

[74] The Moslem Atrocities in Bulgaria. – *Daily news*, July 8, 1876, pp. 5–6.

[75] Иван Гюзелев (1844–1916) – получава първоначално образование в родния си град Габрово, през 1860 г. следва в Херсонската духовна семинария в Одеса, а след завършването ѝ учи във Физико-математическия факултет на Новорусийския университет. От 1871 до 1876 г. е учител по математика и физика в Априловската гимназия в Габрово. Той е един от утвърдилите учебната програма в училището и обзавежда и първия учебен кабинет по физика.

д-р А. Лонг съзнателно не е желаел да поставя публично името си, за да не навреди на Робърт колеж. Важното е било тя да се отпечата и да стигне до потенциалните читатели, като обрисува ярка картина на масовите убийства на християни в Европа. Тези две публикации в „Дейли нюз“ успяват да предизвикат реакция в Англия и по-късно в САЩ, след като осведомяват обществеността за събитията. Дж. Кларк дори посочва, че първото съобщение от 23-ти юни „поставило началото на фурор и верига от събития, които довели от Батак до Берлин“; „възпламенил[о] една, ако не и най-яростната и истерична полемика в Британската история, каквато не познавала вероятно никоя друга история, освен може би дискусията за робството“[76].

В резултат секретарят на легацията на САЩ и генерален консул Ю. Скайлър получава разрешение да тръгне към засегнатите райони, но като частно лице с преводача[77] Петър Димитров[78]. Включва се и репортерът на „Дейли нюз“ Джанюариъс Макгахан, който периодично подготвя дописки. Публикациите му[79] с подробни списъци на разрушените градове и села, изгорените къщи и манастири и избитите българи, особено фактите за насилията върху жените и децата, биват последвани от засилена агитация на либералите в Англия, начело с Уилям Гладстон. Зад репортажите в „Дейли Нюз“, излезли на 7-ми август, 29-ти август и 19-ти септември също се предполага,

[76] **Кларк, Дж.** Американският принос за освобождението на България. – *Американците откриват българите 1834–1878*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 125.

[77] Първоначално за преводач е поканен Панаретов, но той отказва, поради проблеми с турския език и предлага П. Димитров. Вж. НА – БАН, ф. 7 к, оп. 1, а.е. 11.

[78] Петър Димитров (1848–1919) – учител в Робърт колеж, български политик и дипломат след Освобождението. В своите спомени описва подробно посетените места и потвърждава жестокостите, които биват доказани. Вж. **Димитров, П.** *Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876-а година от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлер (Eugene Schuyler) и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876-а година*. София: Ал. Паскалев и сие, [1918].

[79] През 1880 г. излиза и преводът на кореспонденцията на Макгахан „Турските зверства в България“, издаден от Стефан Стамболийски.

че „директно или индиректно, стояли американците Джордж Уошбърн и неговият близък сътрудник Албърт Лонг“[80].

При представянето на ролята на д-р Лонг в настоящото изследване не се подценяват приносите на Скайлър, Макгахан, Уошбърн, Стефан Панаретов, дописниците от България, духовните лица, чрез които сведенията достигат до Цариград. Самият Уошбърн пише до П. Матеев за огромното влияние на писмата на Макгахан до „Дейли нюз“, но признава, че той не би отишъл до България за анкетата, ако не бяха подробностите, представени му чрез д-р Лонг:

> Фактите са, че **ако д-р Лонг и да се държеше скромно назад, той беше центърът на всичката работа, сторена в Цариград за България**, през време на кланетата и тежките изпитания, които последваха [...], а така се сложи, че аз имах повече работа с посолствата и Министерството на външните работи в Лондон и направих всичко по силите си, но ние всички зависехме от д-р Лонга, тъй също и от г-н Пиарса. **Ония дни са вече далечни, но те бяха родилните болки на българското царство, и не бива да се забравят**.[81] (Подч. мое – М. П.)

От друга страна, „на д-р Вуошбърн беше поверен Робърт-колеж, той отговаряше за неговото благоденствие. Нямаше право да излага на риск съществуването му, но човещината заповядваше, и той, и д-р Лонг решително възприеха борбата с турската империя и главния ѝ крепител, консервативна официална Англия“[82]. С цената на огромен риск директорът и помощник-директорът на Робърт колеж застават открито на страната на българите в центъра на османската столица и понасят тежестта на несигурността. В Цариград ситуацията междувременно се влошава и в един от случаите въоръ-

[80] **Кларк, Дж., Х. Дуайт.** Репортаж за българските кланета: „Страданието в България“ – Американският принос за освобождението на България. – В: *Американците откриват българите 1834–1878*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 167.

[81] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд.* С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 27.

[82] Пак там, с. 16–17.

жена банда се задава към двора на Колежа, където по това време за щастие няма никакви ученици. „Наредихме, пише Уошбърн, никой да не се показва по прозорците и щом залостихме здраво всички врати, двамата с д-р Лонг излязохме невъоръжени пред тълпата, която вече нахълтваше в територията на колежа“[83]. Натрапниците се оказват турски младежи, „дошли да колят българчета“, а двамата преподаватели с авторитет ги убеждават, че нямат право да нарушават границите на Колежа, и трябва да си отидат[84].

През лятото на 1876 г. десетина ученици, сред които Михаил Маджаров от Копривщица, не могат да се завърнат по родните места и биват приютени в пансиона на Колежа и третирани като членове на директорското семейство. Маджаров пише в спомените си, че ако дотогава Лонг и Уошбърн са се държали далеч от активната политика, от този момент „започнали да посещават кореспондентите на английските вестници, да пишат писма до свои познати в Англия, да действат пред американското и английското посолство за една международна анкета“[85]. По инициатива на Екзарх Антим I и на директора на Робърт колеж Дж. Уошбърн Стефан Панаретов е делегиран в Англия с препоръчителни писма и мисия да обнародва събраните материали, за да информира европейското общество за българския въпрос. Той стига до английския парламент и успява да публикува няколко статии във в. „Тайм“ по въпроса под псевдоним „Константинополитън“[86]. В неговото пътуване се открива зародишът на идеята за делегация пред европейските дворове, осъществена същата година от М. Ба-

---

[83] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 67.

[84] Г-н Робърт първоначално не одобрява намеренията на Лонг и Уошбърн за намеса в политиката на страната на българите, но свободата, която имат да вземат самостоятелни решения, в крайна сметка помага за разгласяването на фактите и за предизвикване на ответната реакция на европейската общественост. Вж. **Washburn, G**. *Fifty Years in Constantinople.* Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 1909, p. 135–136.

[85] **Маджаров, М.** *Спомени*. София: Дамян Яков, 2004.

[86] Вж. **Пундев, М.** *България – Америка – Русия*. София: Изд. Весела Люцканова, 1996, с. 160.

лабанов и Др. Цанков[87]. За тяхната мисия в Англия д-р Лонг се изказва позитивно, според едно писмо до М. Балабанов от неуточнен подател, че „е свършена, и то добре свършена. Той много се благодарил от словата ти и от всичко въобще, което сте сторили в Англия. Даже ми казал, че и някои консервативни вестници писали във ваша полза, и ви хвалили“[88].

Въпреки че Лонг няма подписани статии по въпросите около Априлското въстание и Руско-турската война, фактите сочат, че той е подготвил материала и е най-вероятният автор на първата публикация за последствията от въстанието в „Дейли нюз“, но дори само преводите на писмата, които прави и разпространява заедно с д-р Уошбърн, са основание да се признае неговият принос[89]. Други мисионери също пишат текстове за погрома на въстанието: д-р Риг изпраща сведения до Ливърпул и до американските си колеги чрез две от учителките в Самоковското училище, които се завръщат в Америка, до свои близки и познати[90]; Дж. Кларк обикаля лично засегнатите райони и прави подробен доклад за положението в българските земи, който обаче е публикуван след повече от 100 години[91]. Включват се и други мисионери, учители и уче-

---

[87] **Узунова, М.** Акцията на Марко Балабанов и Драган Цанков пред Европа през 1876–1877 г. – *Литературен свят.* [онлайн]: https://literaturensviat.com/?p=1921 [преглеган 22.03.2023].

[88] НБКМ – БИА, ф. 386, а.е. 124, л.1–2. Писмото е адресирано до М. Балабанов с отбелязан „неуточнен подател“ Цариград, 21 ...врий 1876 (фонд М. Балабанов).

[89] Като признание за дейността им Лонг и Уошбърн получават поздравителни телеграми от Учредителното народно събрание (УНС), но „отхвърлят тези почести по „дипломатически“ причини – така че да не излагат на опасност позицията на Робърт колеж“ (**Кларк, Дж.** Американският принос за освобождението на България. – В: *Американците откриват българите 1834–1878.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 131). Благодарствени телеграми са изпратени от УНС на цар Александър I, Скайлър и Гладстоун (Макгахан по това време е починал).

[90] Вж. **Генов**, **Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Риг.* София: Исторически архив, 2008, с. 172, 191.

[91] Reporting the Bulgarian Massacres: „The Suffering in Bulgaria“ by **H. O. Dwight** and the **Rev. J. F. Clarke** (1876). – *Southeastern Europe*, № 4, part 2, 1977, pp. 278–296.

ници[92] от Робърт колеж със събиране на помощи, организиране на благотворителни комитети, както и отделни българи: Гаврил Илиев прекарва голяма част от 1876 г. извън Русчук и предлага помощ на 1621 пострадали семейства с 9750 души, изпаднали в крайна нищета[93]. Голяма част от помощите за пострадалото население се разнасят и раздават от протестантите българи, след като митрополит Панарет от Пловдив препоръчва именно тях като честни и верни за тази цел пред Лейди Странгфорд[94]. В. Трайков открива в американските архиви много свидетелства, годишни доклади и текстове във всички мисии в България, както и много писма със свидетелства за жестокостите, понесени от християнското население в българските райони, и се опитва да коригира наложените схващания, че протестантите не са участвали в революционното движение[95]. Има данни, според Н. Начов, и за ученик от Робърт колеж, който си взел отпуск, за да придружава Бенковски в Цариград[96]. П. Константинов и Хр. Куличев разглеждат поименно участието на протестанти като шивачи, куриери, такива, които са предоставили подслон, както и включени в самото въстание (от Церово например има два списъка с участници – православни и протестанти), включително и с измайсторяването на черешовото топче[97]. В Руско-турската война

[92] Вж. **Маджаров, М.** *Спомени*. София: Български писател, 1968, с. 258. **Димитров, П.** *Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876-а година от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлер (Eugene Schuyler) и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876-а година.* София: Ал. Паскалев и сие, [1918].

[93] **Reid, J.** Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*, 1880, p. 318.

[94] **Шопов, В.** Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 86.

[95] **Трайков, В.** Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С. 1979, с. 468.

[96] **Начов, Н.** *Цариград като културен център на българите до 1877 година.* София: [Печ. П. Глушков], [1925], с. 196.

[97] **Константинов, П.** Ролята на протестантските мисионери за политическото освобождение на българския народ. – *Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българ-*

също е засвидетелстван голям брой участници протестанти (освен мисионери, 50 техни последователи и пет младежи от Самоковското училище)[98], така че и това становище подлежи на преосмисляне.

Благотворителността е неизменна част от религиозната мисия и д-р Лонг избира да подкрепя и да се застъпва за несправедливо страдащите. Непосредствено след въстанието той съдейства и на Цариградския благотворителен комитет[99]. В. „Зорница" съобщава на 8 октомври 1876 г., че чрез д-р Лонг е предадена сумата от 330 турски лири от Българското женско дружество на Централния спомагателен комитет; на 22 октомври вестникът пише за постъпила нова сума от 2 605 т.л., а на 25 октомври представя подробности за участието на представители на комитета, сред които Кларк, Стоун, Бонд, Лейди Странгфорд и др. Във връзка с благотворителността към засегнатите от Априлското въстание в Пловдивския регион обаче е много лесно да бъдат приписани повече заслуги на д-р А. Лонг, което много изследователи на дейността на мисионерите се подвеждат да направят. Г. Генов например проследява дописките във в. „Зорница" за помощта на Благотворителния комитет и твърди, че всички се отнасят до д-р Лонг[100]. Но на 25 октомври в. „Зорница" публикува кратко съобщение, че „**Г-н** Лонг, който си е отличил по службата си за спомагание на пострадавшите през Френско-Пруската война, е пристигнал в Ц/град, и ще заминува за Пловдив със същата цел. Той е на голяма почит в Англия, и много

ския народ. Научна конференция СУ „Св. Климент Охридски", 29.03.2002. София: „Мисия Възможност", 2003, с. 24–26. **Куличев, Хр.** *Заслугите на протестантите за българския народ.* София: ИУ „Св. Климент Охридски", 2008, с. 184–154.

[98] **Христов, Хр.** Протестантските мисии в България през XIX в. – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски"*. Т. Е XXVII (LIII), 3. Ч. 2. София, 1982, с. 122.

[99] Цариградският благотворителен (или помощен) комитет е създаден през август 1876 г. от дипломатически представители на Англия и САЩ с председател английският посланик Хенри Елиът. Под негово ръководство мисионери от Стара Загора и Самоков сътрудничат на Лейди Странгфорд в благотворителната ѝ дейност.

[100] **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс.* София: Исторически архив, 2008, с. 195–198.

градове са връчили помощи на него“ (подч. тук и по-долу мое – М. П.); на 05 ноември вестникът продължава с факта, че, освен парите, същият носи и парни машини за бичкийници и материали за строеж на къщи[101], като само след няколко месеца – на 07 февруари 1877 г. – съобщава отново за **г-н** Лонг, „**Английският человеколюбец**, който се намира в Т. Пазарджишкото окръжие от миналата есен насам, е построил 400 къщи и 15 училища в 13 села“[102]. Трябва да се отбележи, че в. „Зорница“ преди това нарича Албърт Лонг „д-р“, а тук е използвано „г-н“, което е индикация, че е възможно да става въпрос за двама души с една и съща фамилия. Друго, което трябва да подскаже на изследователя, че има съвпадение на имена, е, че г-н Лонг е „английски человеколюбец“, както и че пристига в Цариград, докато д-р Лонг не е напускал Робърт колеж през съответната година. Е. Хаджиниколова и след нея В. Железов повтарят една и съща неточност (с малки разлики в лексиката и словореда): „Щом се връща в Цариград, д-р Лонг отпътува за Пазарджик, формирайки английска благотворителна мисия в града. Той се заема да помага на пострадалото население от Априлското въстание, раздавайки храни, дрехи, помощи за строеж на къщи на населението от Батак и други селища в района“[103]. Всичко това се отнася до дейността на „г-н Лонг“, който се оказва англичанинът Джеймс Лонг[104], също посветен на духов-

---

[101] Помощи за пострадавшите българи. – *Зорница*, г. I, 29.10. 1876, с. 176; 05.11.1876, с. 180.

[102] Разни новини. – *Зорница*, г. II, 10.02. 1877, с. 24.

[103] **Хаджиниколова, Е.** Д-р Алберт Лонг и българите (1857–1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: *Българистиката в зората на XXI век. Българо-американската перспектива за научни изследвания*. София, 2000, с. 32; Вж. и **Железов, В.** Д-р Алберт Лонг и Българското възраждане. – *Зорница*, бр. 11, 2017, с. 6.

[104] Джеймс Лонг (James Long) (1814–1887) – хуманист, педагог, евангелист, преводач, есеист, филантроп и мисионер в Индия. Свързан е още с Калкута Скул-бук съсайъти, Бенгалската асоциация за социални науки, Азиатското общество. Джеймс Лонг владее няколко индийски езика, включително бангла, санскрит и персийски, и е признат ориенталист. Негова статия **Long, J.** Comparative Philology. – *Journal of the Asiatic Society*, Calcutta (1843), предизвиква силен интерес сред други филолози към изучаването на индийските езици. Публикува още английски превод на индийска пиеса, както и книга с източни притчи, в която се открива и българската „Дървото се

но служение. Той е ръкоположен за свещеник към англиканската църква в Лондон през 1840 г., след което дълги години ръководи Църковното мисионерско общество в предградията на Калкута, автор е на няколко книги и пътепис за пътуването му до Русчук през есента на 1875 г.[105] На 19 май 1877 г. в. „Зорница“ разкрива пълното му име: „Между всичките известни всякому благодетели, благородният Англичанин Г. Джеймс Лонг награди с големи помощи нашийът градец. На 3-й Априлия тоя добродетелен и неуморим в человеколюбивий си подвиг старец ни почети с посещението си, придружен от благоговейний Отец Т. Илиев. Той видя с очите си нашето разсипано и бедно състояние. Най-напред той се погрижи та ни набави най-първата ни потребна храна и дрехи“[106]. Джеймс Лонг помага и в раздаването на царевица според нуждите на всяко домакинство, семе за няколко зърнени култури и „като венец на неговите благодеяния, той предприе да ни направи и училище“[107], а сведения за други училища и къщи, построени от Дж. Лонг, дава и в. „Стара планина“[108]. Тази изява на Джеймс Лонг наистина впечатлява, но, въпреки съвпадението на имената, не може да засенчи огромната благотворителна дейност на д-р Албърт Лонг и преди Априлското въстание, и след това[109].

Във връзка с ролята на ръководството на Робърт колеж за българската кауза може да се проследи и влиянието на д-р Уошбърн и британския посланик сър Хенри Елиът, свързано с Цариградската конференция, свикана в края на 1876 г.: „Поради ред причини ние в колежа бяхме силно заинтересовани

превива докато е младо“ – *We bend the tree when young.* Вж. **Long, J.** Eastern Proverbs and Emblems Illustrating Old Truths. London, Trübner & co., 1881.

[105] **Архим. Стефанов, П.** Един английски духовник в Русе през 1875 г. – В: *Известия на държавните архиви*. Т. 57, 1989, 149–154. **Long, J.** The Slavonic Provinces of Turkey. – *The Christian Observer and Advocate*. London, 1876, pp. 379–394. В Русе се среща с мисионера на методистката мисия Претиман. Вж. и **Карадечева, М**. Помощите за пострадалото от Априлското въстание население в Четвърти революционен окръг. – *Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 1. Перущица: Център за развитие на гр. Перущица*, 1997, с. 67–70.

[106] [Писмо до редактора]. – *Зорница*, г. II, 1877, бр. 20, 19 май, с. 4 (80).

[107] Пак там.

[108] Из Пловдив. – *Стара планина*, г. 1. №60, 31.03.1877, с. 2–3.

[109] Д-р Лонг по-късно проявява сходно отношение и към арменския народ, пострадал от геноцида.

от развоя на тази конференция. При един благоприятен изход в Турция щеше да се възцари продължителен мир и щеше да се отвори път за процъфтяване на европейските ѝ провинции; на българите щеше да се даде възможност да образоват народа си. Освен това ние се чувствахме обвързани донякъде с този форум поради факта, че Англия бе едно от главните действащи лица, а пък английските дипломати смятаха, че ние знаем по-добре от всеки друг в Цариград какво се бе разиграло в България" – пише Уошбърн в своите спомени[110]. Във втория си декемврийски брой в. „Зорница" съобщава за „първото предуготвително събрание"[111] на „Конференцията", след което следи отблизо развитието ѝ във всеки брой до края на декември[112], а в „Последни новини по конференцията" съобщава за прочитането на нотата от европейските пълномощници, след което „един след друг станали и обявили, че има наставления от Правителството си да се оттегли от конференцията, ако програмата им не се приеме"[113], а в следващия броя – „Сключването на конференцията" представя провала поради предложението от турска страна за промяна на две от точките по нотата[114]. Следващите месеци се наблюдават реакциите на различните страни, а на 7 април 1877 г. е публикувана статията „Знакове за война"[115], след което в. „Зорница" редовно следи актуалната политическа обстановка през обзори на печата, прекъсването на дипломатическите отношения между Русия и Портата, обявяването на войната, манифестите на султана и руския император, а от 21 април започва редовната рубрика „Войната" на последната, 4-та страница. Постепенно вестникът печели доверието на читателите и се оказва един от малкото вестници, публикуващи изчерпателна информация за актуал-

---

[110] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 73.

[111] Последни новини по конференцията. – *Зорница*, г. I, 10.12.1876, с. 4.

[112] Най последните новини по конференцията. – *Зорница*, г. I, 17.12.1876, с. 4. Решенията на предуготвителната конференция. – *Зорница*, г. I, 17.12.1876. Конференцията. – *Зорница*, г. I, 17.12.1876.

[113] Последни новини по конференцията. – *Зорница*, г. II, 06.01.1877, с. 4.

[114] Сключването на конференцията. – *Зорница*, г. II, 13.01.1877, с. 4.

[115] Знакове за война. – *Зорница*, г. II, 07.04. 1877, с. 4.

ните събития. Не може да се каже дали д-р Лонг е писал някои от тези статии, тъй като те са неподписани, но неговите наблюдения се разкриват в кореспонденцията му с Кр. Робърт и Дж. Уошбърн, както и в някои спомени на съвременници.

Несигурността и неизвестността в Цариград през пролетта на 1877 г. се засилват с разполагането на артилерия в близост до Робърт колеж. „В тия смутни дни д-р Лонг се оказа находчив ръководител на колежа и мъдър защитник на интересите ни. Благодарение на него спокойствието в колежа не бе нарушено нито за момент и никой от българските ученици не пострада“[116] – предава ситуацията в спомените си Уошбърн. Дори учениците, които приветстват в самото начало на Руско-турската война минаващия през Босфора руски стационер (посолски параход) с викове и развято като знаме платно, сред които и М. Маждаров, д-р Лонг успява да защити пред директора и полицията. Зает изцяло тяхна страна, той само ги предупреждава да не излагат повече на подобна опасност Колежа и самите себе си, за да избегнат проблеми с властите[117].

Между юни и септември 1877 г. д-р Лонг предприема частно пътуване до САЩ за лечение на дъщеря му Нели, но в Бостън се среща и с полк. Уотърс[118] и разговарят относно Източния въпрос, а преди да се завърне получава молба да събере средства за освобождаване на бежанци – християни и мюсюлмани[119]. Новините за войната по това време не са добри и той съобщава на Кристофър Робърт, че е „много възмутен от московитите. Те са напълно дискредитирани. Страхувам се, че войната ще продължи и следващата година. [...] Първоначалната им намеса

[116] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 84.

[117] **Маджаров, М.** Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12. 1932, с. 6.

[118] Аса Холман Уотърс (Asa Holman Waters) (1808–1887) – роден в семейство на американски оръжейник и индустриалец; той става адвокат, законодател, банкер, писател, историк. Пътува в Европа през 1874 г. със съпругата си и две от дъщерите и посещава дъщеря си Лилиан, съпруга на проф. Едуин А. Гросвенър от Робърт колеж в Константинопол.

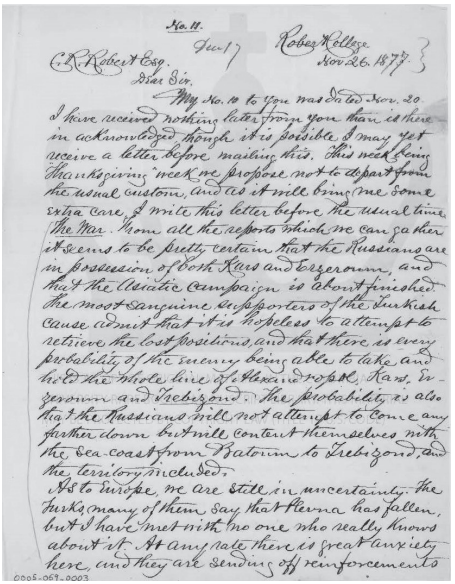
[119] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter 05.09.1877.

може би беше необходима, за да се стигне до възстановяване на нацията[120], но не и да продължи под руско покровителство“[121].

Когато Албърт Лонг се завръща в Константинопол за началото на учебната 1877–1878 година, Уошбърн заминава за лечение в САЩ. В разгара на Руско-турската война на д-р Лонг се налага да изпълнява функциите на директор на Робърт колеж. В писма до д-р Уошбърн и до г-н Робърт изразява преките си впечатления от Цариград относно хода на военните действия и положението на българите. Трите водят редовна кореспонденция през годината освен по въпросите, засягащи непосредствено дейността на Колежа, и по свързаните с политическата и военна обстановка по време на войната. Особено внимание Лонг обръща на страданията на българите: „Едно момче от Монастир с тескере бива задържано от полицията само защото е българин и принудено да заплати пет лири, за да бъде пуснато“[122]; съобщава за екзекуции и арести – обесен на моста на Галата българин, група затворници българи, между които и 10–15-годишни момчета, някои от тях роднини на ученици от Колежа. Отношението към Робърт колеж обаче е добронамерено и никой не ги притеснява от турска страна[123], което се запазва до самия край на войната, дори имат посещения от редакцията на военен вестник, от министерството на финансите и някои *улема*[124]. Лонг получава учтива нота на френски да съдейства за освобождаването на турски ранени войници, след което и благодарности, а един турчин моли да изпрати жена си и децата си в Колежа в случай, че Русия атакува Константинопол. „Аз не съм туркофоб. Мразя насилие и потисничество и когато мога да направя нещо срещу това, го правя. Затова имам много приятели и сред турците“, признава Албърт Лонг в писмото си до Кр. Робърт[125]. И допълва: „За българите, които страдат от войната, е въпрос на оцеляване. Колежът е единственото място в Империята, където могат да почувстват сигурност за синовете си. Хиляди младежи и

[120] Лонг има предвид българската нация.
[121] Ibid. Letter 08.08.1877. (Превод тук и по-долу мой – М. П.)
[122] Ibid. Letter №4/ 18.10.1877.
[123] Ibid. Letter №5/ 26.10.1877.
[124] Улема – група учени теолози мюсюлмани.
[125] Ibid. Letter №6/ 06.11.1877.

момчета са изпратени в робство в Африка не поради нещо, което са извършили, а поради страх да не извършат. Затова българите правят всичко възможно да задържат синовете си при нас“[126].

No. 11.

Robert College
Nov 26. 1877

C.R. Robert Esq.

Dear Sir,

My No. 10 to you was dated Nov. 20

I have received nothing later from you than is there in acknowledged though it is possible I may yet receive a letter before mailing this. This week being Thanksgiving week we propose not to depart from the usual custom, and as it will bring me some extra care, I write this letter before the usual time.

The Max. From all the reports which we can gather it seems to be pretty certain that the Russians are in possession of both Kars and Erzeroum, and that the Asiatic campaign is about finished. The most sanguine supporters of the Turkish cause admit that it is hopeless to attempt to retrieve the lost positions, and that there is every probability of the enemy being able to take and hold the whole line of Alexandropol, Kars, Erzeroum and Trebizond. The probability, as also that the Russians will not attempt to come any further down but will content themselves with the sea coast from Batoum to Trebizond, and the territory included.

As to Europe, we are still in uncertainty. The Turks, many of them say that Plevna has fallen, but I have met with no one who really knows about it. At any rate there is great anxiety here, and they are sending off reinforcements

0005-067-0003

Писмо на Лонг до г-н Робърт, в което започва със сведения за войната. *Robert College Records*, Letter to Robert from Long, №11, 26.11.1877 г.

Политическата обстановка се оказва най-нестабилна през последните месеци на 1877 г. – с напредването на руската армия животът в столицата става все по-труден. За д-р Лонг обаче „идеята Източният въпрос да бъде решен или отложен чрез поражение на Русия е делюзия“[127]. Той забелязва също така, че повечето турци са уморени от войната и биха искали да чуят за падането на Плевен[128] и напредването на руските войски към Адрианопол, което да даде основание за мирни преговори[129]. Най-голямата опасност, според него, е пълен колапс на Империята и всички са притеснени от намерението на правителството да въведе военна повинност, включително и за младежите от Колежа[130]. В американското учебно заведение са свидетели на голяма несигурност у хората, страх от терор и много бежанци в близост до Румелихисар, които гладуват. Властите разчитат на европейските благотворителни орга-

[126] Ibid. Letter №7/ 07.11.1877.

[127] Ibid. Letter №8/ 13.11. 1877.

[128] Официално за дата на падането на Плевен се посочва 28.11.1877 г. Лонг съобщава едва на 14.12.1877 г. на г-н Робърт, че е обявено падането на Плевен и разбиването на Сюлейман. Очакванията на Лонг са за посредничество на другите страни в ситуацията.

[129] Ibid. Letter №9/ 16.11.1877.

[130] Ibid. Letter №12/ 04.12.1877.

низации, като им „позволяват да помагат“, но те, според Лонг, по-скоро пречат, отколкото да разпределят работата: „Не знам колко може да се помогне на всички, но постоянно се чува плач на жени и деца за хляб. Има бедни, които идват, и ако остане нещо от нашите ученици, го приемат с благодарност“[131].

Мирът става първостепенна задача – пише д-р Лонг на г-н Робърт в самото начало на 1878 г. Ситуацията обаче остава нестабилна и сянката на войната не се е оттеглила: „Не виждам как Англия може да противостои ефективно на Русия. Надявам се на примирие и Колежът да продължи съществуването си“[132]. Според д-р Лонг

> Турците ще са готови да направят всичко, което Русия поиска и което Англия не иска и ако на Биконсфийлд[133] не му харесва, той ще трябва да воюва с Русия и с каквото е останало от Турция, за да запази Британските интереси „росбиф бифтек[134]“ – фраза, която е редно да мине без превод на европейските езици. Всички се радват на мирния проект, освен англичаните туркофили, които трънат да не им се стопят богатствата. Турците са приятелски настроени към чужденците, но разгневени на българите, които смятат за причина на техните неволи.[135]

В писмо на А. Лонг до Дж. Уошбърн от същия период[136] става въпрос и за политическите затворници, дошли от Шипка, за отбитите атаки на Шакир паша и огромните загуби, както

---

[131] Ibid. Letter № 15/ 24.12.1877.

[132] Ibid. Letter №17/ 08.02.78.

[133] Биконсфийлд, Бенджамин Дизраели (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – британски политически и държавен деец, писател и един от идеолозите и ръководителите на Консервативната партия, два пъти министър-председател на Великобритания (1868, 1874–1880).

[134] росбиф бифтек (букв. прев. от англ. печено говеждо) – гастрономическа обида, която използват французи и италианци за англичаните. Христо Ботев също използва *бифтек* в своята „Политическа зима“: „лорд Дерби си точи севастополската кост урка, за да надроби прясно сирене за европейската търговия на возток и за да отреже от бутовете на някое диво африканско или азиатско племе бюфтек за английското човеколюбие“.

[135] Ibid. Letter №18/ 17.01.1878.

[136] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 38. Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879. Letter 14.01.1878.

и за Гешови[137], които са под домашен арест в Константинопол, и на които опитват да съдействат от британското и американското посолство. А подробно писмо на д-р Лонг до основателя на Робърт колеж започва директно с информация за нахлуването на руските войски в Адрианопол:

> вече няма какво да спре руската войска да влезе в Константинопол – за два или три дни те могат да са в града и да настане хаос, от което всички се страхуват (и аз включително). Няма на какво да разчитаме, освен да се надяваме на Бога и да чакаме. Аз съм набавил допълнително провизии и смятам да поддържам хляб за три дни. Ще вземем под покровителството на Колежа всяка майка туркиня и дете, които помолят, ще издигнем американския флаг и ще чакаме. Надявам се пълномощниците между Ески Заара и Филипополис да успеят да постигнат примирие. Мисля, че руснаците ще отворят Дарданелите и разрешат на флота да прибере труповете през Черно море[138].

На фона на терора, който засяга и мюсюлмани, и християни, като послепис Лонг съобщава със загриженост на г-н Робърт, че „има няколкостотин бежанци в Бебек и Хисар, някои от които с бохчи с плячка от България, други – без абсолютно нищо. Те не знаят защо са побягнали – просто са последвали другите, които бягат от войната. Ние ще се опитаме да

---

[137] Лонг има предвид *Иван Евстратиев Гешов* (1849–1924) – български политик, водач на Народната партия; министър-председател на България в 32-рото правителство (1911–1913), народен представител в 11 обикновени и в 2 велики народни събрания (III и V); председател на БКД (1898–1911), БАН (1911–1924) и БЧК (1899–1924) и *Иван Ст. Гешов* (1854–1932), възпитаник на Робърт колеж, български политик от Народната партия, депутат в Областното събрание на Източна Румелия, кмет на Пловдив (1880–1883) и председател на Постоянния комитет (1884–1885). На 28 октомври 1877 г. двамата Гешови, заедно със семействата им, както и няколкостотин други видни българи от Тракия, са изпратени в Цариград, за да бъдат заточени в Азия. След двуседмичен престой в цариградски затвор им е разрешено да се настанят в наета къща до полицейското управление в Кадъкьой под домашен арест, но с възможност да излизат из града до амнистията, предвидена в Санстефанския мирен договор.

[138] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №19/ 21.01.1878.

помогнем на колкото можем повече от тях, но те са твърде много..."[139]

Д-р Лонг продължава да анализира военните действия и причините за напредването или затишието им и представя своите наблюдения в свои писма до Робърт[140] и Уошбърн[141], като искрено се радва за перспективата България да бъде свободна от турско управление и не може да се примири с желанието на някои кръгове в Англия да върнат турците на мястото на руснаците[142]. Г-н Робърт, от своя страна, му отговаря:

> Виждам, че се радваш на възможността България от Дунава до Адрианопол да се освободи от турското управление. Надявам се промяната да е от полза, въпреки че няма начин българите да видят московитите като толкова велики, колкото очакват, особено след като им разквартируват 50 000 руски войници от тяхната армия, предвождана от царя. Но ние трябва да се надяваме на най-доброто, като не знаем дали Русия ще бъде благосклонна към Колежа.[143]

На 25-ти февруари 1878 г. д-р Лонг съобщава, че руските войски вече са стигнали до Сан Стефано, а на 7-ми март 1878 г. потвърждава, че мирът е подписан, но условията не са напълно прозрачни[144]. В Константинопол се чувства тежкият товар на войната – недостиг на провизии, лошо качество на храната, инфлация, тълпи бежанци, увеличена смъртност от тиф,

---

139 Ibid.

140 Ibid. Letter №22/ 12.01.1878.

141 Същите причини Лонг изброява и в писмото си до Дж. Уошбърн от 11.02.1878 г. Освен това добавя, че комуникацията е прекъсната, а телеграмите минават чак през Бомбай за 6 ½ франка на дума. Една туркиня, загубила детето си, смята случилото се за Божие наказание, тъй като нейният мъж е убивал гяурски деца и жени, а друга обвинява публично своя съпруг за това, че е убил своите съседи българи, когато дошли башибозуците.

142 Ibid. Letter №22/ 12.01.1878.

143 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 43-46. Correspondence to Long, acting president, from Robert, 1878. Letter №22/ 12.03.1878.

144 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №25/ 07.03.1878.

грип, шарка и др., докато администрацията в България постепенно се организира и в страната се установява мирен период, но предстоят тежки месеци и опасност от нова война между Англия и Русия[145].

Междувременно ситуацията в Цариград остава нестабилна. Във в. „Зайънс хералд“ се появява информация: „Битка за религиозната свобода несъмнено ще се състои след като тази за гражданската приключи. 35 момчета между 10 и 15 години са доведени в столицата, оковани във вериги и изпратени незнайно накъде. Цялото общество е парализирано от страх. [...] Градът е пълен с въоръжени черкези, които извършват грабежи, и със сто хиляди бездомни бежанци. Лонг върши грандиозна работа в отсъствието на Уошбърн за българските младежи“[146].

Въпреки големите трудности пред ръководенето на Робърт колеж, д-р Лонг решава: „При всички случаи мисля да остана на кораба и да не затварям Колежа, докато е възможно, въпреки че барометърът се колебае всеки ден и понякога се страхувам, че войната е неизбежна, след което отново се изпълвам с надежда. Дори и в случай на война, ние можем да сме пощадени“[147]. В същото време е загрижен и за християнското население. Но позицията, която изразява като свидетел на събитията, разкрива неговата проспективна мисъл, разбирането му за политическата ситуация и вярната оценка на историческия момент. Не са малко достигналите до днес текстове от тези исторически моменти, но това писмо на д-р Лонг е свидетелство не само за неговата открита мисъл, неговата проницателност и благородство, но показва и смелото заставане на позиции, с които подкрепя избора на българите в тези събития: „Това, което българите искат, е просто да се освободят от турското управление и тогава съществуването им да бъде гарантирано от Европа, а не от Русия. Докато не се проведе конгрес и не се положат обединени усилия,

[145] Ibid. Letter №26/ 14.03.1878.

[146] From our Mission Room. Constantinople and Bulgaria. – *Zion's Herald*, Vol. 55, 21.03.1878, p. 91.

[147] CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №33/ 18.04.1878.

разбира се, Русия трябва да държи България, ако не за друго, то поне да я предпази от ново нахлуване на турците. Българите са благодарни на руснаците за тяхното освобождение[148] от турския ад, но в същото време руската администрация не е това, което биха избрали като модел за държавност. Те се стремят към нещо по-добро и ако Англия забрави за старата си любов към турците и признае логиката на събитията, ще се обърне да подпомогне българи и гърци в осигуряването и поддържането на тяхната национална свобода и ще създаде от тези провинции силни държави, които няма да могат лесно да бъдат порусначени“[149].

В края на май 1878 г., след неколкократно повишаване на напрежението, дипломатически игри и несполучлив опит за революция в Константинопол, най-лошото, според Лонг, остава зад гърба им и българите са обнадеждени от предстоящия конгрес на Великите сили. Но той впоследствие е разочарован от английския курс по време на Берлинския конгрес[150]: „Англия прави за турците всичко, подценявайки гърците, и приема за подкуп Кипър, който струва повече от цялата територия, завладяна от Русия. Мисля, че разделителната линия, която тя оставя Турция да направи, ще създава постоянни проблеми в България. При всички случаи тя ще си спечели презрение от християнското население сега, и слабо (незначително почти) признание от турците“[151]. Лонг изразява страховете си, че така Англия „хвърля България в ръцете на Русия“. С тези свои наблюдения той се изявява като добър анализатор на тенденциите и скритите намерения на Великите сили.

Преди началото на учебната 1878/79 година политическото небе според д-р Лонг все още не е чисто. В Константинопол има вълнения, Англия настоява за задържането на Азиатска Турция, като оставя Австрия и Русия да се разпоредят с евро-

---

148 Един от най-добрите възпитаници на Колежа, Александър Люцканов, учил в Колежа между 1871–1875 г., става преводач и помощник на ген. Скобелев, като взема участие в боевете при Плевен, Ловеч и др. Вж. **Уошбърн, Дж.** Цит. съч, с. 79.

149 Ibid. Letter №34/ 21.04.1878.

150 Берлинския конгрес (13.06–13.07.1878) – европейски дипломатически форум, проведен в Берлин, след като Русия печели Руско-турската война.

151 Ibid. Letter №50/ 13.07.1878.

пейската част, но той се надява в Робърт колеж да не бъдат засегнати от събитията и титулярят Уошбърн да се завърне и поеме товара за управлението на Колежа[152]. С неговото идване приключва кореспонденцията по въпросите на войната. През този период Албърт Лонг се изявява като умел ръководител на Робърт колеж, докато повечето мисионери се завръщат по родните места – от Методистката епископална църква не е останал никой, а от Американския съвет остават минимален брой. Най-обширен материал е публикуван в техния орган *The Missionary Herald* за опожаряването на Стара Загора, където е една от мисионерските им станции. Като цяло обаче политическите коментари на страниците на изданието са сведени до минимум в периода и се стремят към неутралност, както и да запазят благоразположението на всички страни в конфликта, като призовават американските читатели за съпричастност към пострадали българи и към турци. Едва по-късно след Освобождението американските мисионери застават ясно и единодушно в подкрепа на независима България.

Албърт Лонг намира сили и кураж не само да остане, но и да продължи, въпреки че, както се изразява в едно от своите писма, се чувства като „самотен стражар“. За благодеянията му и за удивителната му отдаденост на каузата за защита и подкрепа на българите в този съдбовен исторически момент се разбира повече от спомени на негови познати, ученици и колеги. По думите на Иван Пеев-Плачков: „Много е помагал и на преследваните българи от 1876 до 1878 г. и изобщо на цялата българска политическа кауза“[153]. Докато д-р Лонг работи в Робърт колеж като преподавател и особено като директор, той се грижи и за здравето на своите възпитаници и колеги, сред които и много българи, а неговата съпруга му помага активно в тази самарянска дейност. Г-жа П. С. Лонг поддържа и кореспонденция с г-жа Уошбърн, а в архива на Колежа се съхраняват и няколко нейни писма до Дж. Уошбърн, свързани с помощи за бежанци, суми за изхранване, грижи за българчета и други бла-

[152] Ibid. Letter №60/ 11.09.1878.

[153] За това свидетелства Иван Пеев-Плачков (1864–1942) – деловодител на БКД в Летописа на Книжовното дружество. Вж. *Атлас на българската литература.* 1878–1914. Т. 1. Пловдив: Жанет-45, 2003, с. 205.

творителни дейности[154]. Самият Уошбърн през 1878 г. успява да събере сумата от 5000.00 $ помощ главно за български ученици, които могат да заплатят само ½ от обучението си, а Кр. Робърт моли д-р Лонг за дискретност за целта на фонда[155]. Основателят на Колежа е на мнение, че трябва да задържат всеки българин, като подпомогнат приоритетно онези, които са успешни, но нямат възможност да заплатят таксата, от което е видно благоразположението му към тях.

Освен това Кристофър Робърт изпраща сума за освобождаване на бежанци, пострадали от войната[156] с молба д-р Лонг да ги „ползва за такива, които познава лично“[157] и ако могат, с дъщеря му или съпругата му, да опишат няколко лични случаи за спомен през какво са минали. Когато получава сумата, д-р Лонг му съобщава, че тя ще премине през фонда на г-жа Лонг. „Независимо от многобройните организации, които работят в тази посока, има много за изплащане и онова, което можем да направим, е по-малко, отколкото бихме искали за частните случаи от кварталната общност, което носи добро име и на Колежа“[158]. В друго писмо Лонг потвърждава, че е получил и сумата, „събрана от Д.Х. за жени бежанки“, която добавя към останалата, изпратена от Робърт, и също я оставя на разпореждане на г-жа Лонг[159]. По-късно признава, че „това, което прави съпругата му, е от искрена симпатия към теб и благородната ти работа за Колежа“[160]. От писмо на самата г-жа Лонг до г-н Робърт се разбира, че цялото им семейство активно подпомага страдащите и нуждаещите се, а по време

---

154 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 38. Correspondence to Washburn from Long, 1875-1879. Letter 13.11.1877.

155 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 43-46. Correspondence to Long, acting president, from Robert, 1878. Letter №25/ 04.04.1878. По-късно Лонг съобщава (Letter №35/03.07.1878), че е получил сума конкретно за обучението на Стефан Петров от Сливен, който учи в Колежа от 1876 до 1881 г. Вж. и **Събев, О.** Цит. съч., 2015, с. 393.

156 Ibid. Letter №27/ 18-19.04.1878.

157 Ibid. Letter №34/ 04.06.1878.

158 CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876-1878. Letter №38/ 17.05.1878.

159 Ibid. Letter №41/ 31.05.1878.

160 Ibid. Letter №50/ 13.07.1878.

на епидемиите се включват и в грижите за болните колежани: „Всички ние сме въвлечени в това велико дело“[161].

Оказва се обаче, че повечето българи с радост посрещат мисионерите като благодетели, пренебрегвайки техните религиозни вярвания. Затова на мисионерски срещи, каквато е проведената през май 1883 г. в Стара Загора, д-р Албърт Лонг с болка споделя за някои „неблагоприятни страни на характера, развили се сред българите, като например неблагодарност [и] лукавство“[162]. Въпреки това с цялото си семейство продължават да показват съпричастност и да подпомагат нуждаещи се. Дори след смъртта на родителите си Роза Лонг прави завещание на България за фонд, от който да се издържат бедни момчета в Робърт колеж и други предметни дарения и ръкописи[163]. По ирония на съдбата обаче двете дъщери по-късно изпадат в затруднено материално положение и Ст. Панаретов отправя молба за отпускане на годишна пенсия за тях от Народното събрание – „такава една стипендия ще бъде знак, че нашия народ милее за паметта на покойния д-р Лонг, който беше добър приятел на българите, и във време на кланията и на войната е принесъл важни услуги на нашата народна кауза“[164], която остава без отговор. Петър Матеев също повдига въпроса за отпускане на помощ на двете дъщери на мисионера с писмо до Ив. Ев. Гешов, но също не среща отклик: „Нищо, обаче, не последва! Нито жертви правим, нито жертви признаваме!“ – възкликва огорчено той[165]. Въпреки че не е оставил голямо наследство, това не е спирало д-р Лонг от обществено-полезна и благотворителна дейност. Неговите изяви в тази сфера са неоценими и достойно заслужават благодарствена памет за тях от бъдещите поколения, и в много голяма степен българите изразяват своята признателност към д-р Лонг за неговото съчуствие към тях в съдбовните години на Освобождението.

---

[161] Ibid. Letter to Robert from P. S. Long 1878.

[162] **Long, A. L.** Convention of Bulgarian Missionaries. Esk Zagra May 6, 1883. – Clark Papers. ЦДА, ф. 433 (цит. по Несторова 1991, с. 100).

[163] **Бляк, Ф.** Д-р Алберт У. Лонг (1832–1901). – *Мир*, бр. 9766, 28.01.1933, с. 5.

[164] ЦДА, ф. 420 к, оп. 2, а.е. 2103, л. 1–2. Писмо на Ст. Панаретов до М. Кусев, окт. 24, 1907. (фонд Методий Кусевич).

[165] **Матеев, П.** *Автобиография.* Варна: Колор принт, 2014, с. 166–168.

Трета глава
ГРАЖДАНСКА ПОЗИЦИЯ

Албърт Лонг е от хората, които заявяват открито своите позиции – и религиозни, и граждански, и отстояват своя избор. Това негово поведение е запомнящо се и от колегите в Робърт колеж, и от неговите ученици. За неговата обществена и гражданска ангажираност споделя свой спомен завършилият Робърт колеж Г. Витанов:

> Когато се назначаваха нови консули, или по други политически, или някои важни работи, постоянно дохождаха при Д-р Лонг. Комисиите от Америка, Англия и пр., по Баташкото клане, дохождаха постоянно и то за дълго време при Д-р Лонг. През разните кризи, които е претърпявала България, и при други важни въпроси, разисквани в неговия дом и аз винаги съм присъствал. Трябва да кажа, че Д-р Лонг постъпваше най-разумно и всякога е съдействувал за доброто на България. С него ний сме посещавали повечето консулства, правителствени учреждения и поглавни личности, хареми и пр. Ние сме влизали в хареми, гдето никой там друг християнин не е стъпвал, в текерета и дервишки домове. Имаше няколко сираци от Баташкото клане, настанени в училище и ние отивахме да ги виждаме.[166]

След свикването на Цариградската дипломатическа конференция по молба на Ю. Скайлър Дж. Уошбърн очертава и етническите граници на българския народ[167] така, както са видени от мисионерите, което съвпада с приетите очертания на двете автономни български области – още един важен техен

---

[166] **Витанов, Г.** Българският превод на Библията. – *Зорница*, бр. 35, 1933, с. 4.

[167] **Илчев, Ив.** „... И ще посветят себе си на възвигане на отечеството..." Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: **Илчев, Ив., Пл. Митев**. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт", 2003, с. 296.

принос към новоосвободената българска държава. А историкът Иван Илчев обобщава идейните им предпочитания:

> Безспорно и д-р Хемлин, и д-р Уошбърн бяха демократи. Демократи в консервативния американски смисъл на думата, макар този консерватизъм да изглеждаше краен либерализъм в условията на Османската империя. Не бяха много по-различни убежденията и на повечето им колеги. Те прокарваха в лекциите си, в разговорите с възпитаниците си, в ежедневното си поведение необходимостта от демократично управление от умерено консервативен тип. Д-р Уошбърн, д-р Лонг, да не говорим за Сайръс Хемлин, изпитваха оправдани донейде съмнения, че истински демократични модели ще бъдат устойчиви в специфичните балкански условия.[168]

Влиянията на преподавателите от Робърт колеж върху първите български политици и политическия живот след Освобождението са обект на редица нови изследвания. Активната си гражданска позиция д-р Лонг изявява и в редовна кореспонденция със завършили Колежа не само по лични, но и по служебни въпроси, включващи политически теми и коментари. В архива на Константин Стоилов[169] се откриват 16 писма от Дж. Уошбърн, бележки, вестници и документи, свързани с кореспонденция със Сайръс Хамлин, Джеймс Кларк и др.[170]. В него са запазени и две писма на английски език от д-р Албърт Лонг. Първото, от 24 май 1881[171], е във връзка с някаква служебна покана от страна на Стоилов към Стефан Панаретов[172] – негов

---

[168] Пак там, с. 285.

[169] Константин Стоилов (1853–1901) – учи в Робърт колеж в периода 1867–1872 г., по което време се изучава дисциплината парламентарно право, помогнала на завършилите българи да участват активно в установяване на българската държавност. За кратко преподава в Колежа, след което завършва право в Хайделберг и Лайпциг, като през 1877 получава докторска степен от Хайделберг. Два пъти е министър-председател, участва като народен представител в четири правителства, един от дейните създатели на българската конституция.

[170] ЦДА, ф. 600к, оп. 1–4. (фонд Константин Стоилов).

[171] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 511. Писмо на д-р А. Лонг до К. Стоилов, 24.05.1881. (фонд Константин Стоилов).

[172] В случая става въпрос за решението на създадения след превратa Министерски съвет да изпрати Панаретов в Англия, за „да осветли общест-

състудент и по това време преподавател в Робърт колеж, по повод на което Лонг, изпълняващ длъжността директор, споделя:

> Проф. Панаретов ще ти обясни колко му е трудно да остави работата си тук сега. Има много важна работа, която да бъде завършена през следващите 6 седмици, която никой, освен него не може да извърши. Колкото до мен, високо оценявам личния принос на княза и му симпатизирам. Но ме смущава, че се налага да позволя на г-н Панаретов да е далеч дори за четири дни. Ние обучаваме младежи, които да станат активни граждани на България и е от огромна важност да са проникнати от правилни принципи и укрепени срещу празните политически приумици, толкова разпространени в някои региони тези дни. Бих желал да кажа, че ще е за доброто на българските ученици, ако успееш да върнеш обратно г-н П. да си свърши предвидената работа. След това ще има време през лятната ваканция да осъществи комуникацията, която е необходимо. Има и други например в София, които могат да свършат поисканото от него. Но няма друг, способен да заеме неговото място пред 90 млади българи тук, които зависят от неговите наставления.[173]

Самият Лонг признава в писмото, че би искал да посети София и сам да се увери в състоянието на нещата, тъй като не е загубил интерес към България: „Защото съм уверен в бъдещето на българите и че облаците, които сега покриват хоризонта, са надвисвали в историята на всяка нация и както другите са излизали от тези изпитания само по-пречистени, така се надявам да се случи и с българите“. Тук се разкрива човекът и гражданинът д-р Албърт Лонг в различна роля – на ръководител на престижно учебно заведение в столицата на Османската империя, който заявява твърда позиция, цени и

веното мнение“, който не отказва, но предлага да действа чрез британските кореспонденти в Цариград (**Илчев, Ив.** Цит. съч., с. 274).

[173] Писмото не е за напускането на Робърт колеж, както е заведено в ЦДА: „Писмо от д-р А. Лонг до К. Стоилов за напускането на Панаретов от Роберт колеж“. Едва през 1914 г. проф. Панаретов напуска Колежа и заминава на дипломатическа мисия – става първият български пълномощен министър в САЩ (1915–1925).

държи на времето на колегите си, които имат своите задължения в Колежа.

Друго запазено писмо до К. Стоилов[174] от януари 1883 г. е още по-остро и категорично. В края на предходната година руски генерали, начело с Л. Соболев, устремени да направят всичко по свой образец, поемат управлението на правителството. „Ограничена е продажбата на протестантска литература, затворено е американското мъжко училище в Свищов, а след това – и американското девическо училище в Ловеч. Въобще това правителство, стремейки се да укрепи и затвърди влиянието на Русия в Княжеството, проявява подчертана непримиримост към чуждите религиозни пропаганди и по-специално към американските проповедници на протестантството“[175]. Подклаждани са публикации срещу мисионерите и техните училища – в. „Славянин“[176] напр. помества няколко статии на бивш възпитаник на Робърт колеж, който призовава българите да не изпращат синовете си в него или да ги отпишат, тъй като там „подкопавали православната вяра“[177].

---

[174] ЦДА, ф. 600k, оп. 1, а.е. 538. (фонд Константин Стоилов). Писмо от Алберт Лонг до К. Стоилов, 09.01.1883. По това време Стоилов оглавява Министерството на вътрешните работи и изповеданията. (превод мой – М. П.)

[175] **Танчев, Ив**. Българо-американски връзки в сферата на образованието (от Освобождението до началото на XX век). – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. **Ив. Илчев и Пл. Митев.** София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 159–160. Христо Христов посочва и повода, предизвикал действията на властта – многолюдна демонстрация на православни християни в Свищов срещу „еретиците“ (**Христов, Хр.** Протестантските мисии в България през XIX в. – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*. Т. Е XXVII (LII), 3, 1977/78. Ч. 2., 1982, с. 130).

[176] Вж. *Славянин*, № 98, 22.06.1883; № 16, 16.08.1883; № 20, 25.08.1883.

[177] По-късно и в. „Селянин“ се включва в пропагандата и разпалва нетърпимост към протестантите (№13, 6.12.1888). По този повод Уошбърн пише: „Всички беди на България идват от Русия. [...] Убийствата и предателствата бяха подстрекавани и плащани от Русия и бе жалко да видиш как някои наистина честни и патриотични мъже бяха заблудени и накарани да повярват, че България е длъжна да пожертва всичко, за да угоди на царя. Някои от тях са ученици на Робърт колеж, макар че като цяло нашите възпитаници бяха повече верни на България, отколкото на царя“ (**Washburn, G.** *Fifty Years in Constantinople*. Boston & New York: Houghton

В писмото си, освен конкретни препоръки към Стоилов, с тон, с който недвусмислено изявява своята позиция, д-р Лонг се застъпва за учителите Томов и Икономов[178], които са лично познати на Стоилов от Робърт колеж – „честни, доблестни, съзнателни, лоялни българи, чиято репутация е безупречна". Лонг е възмутен от ареста и насилственото им затваряне, следствие на което здравословното състояние на Икономов се е влошило, но му е отказана медицинска помощ от префекта. Лонг сравнява тези действия на властите в Свищов с най-тежките дни под турско управление – „произволни действия на невежи човеци", а не упълномощени от княза.

От една страна, д-р Лонг осъзнава множеството грижи и тежкия товар, които тегнат върху княза в този момент, и очаква да има забавяне на отговора, но, от друга, изпитва „безпокойство, когато мисля за задоволството, което би предизвикало стореното в някои политически кръгове сред враговете на България". Мисионерът припомня връзката си с българския народ и изразява чувства на „скръб и срам" за случая. В същото време дава да се разбере, че в негова власт е да изнесе в европейската преса неблагоприятни коментари за българските афери на част от подчинените власти, но не би сторил това от страх тези факти да не бъдат употребени срещу хора, които уважава.

> Знам, че това мое желание да извиня всички грешки, родени от неопитността на подчинените служители да водят администрацията на новото правителство, се споделя и от мнозина в Англия и Европа, както и в САЩ. Този случай в Свищов може да породи предразсъдъци в умовете на протестантските нации и да доведе до сериозни критики там, където се очаква сърдечна симпатия. Наистина се надявам искрено тази злополучна афера да не предизвика скандал и да не навреди на доброто име. Не е нужно да припомням, че американците в България са верни и непоклатими приятели на българското правителство и не

Mifflin Company, 1909, pp. 202–203), която част липсва от българския превод (1980).

[178] Двамата вече са се завърнали от обучението си в САЩ и работят като учители.

биха нарушили съзнателно никой закон на страната, в която живеят.[179]

За Лонг няма основания за съмнение във вина на учителите Томов и Икономов и той се надява дори частично разследване на обстоятелствата да докаже, че управниците са надвишили правата си с действията срещу училището и следва да бъдат отстранени от длъжност. Дава пълното си съгласие на К. Стоилов да покаже това писмо на княза с уверение в неговите лични почитания и желанието му да допринесе „с всичката си сила за просперитета и доброто име на страната, в която по Божествено провидение князът е поставен да управлява".

Тук Лонг звучи вече не само с авторитета на учител, който продължава да наставлява своя ученик, но и на дипломат. Поради подкрепата към българите, която оказва с разгласяването на информацията за кървавото потушаване на Априлското въстание, той придобива голямо влияние в дипломатическите среди и поддържа близки взаимоотношения с висши държавни служители в цяла Европа[180]. Има основания да се смята, че Робърт колеж и неговите директори, заедно с британския посланик в Цариград Уилям Уайт[181], изиграват положителна роля и през 1885 г. по време на т. нар. „Българска криза", когато България е заплашена с война, от една страна, от Сърбия, която настоява за териториални компенсации, а от друга, от Османската империя, която иска да възстанови правата си над Източна Румелия[182].

---

[179] Пак там.

[180] Вж. **Smith, E.** *Allegheny – a century of education*, 1815–1915. Meadville, Pa.: The Allegheny college history company, [1916], pp. 473–474.

[181] Уилям Уайт (William White) (1824–1891) – британски посланик в Османската империя от 1885 до 1891 година с голям принос за международното признаване на Съединението на Княжество България и Източна Румелия. В края на 1885 – началото на 1886 година посредничи за сключването на българо-турската спогодба, с която османското правителство приема прехвърлянето на Южна България под управлението на княз Ал. Батенберг.

[182] Вж. **Stefanove, C.** *The Bulgarians and Anglo-Saxondom.* Berne: Haupt Verlag, 1919, p. 317.

Стилът и съдържанието на последните писма са коренно различни от предходните. Освен по-високото положение, в което се намира Лонг като помощник-директор, а при отсъствията на Уошбърн и като директор на Робърт колеж, те са адресирани и към вече стъпилия на политическата сцена д-р К. Стоилов. Тонът е служебен, но в същото време авторитетен и нетърпящ възражения. От позицията си на познавач на българските въпроси, с поглед накъде се насочва младата държава, Лонг заявява каква трябва да бъде правилната реакция в случая със саморазправата на властите в Свищов. С тези писма се разкрива още една страна от личността на д-р Лонг като общественик и активен гражданин на свободна страна, както и желанието му да види българите достигнали до същата свобода.

„Писмо от Константинопол“

Във връзка с политическата и гражданската ангажираност към българската кауза на д-р Лонг може да се разгледа и публикуваното в *Zion's Herald* („Зайънс хералд“) негово „Писмо от Константинопол“, написано на 17 октомври 1886 г. в Робърт колеж: „Когато преди няколко седмици в България се случи рядкото, ако не и уникално, събитие – абдикация на суверен, изпитах желание да съобщя на приятелите си в Америка какво знам и какво мисля за положението в България“[183]. Колебанието му да тълкува политическите драми около княз Александър Батенберг е свързано и с мисълта, че чрез Трансатлантическия телеграф фактите за случващото се в България стигат по-бързо до Ню Йорк, отколкото до Константинопол, липсва и всякаква историческа дистанция. Все пак Лонг описва съвсем точно и прозорливо в едно дълго изречение годините след Освобождението:

> Еманципацията на нацията, без освободителят да има шанс да осъществи целия си план за завоевание като компенсация за пролятата кръв и изразходваните средства; провиденческото

[183] **Long, A.** Letter from Constantinople. – *Zion's Herald*. Vol. LXIII, 1886, Nov. 24, N 47, p. 1 (369).

издигане на образован млад мъж, проникнат от западни идеи, захванал се да работи успешно върху либералната конституция, одобрена от някои Велики сили с тайната надежда, че тя няма да издържи; безкръвната революция, чрез която двете части на нацията, несправедливо разделени от Великите сили, се събраха естествено в полза на техния млад княз и за голямо разочарование на една Велика сила, която запазваше тази карта за собствената си игра; подбуждането на Сърбия да води война за разширяване на територията ѝ; изтеглянето на всички офицери над чин капитан от българската армия, призовани в Русия, за да бъде разбита България и принудена да моли за помощ; надигането на тези млади българи до положение да отблъснат нашествениците под предводителството на княз Александър – привлякоха вниманието на цяла Европа и събудиха сред всички свободни хора още по-дълбок интерес към българската нация.[184]

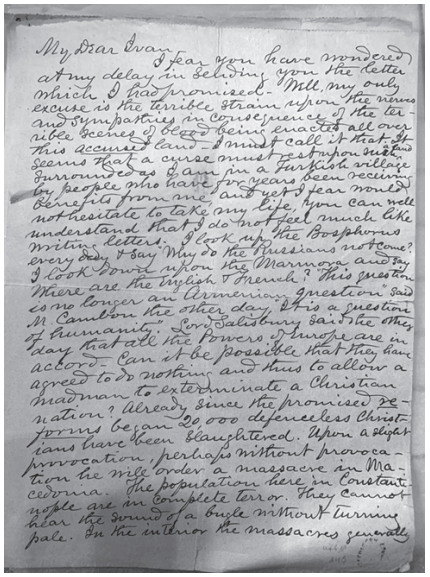
По това време д-р Лонг се завръща от частното си посещение в Америка по Дунава през Виена и обмисля дали да не мине през България, но, след като вижда няколко свои бивши ученици, някои депутати от Народното събрание и военни, и провежда дълги разговори с тях, се отказва. „Всички те бяха искрено предани на княз Александър; но всички чувстваха, че над България е надвиснал тъмен облак и че има голяма опасност новопридобитата свобода и националният живот да бъдат отнети от същата ръка, която ги бе дала“. Лонг не е изненадан, когато идва новината за детронирането на княз Александър, а от последвалите действия на Русия:

Изглежда тя се готви за нов поход през пролетта и се опитва с всички възможни средства да предизвика гражданска война в България, което може да ѝ даде претекст за окупация. Една единствена дума на Бисмарк може да промени посоката. Въпреки издевателските изказвания на руския комисар ген. Каулбарс[185], българите продължават спокойно с изборите на депута-

[184] Пак там.

[185] Александър Каулбарс (1844–1925) – военен министър на Княжество България (1882–1883). В края на август 1883 г. прави заговор за детронирането на княза, останал без успех поради несъгласието на офицерите. Напуска България след оставката на генерал Леонид Соболев в началото на септември същата година.

ти за Великото народно събрание, което, според конституцията, трябва да избере нов княз. Русия обяви, че няма да признае изборите. Този, който може да каже какъв ще бъде резултатът, ще заслужи титлата пророк. Аз няма да се опитвам. Както казват французите, „Ние ще видим какво ще видим“. Междувременно българите демонстрират чудесен такт и смелост в надпреварата с колосалния си противник. Те заслужават нашето съчувствие повече от всякога; защото няма никакво съмнение, че ако Русия ги погълне и те бъдат оставени на управлението на военните губернатори от Санкт Петербург, каузата, както на гражданската, така и на религиозната свобода в България, ще бъде обречена.

Първата страница на Писмо на А. Лонг до Иван Славейков със спомени за баща му Петко Славейков по повод смъртта му. 18 ноември, 1895. МППС – НА, к. 18, а.е. 149.

Тази публикация на „Писмо от Константинопол“ от д-р Лонг в *Zion's Herald* („Зайънс хералд“) освен художествена, има и историческа стойност. Същевременно гледната точка, която разкрива, я ситуира сред онези текстове, цензурирани в периода на социализма, които бяха задържани или скривани, а „Писмо от Константинопол“ съдържа потенциала на документално свидетелство, което окончателно решава някои въпроси, свързани с освобождението на българите, и заслужава особено внимание, включително и да бъде тълкувано от историци, политолози и военни експерти.

През 1895 г., когато пише съболезнователно писмо до Иван Славейков по повод смъртта на баща му, в началото А. Лонг

отделя цели две страници на актуалните политически събития, от които не може да се откъсне, свързани с болката поради убийствата на хиляди християни и проблемите около арменския и македонския въпрос. „Това вече не е американски въпрос, а въпрос на цялото човечество“, цитира той френския посланик в Константинопол Пол Камбон[186]; пита се „Защо не идват руснаците“, „Къде са англичаните и французите“, както и че желае умът му да е свободен от подобни тревоги[187]. Същевременно Лонг се опитва да намери интересни записки за различни случки с баща му, една от които е отвличането на униатския архиепископ Йосиф[188], за което Петко Славейков споделил подробности с него[189].

Във връзка с подкрепата на Албърт Лонг на български държавници, може да се спомене още един пример – писмото на Дж. Уошбърн до П. Матеев от ноември 1911 г.: „Никой не знае, колкото аз, д-р Лонговата абсолютна преданост на българската кауза и предполагам, че г-н Гешов[190] не ще да не знае за усилията, които направихме да спасим живота му“[191]. Такава цялостна подкрепа на общественици и политици в младата

---

[186] Пол Камбон (Paul Cambon) (1843–1924) – френски дипломат и общественик, посланик на Франция в Константинопол от началото 90-те години на XIX в. Инициатор за създаването на културно-просветната организация Алианс Франсез (Alliance française). Той обявява Стефан Стамболов „за най-големия дипломат на нашето време“ (вж. **Цветанов, Б.** Кой и защо уби Стефан Стамболов. – *Патриотичен десант*. [онлайн]: https://www.desant.net/show-news/36617 [прегледан 22.03.2023].

[187] Оказва се, че ръководителите на Робърт колеж д-р Лонг и д-р Уошбърн отново са въвлечени в подкрепа на пострадали от турски клането – този път арменци.

[188] Йосиф Соколски (1786–1879) – български духовник, активен участник в движението за уния с папата, ръкоположен през 1861 г. от папа Пий IX за архиепископ и пръв духовен глава на българската католическа църква от източен обред. Признат от султан Абдул Меджид със специален берат за милетбаши. Русия обаче се стреми да отстрани Йосиф Соколски чрез посланика си в Цариград и Петко Р. Славейков успява да убеди Соколски да отиде в руското посолство в Цариград, а оттам с параход е отведен в Одеса. След което е изпратен като заточеник в Киевско-Печорския манастир.

[189] МППС – НА, k. 18, a.e. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков със спомени за баща му Петко по повод смъртта му. 18 ноември, 1895.

[190] Има предвид Иван Евстратиев Гешов.

[191] Вж. **Матеев, П.** *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 167.

българска държава д-р Лонг оказва до края на живота си и оставя достоен за подражание пример да се говори открито за проблемите във всяко ниво на управлението.

„Спомен за Стамболов“

Животът на д-р Лонг приключва сравнително рано и не му оставя голяма възможност да напише, събере и публикува своите спомени от богатите си познанства и срещи. Освен запазеното писмо със спомени за П. Р. Славейков в архива на Литературния музей на Петко и Пенчо Славейкови и статията за Илайъс Риггс, публикувана в сп. „Християнский свят“[192], се открива и една статия със спомен за Стефан Стамболов, публикувана също в *Zion's Herald* през 1901 г. – вероятно последната написана от него статия[193].

Самият Ст. Стамболов изразява симпатиите си към американските мисионери, най-вече като „безценни разпространители на цивилизацията“[194]. Пиърс обръща внимание на трайното впечатление у младия Стамболов, което е оставил мисионерът със своето аргументирано представяне на вярата[195]. За познанството между Стамболов и Лонг, което датира още от престоя му в Търново, се намират сведения и в книгата на Дж. Уошбърн, посветена на Робърт колеж:

> Русия зае мястото на Франция като главен противник на колежа и използува своето влияние, за да отклони българските ученици от Робърт колеж към учебните заведения в Русия. *За съжаление*[196], така се създаде възможност за едно момче от

---

[192] **Лонг, А.** Д-р И. Риггс. – *Християнский свят*, г. X, бр. 5, 1901, май, с. 88–90.

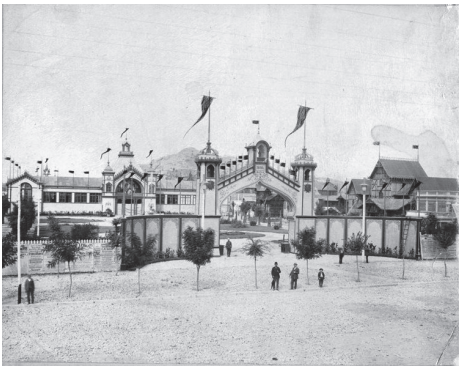
[193] **Long, A.** Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*. Vol. 79, Iss. 35, 1901.08.28, pp. 1098–1099.

[194] Цит. по **Pears, Ed.** *Forty Years in Constantinople*. New York, 1916, p. 94.

[195] **Lybyer, A.** In Memory of dr. Albert L. Long. – *The New York Observer*, Feb. 13, 1902, pp. 195–196.

[196] Този оценъчен маркер е изпуснат в българското издание, както и част от същия абзац (маркирана с многоточие в българския вариант), а именно, че Стамболов бил изгонен от Русия като студент нихилист, но тайно нает от Руското посолство за революционер срещу турците преди кланетата; вж. **Washburn, G**. *Fifty Years in Constantinople*. Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 1909, p. 52.

Търново на име Стамболов, приятел на д-р Лонг, който бе мисионер в този български град, да замине в Русия на безплатно обучение в богословско училище. Ако този човек беше постъпил в Робърт колеж, той щеше да придобие други идеи за държавно управление, различни от тези, които научи в Русия. Може би Стамболов беше най-силният мъж на България и успя да изведе страната от сферата на руското настойничество.[197]

Снимка от входа на Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив, 1892. Източник: сп. *СвЂт*, 2017.

Седем години след Съединението на Княжество България и Източна Румелия, когато държавата все още се възстановява от трусовете около събитието и княз Фердинанд все още не е официално признат от никоя държава, се организира Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив[198] в опит да консолидира българите от всички територии. Първоначалната идея е била Изложението да започне на 6-ти септември, но тъй като градът все още е зависим от Високата порта, тя отказва да подкрепи това предложение и е избран 15 август – денят на клетвата на княза[199].

Д-р А. Лонг посещава Първото българско изложение в Пловдив като специален правителствен гост. Планира и

[197] **Уошбърн, Дж.** *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 38.

[198] **Друмева, М.** Първото българско изложение Пловдив, 1892 г. – *СвЂт*, бр. 4, 2017, с. 70–83.

[199] За подготовката и значението на изложението, вж. още: **Ръждавичка, Е**. Първото пловдивско изложение и „чудесата" на модерния свят. [онлайн]: http://www.bulgc18.com/Science/Eva.htm [прегледан 22.10.2022]. Пловдивското изложение. – *Балканска зора*, г. III, бр. 641/ 4 юни 1892, с. 2.

среща със своите ученици Ст. Томов и п-р Ив. Сечанов и посещение на неделна служба[200]. В текста „Спомен за Стамболов" А. Лонг започва с впечатления от пътуването си до Филипополис (Пловдив). Той признава, че не се е връщал на това място, откакто бил „беден, мръсен турски град", и описва с възхищение сградите, светлините, чистотата. Експонатите на изложението нарича „едни от добрите плодове на четиринадесетгодишната свобода"[201]. Вълнуващи за окото са празничните носии, а за ухото – многобройните диалекти, които чува и му припомнят недалечното минало.

На тържественото откриване на Изложението д-р Лонг е поканен да се присъедини към официалните гости от самия министър-председател Стефан Стамболов, който „се втурна към мен и като ме стисна топло за ръката, каза: „Вашето място е тук при мен". След това ме представи на министрите от кабинета, няколко от които познавах отдавна"[202]. Докато чакат княза, двамата започват да обсъждат актуални политически теми, които вълнуват страната. А министър-председателят признава пред д-р Лонг какъв почитател имал в негово лице още от малък – той често бягал от вкъщи, за да ходи и да слуша проповедите на мисионера в Търново.

В текста се разкрива въздействието, което е имал А. Лонг върху бъдещото поколение политици още преди то да се оформи като такова. В процеса на разговора помежду им става ясно, че е имало и случай, в който Стамболов, без знанието и позволението на д-р Лонг, е нощувал в Робърт колеж под претекст, че е закъснял роднина на един от колежаните, а фактически по онова време е бил беглец и революционер.

Д-р Лонг става фигура, която успява да спечели доверието на българите в едни от най-несигурните и динамични времена в българската история. За ефекта на делото му с превеждането на българската Библия, Ст. Стамболов споделя: „Едва ли сте наясно колко много се чете българската Библията от обикновените хора и най-вече от войниците"[203]. Министър-

[200] МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 26.
[201] **Long, A.** L.c., p. 1098.
[202] Ibid.
[203] Ibid.

председателят показва респект към вярата на д-р Лонг, когато, след като му отправя покана да го придружи на военния парад на княз Фердинанд, той му отказва поради желанието му да използва неделната сутрин, за да присъства на богослужение, на което да чуе проповедта на един от някогашните си ученици.

На изложението Лонг изслушва и речта на самия Стамболов – „беше едно от най-красноречивите обръщения, които някога съм чувал на който и да е език. С пламенните му искри на патриотизъм тя изненада и заслепи дори неговите политически опоненти". В края на престоя на мисионера в Пловдив Стамболов го настига на гарата да изрази още веднъж почитта си към него и заедно споделят обяд, по време на който младият политик търси съвети от мисионера по някои актуални политически въпроси.

> Между другото той ми разказа поверителната история за прихванатите руски телеграми и шифровани депеши. Бях силно впечатлен от естествената проницателност в много от неговите наблюдения. Най-накрая влакът ми пристигна и се разделихме като стари приятели, въпреки че цялото ми познанство с него беше ограничено до описаните тук случаи.[204]

С такова положително впечатление и с усещането за сърдечно приятелство завършва спомена си за Стамболов д-р А. Лонг. След това включва в статията и още един случай, при който три години по-късно влакът му отново спира на гарата в Пловдив. След като отива да си поръча супа, осъзнава, че седи на същата маса, на която е бил със Стамболов. Към онзи момент Стамболов вече е убит[205], а Лонг си прави равносметка за всичко, което се е случило в периода за тези три години[206]. При връщането му във влака, където двама нови

[204] Ibid.

[205] На 15 юли 1895 г. Стефан Стамболов е жестоко посечен и след 3 дни умира от раните си. Повод за убийството му е отмъщение за смъртта на Коста Паница – бивш съратник на Стамболов, който със съдействието на Русия прави опит за военен преврат и в резултат е екзекутиран.

[206] Във в. „Зорница" (30 юлий 1894, с. 124) е поместен „Един разговор с господина Стамболова" във връзка с оставката му, за която разговарял с

спътници – лекар и търговец – коментират от съвсем различни перспективи именно убийството на министър-председателя и запитват Лонг какво мисли за случилото се, той отговоря лаконично: „Това е нещо, за което нито искам да мисля, нито да говоря"[207].

В този текст в *Zion's Herald*, заел три колони от една цяла страница и завършващ на следващата, д-р Лонг представя непринудено и реалистично срещите си със Ст. Стамболов, които не са много, но въпреки това той успява да щрихира образа на една ключова за българската история фигура. Избира да включи някои съществени части от разговорите помежду им, които да представят от различен ъгъл човека на една от най-отговорните длъжности в страната. А отказът на д-р Лонг да коментира случилото се в края на текста показва нежелание да води политически спорове, но изразява и някаква умора, след като осъзнава колко напрегната е станала ситуацията в България.

„Българофил до мозъка на костите си", както го нарича В. Шопов, Албърт Лонг оказва голямо влияние „върху нашите видни държавни мъже като Стамболова, Стоилова, и пр., и пр. При новия обрат в Турция, записките на незабравимия Д-р Лонг ще могат да се напечатат без да повредят на заведението [Робърт колеж]. Тия записки са пълни от интерес за Българската история, и аз се надявам братята от Северна България, към която той се числеше, (ако и да е той **общ за всички ни**), ще земат грижата за да се напечатат тия негови

цариградския дописник на в. „Берлинер тагблат", за която твърди, че е тайна между него и княза, но предвид интригите, скалъпени срещу него, се е решил да направи достояние на всички. „Той щял да го предостави на Народното събрание но Министерството, с растурянието на Събранието, осуетило това негово намерение". След разговор с княз Фердинанд Стамболов остава непреклонен да оттегли оставката си (15-та поред), тъй като има сериозни различия с политиката, която се следва, а именно с покровителството на Тройния съюз и без дружески отношения с Русия. В края на статията Стамболов признава, че не се бои от каквито и да е обвинения и каквото е направил, то е било за доброто на България, както и че е убеден за успех в съда, ако враговете му стигнат дотам.

[207] **Long, A.** Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald.* Vol. 79, Iss. 35, 1901.08.28, p. 1098–1099.

спомени“[208] – дава категоричното си мнение Шопов. Последното сведение означава, че някъде трябва да е имало още запазени записки и спомени на д-р Лонг, които обаче до днес остават в неизвестност.

[208] **Шопов, В.** Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – В: *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 88.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Прекарах най-хубавата част от живота си
в мисионерска и образователна работа в тази страна,
като от 1872 съм свързан с Робърт колеж.“
А. Лонг[1]

Само тези думи на д-р Албърт Лонг са повече от достатъчни, за да осветят и обобщят неговия живот. Когато пристига в столицата на Османската империя едва 25-годишен, скоро след като е загубил първата си съпруга и се е разделил с всичко родно, той се озовава на границата между два свята и много народности, езици и култури. Предстои му да опознае единия от тези народи, да го обикне, да стане част от него. И този народ е българският.

Пълноценното мисионерство не се ограничава само с проповядване, а включва просветни и образователни цели: превод, отпечатване и разпространение на Библията, на духовна, нравоучителна, художествена и научна литература, издаване на вестници и списания, както и отваряне на училища, преподаване на уроци и много други дейности. Д-р Лонг се включва активно във всяка от тези сфери на мисионерска работа и постига висок стандарт. За него *мисионер* не е само професия, с която да издържа семейството си далеч от родния край, но поприще, в което се впуска, без да се обръща назад. Той не само проповядва, но живее това, което говори, не само говори, а образова, не само образова, но и възпитава. И както Г. Генов посочва за житейския път на Ригс, че представлява „един умален модел на цялата мисионерска дейност на Американския съвет“[2], същото може да се отнесе и за Лонг и Методистката епископална църква.

---

[1] MD – LC, Carnegie's papers, Container 15, # 2838–2840. Letter, Albert L. Long to Andrew Carnegie, April 25, 1892.

[2] **Генов, Г.** *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс.* София: Исторически архив,

Ако единствената цел на мисионерите, включително на методистите, е била да направят българите протестанти, то при поредните трудности и неуспехи за мисията[3], те биха се отказали от полагането на каквито и да е усилия в тази посока. Въпреки че българите протестанти в края на XIX век като брой не са повече от няколко хиляди и критиците смятат, че усилията за евангелизиране са неуспешни[4], ако се съпостави малкият брой на мисионерите и ограничените средства, с които са разполагали, то на ситуацията може да се погледне по друг начин. А книжовници като Лонг, които не само не се отказват, но избират да се включат и в образованието, и в книгоиздаването, имат значителен принос за просвещението и националното самоосъзнаване, който не може да бъде отминат. Неговият успех дори изпъква още по-ярко на фона на проблемите пред Мисията. Той се оказва прав, когато в началото споделя, че ще са нужни над 10 години търпелива работа на огрaмотяване и образоване, за да се преодолеят невежеството и суеверията[5], да се поставят основите на знанието и духо-

2008, с. 244–245.

[3] Два пъти до Освобождението се налага Мисионерското дружество на Методистката епископална църква да прекъсне своята дейност в България.

[4] Самите представители на Методистката епископална църква в България обръщат внимание върху проблемите, с които започва мисията през XIX век, и уточняват причините за неголемия успех, като повечето са свързани с Мисионерския съвет в САЩ – неяснота на целта, неподготвеност за местните условия, липса на солидно местно ръководство, непостоянство на Съвета. Вж. **Топалски, Д.** *Развитие на методистката мисия в България до 1947 г.* II част. [онлайн]: https://methodist.bg/spell/razvitie-na-metodistkta-misiya-v-ba-lgariya-do-1947-g-vtora-chast/ [прегледан 22.10.2022]. От друга страна, още в края на XIX век излиза статия в американския печат, която определя мисията в България за една от най-неуспешните мисии от гледна точка на баланса между вложени средства и постигнати резултати: „Дълго разкопаваме и наторяваме това българско дърво, чакайки да намерим плод по него, без да можем да открием дори листа“. Our mission in Bulgaria. – *Zion's Herald*. Vol 72, 1894 Oct. 31, p. 8 (648). **Beauchamp, J.** Missions of the American Methodist Episcopal Church. – *The Wesleyan-Methodist magazine*, Ser. 6, v. 7 (Jan.–June 1883), pp. 220–229.

[5] О. Тодорова нарича „битово християнство“ или „православно езичество“ смесицата от езически и ортодоксални вярвания и практики, които характеризират простонародната религиозност. Вж. **О. Тодорова.** *Православната църква и българите XV-XVIII век*. София: „Акад. изд. Проф. Марин Дринов“, 1997, с. 212.

вността и да се утвърди мисията на Методистката епископална църква. За най-важното събитие от историята на българската мисия, в което е включен д-р Лонг заедно с Ф. Флокен и новоприсъединилите се мисионери Е. Лаунсбъри и Д. Чалис[6], Д. Топалски определя проведената през 1876 г. в Русчук първа годишна среща на мисионерите и българските помощници[7]. А по-късно, след възобновяването на дейността на мисията по-край принудителното ѝ спиране, заради Априлското въстание и Руско-турската война (1877–1878), се открива девически колеж в Ловеч (1881) и книжовно богословско училище в Свищов (1882). През 1892 г. в Свищов е учредена и „Българската мисийска конференция съгласно решението на Генералната конференция на Методистката епископална църква [...] с четирима американци (Чалис, Лаунсбъри, Лад и Дейвис) и четиринадесет българи“[8].

В разговор с А. Цанов Албърт Лонг признава: „Когато дойдохме тук, ние нямахме никакво намерение да цепим хора от Църквата и да създаваме протестантска Църква, а само желаехме да помогнем на българите в борбата им с гръцката патриаршия“[9]. В потвърждение на тези думи е публикацията във в. „Пряпорец“ за кончината на Лонг: „Д-р Лонг не е бил фанатик на протестантизма. [...] Във време на черковната ни борба с гърците той е земал деятелно участие в списването на някои от българските вестници, като „Македония“ напр., гдето деятелно е будил националното ни самосъзнание. Человек извънредно добросърдечен и отзивчив на всякакви добри дела,

[6] Е. Лаунсбъри (E. Lounsbury) и Д. Чалис (Dewitt Challis) се присъединяват към българската мисия през 1875 г.

[7] **Топалски, Д.** Развитие на методистката мисия в България до 1947 г. II част. [онлайн]: https://methodist.bg/spell/razvitie-na-metodistkta-misiya-v-balgariya-do-1947-g-vtora-chast/ [прегледан 22.10.2022].

[8] **Топалски, Д.** Развитие на методистката мисия в България до 1947 г. III част. [онлайн]: http://methodist.bg/spell/razvitie-na-metodistkata-tsarkva-v-balgariya-do-1947-g-treta-chast/ [прегледан 22.10.2022]. Повече информация за историята на Методистката епископална църква се съдържа в издадената от Самуил Василев през 2016 г. „История на Методистката църква (1857–1930)“ (самиздат), но тя е почти неоткриваема.

[9] **Цанов, А.** История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925).* София: Печ. Гладстон, 1925, с. 8.

голям българофил“[10], както и заявеното от Т. Янков: „Макар и евангелист, д-р Лонг е съдействал, заедно с П.Р. Славейкова, Цанова, Димитрова и много други наши дейци, и за църковната наша независимост“[11]. Със своята активна просветна и обществена дейност д-р Албърт Лонг опровергава и обвиненията, които се повдигат срещу мисионерите, че са дошли да разединят българския народ, да развалят православието, да премахнат руското настойничество над българите[12], както и че са били против славянството, че не поддържат революционно-патриотичните им пориви[13] и т.н. Найден Геров обаче признава, че мисионерите „с начина си на живот са променили наложеното сред българите мнение, че са безбожници. Жаждата за знания и проповедите за благоприятно решение на църковния въпрос и „за освобождение от иноверното и иноплеменното множество“ са спечелили на тяхна страна много млади хора“[14]. А поп Димитър протонатарий от Търново, с когото Лонг поддържа оживена кореспонденция, убедено заявява: „Д-р Лонг ме направи истински християнин“[15].

С настоящото изследване на творческата и обществената дейност на д-р Албърт Лонг се добавят щрихи не само към историята на мисионерството и църковните борби в България през XIX век , но и към историята на преводната литература, към историята на българския периодичен печат, към историята на библейските преводи, към историята на образовател-

[10] [Съобщение за смъртта на д-р Лонг]. – *Пряпорец*. Г. IV, 1901, 29.07. бр. 25, с. 4.

[11] **Янков, Т.** Д-р Албърт Лонг. (По повод сто годишнината от рождението му). – *Общински вестник В. Търново*, бр. 9, 1931/1932, с. 70–71.

[12] Вж. **Еничерев, Н.** *Възпоминания и бележки*. София, 1906, с. 53.

[13] Л. Бонд споделя, че водачите на Априлското въстание открито заявяват: „протестантите са толкова добри патриоти, колкото всички други“. Цит. по **Несторова, Т.** *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 106.

[14] Цит. по **Андреев, А.** Московският славянски благотворителен комитет и западните религиозни мисии в българските земи (1858–1876). – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в бълг. земи [Сб. докл.]*. София: Гутенберг, 1999, с. 142.

[15] **Кулелиев, Й.** Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 78–79.

ното дело, към историята на процесите, довели Българското освобождение. Благодарение на намерените архивни материали в книгата за първи път са представени писма и документи, както и сведения за включването на д-р Лонг в някои обществени инициативи. Откриването на източниците, от които е превеждал някои от публикуваните брошури и статиите за сп. „Зорница“, предположенията за неговото авторство на различни по жанр текстове, както и критичният анализ на намерените документи в хода на изследването осветиха множество важни детайли от дейността и биографията на д-р Лонг – един от най-успешните американски мисионери.

С публикуваните писма в различни англоезични и български издания през време на неговата мисия, както и с по-късно откритите и останали в архивите, д-р Албърт Лонг заявява своята активна религиозна и гражданска позиция. Служебните писма, макар и съобразяващи се с определен епистоларен трафарет, очертават образа на мисионера, учителя и гражданина – това са неговите идеи за просвещение на българите, вижданията му за развитието на езика, както и грижата му за каузата за утвърждаване на оформящата се нация. В тях се разкриват редица важни аспекти и от народопсихологията на българите от гледната точка на един чужденец, приел мисията да работи за тях. Личните писма разкриват човека Лонг с неговите копнежи и емоции, изправен често пред непосилни предизвикателства, но твърдо решен да остане и продължи работата. „Писмото допуска възможността пишещият да сътворява жизнеописание, което да съдържа конкретиката на неговите жизнени ценности, да дава оценка за събитията, в които участва, както и да изразява мнението си за останалите хора, да се позиционира спрямо тях“[16]. Именно благодарение на личната кореспонденция, която предпоставя пространство за водене на диалог, се достига до непознати детайли от живота на д-р Лонг, до разкриване на връзки и отношения с хора от различни съсловия в обществото, с които е общувал активно.

[16] **Михова, Н.** Жанрът на писмото в публицистиката на П. Р. Славейков. – *Пламък*, 2019, кн. 4, с. 174.

Надарената с много таланти личност на д-р Лонг – „лингвист, богослов, археолог, естественик“, според Петър Матеев, „допринесе и за литературното развитие на нашия народ, като автор на няколко ценни, поучително-морални книги“[17]. Но дори само един от литературните трудове на А. Лонг, свързани с превод, редактиране и отпечатване на Библията на новобългарски, издаване на нравствено-етични книги и брошури, с художествена и учебна литература или списване на списание, би бил достатъчен за признанието и недвусмислената оценка на труда му. Принадлежността му към протестантския клон на вярата обаче нерядко се оказва пречка пред цялостното възприемане на неговата личност, особено в отразяването на някои исторически периоди от българската историографска наука. Въпреки това името на д-р Лонг е уважавано и почитано от повечето книжовници на неговото време, а впоследствие и от непредубедените изследователи на българското историческо минало. То става синоним на чест и добива авторитет, подобно на институция.

Д-р Албърт Лонг използва богатите възможности на писменото слово, за да достигне до своите реципиенти, да окултури, огramоти, образова. Ако се проследи внимателно с какви жанрове борави той в своята книжовна дейност, се открива, че сякаш повтаря жанровото развитие на възрожденската книжнина: *писма – диалози – стихове – повести – романи – статии – научни съчинения – есета*. Така утвърждава и появата на различни видове в българска среда, а в някои случаи ги изпреварва – например „Пътешественикът“ е първият цялостно преведен на български език от оригинала английски роман. А приносът на д-р Лонг и д-р Риг за българската литературна и културна история покрай превода и редакцията на Библията на новобългарски език е съизмерим с този на Мартин Лутер[18]. Появата на месечното списание „Зорница“,

[17] **Матеев, П.** *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934, с. 24.

[18] Въпреки че не е първият, превел Библията на немски, Лутер осъществява превод на говоримия от народа език, по модел на официалния немски, общ за различните диалекти, говорени в германските държави; пише и два

редактирано и оглавявано в продължение на седем години от д-р Лонг, е събитие в периодичния печат. В книгата е проследено цялостното развитие на списанието за този период. А в своите лекции „Славените и българите“, публикувани и на български, и на английски, като един от добре запознатите американски учени с темата, д-р Лонг дава важна информация за историческото битие на тези народи, ситуира българите в славянското семейство, като разкрива и техните оразличаващи ги страни, посочва тяхната самобитност. Подобни „актове на конструкция“, както ги нарича Вл. Трендафилов, „слепват „българина“ в етническа еднородност и езиково-културна компактност, които са били непознати за него дотогава, включително дори – самоочевидно – в славяно-българското му минало. Но му дават нещо важно, превръщат го в носител на колективно, идентитетно достойство“[19].

„За д-р Лонг **България е била второ отечество** – заявява Стефан Томов. – От самото начало на своята религиозно-просветна дейност д-р Лонг схванал, че кръщящата нужда на България е била от добри учители и възпитатели и затова той се нает да задоволи според силите си тази нужда“[20]. В работата си като професор в Робърт колеж той запознава българските ученици не само с предметите, които преподава от областта на природните науки, но и с основите на протестантството, в които са заложени принципите на свобода и равенство. Въпреки че приелите протестантската вяра възпитаници на Колежа не са голям брой, личното влияние на Албърт Лонг върху повечето от тях е доказано благотворно. Както убедено отбелязва и С. Кокс: „В бъдещата история на реформацията в България голяма заслуга за нейния тласък ще бъде отдадена на Робърт колеж и на този човек“[21].

катехизиса, книги с химни, меси и др., като отдава голямо значение на образованието, особено на богословското.

[19] **Трендафилов, Вл.** *За рамките на литературата*. София: Изток-Запад, 2005, с. 90.

[20] ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 6–9. (фонд Никола Попов) Томов, Ст. Д-р Алберт Л. Лонг.

[21] **Кокс, С.** Страничните занимания на един дипломат в Турция. – В: Шашко, Ф., Б. Гринберг, Р. Генов. *Американски пътеписи за България*. София, 2001, с. 157.

Освен в църковната, книжовната и образователната дейност, принос на д-р Лонг може да се открие и в обществената сфера. Като представител на мисионерите, той подкрепя българската кауза за национално освобождение. Помощта на Албърт Лонг и Дж. Уошбърн покрай събирането, систематизирането и популяризирането на сведения от засегнатите райони след кървавото потушаване на Априлското въстание няма аналог. А текстът, публикуван в „Дейли нюз", за който в книгата са представени сведения, които доказват, че е свързан с д-р Лонг, е свидетелство за личния му принос към разгласяването на информацията в Европа и Америка. В статии, излезли с името на А. Лонг в чуждата периодика, непознати досега за българския читател, също се разкрива обществената и гражданската му позиция. С това той се изявява като филантроп и защитник на българските национални интереси и, освен културно-исторически, делото на мисионера придобива и социален, и политически характер.

Още един принос може да се очертае за „американските мисионери, най-ранните и най-прямите посредници между Америка и България" – отбелязва Иван Д. Шишманов в една важна статия за културното развитие през Българското възраждане и за ролята на Америка в новобългарското образование[22]. Д-р А. Лонг става една от основните фигури за установяване на българо-американски културни взаимоотношения, както и солиден пример за значението на личността в общуването между народите. Две от неговите писма – „Писмо от Америка" (1866) и „Писмо от Константинопол" (1886) – могат да се разглеждат и като опит да свърже двата свята, да посочи едния на другия. Категорично е и твърдението на Д. Мишкова, че „Всички споменати по-горе заслуги на протестантските мисии в сферата на модерното (включително женското) образование, литературната, преводаческата и издателската дейност, особено за нуждите на училището, катализират модернизационните процеси в българското общество и градят положителното в рецепцията на две западни култури – английс-

[22] **Шишманов, Ив.** Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролата на Америка в нашето образование. – *Български преглед*, г. IV, 1897/98, кн. 11, с. 53–78.

ката и американската – каквато дотогава изцяло отсъства. Пряката практическа и институционална помощ, която българите получават от мисионерите за своето национално движение, се признава и зачита от всички „народни будители"; на нея протестантите най-вече дължат уважението, което българите питаят към тях"[23].

А въпроса за паметта на д-р Лонг и д-р Уошбърн – тези „великани в нашата история" – повдига П. Матеев, като предлага, ако не материални, то поне да се изградят други „паметници, които се изразяват чрез правилна, заслужена оценка от признателен народ, каквито се изплащат с драсване с едно перо, и израз на чувство, които не костват нито един сантим. Ние и толкова не сме помислили да сторим! [...] На три пъти делегации са се представяли с писмено изложение в столичния градски съвет да искат – да се наименува поне прогимназия и някоя видна улица[24] на имената на д-р Вошбърн и д-р Лонг"[25]. Т. Янков също настоява да се помни и зачита паметта на тези, които имат почетно място в нашата история, между които и д-р Лонг, „защото, щом се отнасяме с почит и благодарност към някогашните приятели на България, будим ревност и в тези, които имаме днес, както и ще печелим нови, от каквито наистина имаме нужда"[26].

Въпреки че заслугите на Албърт Лонг към българите са представяни досега фрагментарно, българската хуманитаристика продължава да прави опити да обхване измеренията на многостранната дейност на американските протестантски мисионери за духовното възраждане на нацията. Но остават още много исторически връзки и отношения, които да бъдат

[23] **Мишкова, Д**. В търсене на балканския оксидентализъм. – *Анамнеза*, г. I, бр. 1, 2006, 18. [онлайн]: http://anamnesis.info/node/35 [прегледан 13.05.2023].

[24] Името „Д-р Лонг" носи Методистката епископална църква в София, която е функционирала от 1925 до 1944 г. и отворена отново през 1989 г. По-късно на негово име е наречена улица в кв. „Хаджи Димитър", София – между „Макгахан" и „Скайлър". А отскоро е открит Медицински център „Д-р Лонг" в София. Също така има улици „Д-р Лонг" във В. Търново (където има и паметна плоча с неговия образ), в Пазарджик и в Панагюрище.

[25] **Матеев, П.** Българската признателност. Още по заслугите на д-р Вошбърн и д-р Лонг. – *Камбана*. бр. 47, 30 юни 1925.

[26] **Янков, Т.** Д-р Албърт Лонг. (По повод сто годишнината от рождението му). – *Общински вестник В. Търново*, бр. 9, 1931/1932, с. 71.

изясняване занапред, немалко са неточностите в досегашните публикации, които да бъдат коригирани, за да може личности като д-р Албърт Лимерик Лонг, както и неговите колеги мисионери, да се впишат обективно и по-цялостно в българската историография, литература, култура.

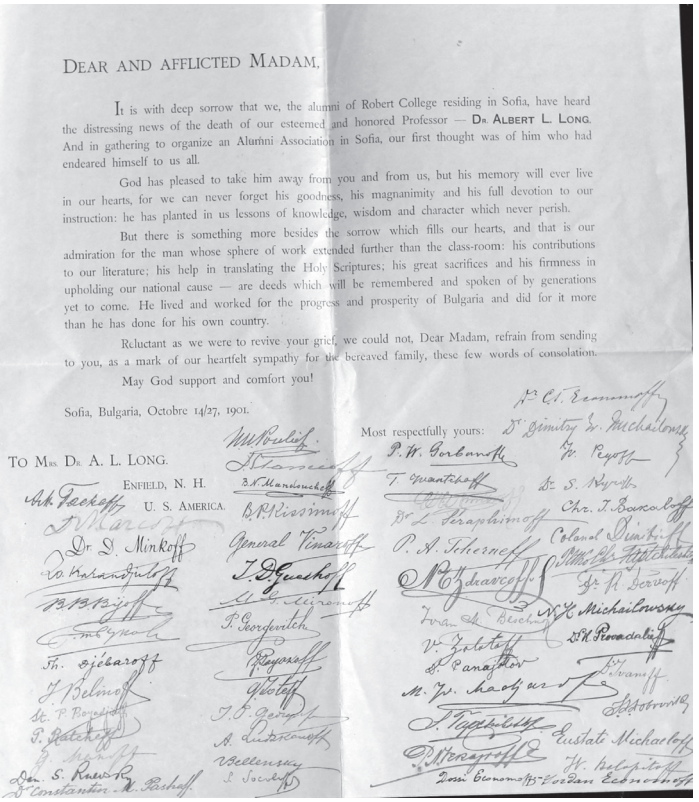
Тази книга се стреми да запълни известни непълноти в историко-литературните проучвания на епохата, но и се надява да привлече вниманието на изследователите към други мисионери, подпомогнали литературното и културното просвещение на българите – Дж. Кларк, Ч. Морс, Т. Байнгтън, Дж. Грийн, както и към българи, продължители на тяхната мисия – Ил. Йовчев, Ст. Томов, Ст. Ватралски и други маргинализирани творци, като се очертаят реалните им приноси към Българското възраждане.

Изпращането на д-р Албърт Лонг на последното му пътуване е неопровержимо свидетелство за успеха на неговата лична мисия, повлияла не само на българите, но и на много народности в Цариград, но дава израз и на емоциите, предадени от Дж. Уошбърн: „**На ръце пренесохме нашия дългогодишен професор до пристана, почернял от многолюдна тълпа, дошла да го изпроводи**“[27].

А думите на Стефан Стамболов през 1892 г., като министър-председател на България, при тържественото откриване на първото българско изложение в Пловдив, към един от официалните гости д-р Албърт Лонг – **„Вашето място е тук при мен“** – са признание за приноса му в духовната история и в културната памет на българите.

[27] **Уошбърн, Дж**. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. К. Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980, с. 143. Петър Матеев допълва: „И как свърши тоя добър, истински християнин, лявата ръка на когото не знаеше доброто, което вършеше дясната! Парализиран, той беше изнесен на стол от жилището му, Р. Хисар, на Босфора, всред излязлото турско и християнско население“. **Матеев, П.** *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 163.

ПРИЛОЖЕНИЕ

DEAR AND AFFLICTED MADAM,

It is with deep sorrow that we, the alumni of Robert College residing in Sofia, have heard the distressing news of the death of our esteemed and honored Professor — Dr. ALBERT L. LONG. And in gathering to organize an Alumni Association in Sofia, our first thought was of him who had endeared himself to us all.

God has pleased to take him away from you and from us, but his memory will ever live in our hearts, for we can never forget his goodness, his magnanimity and his full devotion to our instruction: he has planted in us lessons of knowledge, wisdom and character which never perish.

But there is something more besides the sorrow which fills our hearts, and that is our admiration for the man whose sphere of work extended further than the class-room: his contributions to our literature; his help in translating the Holy Scriptures; his great sacrifices and his firmness in upholding our national cause — are deeds which will be remembered and spoken of by generations yet to come. He lived and worked for the progress and prosperity of Bulgaria and did for it more than he has done for his own country.

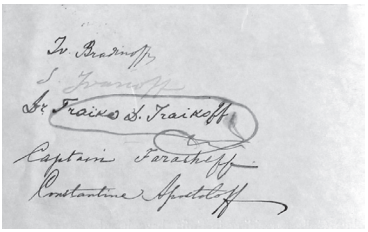
Reluctant as we were to revive your grief, we could not, Dear Madam, refrain from sending to you, as a mark of our heartfelt sympathy for the bereaved family, these few words of consolation.

May God support and comfort you!

Sofia, Bulgaria, Octobre 14/27, 1901.

Most respectfully yours:

TO MRS. DR. A. L. LONG.
ENFIELD, N. H.
U. S. AMERICA.

Писмо на българите възпитаници на Робърт колеж до г-жа П. С. Лонг, 1901 г.

Drew University Manuscript Library. Bound Manuscripts Collection #59, pp. 1–2.

Скъпа опечалена госпожо,

С дълбока скръб ние, възпитаниците на Робърт колеж, живеещи в София, научихме тъжната новина за смъртта на нашия многоуважаван и почитан професор – **д-р Албърт Л. Лонг.** И когато се събрахме да основем Асоциация на възпитаниците на Колежа в София, първата ни мисъл беше за него, който бе любимец на всички ни.

Бог е благоволил да го отнеме от вас и от нас, но паметта му ще живее завинаги в сърцата ни, защото ние никога не можем да забравим неговата доброта, неговото великодушие и пълната му отдаденост на нашето обучение: той положи у нас непреходни уроци на знание и мъдрост и възпита достоен характер.

Има обаче още нещо освен скръбта, която изпълва сърцата ни, и това е възхищението ни от човека, чиято сфера на работа се простираше далеч извън класните стаи – неговия принос към нашата литература, помощта му при превода на Светото писание, големите му жертви и неговата твърдост в отстояването на нашата национална кауза – дела, които ще се помнят и за които ще се говори от бъдещите поколения. Той живя и работи за прогреса и просперитета на България и направи за нея повече, отколкото е направил за собствената си страна.

Колкото и да не желаехме да съживим скръбта ви, не можехме да не ви изпратим тези думи на утеха в знак на нашето сърдечно съчувствие към опечаленото ви семейство.

Бог да ви подкрепя и утешава!

София, България, 14/27 октомври, 1901

До Г-жа д-р А. Л. Лонг
Енфийлд, Ню Хемпшир
САЩ

С най-голямо уважение:
(подписи)

ЖИВОТ В ДАТИ

1832, 4 декември – Албърт Лонг се ражда в гр. Вашингтон, Пенсилвания (САЩ), в семейството на Уорнър Лонг, дългогодишен пастор в Методистката епископална църква, и Клариса Скуайър Лонг.

1848–1852 – учи в Колежа Алегени, Мийдвил, Пенсилвания и завършва с диплома „магистър по изкуствата".

1853 – жени се за Мери Райс, която умира няколко месеца по-късно.

1853–1855 – работи като главен учител в Грийн Академи в Кармайкълс, Пенсилвания.

1855–1857 – учи в Библейския институт Конкорд, Ню Хампшир (дн. Бостънски университет).

1857, април–май – кандидатства пред Методистката епископална църква за започване на мисионерско дело в България, за което е одобрен по време на конференцията в Питсбърг.

1857 – жени се за Софрония Пресис Лъвланд, вдовица с една дъщеря – Мери Ловиния Лъвланд, които приемат фамилията Лонг.

1857, 24 юли – отплава от Ню Йорк за Константинопол с парахода „Сантамарина" заедно със семейството си и със семейството на колегата му Уесли Претиман.

1857, октомври – пристига в Константинопол (след 70-дневно пътуване).

1857, 21 октомври – 02 ноември – официално начало на мисията на Албърт Лонг в България. Пристига от Константинопол в гр. Варна и прави обиколка на българските земи за избор на мисионерска станция заедно с Претиман и Блис.

1857, ноември – установява се със семейството си в Шумен.

1859, 17 септември – премества се със семейството си в Търново.

1862 – в Търново се ражда дъщеря му Роза Лонг.

1863, юни – Лонг е прехвърлен по молба на АБД и на БЧБД в Константинопол. Присъединява се към мисията на Американския съвет в помощ за редактирането на Библията на съвременен български език. Прави обиколка през Тулча и стига до Измаил, за да се срещне с П. Кисимов, който е емигрирал там.

1864 – избран е за суперинтендант на Българската мисия на Методистка епископална църква. Прави обиколка в България. Започва

да редактира сп. „Зорница“. Посреща П.Р. Славейков в Константинопол.

1865 – посреща в Константинопол учениците от колежа в Малта, за да им помогне с прехвърлянето в Робърт колеж. Заедно с еп. Томпсън посещава мисионерската станция и училището в Тулча.

1866, 21 юни – пристига със семейството си в Ню Йорк с парахода „Чайна“.

1866–1867 – работи в Библейския дом в Ню Йорк за отпечатването на Новия завет на новобългарски и на църковнославянски език в общо издание.

1867 – придобива почетната титла „доктор по богословие“ от Колежа Алегени, Мийдвил.

1867, 9 ноември – отплава за Константинопол, след като е завършена работата по подготовка за отпечатване на Новия завет на новобългарски език.

1868 – след дълго боледуване умира дъщеря му Клара (за която липсва рождена дата).

1870 – пътува до Карлсруе, Германия, където участва в конференция на Методистката епископална църква и се среща с еп. Симпсън.

1872 – прави поредната обиколка на мисиите в Тулча и Свищов. Заедно с Дж. Кларк и Е. Хаскел пътува през София и Кюстендил за основаване на евангелска църква и съюзно братство. Трите се срещат с учители в читалището на Паланка, пред които изразяват подкрепата си за българската кауза.

1872, юли – назначен е като професор по природни науки в Робърт колеж, Константинопол.

1872, ноември – напуска поста суперинтендант на мисията в България, поради голямата си натовареност в Робърт колеж, но поддържа връзки с Мисионерското дружество на МЕЦ като почетен член и съветник без заплата.

1873 – пътува до Париж и Виена за закупуване на оборудване за лабораторията по природни науки в Робърт колеж.

1874, 11 май – изнася слово за празника на Солунските първоапостоли на български език в Робърт колеж.

1876, 22 април – участва в първата Годишна среща на Методистката епископална църква в Русе с Флокен, Чалис, Лаунсбъри и местните помощници.

1876, **май** – получава сведения за кървавото потушаване на Априлското въстание и прави постъпки да информира международната общественост чрез пресата.

1877, юни – пътува през Ливърпул до САЩ с парахода „Скития“ за лечение на голямата му дъщеря Нели.

1877, 15 септември – отново е в Робърт колеж и поема управлението му за цяла година, докато Дж. Уошбърн е в САЩ.

1878, 8 януари – получава удостоверение от Кристофър Робърт, че е назначен да изпълнява временно длъжността директор на Робърт колеж до завръщането на д-р Уошбърн.

1878, 6 юли – назначен е официално за помощник-директор и на тази позиция остава до смъртта си.

1879, април – д-р Лонг и д-р Уошбърн получават благодарствен адрес от Учредителното народно събрание за дейността си, подпомогнали културното издигане и националното освобождение на България.

1879, април – май – пътува до Монпелие, Южна Франция за консултация със специалисти за здравословното състояние на дъщеря му Нели, която умира на 3 август 1879 г. (за която липсва рождена дата).

1880–1882 – изпълнява функциите на директор на Робърт колеж при отсъствието на титуляря Дж. Уошбърн.

1881, 15 септември – пътува до Мюнхен и Дрезден, но прекъсва пътуването си до Лондон за Екуменическата конференция, поради ангажимента си към Робърт колеж.

1883 – получава орден „Св. Александър“ III ст. за специални заслуги към българската национална кауза от княз Александър I Батенберг.

1884, 6 август – избран е за чуждестранен почетен член на Българското книжовно дружество.

1885, август – посещава Търново и Шумен. По искане на настоятелите на Робърт колеж заминава за Америка за набиране на средства в подкрепа на учебното заведение.

1885, септември – гостува в Университета в Охайо и участва в откриването на новата академична година.

1886, 26 юни – връща се към Константинопол по Дунав през Виена.

1889–1891 – изпълнява функциите на директор на Робърт колеж при отсъствието на д-р Уошбърн.

1892 – посещава изложението в Пловдив, среща се със Ст. Стамболов и е представен на княз Фердинанд I. Гостува в евангелската църква на Сахат тепе.

1892 – получава утвърдения от княз Фердинанд I Кобургготски орден за гражданска заслуга III ст.

1894 – заема се по молба на АБД да подготви препратки за второто издание на джобния формат на българската Библия.

1895, август – пътува до София, Плевен, Ловеч, Търново, Шумен, Варна и се среща със завършили Робърт колеж.

1896 – отново поема управлението на Робърт колеж по времето на т.нар. Цариградски клането (арменския геноцид).

1900 – ръководи възпоменателна служба за С. Хамлин.

1901, юни – отплава за Америка поради влошаване на здравословното му състояние заедно със съпругата си и с двете им дъщери Мери и Роза.

1901, 27 юли – пристига в Ливърпул и постъпва в болница *Liverpool Royal Infirmary*.

1901, 28 юли – умира д-р Албърт Лонг.

СПИСЪК СЪС СЪКРАЩЕНИЯТА

АБД – Американско библейско дружество
АИ – Академично издателство
АСПМЧ – Американски съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина
БИА – НБКМ – Български исторически архив, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
БКД – Българско книжовно дружество
БТЦК – Български таен централен комитет
БХСС – Български християнски студентски съюз
БЧБД – Британско и чуждестранно библейско дружество
ДА – ВТ – Държавен архив, В. Търново
ДА – Ш – Държавен архив, Шумен
ДИ – Държавно издателство
ИК – Издателска къща
КМФ – Колекция микрофилми към ДИА
МД – Мисионерско дружество
МЕЦ – АС – Методистка епископална църква, Архив София
МЕЦ – Методистка епископална църква
МППС – НА – Музей на Петко и Пенчо Славейкови, научен архив
НА – БАН – Научен архив, Българска академия на науките
РБЕ – Речник на българския език
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
УИ – Университетско издателство
ЦДА – Централен държавен архив

ABCFM – American Board of Commissioners for Foreign Missions
ABC – American Board of Commissioners
ABAI – American Board Archives in Istanbul
ATS – American Tract Society
BFBS – British and Foreign Bible Society
BSA – Bible Society Archives
CU-RBML – Columbia Rare Book & Manuscript Library
GCAH – General Commission on Archives and History
RC – Robert College
TMAS – Turkish Missions Aid Society

БИБЛИОГРАФИЯ

ПУБЛИКУВАНИ ТРУДОВЕ НА Д-Р ЛОНГ: СТАТИИ, ПРЕВОДИ, ПИСМА

Разговор между двама приятели върху душевни предмети. [прев. от англ.] Цариград, 1863.

[Ричмънд, Л.]. *Колибарската дъщеря*. [прев. от англ. А. Л.] Цариград, 1864.

[Шерууд, М.]. *Малечкий Хенрих и неговът бавач*. [прев. от англ. А. Л.] Цариград, 1864.

Бънян, И. *Пътешественикът от тойзи свят до онзи, или Християновото пътешествие от градът Погибелово до Небеснийт град, казано в подобие на съновидение от Йоана Бъняна*. Прев. от англ. [Д-р Лонг]. Цариград, 1866.

Лонг, А. Писмо от Америка. – *Зорница*, г. II, бр. 10, 1866.

Лонг, А. *Славените и българите: разказ, сказан в Роберт колеж от г-на А. Л. Лонг*: (извлечено от в. „Македония“). Цариград: в печатницата на „Македония“, 1870.

[Лонг, А.] Пътешествие вътре вкъщи. – *Зорница*, г. VI, 1870; бр. 1, с. 3–4; бр. 2, с. 10–11; бр. 3, с. 17–18; бр. 4, с. 26–27; бр. 5, с. 34–35, бр. 6, с. 42–43, бр. 7, с. 51–52; бр. 8, с. 62, бр. 9, с. 70–71.

[Шерууд, М.]. *Малечкий Хенрих и неговиът бавач*. [прев. от англ. А. Л.] Свищов: Надежда, 1891.

[Писмо на д-р Лонг до г-н М. Балабановъ]. – *Зорница*, г. XIX, бр. 30, 23.07.1894.

[Шерууд, М.]. *Малечкий Хенрих и неговият бавач*. [прев. от англ. А. Л.] Русе: Победа, 1900.

[Тод, Дж.]. *Младият човек. Искренни съвети на един почтен старец*. [прев. от англ. А. Л.] Русе: Печатница „Победа“, 1901.

Лонг, А. Д-р И. Ригс. – *Християнский свят*, г. X, бр. 5, 1901, май, с. 88–90.

Long, A. Methodist Episcopal Board report. Bulgaria. – *The Missionary Herald*. Vol. 56, April 1860, Iss. 4, pp. 119–121.

Long, A. *Convention of the Bulgarian Missionaries*. Eski Zagra, May 6th, 1863.

Addresses at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society. Rufus W. Clark; Thomas Samuel Hastings; John Cotton Smith; Peter Parker; Albert Long. New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–20.

Long, A. Slavic races. – *Methodist Quarterly Review.* Vol. LIII – Fourth series, Vol. XXIII, Jan. 1871, pp. 25–47.

Long, A. Letter from Constantinople. – *Zion's Herald*. Vol. LXIII, Iss. 47, 1886, Nov. 24, p. 1 (369).

Long, A. The Fall of Constantinople; or the story of the Fourth Crusade. – *The Methodist Review.* Vol. LXVIII – Fifth series, Vol. II, March 1886, pp. 218–245.

Long, A. The Sidon sarcophagi. – *Zion's Herald*. Vol. LXV, Iss. 8, 1888, Feb. 22, p. 1.

Long, A. L. A Small Collection of Babylonian weights. – *The American journal of archaeology and of the history of the fine arts*, 1889, Vol. 5 (1), pp. 44–46.

Long, A. Constantinople art treasures. – *Scientific American Supplement*, Vol. 33, N 849, April 9, 1892, p. 13565.

Long, A. The earthquake in Constantinople. – *Zion's Herald*. Vol. 72 Iss. 41, 1894, Oct. 10, p. 595.

Long, A. The Bulgarian Mission. – *The Christian Advocate*. Vol. 74, Jan 26, 1899, № 4, p. 130.

Long, A. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald.* Vol. 79, Iss. 35. 1901, August 28th, pp. 1098–1099.

Long, A. The earthquake of 1894. – *Robert College Quarterly.* Iss. 16, 1999, pp. 16–18.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

БИА – НБКМ, ф. 42, II А, а.е. 2079. Писмо на А. Лонг до неизвестно лице, окт. 9/септ. 27, 1865 (фонд Никифор Попконстантинов).

БИА – НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3494. Писмо на И. Риг̀с до Поп Димитрий, Цариград, 6 март, 1867 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

БИА – НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 3496. Писмо на А. Лонг до Поп Димитрий, Цариград, февр. 1868 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).

БИА – НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5739. Писмо на А. Лонг до Ев. Кисимова, Цариград, март 12, 1872 (фонд Евгения Кисимова).

БИА – НБКМ, ф. 75, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, априлий 19, 1866 (фонд Евгения Кисимова).

БИА – НБКМ, ф. 241, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864 (фонд Поп Димитрий, протонатарий).
БИА – НБКМ, ф. 129, II В, а.е. 713. Писмо на А. Лонг до П.Р. Славейков. Търнова, 20 август, 1861 (фонд Христо Даскалов).
БИА – НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1693. Писмо на Ив. Славейков до П. Р. Славейков, 6/25 декември 1878 (фонд П. Р. Славейков).
БИА – НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1694. Писмо на П. Р. Славейков до Иван Славейков, 7 юни 1878 (фонд П. Р. Славейков).
БИА – НБКМ, ф. 605, а.е. 1 (фонд П. Мусевич).
БИА – НБКМ, ф. 386, а.е. 124, л. 1–2. Писмо до М. Балабанов от неуточнен подател, Цариград, 21 ...врий 1876 (фонд М. Балабанов).
БИА – НБКМ, ф. 747, а.е. 1, л. 23б. Писмо на братя хаджи Иван и хаджи Богдан Хаджидимитрови до Лонг в Цариград, б.д. (фонд братя Хаджидимитрови).
ДА – ВТ, ф. 931k, оп. 1, а.е. 463, л. 1–2. „Д-р Алберт Лонг във Велико Търново“ (фонд Йордан Кулелиев).
ДА – Ш, ф. 707k, оп. 1, а.е. 26, л. 1–2. Писмо на А. Лонг до Анастас Х. Стоянов, 5 март, 1864 (фонд Атанас Хаджи Стоянов).
МЕЦ – АС. Д-р Алберт Лонг, 1935 (фонд Стефан Томов).
МППС – НА, k. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков със спомени за баща му Петко Славейков по повод смъртта му, 18 ноември, 1895.
НА – БАН, ф. 1k, оп. 2, а.е. 27, л. 82, 105; а.е. 49, л. 3 (фонд „БКД“).
НА – БАН, ф. 1k, оп. 2, а.е. 503, л. 1 (фонд „БКД“).
НА – БАН, ф. 7k, оп. 1, а.е. 11 (фонд Ст. Панаретов).
НА – БАН, ф. 113k, оп. 1, а.е. 45. Писмо на А. Лонг до неизвестно лице, Цариград, окт. 2/сент. 20, 1865 (фонд П. Р. Славейков).
ЦДА, КМФ 19 – САЩ, № 433. Clark Papers. Long, A. L. Convention of Bulgarian Missionaries. Eski Zagra May 6, 1883.
ЦДА, КМФ 19 – САЩ, № 550/8. European Turkey Mission. Constantinople Station. Report for year ending 31st December 1894.
ЦДА, ф. 1632k, оп. 1, а.е. 166, л. 1 (фонд Рашко Петров).
ЦДА, ф. 1857k, оп.1, а.е. 94, л. 2–4. Томов, Ст. За дейността на д-р Лонг в Търново (фонд Никола Попов).
ЦДА, ф. 1857k, оп.1, а.е. 94, л. 6–9. Томов, Ст. Д-р Алберт Л. Лонг (фонд Никола Попов).
ЦДА, ф. 1857k, оп.1, а.е. 94, л. 10–11. Томов, Т. За неиздадените „Спомени“ на моя баща (фонд Никола Попов).
ЦДА, ф. 1987k, оп. 1, а.е. 1398, л. 1–2. Отзив за трудовете на д-р Ст. Томов (фонд Петър Динеков).

ЦДА, ф. 2017k, оп. 1, а.е. 1, л. 1. Писмо на А. Лонг до Й. Икономов [б.д.] (колекция „Методистка евангелистка църква в България“).
ЦДА, ф. 2017k, оп. 1, а.е. 1, л. 20. Писмо на П. С. Лонг до Й. Икономов [б.д.] (колекция „Методистка евангелистка църква в България“).
ЦДА, ф. 321k, оп. 1, а.е. 415, л. 14. Телеграми и писма (фонд Българска легация в Цариград – Анкара).
ЦДА, ф. 420 k, оп. 2, а.е. 2103, л. 1–2. Писмо на Ст. Панаретов до М. Кусев, окт. 24, 1907 (фонд Методий Кусевич).
ЦДА, ф. 600k, оп. 1, а.е. 511. Писмо на д-р А. Лонг до К. Стоилов, 24.05.1881 (фонд Константин Стоилов).
ЦДА, ф. 600k, оп. 1, а.е. 538. Писмо от Алберт Лонг до К. Стоилов, 09.01.1883 (фонд Константин Стоилов).
ЦДА, ф. 600k, оп. 1, а.е. 651, л. 27–30. Писмо на Ст. Панаретов до К. Стоилов, 14.02.1896 (фонд Константин Стоилов).

ABAI. Retrieved: https://archives. saltresearch.org/ [seen 15.05.2023].
Amerikan Bord Heyeti, İstanbul. 1864-06. SALT Research, Harika-Kemali Söylemezoğlu Archive. Letter to Secretary, British and Foreign Bible Society, from A.L. Long, E. Riggs, William G. Schauffler. Retrieved: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44021 [seen 22.10.2022].
Amerikan Bord Heyeti, İstanbul. SALT Research, Harika-Kemali Söylemezoğlu Archive. Fond Elias Rigs. Letters Packet 5: Emma's death. To Elias Rigs. 31.07.1879. Retrieved: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45839 [seen 22.10.2022].
BFBS Archive. E3/1/4/2 Editorial correspondence. Inwards №9. Letter from the Rev. A Long to the Rev. Dr. Thomson. Constantinople, 15 June 1872, pp. 73–76.
BFBS Archive. E3/1/4/3. E. Riggs, A. Long to A. Thomson. Letter. Constantinople, Oct. 17, 1863, pp. 161–163.
CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 57–63, Series II: Records of the Trustees. Correspondence to Robert from Albert Long, 1873–1874; 1876–1878.
CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 8, Folder 14. Series II: Records of the Trustees. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Meriam from Long and others, 1881–1883.
CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 26–30. Series III: Records of the President, Subseries III.2: George Washburn, Correspondence to Washburn and Long from Robert, 1877.
CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 38; 56–57. Correspondence to Washburn from Long, 1875–1879; 1880–1893.

CU-RBML, Robert College Records, MS#1445, Box 13, Folder 43–46. Correspondence to Long, acting president, from Robert, 1878.
Drew University Manuscript Library. Bound Manuscripts Collection #59, pp. 1–2.
GCAH – Microfilm Edition of the Mission Biographical Reference files, 1880s–1969, Reel #49: 1514. Long, Albert L.
Manuscript Division, Library of Congress. Carnegie's papers, Container 15, # 2838–2840. Letter, Albert L. Long to Andrew Carnegie, April 25, 1892.
RC – Özel Amerikan Robert Lisesi (Istanbul). Register [of Montly Reports and Examination], 1895–96. Писмо на Асен Райчев до А. Лонг, 03.07.1893.

ПЕРИОДИКА

Балканска зора, 1892.
България, 1862.
Български преглед, 1896, 1897/1898.
Век, 1875.
Гайда, 1864.
Зорница (Браила), 1864.
Зорница (Цариград), 1876, 1894, 1931.
Зорница. Евангелско периодическо списание (Цариград), 1864–1871, 1874–1886.
Зорница-Детоводител, 1886.
Източно време (The Levant Times), 1874.
Камбана, 1925.
Любословие, 1845, 1846.
Македония, 1869, 1870, 1872.
Мир, 1931–1933, 1937.
Московские ведомости, 1864.
Нов век, 1901.
Отечество, 1870.
Периодическо списание, 1870, 1871, 1873.
Свободно мнение, 1915.
Стара планина, 1877.
Съветник, 1863–1864.
Турция, 1873.
Християнский свят, 1901.
Цариградски вестник, 1860, 1862.

American Presbyterian and Theological Review, 1863, 1864.
Daily news (London), 1876.
Journal of the Asiatic Society (Calcutta), 1843.
Methodist Quarterly Review, 1871.
National Freemason, 1867.
Robert College Quarterly, 1999.
Scientific American Supplement, 1892.
Southeastern Europe, 1977.
The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts, 1889.
The Art Bulletin, 1981.
The Christian Advocate, 1899, 1901.
The Christian Observer and Advocate (London), 1876.
The Journal of Hellenic studies, 1888.
The Methodist Review, 1886.
The Missionary Herald, 1857–1888.
The New York Observer, 1902.
The New York Times, 1915.
The Wesleyan-Methodist magazine, 1883.
Zion's Herald and Weslean Journal, 1867.
Zion's Herald, 1770, 1877, 1878, 1886, 1884, 1894.

ПУБЛИКУВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Алберт Лимерик Лонг. – В: *Летопис на българското книжовно дружество в София*, т. II. София, 1902, с. 97–98.

Алберт Лонг. – *Християнский свят*. г. X, бр. 9, 1901, с. 162–167.

Американски пътеписи за България през XIX век. Съст. Филип Шашко. София: Планета-3, 2001, с. 80–81.

Английский в Търново мисионерин испраща писмо до едного Варненского своего приятеля. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 36, 1862, с. 1–2.

Анчев, А. Аз залязвам, тя грее. – *Зорница*, г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 11.

Бацаров, Н. *Животоописанието ми*. София: Издателство на ОФ, 1896.

Библейският дом в Астор плейс, Ню Йорк. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 9, с. 69–70.

Библия или Свещеното писание на Стария и Новия завет. Нов превод от оригиналните езици. София: Българско библейско дружество, 2016.

Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет. Cleveland – Sofia – London, 2012.

Библия сиреч Священното писание на Ветхый и Новый завет, вярно и точно преведено от първообразно-то. Виена, 1885.

Библия сиреч Священното писание на Ветхый и Новый завет, вярно и точно преведено от първообразно-то. Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1891.

Библия сиреч Священното писание на Ветхый и Новый завет, вярно и точно преведено от първообразно-то. Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1897.

Библия, сиреч Священото писание на Ветхий и Новий завет / вярно и точно преведено от първообразното. Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1871.

Библия, сиреч Священото писание на Ветхий и Новий завет / вярно и точно преведено от първообразното. Цариград: в книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1874.

България, г. IV, бр. 22, 10.09.1862, с. 1–2.

България, г. IV, бр. 24, 24.09.1862, с. 1.

Блъсков, И. *Спомени*. София: Отечествен фронт, 1976.

Бляк, Ф. Д-р Алберт У. Лонг (1832–1901). – *Мир*, бр. 9766, 28.01.1933, с. 5.

Бобчев, Ст. *Преглед на българский печат: 1844–1894 г.* Пловдив: Единство, 1894.

Бончев, Н. За училищата. – *Периодическо списание*, год. I, 1871, кн. IV, с. 26–51.

Бончев, Н. Класичните европейски писатели на български език и ползата от съчиненията им. – *Периодическо списание*, №7-8, 1873, 3–13.

Бурмов, Т. *Спомените ми. Дневник. Автобиография*. София: Любомъдрие, 1994, с. 101.

Българските майки. – *Зорница*, г. II, 1866, бр. 1, с. 4.

Бънян, И. *Пътешественикът от тойзи свят до онзи, или Христяновото пътешествие от градът Погибелово до Небеснийът град*. Ч. 1. Цариград: печ. А. Минасияна, 1866.

Бънян, И. *Пътешественикът от тойзи свят до онзи*. Ч. 1. Цариград: печ. Бояджияна, Американ хан, 1880.

Васкидович, Ем., Неофит Бозвели. *Славеноболгарское детоводство. Ч. 5. Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество.* Крагуевац, 1835.

[**Войников, Д.**] *Сборник от разни съчинения, изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български*

съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост от Добря В. Попова; издаден от Р. И. Блъскова. Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860, с. 231.

Величков, К. Иди задо мною Сатана! – *Съчинения*. Предг. Иван Вазов. София: Ст. Атанасов, 1911, с. 117–133.

Галаудет, Т. *Психология или Душесловие за учение на децата* / преведена от гръческият на болгарскиът язик [от Ботьо Петков]. В Смирне: в типографии А. Дамианова, 1844.

Геров, Н. *Из архивата на Найден Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ. Т. 1–2*. София: БАН, 1911–1914.

Геров, Н. *Поп Богомил, първийт подвижник между българите (живший в IX-то столетие)*: извлечено от в. „Македония". Цариград: в печатницата на „Македония", 1869.

Димитров, П. *Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876-а година от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлер (Eugene Schuyler) и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876-а година*. София: Ал. Паскалев и сие, [1918].

Д-р Алберт Л. Лонг. – *Христианский свят* г. X, 1901, бр. 8, с. 150.

Духовни песни. София: Печатница „Гладстон", 1923.

За отпразднуването на петдесет-годишнината на 1-й български журнал. – *Зорница*, г. XIX, юли, 1894, с. 110.

Замечания от Варна на Г-н Лонговото писмо. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 38, 1862, с. 1.

Захариев, В. Илюстрациите на „Зорница". – *Зорница*, г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 4.

Знакове за война. – *Зорница*, г. II, 07.04. 1877, с. 4.

Иванов, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика*. София, 1894, с. 10–24.

Из Пловдив. – *Стара планина*, г. I, №60, 31.03.1877, с. 2–3.

Избрани съчинения на Пенчо Славейков. Нареди Мара Белчева. София: Министерство на народното просвещение, 1923.

Извод от советите на здравий разум. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1863, 1868; в Печатницата на А. Х. Бояджияна, 1881.

Икономов, Т. *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Русе, 1885.

Илиев, А. *Спомени*. София: БАН, 1926.

Йовчев, И. *Дневни забележвания върху историята на Илия С. Йовчев за 1869–1875 г.* Пловдив: Нар. библ. Иван Вазов, 2007.

Калго, Л. [Каравелов, Л.] Из Болгарии. – *Московские ведомости*, г. CIX, № 107, бр. 107, 15 май 1864, с. 3.

Касъров, Л. Алб. Л. Лонг. – *Енциклопедически речник*. Т. 2. Л–П. Пловдив: Д. В. Манчов, 1905, с. 1125–1126.

Кисимов, П. *Брошура втора по истий предмет на първата от Бесарабский българин*. Болград: в Училищната типография, 1865.

Кисимов, П. *Исторически работи. Моите спомени*. Ч. 2–4. Пловдив, 1900.

Книжнина. – *Турция*. г. IX, №21, 6 юли 1873, с. 3 (383).

Кулелиев, Й. *Девическото образование във В. Търново преди Освобождението: 1822–1877 г.* В. Търново: Женско благотворително просветно д-во Радост, [1936].

Кулелиев, Й. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, 1931/1932, с. 78–79.

Кулелиев, Й. Евгения х. Д. Кисимова. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 18, 1933, с. 142–144.

Кулелиев, Й. Обществената проява на жената във В.-Търново. I. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 14–15, 1931/1932, с. 111–113.

Кулелиев, Й. Обществената проява на жената във В.-Търново. II. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 16, 1931/1932, с. 126–127.

Кулишев, Г. „Зорница“ и македонското дело. – *Зорница*. LI, бр. 12–13, 1931, с. 8.

Маджаров, М. Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12. 1932, с. 6.

Маджаров, М. *Спомени*. София: Български писател, 1968.

Маджаров, М. *Спомени*. София: Дамян Яков, 2004.

Маринов, Д. Протестантството в Лом.– В: Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия*, Т. III. София: Изток-Запад, 2013.

Макгахан, Дж. *Турските зверства в България*. София: Я. С. Ковачев, 1880.

Маринов, Д. Из историята на град Лом. – *СбНУ*, 1894, № 11.

Матеев, П. *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014.

Матеев, П. Българската признателност. Още по заслугите на д-р Вошбърн и д-р Лонг. – *Камбана*. бр. 47, 30 юни 1925.

Матеев, П. *Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. С увод от М. Арнаудов. София: [Придворна печатница], 1934.

Матеев, П. В-к „Зорница“ и 50-годишнината му. – *Зорница*, LI, бр. 12–13, 1931, с. 12.

Матеев, П. Един личен стар спомен. – *Мир*, 10 юли 1937, с. 4.

Матеев, П. Първите сведения за жестокостите през 1876, получени в Роберт колеж. – *Мир*, бр. 9329, 14.08.1931.

Матей Преображенски. *Защита на православието нападнато от протестантските мисионери със разни брошури*. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870.

Мишев, Д. Едно чествуване. – *Свободно мнение*, кн. 17 от 19/22 IV, 1915 г.

Мишев, Д. Създателите на в. „Зорница“. – *Зорница*, LI, бр. 12–13, 1931, с. 6.

Младенов, Ст. „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, LI, бр. 12–13, 1931, с. 8–9.

Нашата книжнина. – *Читалище*. Г. IV, кн. 5, 1 март 1874.

Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, г. X, бр. 474, 11.03.1860, с. 3.

Новий завет на Господа нашего Иисуса Христа. Ню Йорк: в печатницата на Американското библейско общество, за Британското и иностранно библейско общество, 1867.

Новий завет на Господа нашего Исуса Христа. София: ЕТ Госпъл, 2003, 2004, 2005.

Няколко думи за изучване и обработване на български сегашен език и на народната ни книжнина въобще. – *Периодическо списание*. г. I, 1870, кн. 1, с. 12–16.

Отвѣтствеността на майките. – *Зорница*, г. I, 1865, бр. 12, с. 91.

Пеев-Плачков, Ив. Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 4.

[Писмо до редактора]. – *Зорница*, г. II, 1877, бр. 20, 19 май, с. 4 (80).

Пловдивското изложение. – *Балканска зора*, г. III, бр. 641, 4 юни 1892, с. 2.

По Царска заповед. – *Съветник*, г. I, 6 май 1863, бр. 7, с. 4.

Помощи за пострадавшите българи. – *Зорница*, г. I, 29.10. 1876, с. 176; 05.11.1876, с. 180.

Правила за пение и свещени песни с напевите им. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасиана и съдруж., 1866.

Протестантските мисионери в България. – *Вѣк*, г. II, бр. 17, 26 апр. 1875, с. 3–4.

Протестантството е републиканизъм. – *Зорница*, г. LI, 1931, бр. 12–13, с. 14.

Пряпорец. г. IV, 1901, 29.07. бр. 25, с. 4.

Роберт Коллеж. – *Зорница*, г. I, бр. 30, 23.07.1876, с. 118.
Саблев, Ж. „Момче, звездата дойде ли?“ – *Зорница*. г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 11.
Салгънджиев, С. Д-р Лонг. – *Нов век*, бр. 340, 1901, с. 3.
Священни песни с напеви. Цариград: В Книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1878.
Священни песни с напеви. Цариград: В Книгопечатницата на А. Х. Бояджияна, 1893.
Священни песни. Изд. 2 [разш.]. Цариград: В печатницата на А. Х. Бояджияна, 1872.
Священны пѣсни. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1862.
Священое писание Ветхаго завета: ч. 1–3. Цариград: в книгопечатницата на А. Минасова, 1860–1864.
Славейков, Ив. Библиотеката и ръкописите на П. Р. Славейкова. – *Български преглед*, 1896, № 5, с. 65–82.
Славейков, П. П. Писма от П. Р. Славейков. – В: *СбНУНК*, XX, 1904.
Славейков, П. Р. Българските вестници. – *Гайда*, г. II бр. 6, 23.08.1864.
Славянский и българский Новий Завет. – *Зорница*, г. IV, 1868, бр. 9, с. 71.
Спространов, Е. В Охрид се запознах със „Зорница“. – *Зорница*. г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 11.
Тодоров-Хиндалов, В. „Зорница“ и нейните основатели Риге и Лонг. – *Зорница*. г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 2.
Томов, Ст. Духовната и просветна дейност на д-р Лонг. – *Мир*, бр. 9679, 14.10.1932.
Тържествованията на 11-Мая. – *Македония: вестник политический и филологический*. г. VI, бр. 9, 20.05.1872, с. 35.
Уошбърн, Дж. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София: ОФ, 1980.
Фотинов, К. Возобразования женскаго пола. – *Любословие*, г. II, кн. 21, септ. 1846.
Фотинов, К. Воспитание женско. – *Любословие*, г. II, кн. 16, апр. 1846.
Фотинов, К. Матерное влияние. – *Любословие*, г. II, кн. 13, ян. 1846.
Фотинов, К. Мъж и жена. – *Любословие*, г. I, кн. 11, февр. 1845.
Фотинов, К. *Общое землеописание вкратце за сичката земля*. Смирна: в типографии А. Дамианова, 1843.
Фотинов, К. Училища за български момичета. – *Любословие*, г. II, кн. 13, ян. 1846.

Хаскел, Е. Аз познавам всичките редактори. – *Зорница*. г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 11.

Цанов, А. Из старата история на Зорница. – *Зорница*. г. LI, бр. 12–13, 1931, с. 14.

Шишков, Т. *История на българския народ: нов учебник в 2 части, назначен за по-горните класове на народните наши училища*. В Търново и др.: от книгопродавницата Момчилов и сие в Търново и Русе, 1873.

38-th Annual report 1863. American Tract Society, New York, 1863.

54-th Annual report of American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston: T. R. Marving & Son, 1864.

55-th Annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston: T. R. Marving & Son, 1865.

57-th Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Cambridge: Riverside Press, 1867.

68-th Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Cambridge: Riverside Press, 1878.

A grammar of the Bulgarian language with exercises and English and Bulgarian vocabularies. Constantinople, 1859.

The Bulgarian Question. – *ABCFM*. 16.9. Vol. 5. European Turkey, № 57. 11.10. 1869.

Additional Testimonies to the Greatness of Dr. Albert L. Long. – *The Christian Advocate*, Oct. 31, 1901, pp. 1726–1727.

An English and Bulgarian Vocabulary: In Two Parts: English and Bulgarian and Bulgarian and English. Constantinople, 1860.

Annual Report of the School of Theology of Boston University for the year 1871–72 with A Sketch of the Origin and History of the Institution. Cambridge: Riverside Press, 1872.

Beauchamp, J. Missions of the American Methodist Episcopal Church. – *The Wesleyan-Methodist magazine*, Ser. 6, v. 7 (Jan.-June 1883), pp. 220–229.

Bliss, E. Robert College. – *The Missionary Herald*. Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.

Bulgaria. – *Fiftieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1868*. New York, 1869, pp. 126–130.

Bulgaria. – *Fifty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1869*. New York, 1870, pp. 131–136.

Bulgaria. – *Fifty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1872*. New York, 1873, pp. 117–118.

Bulgaria. – *Fifty-second Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1870*. New York, 1871, pp. 105–107.
Bulgaria. – *Fifty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church for the year 1871*. New York, 1872, p. 97.
Bulgaria. – *Fortieth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1859, pp. 38–41.
Bulgaria. – *Forty-eight Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal Church for the year 1866*. New York, 1867, pp. 104–106.
Bulgaria. – *Forty-fifth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1864, p. 16.
Bulgaria. – *Forty-first Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1960, pp. 55–57.
Bulgaria. – *Forty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1863, pp. 30–36.
Bulgaria. – *Forty-ninth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal Church for the year 1867*. New York, 1867, pp. 113–117.
Bulgaria. – *Forty-second Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1861, pp. 47–49.
Bulgaria. – *Forty-seventh Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal Church for the year 1865*. New York, 1866, pp. 93–94.
Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal Church for the year 1864*. New York, 1865, pp. 85–92.
Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. New York*, 1862, pp. 64–67.
Bulgarian Mission. – *Thirty-ninth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1858, pp. 61–63.
Bunyan, J. *The Pilgrim's Progress*, ed. Owens. Oxford: Oxford University Press, 2003.
Carr, A. Two Manuscripts by Joasaph in the United States. – *The Art Bulletin*. Vol. 63, No. 2, Jun., 1981, pp. 182–190.
Clarke, J. European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364.
Clarke, J. Mission Work among the Bulgarians. – *The Missionary Herald*, Vol. 79, June, 1883, pp. 212–215.
Dr. Albert L. Long. – *The Christian Advocate*, Aug. 29, 1901, № 21, p. 1381.
Dwight, H. Civil Affairs in Asia Minor, Bulgaria, and Servia. – *The Missionary Herald*. Vol. 72, Oct. 1876, pp. 321–322.
Dwight, H. European Turkey as a Field of Christian Missions. – *The Missionary Herald*. Vol 54, Oct. 1858, pp. 322–324.

Edgar, S. *Variations of Popery.* London, 1838.
Fourty-eight Aniversary. – *Fourty-eight Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York, 1867, pp. 7–9.
From our Mission Room. Constantinople and Bulgaria. – *Zion's Herald*, Vol. 55, 21.03.1878, p. 91.
From our mission Rooms. – *Zion's Herald and Weslean Journal.* Vol. 38, 12.09.1867.
Greene, J. The Jubilee of the „Avedaper". – *The Missionary herald American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Vol. 101, 1905, p. 171.
Hamlin, C. *Among the Turks*. New York: Robert Carter and Brothers, 1877.
Hamlin, C. *My Life and Times*. Boston and Chicago, 1893.
Hicks, E. L. Inscriptions from Iasos. – *The Journal of Hellenic studies*. Vol. 9, 1888, pp. 338–342.
Lenox, J. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society.* New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–22.
Letter from Mr. Edwin Bliss, Dec. 19, 1857. – *The Missionary Herald*, March 1858.
List of Works published by the European Turkey Mission. – *ABC*. 16.9., vol 11.
Long, J. Comparative Philology. – *Journal of the Asiatic Society*, Calcutta, 1843.
Long, J. *Eastern Proverbs and Emblems Illustrating Old Truths*. London, Trübner & Co., 1881.
Long, J. The Slavonic Provinces of Turkey. – *The Christian Observer and Advocate*. London, 1876, pp. 379–394.
Lybyer, A. In Memory of Dr. Albert L. Long. – *The New York Observer*: 13 February 1902, pp. 195–196.
Mackenzie, G., A. Irby. *The Turks, the Greeks, and the Slavons. Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe.* London: Bell & Daldy, 1867.
Mission field. Bulgaria. – *Zion's Herald*. Vol. 47, Iss. 22, 1870, p. 262.
Mission to European Turkey. – *The Missionary Herald*. Vol. 66, Dec. 1870, pp. 387–390.
Morse, Ch. The Bulgarians. – *The Missionary Herald*. Vol 54, Sept. 1858, pp. 286–287.
Our mission in Bulgaria. – *Zion's Herald*. Vol 72, 1894, Oct. 31, p. 8 (648).
Panaretoff, St. Dr. George Washburn and Bulgaria. – *The New York Times*: April 1, 1915, p. 14.
Pears, E. *Forty Years in Constantinople: The recollections of Sir Edwin Pears* 1873-1915: Herbert Jenkins Limited, 1916.

Pears, E. *The Fall of Constantinople; or the story of the Fourth Crusade.* London: Longmans and Co, 1885.

Personals. – *Zion's Herald*. Vol 72, 1894, 21 March, p. 8.

Porter, E. Recent Observations in Bulgaria and Turkey. – *The Missionary Herald*, Vol. 84, Feb., 1888, pp. 53–55.

Proceedings of the Grand Royal Arch Chapter of New Hampshire. Vol. II. Manchester, 1896, p. 7.

Reid, J. Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodists Episcopal Church*. Vol. II. New York: Philips and Hunt, 1880, pp. 271– 322.

Report of the Publication Department for 1867. – *ABC*. 16.9.3, vol. 1, item 154.

Reporting the Bulgarian Massacres: „The Suffering in Bulgaria" by Henry O. Dwight and the Rev. J. F. Clarke (1876). – *Southeastern Europe*, № 4, part 2, 1977, pp. 278–296.

Richmond, L. *Annals of the poor: „The dairyman's daughter"; „The young cottager"; „The negro servant", etc.* New York: R. Carter & Brothers, 1850.

Richmond, L. *The dairyman's daughter.* Andover [Mass.]: Printed for the New England Tract Society by Flagg and Gould, 1819.

Richmond, L. *The dairyman's daughter.* London: published by W. Kent, bookseller to the Sunday School Union Society. Edinburgh; printed by W. Gilbert, [1811].

Richmond, L. *The dairyman's daughter.* London: Religious Tract Society, [1830].

Richmond, L. *The dairyman's daughter.* New York: American Tract Society, 1856.

Richmond, L. *The dairyman's daughter: an authentic narrative.* London: Printed & sold by J. Evans & Sons; sold also by F. Collins; J. Nisbet [1820].

Richmond, L. *The dairyman's daughter: an authentic narrative.* Richmond, Va.: J. Early, 1851.

Riggs, E. Bulgarian literature. – *American Presbyterian and Theological Review.* Vol. II, Iss. 6, Apr. 1864, pp. 259–276.

Riggs, E. Bulgarian Popular Songs. – *American Presbyterian and Theological Review*, Vol. I, Iss. 1, Jan. 1863, pp. 65–69.

Riggs, E. *Notes on the Grammar of the Bulgarian language.* Smyrna, 1844.

Riggs, E. *Reminiscences for my children.* 1891.

Schaff, Ph., S. Jackson, eds. LONG, Albert Limerick D.D. – *Encyclopedia of Living Divines and Christian Workers of All Denominations in Europe and America.* New York: Funk & Wagnalls, Publishers, 1887, p. 130.

Sherwood, M. *The History of Little Henry and his Bearer.* 23-rd ed. Wellington, Salop& Houlston and Son, 1826.

Strangford, E. *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863. With a visit to Montenegro*. London: Richard Bentley, 1864.

Suddenly called. – *Zions Herald*, Aug. 21, 1901, № 79, p. 1063.

Tabular view of printing at Constantinople, 1866. – *ABC*. 16.9.3, vol. 1, item 153.

The Assassination on Constantinople. The Moslem Atrocities in Bulgaria. – *Daily news*, June 23, 1876, pp. 5–6.

The Bulgarians. – *Annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: T. R. Marving & Son, 1865, p. 73.

The Methodist Quarterly. – *Zion's Herald*. Vol. 48, 02 Feb. 1871, p. 53.

The Moslem Artocities in Bulgaria. – *Daily news*, July 8, 1876, pp. 5–6.

Todd, J. *John Todd. The story of his life*. New York: Harper and Brothers Publishing, 1876.

Todd, J. *The young man*. Northampton: J.H. Butler; Buffalo: J.H. Butler & Co., 1845. Retrieved: https://archive.org/details/youngmanhintsadd00todd/page/44/mode/2up?q=nero [seen 22.11.2022].

Translators of the Bible at Constantinople. – *The Missionary Herald.* Vol. 63, 1867, pp. 377–381.

Washburn, G. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston: Houghton Mifflin, 1909.

Wheatley, R. Methodism in Bulgaria. – *Zion's Herald*, Vol 54, 1877, № 10, March 8th, p. 1.

СПРАВОЧНИ ИЗДАНИЯ

Атлас на българската литература. 1740–1877. Пловдив: Жанет-45, 2012.

Атлас на българската литература. 1878–1914. Пловдив: Жанет-45, 2003.

Богданов, Ив. *Българската литература в дати и характеристики*: 817–1965. София: Народна просвета, 1966.

Богданов, Ив. *Енциклопедичен речник на литературните термини*. София: Петър Берон, 1993.

Българската възрожденска интелигенция: Учители, свещеници, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци военни... Енциклопедия. София: ДИ „Д-р П. Берон", 1988.

Български етимологичен речник. София: БАН, 1962 –...

Геров, Н. *Речник на български язик: С тълкување речити на български и руски*: Ч. 1; Ч. 3. Пловдив: друж. печ. Съгласие, 1895, 1899. Фототипно издание [С предг. от П. Зарев, Л. Андрейчин], 1975, 1977.

Данчев, А. *Българска транскрипция на английски имена: Теория и практика*. София: Отворено общество, 1995.

Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564–1908). София: БАН, 1940.

Енциклопедия „Българско възраждане“. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Културни средища. Т. 1. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014.

Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново: Абагар, 1996.

Еърхарт, Х. Б. *Религиозните традиции по света.* София: Изток-Запад, 2006.

История на България. Т. 1–2. София: Наука и изкуство, 1954–1955.

История на българската литература. Т. 2. Литература на Възраждането. София: БАН, 1966.

История на образованието и педагогическата мисъл в България. София: Наука и изкуство, 1962.

Кратка българска енциклопедия. Т. 3. Ред. А. Балевски. София: БАН, 1963.

Максимов, Хр. Хронологически книгопис на учебниците и педагогическите книги от времето на първия печатен учебник до последната руско-турска война (1824–1877). – *Училищен алманах* (София), год. I, 1900, с. 76–123.

Нов библейски речник. София: Нов човек, 2007.

Павлев, М. *Речник на думи турски и гръцки в язика български*. Букурещ: в книгопечатнята И. Копайнигова, 1855.

Пенев, Б. *История на новата българска литература. Т. 4*. София: Български писател, 1977.

Погорелов, В. *Опис на старите печатни български книги: (1802–1877 г.).* София, 1923.

Речник на българската литература. Т. 2. Е–О. София: БАН, 1977.

Речник на българския език, БАН [онлайн]: https://ibl.bas.bg/rbe/lang [прегледан 22.10.2022].

Речник на българския език. Т. 1 (А–Б). София: БАН, 1977.

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София: БАН, 1974.

Речник на чуждите думи в българския език. София: БАН, 1982.

Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806–1878).* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1957.

Теодоров-Балан, А. *Българска литература.* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896.

Теодоров-Балан, А. *Български книгопис за сто години 1806–1905.* София: Българско книжовно д-во от фонд Напредък, 1909.

Теодосиев, Н. *Каталог на българските печатни книги 1508–1878*. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2007.

Чолаков, В. *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България*. Русчюк: в книгопечятницата на Дунавската област, 1869.

Encyclopedia Brittanica, 9th edition 1875, vol. IV.

Moule, H., T. Darlow. *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society, Poliglots and other than English*. Vol. II, 1.

Ninth Annual Catalogue of the Methodist General Biblical Institute. Boston: G. Rand & A. Cornill, 1855.

Seventh Annual Report of the Tract Society of the Methodist Episcopal Church. New York, 1860.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

Александрова, Н. Девическото образование през Възраждането. Политика, парадокси и последствия. – В: *Преходи и граници*. ред. П. Карагьозов, Ю. Стоянова. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2009, с. 207–215.

Александрова, Н. *Робини, кукли и человеци: представи за жените във възрожденската публицистика и в прозата на Любен Каравелов*. София: Сонм, 2012.

Ангелова, Р. *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944).* София: БХСС, 2003.

Ангелова, Р. Протестантите – „другите" за шуменската общественост през втората половина на XIX столетие. – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в балг. земи [Сб. докл.]*. София: Гутенберг, 1999.

Андреев, А. *Възрожденският Пловдив и музиката: фактори за формирането на българската градска музикална култура на възрожденския Пловдив*. Пловдив: Коала прес, 2016.

Андреев, А. Московският славянски благотворителен комитет и западните религиозни мисии в българските земи (1858–1876). – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в бълг. земи [Сб. докл.].* София: Гутенберг, 1999.

Аретов, Н. Типология на Своя и Другия в ранната българска национална митология. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XXвек*. Съст. Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2001, с. 9–24.

Аретов, Н. Дебатът религия – литература и възрожденската книжнина. – *Литературна мисъл*, №2, 1995–1996, с. 12–14.

Аретов, Н. Отношението религиозно – светско и възникването на новобългарската белетристика. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 23–27.

Аретов, Н. Преводите като проблем пред литературната история. Гледната точка на една „малка" литература. – *Електронно списание LiterNet*, 23.07.2010, № 7 (128). [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/naretov/prevodite.htm [преглеган 22.10.2022].

Аретов, Н. *Преводната белетристика от първата половина на XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски", 1990.

Архим. Стефанов, П. Един английски духовник в Русе през 1875 г. – В: *Известия на държавните архиви.* Т. 57, 1989, с. 149–154.

Библия. Фолклор. Литература (сб. доклади). В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий", 1996.

Бонева, В. „Ако метнем поглед през океана...". Америка и американското във визиите на възрожденеца Петко Славейков. – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век.* Съст. Ив. Илчев и Пл. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2004, с. 198–208.

Бонева, В. Българското възраждане в Шумен и шуменско. – *Електронно списание LiterNet*, 2007. [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/content.htm [преглеган 08.09.2022].

Бонева, В. Общински отпор на протестантската пропаганда. Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. – *Електронно списание LiterNet*, 2007. [онлайн]: https://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [преглеган 08.09.2022].

Бончев, Н. *Съчинения*. София: Български писател, 1983.

Вазов, Ив. За значението на религията и Библията. – *Църковен вестник*, бр. 22–23, 1922, с. 12–13.

Васева, Ив. *Стилистика на превода*. София: Наука и изкуство, 1989.

Василева, Е. Книжовната дейност на американските протестантски мисионери в Цариград през XIX век. – *Дългият осемнадесети век 3. Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XIX век).* Българско общество за проучване на осемнадесети век. София, 2020, с. 30–48.

Василева, Е. Протестантският вестник „Зорница“ и българите. – В: *Християнство и култура*. Г. XVI/2018/бр. 9 (136), с. 55. [онлайн]: https://www.hkultura.com/images/br/2018/136/2018_136.pdf [прегледан 22.10.2022].

Вергилий Марон, П. *Енеида.* Прев. от лат. Г. Батаклиев. София: Кръг, 2019.

Вестители на истината, под ред. на Хр. Куличев. София, 1994.

Вестник „Зорница“ в българското обществено пространство (1876–1948). – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 97–99.

Витанов, Г. Българският превод на Библията. – *Зорница*, г. LIII, бр. 35, 1933, с. 4.

Влахов, С., С. Флорин. *Непреводимото в превода.* София: Наука и изкуство, 1990.

Вълчанов, С. Към въпроса за история на превода на българската Библия. – *Църковен вестник*, 1975, №32, с. 5–6.

Вълчанов, С. Преводите на Библията на български език (историко-литературен обзор). – *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 23–28.

Вътов, В. *Библията в езика ни*. В. Търново: Слово, 2002.

Ганчев, Ст. *Свищов (принос за историята му).* Свищов: Печатница П. А. Славков, 1929.

Генов, Г. *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс.* София: Исторически архив, 2008.

Генов, Р. „Зорница“ – „другият“ вестник. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 65–68.

Генов, Р. Вестник „Зорница“ в българското обществено пространство (1876–1948). – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 97–99.

Георгиева-Трендафилова, П. *Семиотични проблеми на сакралния текст: Библията и семиотиката.* Силистра: Александър Ковачев, 1998.

Гергова, А. *Книжнината и българите XIX – началото на XX век*. София: БАН, 1991.

Гергова, А. *Книжовни пристрастия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000.

Граматиков, Г. *Узунджовският панаир*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014.

Гугов, Г. Социално-етическите възгледи на митрополит Методий Кусев. – *Разум*, бр. 2, 2003, с. 136–176.

Дамянова, Р. Библейските цитати във възрожденското мото. – *Български език и литература*, 1998, № 1, с. 7–9.

Дамянова, Р. Музикалният „друг“ във възрожденската култура. – В: *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XX век*. Съст. Н. Аретов. София: Кралица Маб, 2001, с. 399–406.

Дамянова, Р. *Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането*. София: Елгатех, 2004.

Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. Шумен: ИК „Глаукс“, 1995.

Данова, Н. *Архив на Константин Георгиев Фотинов Т. 1. Гръцка кореспонденция*. София: Гутенберг, 2004.

Данова, Н. *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*. София: Валентин Траянов, 2008.

Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София: БАН, 1994.

Даскалова, К. Българските възпитаници на Американското девическо училище и на Девическия колеж в Цариград. – *Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика*. Съст. К. Даскалова, Ж. Назърска, Р. Рошкева. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2021, с. 13–77.

Джаспър, Д. Литературни прочити на Библията: тенденции в съвременната критика. – *Литературата*, кн. 1, 2007, с. 108–136.

Димитров, А. Българският периодичен печат в Цариград в условията на османската политическа действителност. – *Исторически преглед*, № 9, 1991, с. 27–28.

Димитров, Ив. Преводите на Библията на съвременен български език. – *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 86–97.

Донева, В. Посещението на Джордж Уошбърн в Стара Загора през 1875 г., отразено на страниците на сп. „Ден“. – *Societas Classica*, 2017, Т. 9, Бр. 1, с. 485. [онлайн]: https://journals.uni-vt.bg/sc/bul/vol9/iss1/16 [прегледан 13.05.2023].

Донева, В. Протестантската пропаганда и българската общност в Стара Загора (50-те – 70-те години на XIX век). – В: *Сборник доклади от VIII Национална научна конференция – Полски Тръмбеш (От регионалното към националното. Просветното дело и музеите)*. Велико Търново: Абагар, 2016, с. 37–54.

Дроснева, Е. *Фолклор, Библия, история*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.

Друмева, М. Първото българско изложение Пловдив, 1892 г. – *Свет*, бр. 4, 2017, с. 70–83.

Елевтеров, Ст. Трансформационни процеси в българската белетристика през втората половина на 19. век. – *За литературните жанрове през Българското възраждане*. София: БАН, 1979, с. 130–148.

Еничерев, Н. *Възпоминания и бележки*. София, 1906.

Ефендулов, Д. *Българска литература и библейска традиция*. Ловеч: Обектив, 1993. *Религия и художествена литература*. Варна: Барс-агенция, 2004.

Желев, Ив. Преводите на Библията на съвременен български език. – *Библията в България. Сборник доклади*. София: „Библейска лига“, ББД, 2007, с. 86–97.

Желев, Н. „История славяноболгарског народа“ на Аманасий Нешковић и илиризмът. – *Дзяло*, год. VII, 2019, бр. 14. [онлайн]: http://www.abcdar.com/magazine/XIV/24_Zhelev_1314-9067_XIV.pdf [прегледан 22.10.2022].

Желев, Н. Илиризмът в българска среда. [онлайн]: https://sesdiva.eu/virtualni-stai/vazrazhdane-slaviani/item/23-ilirizmut-v-bulgarska-sreda-bg [прегледан 22.10.2022].

Желев, Н. Представите за българите като част от илирите в трудовете на Шафарик, Колар и Гай. [онлайн]: https://calic-bg.eu/conferens/istoricheski-razkazi-v-literaturite-analogii-i-protivopostavyaniya/3-the-ideas-about-the-bulgarians.html [прегледан 22.10.2022].

Желев, Н. Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“. – *Славянски диалози*, XIX, 2022, 29, с. 9–28.

Железов, В. Д-р Алберт Лонг и Българското възраждане. – *Зорница*, 2017, бр. 2, с. 6; бр. 4, с. 5, бр. 7, с. 6; бр. 8, с. 6; бр. 9, с. 6; бр. 10, с. 6; бр. 11, с. 6.

За духа в Американския девически колеж в Ловеч: исторически данни и спомени на възпитанички на колежа. Съст. Р. Рачева. София: [Рекламна къща АЯ], 2010.

Запрянов, Й. Библейският контекст на ранновъзрожденското повествование. – *Български език и литература*, 1998, кн. 1, с. 11–16.

Златарски, Н. Мисълта за откриване Духовна семинария в Търново през 1860 год. и нейният неуспех. – *Училищен преглед*. Год. XXX, кн. 7, септ. 1931, с. 954–976.

Златков, П. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от The Missionary Herald). Прев. Б. Попиванов. – *Разум*. г. I, бр. 3, 2003, с. 146–177. [онлайн]: http://www.geocities.ws/muntzer2/ABCFM-bULGARIA.html [прегледан 13.05.2023].

Иванов, Ив. *Изследвания посветени на Отечеството*. Том 2. София: Златен змей, 2020.

Иванова, Д. Библейските преводи на роден език и българската национална идентичност през Възраждането. – *Научни трудове. Пловдивски университет „П. Хилендарски“*. Т. 48, кн. 1, сб. А, 2010, с. 27–37.

Иванова, Д. Езиковите особености на Неофитовия превод на Новия завет. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, 1994, т. 32, кн.1, с. 125–133.

Иванова, Д. *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г.* (Върху материал от Евангелието). Пловдив, 2003.

Иванова, Д. За текстологичната традиция в славянските източноправославни преводи на Евангелието (български, сръбски и руски през XIX век). – *Сборник „Славистика“ по случай XII Международен конгрес на славистите в Краков*, 1998, Пловдив, 1998, с. 67–82.

Иванова, Д. Новобългарските преводи на Евангелието и техните гръцки образци. – *Българистични проучвания*, №4, В. Търново, 1997, с. 93–110.

Иванова, Д. Първият новобългарски превод на Евангелието и старата писмена традиция. – *Български език*, 1993/1994, №4, с. 311–319.

Иванова, Д. Славейковата библия 1871 г. и руският евангелски превод през XIX век. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филология, т. 34, кн. 1, 1996, с. 103–110.

Иванова, Д. Старата текстологична традиция и проекциите ѝ в новобългарските евангелски преводи. – *„Търновска книжовна школа“*. Международен научен симпозиум. В. Търново, 7–8.X.1999, В. Търново, 2004, т. 7, с. 21–34.

Иванова, Д. Текстологичните особености на три възрожденски превода на Евангелието. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филология,* т. 36, 1998, с. 81–87.

Иванова, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. (Текстология и език).* Пловдив: ИК „Призма“, 2002.

Игнатов, Д. *Църквата под въздействието на Просвещението и на евангелските движения за обновление XVIII и XIX век.* София: Нов човек, 2019.

Игов, Св. *История на българската литература.* [4. доп. изд.] София: Ciela, 2010.

Илиева, А. За една полемика от 1925 година или още за участието на х. Георги Тилев във въстанието 1876 г. – *Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето.* Т. 5–6. Пловдив: Издателство ИМН, 2004, с. 112–127.

Илчев, Ив. „... И ще посветят себе си на възвигане на отечеството...“ Американските образователни институции и българите през втората половина на XIX и началото на XX в. – В: Илчев, Ив., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 181–438.

Илчев, Ив., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София: Фондация „Хемимонт“, 2003.

Йорданов, В. Участието на Америка в нашето Възраждане. – *Училищен преглед,* №7, 1936, с. 933–944.

Йоцов, Б. Нешо Бончев (1839–1878). – В: *Нешо Бончев. Съчинения.* С предговор от проф. д-р Борис Йоцов. София: Кооп, 1942, с. 14–15.

Йоцов, Б. *Съчинения. Т. 3. Кн. 1. Славистични изследвания.* Ред. Р. Дамянова, Д. Григоров. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2022.

Кадиева-Захариева, Ст. Библеизмите във фразеологията на българския и румънския език. – В: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ Проф. М. Дринов, 2002.

Каравелов, Л. *Събрани съчинения*. Т. XI. София: Български писател, 1984.

Карадечева, М. Помощите за пострадалото от Априлското въстание население в Четвърти революционен окръг. – *Перущица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето.* Т. 1. Перущица: Център за развитие на гр. Перущица, 1997, с. 67–70.

Кирил, патриарх български. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век (1859–1865).* София, 1962.

Кирил, патриарх български. *Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879–1895).* София: Синодално издателство, 1968.

Кирова, М. *Библейската жена*. София: ИК „Стигмати“, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.

Кларк, Дж. Американският принос за българското Освобождение. – В: *Американците откриват българите 1834–1878.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 113–134.

Кларк, Дж. Американците откриват българите 1834–1871 г. – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 477–485.

Кларк, Дж. *Библията и Българското възраждане*. София: ИК Мак, 2007.

Кларк, Дж. Евангелската работа: нейното минало и бъдеще. – В: *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 89–101.

Кларк, Дж., Х. Дуайт. Репортаж за българските клането: „Страданието в България“ – Американският принос за освобождението на България. – В: *Американците откриват българите 1834–1878.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 166–187.

Кожухаров, Д. *Първата евангелска църква в България. Дейността на американските мисионери.* София: Нов човек, 2018.

Кокс, С. Страничните занимания на един дипломат в Турция. – В: Шашко, Ф., Б. Гринберг, Р. Генов. *Американски пътеписи за България.* София: Планета 3, 2001, с. 154–163.

Конев, И. *Америка в духовното пространство на Българското възраждане*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.

Конев, И. *Българското възраждане и Просвещението.* Том 3, ч. 1. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.

Константинов, П. Ролята на протестантските мисионери за политическото освобождение на българския народ. – В: *Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българския народ.* Научна конференция СУ „Св. Климент Охридски“, 29.03.2002. София: „Мисия Възможност“, 2003, с. 24–26.

Константинова, Е. Сто и тридесет години „Зорница“ не угасва. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 82.

Куличев, Хр. *Заслугите на протестантите за българския народ*. София: ИУ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Куличев, Хр. Приветствие. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 57.

Лалев, Ив., С. Лалева. *Американският девически колеж в Ловеч*. В. Търново: Витал, 2001.

Леков, Д. *Възрожденски предговори*. Т. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Леков, Д. *Проблеми на българската белетристика през Възраждането*. София: БАН, 1970.

Лечева, Г. и др. *Библейският генотип в обучението по литература*. Силистра: РИТТ, 2002.

Лилова, Д. *Възрожденските значения на националното име*. София: Просвета, 2003.

Марковски, Ив. История на българския синодален превод на Библията. – *Годишник на Софийския университет. Богословски факултет*, г. IV, 1926 – 1927, т. 4, с. 1–58.

Марковски, Ив. Просветното и културното значение на преводите на Св. Писание. – *Църковен вестник*, 1951, №21–22.

Матеев, П. *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017.

Минкова, Л. Някои въпроси на преводната литература през Възраждането. – *Сравнително литературознание*, кн. 2, 1982, с. 48–59.

Минчев, Д. Велико Търново и руската консулска поща през XIX век. – *Известия на Окръжния исторически музей В. Търново*. Варна: ДИ, 1972, с. 227–230.

Минчев, Ст. *Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторически наблюдения върху развитието на романа през XIX в. до Освободителната война*. София, 1908.

Мирчев, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 159–165.

Митев, Пл. Американските мисионери, евангелието и българите. – В: Илчев, Ив., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003.

Михайловски, Ст. Сатири. – *Мисъл*, г. III, окт. 1893, кн. 4, с. 409–432.

Михова, Н. Жанрът на писмото в публицистиката на П. Р. Славейков. – *Пламък*, 2019, кн. 4, с. 173–176.

Мишкова, Д. В търсене на балканския оксидентализъм. – *Анамнеза*, г. I, бр. 1, 2006, с. 1–32. [онлайн]: http://anamnesis.info/node/35 [прегледан 13.05.2023].

Младенова, М. Елена Мутева 1829–1854. *Едно закъсняло завръщане*. София: Артграф, 2012.

Мороз, Й. Академик Иван Дуйчев за най-ранните сведения за Индия в България. – В: *Индия в българската наука*: Докл. и съобщения от науч. конф. [София, 6–7.III. 1997 г.]. [София]: Албатрос, 1997.

Москов, М. Мисълта за откриване духовна семенария във В.-Търново през 1859–1860. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 22, 1931/1932, с. 172–173.

Найда, Ю., Ян Де Ваард. *На новых языках заговорят. Функциональная эквивалентность в библейских переводах*. Российское библейское общество Санкт-Петербург, 1998.

Начов, Н. *Цариград като културен център на българите до 1877 година*. София: [Печ. П. Глушков], [1925].

Недялков, Хр. *Поезия и религия*. София: Бр. Миладинови, 1943.

Несторова, Т. *Американските мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Нобъл, Т. Библията и поклонникът на изток и на запад: употребата на Свещ. Писание в „Откровени разкази на един странник пред неговия духовен отец“ и „Пътешественикът от този свят до онзи“. Прев. С. Янакиева. – *Богословска мисъл*, 2012, №3/4, с. 92–110.

Панайотов, В. Християнски и езически елементи в поезията на Гео Милев. – В: *Следите на свещената книга в българската литература*. В. Търново: Фабер, 2001, с. 117–120.

Пантев, А. *Историческата българистика в Англия и САЩ 1856–1919*. София: Наука и изкуство, 1986.

Пелева, И. Екзотичният друг – присъствия и употреби в дискурсите на българския XIX век. – *Балканските идентичности в българската култура*. София, 2000 [онлайн]: http://ilit.bas.bg/bi/include.php?file=peleva [прегледан 04.12.2006].

Петров, М. Образователни институции на протестантската общност в България в контекста на модерната епоха. – В: *Класически и модерни измерения на религиозното откровение*. Сб. с материали от конференция „Библия и класическа древност. Религия и контекст“. София: АРУКО, 2009, с. 209–225.

Петров, М., В. Илиева, Г. Димитров, Д. Донев. „Зорница“ и отразяването на Априлското въстание 1876. – *Зорница*, 2006.

Петрова-Проданова, З. Новото лице на вестник „Зорница“. – *Зорница*, 2021. [онлайн]: https://zornitsa.bg/new/rubriki/art/2021-05-

zornitsa-new-logo/?fbclid=IwAR1xs4zXCf1lI25N8HxBktTbVMI0rV8V1Tp-Owx8VTfYDvTgDw-p0k0R1vM [преглеgан 22.10.2022].

Петър Байков, който озвучава всички роли в анимационния филм „Пътешественикът“. – *btvnovinite.bg*, 2 април 2022. [онлайн]: https://btvnovinite.bg/predavania/tazi-sabota-i-nedelia/petar-bajkov-kojto-ozvuchva-vsichkite-roli-v-animacionnija-film-pateshestvenikat.html [преглеgан 22.10.2022].

Пилева, М. *Бунт, надежда, изкупление. Англоезичните преводи от българския XIX в*. София: Кралица Маб, 2018.

Пилева, М. Джон-Бъниановият Пътешественик – между класическото и маргиналното. – В: *Балкански идентичности. Литературата: привилегировани гласове, потиснати гласове. Колегиум на направление „Литература на Българското възраждане“*. Институт за литература, БАН, 2016. [онлайн]: https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/535-john-bunyan-between-classical-and-marginal.html [преглеgан 22.10.2022].

Пилева, М. Оригинал, посредник и първи български превод на Чичева Томова колиба. – В: *Елена и Димитър Мутеви: ранните пътища на българската модерност*. Станева, К., П. Стойчева, М. Пилева (съст.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 177–193.

Пипева, М. *Своето в чуждото, чуждото в своето: Българските преводи на английска детска литература*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014.

Пундев, М. *България – Америка – Русия*. София: Изд. Весела Люцканова, 1996.

Пътова, Н. *Българската драма и театър: критическа хроника (1866–1910)*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023.

Пътова, Н. Войниковата драматургия в търсене на българската самоличност. – *Електронно списание LiterNet*, 05. 09. 2002. [онлайн]: https://liternet.bg/publish7/npytova/vojnikovata.htm [преглеgан 12.04.2023].

Пыпин, А. *История славянских литератур*. Том I. Санкт-Петербург, 1879.

Радев, И. *Библията и българската литература*. В. Търново: Абагар, 1999.

Радев, И. *Българската литература на XIX век. От анонимност към авторство*. В. Търново: Абагар, 2002.

Радев, Ив. *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Радев, С. *Ранни спомени*. София: Български писател, 1969.

Радкова, Р. *Неофит Рилски и новобългарската култура*. София: Наука и изкуство, 1983.

Радкова, Р. Петър Сапунов. – В: *Трявна. „Библиотека Роден край“*. София: ОФ, 1982, с. 272–282.

Радкова, Р. Първият печатен превод на евангелието на български език. – В: *Българското възраждане и Русия*. София: Наука и изкуство, 1981, с. 238–261.

Райчевски, С. Поздрав. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75.

Ракьовски, Цв. *Паратекстът на литературната творба*. София: Перон Прес, 1997.

Рашева-Мерджанова, Я. *Генеалого-педагогически прочит на Библията*. Благоевград, 2007.

Рийвз-Елингтън, Б. Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: *История на книгата – начин на живот*. К. Даскалова (ред.). Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София, 2002, с. 152–170.

Русев, Р. Проникване на английската литература в България през XIX и първата половина на XX в. – *Проблеми на сравнителното литературознание*. София: БАН, 1978, с. 192–206.

Ръждавичка, Е. Първото пловдивско изложение и „чудесата“ на модерния свят. [онлайн]: http://www.bulgc18.com/Science/Eva.htm [прегледан 22.10.2022].

Селимински, Ив. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство, 1979.

Серафимова, М. Жанрови идентификации на писмото (Проблеми на литературната трансформация). – *Литературна мисъл*, бр. 2, 1999, с. 39–51.

Сечанов, Ив. Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – В: *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 66–81.

Сивриев, С. *Книга Псалтир и българската поезия*. София: „Карина – Мариана Тодорова“, 2004.

Славейков, П. Р. *Съчинения. Т. 3. Автобиографични творби, биографии и исторически очерци.* София: Български писател, 1979.

Славейков, П. Р. *Съчинения. Т. 5. Публицистика.* София: Български писател, 1980.

Славейков, П. Р. *Съчинения. Т. 8. Писма*. София: Български писател, 1982.

Славов, Х. Г. *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век*. Стара Загора: Кота, 2008.

Следите на свещената книга в българската литература. Сб. В. Търново: Фабер, 2001.

Солак, Е. Към историята на новобългарския превод на Библията (Евангелските откъси в Неделника на Софроний и в Поучително евангелие на Хрулев). – В: *Търновска книжовна школа. 5. Паметници. Поетика. Историография*. Велико Търново, 1994, с. 383–390.

Спасова, А. *Славянската идея в българските истории от XIX век*. [онлайн]: https://sesdiva.eu/virtualni-stai/vazrazhdane-slaviani/item/95-slavic-idea-19th-century.

Спасова-Топурова, А. *Антични реминисценции във възрожденската книжнина*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.

Стефанов, В. Цариградската Библия на 150 години. – *150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 9–23.

Стойков, В. Библията на български език през XIX век. – *Годишник на Висшия евангелски богословски институт*. София, № 11, 2021.

Стойков, В. Две изключителни книги, отпечатани в Цариград. – *Bulgarian Bible*. 2020. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 27.05.2023].

Стойков, В. Значимост на цсл издания при подготовката на българските преводи на НЗ от XIX в. – *Bulgarian Bible*. 2020. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 27.05.2023].

Стойков, В. Предпоставки за и предизвикателства при коригиране, редактиране и ревизиране на Цариградската Библия, Ч. II. – *Bulgarian Bible*. 2021. [онлайн]: https://bulgarianbible.wordpress.com [прегледан 27.05.2023].

Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*, 1964, с. 45–67.

Стоянов, М. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. – *Известия на Института по педагогия*, 1954, № 4, с. 65–109.

Стоянов, М. П. Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – *Родина*, кн. 3, 1941, с. 90–98.

Странджева, А. Букварът и учебникът като „Първа понятия за детинска употреба“. – *Електронно списание LiterNet*, 09.11.2005. [онлайн]: https://liternet.bg/ publish16/a_strandzheva/bukvaryt.htm [прегледан 22.10.2022].

Събев, О. *Просветени на Изток с лъчите на Запада: българската ученическа колония в Цариград (XIX-XX век).* София: Авангард прима, 2019.

Събев, О. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015.

Събев, П. Библейският превод като екзегитично решение. – В: *Библията в България*. Сборник доклади. София: „Библейска лига", ББД, 2007, с. 149–160.

Танчев, Ив. Българо-американски връзки в сферата на образованието (от Освобождението до началото на XX век). – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. Ив. Илчев и Пл. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2004, с. 159–169.

Тодорова, Л. *Библията и нейното място в историята на европейската литература.* В. Търново: Faber, 1999.

Тодорова, О. *Православната църква и българите XV–XVIII век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 1997.

Томов, Ст. Българска евангелска литература. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*: Ч. 1. Самоков, 1909, с. 43–65.

Тонев, В. Няколко документа за въстанията в Търновския край през 1862 и 1876 г. – *Известия на Окръжния исторически музей В. Търново*, кн. V, Варна: ДИ, 1972, с. 215–226.

Топалов, К. *Българска възрожденска поезия*. София: Български писател, 1980.

Топалски, Д. *Развитие на методистката мисия в България до 1947 г.* II–III част. [онлайн]: https://methodist.bg/spell/razvitie-na-metodistkta-misiya-v-ba-lgariya-do-1947-g-vtora-chast/ [прегледан 22.10.2022].

Трайков, В. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1979, с. 461–468.

Трендафилов, В. *За рамките на литературата*. София: Изток-Запад, 2005.

Трендафилов, В. Преводът и неговата насилническа същност. – *Глас*, 1994, бр. 11, с. 44–48.

Трендафилов, В. *Неизличимият образ в огледалото: актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през XIX и началото на XX век*. София: Кралица Маб, 1996.

Узунова, М. Акцията на Марко Балабанов и Драган Цанков пред Европа през 1876–1877 г. – *Литературен свят*. [онлайн]: https://literaturensviat.com/?p=1921 [прегледан 22.03.2023].

Урбан, З., К. Вачкова. *Чешки страници за Шумен през Възраждането*. Шумен: ИК „Илия Р. Блъсков“, 1995 (1907).

Филипов, Вл. „Джон Бъниан (John Bunyan) 1628–1688“. – В: *Преводна рецепция на европейска литература в България – Английска литература*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000, с. 70–72.

Филипов, Вл. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

Флад, С. *За разпространението на Христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958)*. София: Верен, 2015.

Хаджиниколова, Е. Д-р Алберт Лонг и българите (1857–1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: *Българистиката в зората на XXI век. Българо-американската перспектива за научни изследвания*. София: Гутенберг, 2000, с. 32–42.

Хаджиноколова, Е. *Петко Р. Славейков и преводът на Библията на новобългарски език (1871)*. София, 2003.

Хол, У. *Пуритани на Балканите. Мисията на Американския съвет в България 1878–1918*. София: Нов човек, 2008.

Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX в. – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*. Т. Е XXVII (LII), 3, 1981, с. 141–237.

Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX в. Протестантските мисии в освободена България (1878–1900). – *Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“*. Т. Е XXVII (LIII), Ч. 2, 1982, с. 115–171.

Христова, М. *Библията в часовете по литература*. В. Търново: Слово, 2002, с. 68–70.

Цаков, Н. *Силата на слабия: това не е роман*. София, 2015.

Цанов, А. История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – В: *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925)*. София: Печ. Гладстон, 1925, с. 32–43.

Цветанов, Б. Кой и защо уби Стефан Стамболов. – *Патриотичен десант*. [онлайн]: https://www.desant.net/show-news/36617 [прегледан 22.03.2023].

Чернинкова, Л. „Пътешественикът от този свят до онзи“: „Пътешественикът“ на Бъниан в България от 1866 г. до 2007 г. – *Литературна мисъл*, №2, 2010, с. 197–217.

Чернокожев, Н. *Българските възрожденски пътища – стъпки към Светото писание. – 150 години „Славейков“ превод на Библията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 25–50.

Чилингиров, Ст. *Български читалища преди Освобождението: принос към историята на Българското възраждане*. София: М-во на народното просвещение, 1930.

Швят-Гълъбова, Г. *Haeresis Bulgarica в Българското културно съзнание на XIX и XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.

Шишманов, Ив. Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролата на Америка в нашето образование. – *Български преглед*, г. IV, 1897/98, кн. 11, с. 53–78.

Шопов, В. Влиянието на мисиите върху историческото развитие на българския народ. – В: *Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България*. Самоков, 1909, с. 81–91.

Шопов, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 149–184.

Якимов, Г. *Пантелей Кисимов. Живот и дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2003.

Янков, Т. Д-р Алберт Лонг. (По повод сто годишнината от рождението му). – *Общински вестник В. Търново*, бр. 9, 1931/1932, с. 70–71.

Aleksandrova, N. *Gender relations in education*. Ulm: Klemm+Oelschläger, 2013.

Angelova, R. The Protestant College on the Island of Malta and its Bulgarian Graduates (1846–1861). – *SocioBrains*, Iss. 90, Feb. 2022, pp. 512–535.

Baird, Ch. *John Bunyan: A Study in Narrative Technique. Port Washington*, N.Y.: Kennikat Pr., 1977.

Barclay, W. *History of Methodist Missions 1845–1939*. V. 2. New York, 1957.

Butts, D., **P. Garrett** (eds). *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: The Religious Tract Society, Lutterworth Press and Children's Literature*. The Lutterworth Press, 28 Jun. 2006.

Chaney, L. Pip and the Fairchild Family. – *Dickensian*. 79 (3), 1983, pp. 162–163.

Clarke, J. F. *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria*. New York: Arno Press and New York Times, 1971.

Collmer, R. „John Bunyan". – In: A. Haas, D. Jasper, E. Jay (ed.). *The Oxford Handbook of English Literature and Theology.* New York: Oxford University Press, 2007, p. 581.

Cutt, M. *Mrs. Sherwood and Her Books for Children*. London: Oxford University Press, 1974.

Dawson, J. „Mary Martha Sherwood". – *Dictionary of Literary Biography.* Vol. 163. Detroit, Michigan: Gale, 2019, pp. 280–281.

Demers, P. „Mary Martha Sherwood". – *Oxford Dictionary of National Biography.* London: Oxford University Press, 2004.

Finkel, C., N. Ambraseys. The Marmara Sea Earthquake of 10 July 1894 and Its Effects on Historic Buildings. – In: *Anatolia moderna – Yeni anadolu*, Tome 7, 1997, pp. 49–58. Retrieved: https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1997_num_7_1_948 [seen 22.10.2022].

Greenwood, K. *Robert College: the American Founders*. Istanbul: Boğaziçi Üniversity Press, 2010.

Grinberg, B. Zornitsa, the American missionary periodical in Bulgaria (1863–1878). – *Meeting Western eyes: comparisons, receptions, translations*. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2018, pp. 34–61.

Hewson, L. Images du lecteur. In: *«La lecture du texte traduit». Palimpsestes. N°9.* Paris: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1995, pp. 152–153.

Hill, Ch. *A Tinker and a Poor Man. John Bunyan and His Church, 1628–1688*. New York: Alfred A. Knopf, 1989.

Hosaflook, D. The ABCFM in European Turkey: a Strategic and Successful Westward Missionary Expansion. – *American Society of Church History Winter Meeting*. New York City, 2020. Retrieved: https://www.academia.edu/41790417/The_ABCFM_in_European_Turkey_a_Strategic_and_Successful_Westward_Missionary_Expansion [seen 28.11.2022].

Johnson, E. L. Religious Tract Society Conference: From the Dairyman's Daughter to St. Dominic's and Beyond. – *Libraries & culture*. Vol 35, Part 4, 2000, pp. 535–539.

Johnson, G. *Prisoners of Conscience: John Bunyan on Self Community and Christian Faith*. Carlisle: Paternostern, 2003.

Kohn, H. *Pan-Slavism. Its History and Ideology.* University of Notre Dame Press, 1953.

Kuzmic, M. Sveto Pismo med juznimi slavani. – *Znamenije (Slovenia)*. leto XIV, N 4, 1984, s. 294–309.

Lewis, C. S. The Vision of John Bunyan. – *Selected Literary Essays*. London: Cambridge University Press, 1969, pp. 146–153.

Mincoff, M. *A History of English Literature*. Sofia: Плеяда, 1998.

Misheff, D. *America and Bulgaria and Their Moral Bonds*. Bern: Paul Haupt, 1918.

Mojzes, P. *A History of the Congregational and Methodist Churches in Bulgaria and Yougoslavia*, dissertation, Boston University, 1965.

Nestorova, T. *American Missionaries Among the Bulgarians*. Boulder: East European Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1987.

Politis, L. Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν. – *Byzantinische Zeitschrift*. № 51, 1958, s. 17–36; 261–287.

Rajcevski, S. *America and the Bulgarians till the Constituent Assembly of 1879*. Sofia: Bulgarski bestseller – National museum of Bulgarian books and polygraphy, 2003.

Regaignon, D. R. Intimacy's Empire: Children, Servants, and Missionaries in Mary Martha Sherwood's 'Little Henry and his Bearer'. – *Children's Literature Association Quarterly* 26.2, 2001, pp. 84–95.

Saab, A. *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes*, 1856–1878. Harvard University Press, 1991.

Shashko, Ph. A recent Discovery; Elias Riggs, Translations from Bulgarski pesni by the Miladinov Brothers. – *Etudes balkaniques*, 1990, Iss. 1, pp. 69–79.

Smith, E. *Allegheny – a century of education*, 1815–1915. Meadville, Pa.: The Allegheny college history company, [1916], pp. 473–474.

Solak, E. *Nowobułgarska Biblia i jej język*. Kraków: Wyd. Uniw. Jagiellońskiego, 1997.

Stefanove, C. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919.

Leach, A. The Dairyman's Daughter: From Yesterday to Today. – In: *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: The RTS, Lutterworth Press and Children's Literature*. Cambridge: The Lutterworth Press, 2006, pp. 65–74.

Strauss, J. Who Read What in the Ottoman Empire (19th–20th Centuries)? – *Middle Eastern Literatures*, 6:1, 2003, pp. 39–76.

The New Hymnal. – *Samokov news: American school for boys, American school for girls*, 1923, vol. 2, N 1, pp. 1–3. Retrieved: http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/9/id/11474/tag/Samokov+News [seen 22.10.2022].

Tsanoff, V. *Reports and letters of American missionaries referring to the distribution of nationalities in the former provinces of European Turkey 1858–1918*. Sofia, 1919.

Tyerman, D. *The dairyman: a narrative of the life, the conversion, the Christian experience & happy death of Joseph Wallbridge, the father of*

the interesting young woman described by the Rev. Mr. Richmond in his celebrated tract „The dairyman's daughter". Boston: Armstrong and Crocker & Brewster, 1821.

Wiener, L. America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840–1859). – *Modern Language Notes*. Vol. 13. 2 Feb., 1898, pp. 33–41.

Yenihayat, N., E. Çakt, K. Şeşetyan. 10 July 1894 Istanbul Earthquake: Comparing Damages and Ground Motion Simulations. – EGU General Assembly 2021, online, 19–30 Apr 2021, EGU21-16183. Retrieved: https://doi.org/10.5194/egusphere-egu21-16183 [seen 22.10.2022].

Zhelezov, V. *D-r Albert Long and Bulgarian Renessaince*. Retrieved: https://www.academia.edu/9754042/D_r_Albert_Long_and_Bulgarian_Renessaince [seen 22.10.2022].

SUMMARY

THE MISSION OF DR. ALBERT LONG AMONG THE BULGARIANS

The present study explores the mission of Dr. Albert Long among the Bulgarians and his cultural and educational activity, which he perceived as a personal destiny. It explores the ways he assisted in the spiritual growth of the Bulgarian people as a firm defender of its national interests. This direction of research is inextricably bound to the other direction, which explores his role as a protestant missionary, beginning with his arrival in 1857 in Bulgaria, at the time a province of the Ottoman Empire. The book examines Dr. Albert Long's preserved literary and written heritage as well as his views on language, and the reception of his translations and other works, especially his editorial work on the Bible in the New Bulgarian Language. The study further outlines his significant contribution as a publicist, retraces through letters and documents his activity as a teacher and an assistant principal at Robert College, and explores his role as a public figure and philanthropist. Dr. Long's rich creative and public activities are examined in the overall context of his missionary, enlightening, and educational role.

The introductory chapter of the study, entitled **Mission "BULGARIA"**, explores the era of the arrival of the first American protestant missionaries and their predominantly educational intentions towards the peoples inhabiting the Balkans. The three main stages of the missionary work among Bulgarians are highlighted: connections between different individuals mainly outside Bulgaria and literary contacts along with the translation of the New Testament by Neofit Rilski (early 1800s to 1857); the official arrival of the first missionaries in 1857 and the work they immediately commenced among Bulgarians in cities on both sides of the Balkan Range; and the last stage – from the early 1870s, when the ecclesiastical issue is resolved with the establishment of the Bulgarian Exarchate and the European Turkey mission is separated. The study then turns to Dr. Long's role in the missionary organization of the Methodist Episcopal Church, his activities throughout the years of immediate contact with Bulgarians in Shumen (1857–1859) and in Tarnovo

(1859–1863), as well as the subsequent period of his work in Constantinople. The study draws on a rich archive of materials including his publications in the Annual reports of the *Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*, his other publications in the American and Bulgarian press, the recollections of his contemporaries, and further archival materials. Attention is paid to the challenges that missionaries encountered in their work among the local population and with the Ottoman authorities, and their initial reception primarily as educators rather than religious figures. This part of the study also surveys previous relevant research of Bulgarian and international authors.

The first part of the book, entitled **"THE LITERRARY WORK",** is divided into three chapters which retrace the Albert Long's activities upon arriving in Bulgaria and learning the Bulgarian language. The chapter "**LINGUIST AND TRANSLATOR"** examines his translations of moral and religious texts – treatises and booklets; of fiction – short stories, short novels; and his translation of John Bunyan's world-famous novel *"The Pilgrim's Progress"*. The study further examines the missionary's work as an author and translator of poems and hymns, and together with his colleague from the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Dr. Elias Riggs, of several published hymn books of fundamental importance to Bulgarian hymnology. His translations directly from English are explored as examples of a high quality and accurate translation in an era when most Bulgarian translators used intermediary languages. The focus is both on A. Long's known translations and on some presumed translations with still uncertain attribution, where the study establishes sources for two of the short novels whose attribution was hitherto unknown in Bulgarian literary history – *"The Dairyman's daughter"* (translated into Bulgarian as *"Kolibarska dashterya"*) – the most popular book by the Anglican priest Legh Richmond, and *"The History of Little Henry and his Bearer"* by Mary Martha Sherwood. The influence of these translations on the development of Bulgarian literature in the period, their reception, as far as it can be traced, is addressed, while the biblical quotations used are compared with the editions of the New Testament at the time and with the new translation of the Bible, on which Long himself worked in the Translation Commission.

The chapter **"THE BIBLE in the New Bulgarian Language. Dr. Long's participation in the Translation Commission"** surveys the context of Bible translations before the arrival of A. Long, as well as the role of the British and Foreign Bible Society in the "discovery" of

Bulgarians. Particular attention is paid to the achievements of Dr. Elias Riggs, not only as the initiator who brought together the team of translators, but also as a talented linguist who, after many years of research, settles on the Eastern Bulgarian Dialect as the basis for the new Bible translation. The study further evaluates Konstantin Fotinov's preliminary work on the translation of the Old Testament and the contribution of new collaborators to editorial efforts on the Bible. The first of them – Hristodul Sichan–Nikolov, who joined as early as 1859, then A. Long, as well as P. R. Slaveikov, who was invited by Long in 1864 to Constantinople. The chapter examines the work creative principles of the Translation Commission, focusing on Dr. Long's participation, as well as his continued editorial and proofreading work on subsequent editions of the Bible or portions of it (over 20) until the end of his life. Here, the study goes beyond previous work on the subject, which only focused broadly on the work of the Translation Commission, or specifically on the contribution of Riggs. Long's journey to the USA to print the New Bulgarian translation of the New Testament in a parallel edition with the Church Slavonic text is further discussed. The influence of the new translation of the Bible, printed in 1871, on the formation of the Bulgarian literary language and the development of native literature, the successes achieved, and some of the translation challenges are also addressed. In addition to biblical texts, this chapter explores the correspondence of the Bible Societies, as well as Dr. Long's personal correspondence and his publications in the Bulgarian and American press, which articulate his views on translating the Bible into the spoken language and the role in the Old Bulgarian language for establishing the Slavic identity. Notably, this chapter brings to light some material which has not been addressed in previous research.

One of Dr. Long's literary activities is the editing of the 'Evangelical Periodical Zornitsa'. The chapter entitled **"PUBLICIST. An editor of the magazine "Zornitsa" (1864–1871)"** examines the magazine launch at the American Publishing Center in Constantinople, its associates and editors, the significance of its name – Morning Star – its creative vision, and typographic quality. The topical focus of the magazine "Zornitsa" at the time when A. Long was editor-in-chief is analyzed, and his authorial and translated articles are discussed, together with his insights into the state of Bulgarian literature and education. The introductory and feature articles, his *"Letter from America"* on his New Testament printing journey to New York, are examined in detail, together with his articles on moral and spiritual themes, including the translation series *"The*

Young Man", published later in a separate book, whose source the study identifies as John Todd's "The young man". Particular attention is paid to articles which show the importance of the mother and child in society, and aim to change attitudes towards women: efforts which inspired the creation of Bulgarian women's societies. The magazine also features numerous popular science articles, such as the series written by A. Long, *"Journey Inside Home"* (1870). Through it, he carries out an educational effort that was progressive for his time and conveyed to young and old readers scientific material about the natural world, while his suggestions for practical application in these publications are an example of methodologically sound and attractively presented content. Long's work increased the magazine's popularity and generated a demand for the next issues. The magazine also offered fiction – novels, poems and songs, parables and aphorisms, supplemented with announcements about newly published books and textbooks, various notices, annual summaries, etc. The ending of the chapter examines the reception of "Zornitsa" magazine over the years, including the period of ideologically distorted reception due to socialist criticism.

The second part of the book is dedicated to Dr. Long's **"EDUCATIONAL ACTIVITY"**. It examines the missionaries' efforts to open Bulgarian schools and to identify promising Bulgarian students and support them for study abroad, in which Long plays an essential role. Special attention is paid to his work at Robert College, first as a guest lecturer, then, since 1872 also as a tutor, a professor of natural sciences, and subsequently an assistant principal and principal in the absence of Dr. George Washburn. This part of the research brings to light for the first time the rich correspondence preserved in the Robert College archives. The study demonstrates that as the head of the Department of Natural Sciences and as an interim director of the College during the long absences of the incumbent, Dr. Long showed great commitment to the students and their academic work, to his colleagues and the overall management of the institution. The last part of this chapter examines several texts by A. Long including lectures, studies and contributions in various fields of science – history (*"Slavs and Bulgarians"*, 1870, the review of E. Pears' book *"The Fall of Constantinople"*, 1885), geology (*"The earthquake in Constantinople"*, 1894), archeology (*"The Sidon sarcophagi"; "Constantinople art treasures"; "A Small Collection of Babylonian weights"*). These texts, presented here for the first time, reflect his rich cultural interests, and are written with an already more educated reader-

ship in mind. The study focuses in particular on the historical essay *"The Slavs and the Bulgarians"*, originally presented to the auditorium of Robert College even before Long was appointed as a teacher there. Published in two periodicals and in a separate booklet in Bulgarian, these lectures also have an English counterpart, printed in the Methodist Quarterly Review – *"Slavic races"* (1871). The Bulgarian and English texts are for the first time explored together from a comparative perspective, and the differences in the two texts are highlighted, in particular the more scientific approach of the English-language presentation and the more voluminous text intended for a wider readership in Bulgarian with added notes by P.R. Slaveykov. While inspiring the Bulgarian students at Robert College, and later other readers, to view themselves as part of a larger community, the lectures also aimed to provide the Anglo-Saxon world with a deeper understanding of the Slavic world. These lectures are an example of a quality research effort that not only systematizes information about the origin and development of the Slavic world and the role of Bulgarians in it, but also encourages Bulgarians to appreciate their origin, and to protect their identity, language, and faith.

The third part of the book, **"PUBLIC ACTIVITY"**, explores important aspects of Albert Long's public role appearances and his contribution to efforts to establish an independent Bulgarian church and to the socio-political life of Bulgarians. One theme is the historical role of Protestant missionaries after the April Uprising and its suppression, especially that of the principal of Robert College, G. Washburn and his assistant A. Long in preparing, translating and systematizing material for a first publication in the English newspaper The Daily News, then submitted to Edwin Pears. Here, the study demonstrates that it was Long who systematized and edited the material which was published in *The Daily News*. At the heat of the Russian-Turkish War (1877–1878), Dr. Long takes up the function of Principal of Robert College and as such expresses his direct impressions from Constantinople on the course of hostilities and the plight of Bulgarians in letters to Dr. Washburn and Mr. Robert. Long's role as an initiator and participant in numerous humanitarian initiatives is examined. Charity is a constant part of his religious mission, and during natural disasters, epidemics or other cataclysms, he directly supported victims and interceded for them with Ottoman authorities. The study brings to light Dr. A. Long's civic position, which he stated clearly and consistently maintained. By his example, he and Dr. Washburn exerted a vital influence on the students of Robert College

and maintained a regular correspondence with the graduates on personal as well as business matters, including political commentary. Some of Dr. Long's letters are newly discovered in the archives and presented for the first time in this chapter. Also, two published texts of Long's are released which reveal his active civic position – *"Letter from Constantinople"* (1886): on the complex issues surrounding the abdication of Alexander I Battenberg, and *"Reminiscence of Stambolov"*, concerning his meeting with the Bulgarian Prime Minister at the exhibition in Plovdiv in 1892 and the conversations between them.

To explore Dr. Long's multi-directional activity, this study brings to light for the first time numerous documents (while others probably in existence await discovery). The goal is to recognize above all his dedication to the Bulgarian people, who evolved into a nation before his eyes. While initially, he was received with mistrust by some among the Bulgarian population, over the years he established himself as a faithful friend of the nation, a man of letters, a teacher, and a protector. Notably, he was awarded the Order "St. Alexander" Third Class for special services to the national cause by Prince Alexander I Battenberg (1883), and later awarded the Order of Civil Merit Third Class by Prince Ferdinand I (1892). Together with his colleague Dr. G. Washburn, they were the only American missionaries who also received a congratulatory address from the Constituent National Assembly (1879). Long was also elected a foreign honorary member of the Bulgarian Literary Society in 1884. The present study argues that his multifaceted literary and public activity contributed in important ways to the Bulgarian enlightenment.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абдул Азис – 431, 432
Абдул Меджид – 26, 464
Абдул Рахман – 351
Абдул Хамид – 390
Авксентий Велешки – 58
Авни паша – 432
Александрова, Н. – 259, 264, 265, 506
Александър Велики – 356
Али паша – 224
Алил /Азис паша – 429
Ангелова, Р. – 76, 226, 506
Андрейчин, Ив. – 354, 505
Анчев, А. – 297, 494
Априлов, В. – 188, 317
Араби паша – 355
Аретов, Н. – 24, 75, 102, 132, 203, 204, 507, 509
Аристон /Аристин – 285
Арнаудов, М. – 12, 255, 390, 418, 419, 421, 426, 428, 430, 436, 476, 497
Архимандрит Павел Стефанов – 442, 507
Архимандрит Теодосий Бистрицки – 171
Ашир бей – 81

Б

Байков, П. – 153, 516
Байнгтън, Т. – 97, 164, 174, 227, 291, 313, 314, 368, 426, 480
Байърд, Дж. – 211
Балабанов, М. – 177, 433, 438, 489, 491, 519
Баркли, У. – 26
Баркър, Б. – 28, 170–172, 176
Бароний, Ц. – 365
Бацаров, Н. – 45, 98, 309, 310, 312, 494
Бачо Киро – 426
Бекхърт – 346
Бел, А. – 245, 316
Белчева, М. – 201, 496
Бенковски, Г. – 426, 439
Беринг, В. – 430
Бернщайн, А. – 264
Берон, В. – 47
Берон, П. – 251, 267, 268, 367
Бетовен, Л. – 165
Беърд (г-жа) – 164
Бийчър-Стоу, Х. – 103, 115, 125, 262
Биконсфийлд /Дизраели, Б. – 430, 447
Бисмарк, Ото фон – 462
Блис, Ед. – 34, 39, 51, 483
Блъсков, И. – 43, 225, 312, 495
Блъсков, Р. – 42, 44, 236, 496
Блюдаров, А. – 309
Бляк, Ф. – 8, 454, 495
Бобчев, Ст. – 234, 495
Богоров, Ив. – 102, 268, 296
Бойс, С. – 253
Бонд, Л. – 440, 474
Бонева, В. – 21, 67, 80, 98, 310, 507
Бончев, Н. – 206, 207, 245, 246, 273, 294, 295, 495, 507, 512
Ботев, Хр. – 107, 150, 389, 426, 447
Боудич, Н. – 253
Братя Мустакови – 172
Браун, Дж. – 60, 224
Брюър, Дж. – 172
Буе, А. – 381
Булвър, Х. – 60
Бухтел, Х. – 69

Бъниан, Дж. /Бъняна, Ио. – 9, 14, 21, 77, 104, 128, 133, 134–136, 137, 139–145, 147, 149–151, 153, 283, 489, 495, 516, 520
Бъргни, С. – 175
Бътлър, С. – 149

В

Вазов, Ив. – 164, 210, 322, 354, 379, 423, 496, 507
Ваклидов, Хр. – 223
Василев, В. – 164
Василев, С. – 473
Василева, Е. – 231, 232, 234, 508
Васкидович, Ем. – 106, 268, 495
Ватралски, Ст. – 164, 480
Вачкова, К. – 42, 520
Вашингтон, Дж. /Г. – 93, 285
Велев, Хр. – 234
Велизар /Величар – 382
Величков, Г. – 13, 321, 323, 334, 355, 400, 432, 437, 443, 444, 466, 480, 499
Величков, К. – 164, 423, 496
Венелин, Ю. – 367, 381, 387, 388
Вергилий, П. М. – 305, 508
Вефик паша – 347
Вийнер, Л. – 84, 219, 298
Вилтум – 346
Витанов, Г. – 13, 195, 321, 455, 508
Витанов, Д. – 318
Витанов, П. – 318, 319
Влайков, Т. – 354
Влахов, С. – 143, 508
Войков, П. – 324, 351, 361
Войников, Д. – 44, 88, 155, 309, 310, 312, 318, 495, 516
Волов, П. – 426
Всегорд – 382
Вълчанов, С. – 169, 172, 508
Вътов, В. – 204, 508

Г

Галаудет, Т. – 258, 496
Галенга, А. – 430
Ганчев, Ст. – 55, 508
Гарабед – 348
Гейтс, К. – 9
Генов, Г. – 15, 21, 168, 172, 178, 183, 196, 197, 199, 223, 235, 425, 438, 440, 471, 508
Генов, Р. – 15, 21, 233, 477, 508, 513
Георгиева-Трендафилова, П. – 204, 508
Гергова, А. – 42, 76, 233, 258, 263, 291, 509, 517
Геров, Н. – 84, 107, 108, 125, 143, 158, 159, 272, 317, 384, 474, 496, 505
Гест, У. – 252
Гешов, Ив. Е. – 448, 454, 464
Гешов, Ив. Ст. – 448
Гибон, Е. /Гибън – 377
Гладстон, У. – 425, 426, 433, 435
Горбанов, П. – 321, 356, 361, 362
Граматиков, Г. – 82, 509
Гранитски, А. – 155
Грант, Ю. – 354
Григорович, В. – 367
Грийн (проф.) – 344
Грийн, Дж. /Грин – 225, 231, 291, 292, 354, 480
Грийн, Ф. – 354
Грийнлийф, Б. – 363
Гринберг, Б. – 15, 32, 233, 234, 267, 285, 477
Гросвенър, Е. – 349, 444
Груев, Й. – 97, 103, 162, 194, 272–274
Груев, П. – 160
Гугов, Г. – 429, 509
Гълъбов, К. – 354
Гюзелев, Ив. – 272, 434

Д

Дамиян, А. /Дамиан – 75, 106, 172, 258, 496, 499
Данов, Хр. Г. – 81, 82, 268, 290, 294, 506
Данова, Н. – 170, 176, 367, 509

Данчев, А. – 7, 505
Даскалов, Хр. – 180, 181, 417, 491
Даскалова, К. – 233, 258, 263, 291, 324, 360, 509, 517
Де Ваард, Ян – 167, 515
Де Куинси – 334
Дейвис, Дж. – 473
Джаспър, Д. – 204, 509
Джебаров, Т. – 318
Джонсън, Г. – 147
Дикенс, Ч. – 103, 104, 322
Димитриев, П. – 347
Димитров, А. – 224, 509
Димитров, Г. – 427, 515
Димитров, И. – 509
Димитров, М. – 15
Димитров, П. – 321, 351, 356, 361, 364, 435, 439, 496
Динеков, П. – 10, 75, 491
Добровски, Ив. – 367, 509
Добровски, Й. – 387
Добровски, М. – 211
Доброгост – 382
Доброплодни, С. – 41, 268, 309
Додридж, Ф. – 157
Донев, Д. – 427, 515
Дамянова, Р. – 4, 21, 24, 96, 138, 366, 509, 512
Донева, В. – 313, 336, 386, 509, 510
Драйдън, Дж. – 149
Дринов, М. – 21, 220, 367, 381
Дроснева, Е. – 204, 510
Друмев, В. – 389
Друмева, М. – 466, 510
Дуайт, Х. – 28, 368, 427, 436, 513
Дъферин, Ф. – 355
Дюстабанов, Ц. – 426
Дяков, Ив. – 324

Е

Екзарх Антим I – 356, 428, 429, 437
Елевтеров, Ст. – 132, 510
Елин Пелин – 354
Елиът, Х. – 430, 440, 442
Еничерев, Н. – 474, 510
Емерсон Андерсън – 99, 313
Емерсон Брайениос – 401
Емерсон Вулфила – 377
Емерсон Кингсли – 65, 67
Емерсон Симпсън – 67, 484
Емерсон Томпсън – 484
Емерсон Харис – 67, 68
Есхил – 285
Ефендулов, Д. – 204, 510
Ешмуназар – 402
Ерхарт, Х. – 505

Ж

Желев, Ив. – 211, 212, 510
Желев, Н. – 366, 388, 510
Железов, В. – 10, 441, 510
Жинзифов, Р. – 155

З

Запрянов, Й. – 203, 511
Зия бей – 401
Златарски, Н. – 47, 50, 511
Златков, П. – 314, 362, 511

И

Иванов, Д. – 49, 161, 286, 319
Иванов, Ив. – 419, 420, 511
Иванов, Ю. – 99, 496
Иванова, Д. – 14, 145, 146, 148, 168, 169, 171, 172, 184, 186, 197, 201, 202, 211, 212, 221, 226, 229, 511, 512
Иванович, Ив. – 51
Ивев, Ив. – 9, 94
Игнатов, Д. – 30, 512
Икономов, Д. – 362
Икономов, Й. – 352, 353, 459, 460, 492
Икономов, Т. – 66, 98, 382, 496
Иларион Макариополски – 47, 58, 182
Илиев, А. – 13, 44, 86, 99, 118, 297, 314, 496

Илиев, Г. – 51, 52, 55, 58, 64, 66, 68–70, 82, 353, 420, 439
Илиев, И. – 321
Илиев, Ц. – 22
Илиева, А. – 428, 512
Илиева, В. – 427, 515
Илиева, М. – 353
Илчев, Ив. – 15, 27, 42, 67, 99, 115, 170, 317, 348, 355, 362, 455, 456, 457, 458, 507, 512, 514, 519
Илчев, Ст. – 208, 269, 275, 281, 505
Иоаниди, Г. – 417

Й

Йоан Екзарх – 106
Йоан Златоуст – 153
Йоасаф II – 400
Йовчев, И. /Йовчов – 164, 165, 322, 352, 353, 480, 497
Йорданес /Йордан – 377
Йорданов, В. – 13, 178, 183, 364, 425, 512
Йоцов, Б. – 206, 207, 366, 367, 512

К

Каблешков, Т. – 426
Кадиева-Захариева, Ст. – 203, 512
Камбон, П. – 464
Кар, А.-М. – 400
Каравелов, Л. – 66, 107, 150, 259, 264, 294, 300, 389, 497, 506, 512
Каравелов, П. – 318
Карадечева, М. – 442, 512
Караиванов, В. – 68
Каранечев, Д. – 55
Караславов, Г. – 354
Карнеги, А. – 350
Картър, К. – 363
Касъров, Л. – 8, 215, 321, 355, 406, 497
Каулбарс, А. – 462
Кедрин, Г. – 377
Кирова, М. – 151, 204, 324, 513
Кисимов, П. – 13, 31, 46, 47, 81, 388, 418, 419, 483, 497, 521
Кисимова, Е. – 47, 136, 188, 241, 259–262, 291, 300, 490, 497
Кифалов, М. – 49
Клавдий Птоломей /Птолемей – 377, 387
Кларк, Дж. – 14, 51, 27, 29, 97, 168, 169, 171, 172, 183, 368, 395, 409, 430, 435, 513
Кларк, Ф. Дж. – 14, 42, 97, 99, 162, 194, 223, 288, 313, 314, 322, 362, 420, 425, 427, 428, 436, 438, 440, 456, 480, 484, 513
Клиъри, С. – 153
Княгиня Кентска – 129
Княз Александър I Батенберг – 16, 410, 460, 461, 485
Княз Фердинанд I Сакскобург-готски – 16, 355, 466, 468, 469, 485
Ковачев, Я. – 42, 497
Кожухаров, Д. – 84, 513
Кокс, С. – 477, 513
Колмър, Р. – 134
Конев, И. – 233, 300, 373, 385, 513
Константин Порфирородний – 377
Константинов, П. – 439, 513
Константинова, Е. – 223, 513
Корнинг (г-жа) – 346
Костов, Ст. – 354
Крали Марко – 199
Крал Чарлз II – 133
Кралица Виктория – 129
Кромуел, О. – 252
Кръстевич, Г. – 381
Кулелиев, Й. – 7, 48–51, 259–261, 474, 491, 497
Куличев, Хр. – 11, 228, 234, 286, 439, 440, 508, 514
Кулишев, Г. – 297, 497
Къбръзлъ паша – 81

Л

Лад, Дж. – 473
Лалев, Ив. – 314, 514
Лалева, С. – 314, 514
Ланкастър, Дж. – 245, 316
Лаунсбъри, Е. – 473, 484
Лев Граматик – 377
Леков, Д. – 75, 102, 138, 514
Леярд, Т. – 354
Ливингстън, Д. – 395
Лийвз, Х. – 171
Лилова, Д. – 376, 383, 385, 514
Лонг, Дж. – 441, 442
Лонг, К. – 62, 239, 484
Лонг, М. – 483, 486
Лонг, Н. – 342, 343, 444, 485
Лонг, П. С. /Лонгова – 34, 136, 342, 353, 452, 453, 481, 483
Лонг, Р. – 9, 164, 342, 454, 483, 486
Луис, К. С. – 133

М

Маджаров, М. – 162, 163, 323, 328, 437, 439, 444, 497
Мазаков, Г. – 259
Майлс, Ч. – 320
Майснер, Й. /Майзнер – 36, 41, 51, 79
Майснер, Ф. – 313
Макгахан, Дж. – 8, 12, 178, 247, 255, 321, 360, 390, 418, 419, 421, 426, 428, 430, 431, 435, 436, 438, 476, 479, 497
Маккензи, Г. – 368, 370
Манчов, Др. – 82, 215, 268, 406, 497
Марвел, А. – 149
Маринов, Д. – 8, 25, 81, 82, 228, 497
Маринов, Р. – 319
Марковски, Ив. – 169, 210, 211, 514
Мартин Лутер – 175, 252, 383, 476
Марш, Дж. – 427
Матеев, П. – 11–13, 178, 249, 255, 317–321, 352, 360, 390, 405, 406, 418–421, 425, 426, 428, 430–433, 436, 454, 464, 476, 479, 480, 497, 498, 514
Матей Преображенски – 66, 98, 498
Мейнард, Х. – 354, 430
Менделсон, Ф. – 165
Мериам, М. – 42, 194
Мидхат паша – 337, 431, 432
Миладинов, Д. – 163, 198, 367
Миладинов, К. – 163, 198, 367
Миланович – 36, 41, 51, 79
Милетич, Л. – 12
Милтенова, А. – 3, 4, 21
Милтън, Дж. – 144
Минасиан, А. – 83, 92, 188, 258, 498
Минков, Д. – 361, 364
Минков, М. – 152
Минков, Т. – 337
Минкова, Л. – 75, 130, 514
Минчев, Д. – 46, 514
Минчев, Ст. – 102, 514
Мирчев, М. – 98, 224, 311, 514
Митев, Пл. – 15, 21, 27, 30, 42, 67, 99, 115, 170, 171, 317, 348, 355, 455, 458, 507, 512, 514, 519
Митрополит Вениамин – 79, 309
Митрополит Доротей Софийски /Врачански – 49
Митрополит Иларион Критянин – 172, 176
Митрополит Методий Кусев /Кусевич – 423, 429, 454, 492, 509
Митрополит Неофит – 46
Митрополит Паисий Пловдивски – 58
Михайлов, Ив. п. – 164
Михайловски, Н. – 47–49, 180, 182, 183, 210, 265, 266
Михайловски, Ст. – 164, 210, 294, 300, 354, 514
Михова, Н. – 475, 514
Мишев, Д. – 226, 227, 236, 359, 360, 498
Мишкова, Д. – 35, 360, 361, 387, 478, 479, 515

Младенов, Ст. – 75, 211, 295, 296, 498
Младенова, М. – 158, 515
Мойзес, П. – 27
Момчилов, Ив. – 188, 265, 266, 387, 500
Монфорд, А. – 314
Морланд, С. – 253
Морс, Ч. – 97, 194, 368, 420, 480
Моцарт, В. – 165
Мусевич, П. /Мусев – 13, 31, 97, 194, 195, 228, 265, 284, 406, 420
Мутев, Д. – 102, 125, 136, 272, 516
Мутева, Е. – 158, 159, 515, 516

Н

Найда, Ю. – 167, 515
Найденов, Т. – 211
Наполеон – 356
Недялков, Хр. – 204, 515
Неофит Бозвели – 45–47, 88, 106, 268, 272, 387, 495
Неофит Рилски – 29, 45, 48, 50, 51, 75, 89, 112, 113, 169, 170, 172–174, 176, 179, 183, 186, 188, 189, 201, 204, 219, 316, 414, 511, 517
Нерон – 252
Несторова, Т. – 15, 27, 30, 39, 76, 99, 166, 196, 313, 363, 406, 454, 474, 515
Нобъл, Т. – 133, 147, 515
Нови, Г. – 419
Нюман, Дж. – 52
Нютон, И. – 252, 254

О

Обрадович, Д. – 86
Овидий, Публий – 381
Оджаков, П. – 155
Олкът, У. – 252
Олхин, А. – 98, 310
Омарчевски, Ст. – 299
Орбини, М. – 365
Ормистън, У. – 351
Осман паша – 348
Осман Хамди бей – 402
Отец Димитрий – 48, 49, 56, 62, 124, 130, 187, 232, 239, 259, 490, 491
Отец Илиев, Т. – 442
Отец Йосиф – 174
Отец Серафим – 171
Отец Спиридон Габровски – 366
Отец Стефий – 56, 239
Отец Тилев – 428, 512

П

Павлев, М. – 278, 505
Павлович, Н. – 268
Павлович, Хр. – 192, 376
Палаузов, Н. – 228
Палгрейв, У. – 11
Панайотов, В. – 363, 515
Панаретов, Ст. – 324, 335, 336, 344, 345, 348, 351, 357, 361, 423, 428, 429, 435, 436, 437, 454, 456, 457, 491, 492
Паница, К. – 468
Панов, И. – 426
Пантев, А. – 369, 515
Папа Инокентий III – 394
Париш, А. – 21
Патриарх Кирил – 299, 424, 512, 513
Патриарх Никифор – 377
Пеев-Плачков, Ив. – 231, 297, 298, 452, 498
Пенев, Б. – 75, 102, 132, 151, 505
Петров, Д. – 69
Петров, М. – 21, 316, 427, 515
Петров, Р. – 332, 491
Петров, Ст. – 453
Петрова-Проданова, З. – 229, 230, 292, 515
Пешаков, Г. – 106
Пилева, М. – 14, 15, 136, 144, 151, 263, 516

Пинкертън, Р. – 170
Пипева, М. – 118, 516
Пишурка, Кр. – 25, 155
Пиърс, Е. /Пиарс – 6, 9, 359, 389–394, 426, 429–431, 433, 434, 465
Погорелов, В. – 86, 87, 505
Поп Богомил – 383, 384, 387, 496
Попдимитров, Е. – 298
Попруженко, М. – 219
Портър, Е. – 362
Претиман, У. /Притиман – 34, 38–42, 45, 51, 55, 57, 79, 93, 224, 309–312, 317–319, 351, 380, 411, 442, 483
Прокопий Кесарийски – 377
Пундев, М. – 437, 516
Пътова, Н. – 88, 516
Пыпин, А. – 365, 516

Р

Радев, И. – 138, 204, 516
Радев, С. – 299, 516
Радкова, Р. – 168–171, 517
Райнов, К. – 176
Райчев, А. – 322, 493
Райчевски, Ст. – 199, 386, 517
Раковски, Г. С. – 47, 52, 66, 107, 150, 367, 376, 418, 419
Ракьовски, Цв. – 138, 517
Рачев, М. – 98, 311
Рачева, Р. – 314, 510
Рачински, Ал. – 415–418
Рашева-Мерджанова, Я. – 204, 517
Рейнолдс, М. – 313
Рембо, Е. – 157
Ригс, Ил. /Рикс, Е. – 15, 19, 28, 42, 57, 61, 75, 77, 84, 86, 89, 97, 113, 116, 146, 155, 159, 163–166, 168, 172–179, 181–186, 195–198, 200, 212–217, 219–221, 223, 225, 227, 232, 235, 241–243, 248, 257–259, 263, 283, 284, 286, 287, 298, 322, 343, 368, 400, 401, 425, 438, 440, 465, 471, 476, 489, 490, 499, 508
Ригс, М. – 258, 263
Рийвз-Елингтън, Б. – 21, 233, 258, 263, 291, 517
Рийд, Дж. – 27, 85–87, 165, 362
Ричмънд, Л. – 103, 119–122, 489
Робърт (г-жа) – 346
Робърт, Кр. – 11, 31, 323, 329–331, 333–336, 338–340, 342, 360, 424, 425, 437, 444–449, 453, 485
Роуланд – 164
Руенски, Ст. – 55
Русев, Р. – 102, 517
Ръждавичка, Е. – 466, 517

С

Саблев, Ж. – 296, 499
Сабри паша – 64
Савидж – 338
Савидж, Р. – 253
Салгънджиев, С. – 7, 499
Сапунов, П. – 112, 169, 171, 201, 517
Св. Ангеларий – 380
Св. Климент – 380
Св. Наум – 380
Св. Паисий Хилендарски – 88, 154, 203, 220, 365, 366, 376, 385, 387, 389
Св. св. Кирил и Методий – 112, 327, 356, 357, 367, 371, 379–381
Селимински, Ив. – 33, 317, 367, 517
Сечанов, Ив. – 205, 211, 467, 517
Сечанова (д-р) – 164
Сивриев, С. – 3, 4, 21, 44, 204, 517
Сичан-Николов, Хр. /Сечанов – 177, 178, 182, 184, 185, 194, 197, 198, 213, 215, 228, 295
Скайлър, Ю. /Скайлер – 8, 12, 178, 255, 321, 360, 390, 418, 419, 421, 426, 430, 431, 433, 435, 436, 438, 439, 455, 476, 479, 496, 497

Славейков, Ив. – 21, 181, 182, 200, 318, 336, 337, 338, 361, 364, 429, 463–465, 491, 499
Славейков, П. П. – 19, 164, 200, 201, 337, 487, 496, 499
Славейков, П. Р. – 7, 8, 13, 15, 19, 46, 47, 49, 50, 66, 67, 86, 97, 102, 155, 169, 177, 180–186, 194, 197–202, 204, 207, 211, 212, 215, 220, 228, 232, 241, 257, 263, 294, 295, 300, 318, 322, 337, 338, 367, 375, 376, 378, 386, 417, 463–465, 474, 475, 484, 487, 491, 499, 507, 511, 514, 517, 518, 520, 521
Славейков, Хр. – 337
Славов, Н. – 82
Славов, Х. Г. – 314, 518
Смит, Дж. – 405
Соколски, Й. – 464
Солак, Е. – 169, 518
Софроний Врачански – 106, 154, 169, 170, 387, 518
Спасова-Топурова, А. – 376, 387, 388, 518
Спространов, Е. – 297, 499
Стамболов, Ст. – 6, 347, 410, 464–469, 480, 485, 520
Станева, К. – 10, 136, 516
Стефанов, В. – 15, 212, 220, 518
Стефанов, С. – 152
Стоилов, К. – 348, 351, 361, 362, 456–461, 469, 492
Стоилова, К. – 13, 321, 323, 334, 335, 400, 432, 437, 443, 444, 466, 480, 499
Стойков, В. – 14, 21, 168, 169, 172, 174, 179, 180, 182–186, 195, 196, 201, 205, 215–217, 364, 518
Стойчев, Н. – 318
Стойчева, П. – 136, 516
Стоун, Е. – 440
Стоянов, Д. – 319
Стоянов, М. – 13, 75, 85–87, 120, 135, 136, 180, 181, 235, 264, 265, 273, 274, 312, 313, 385, 386, 506, 518
Странгфорд, Е. – 12, 178, 255, 321, 360, 368, 371, 390, 418, 419, 421, 426, 428, 430, 431, 436, 439, 440, 476, 497
Странджева, А. – 272, 518
Страшимиров, А. – 354
Стритер, Й. – 377
Събев, О. – 15, 21, 27, 321, 322, 324, 328, 349, 351, 360, 361, 430, 453, 519
Събев, П. – 167, 519

Т

Танчев, Ив. – 458, 519
Тацит, К. – 376
Текери, У. – 144
Теодоров-Балан, А. /Балан – 85, 86, 94, 120, 294, 506
Теодосиев, Н. – 86, 87, 506
Теотокис, Н. – 170
Тин, Дж. А. – 355
Тин, Т. – 355
Тиндъл, У. – 167
Тишев, Ю. – 55, 68
Тишева, З. – 68
Тод, Дж. – 252, 254–256, 489
Тодоров, З. – 84
Тодорова, Л. – 204, 519
Тодорова, О. – 472, 519
Тодоров-Хиндалов, В. – 219, 248, 298, 499
Толстой, Л. – 163
Томов, Ст. – 7–10, 13, 28, 41, 50, 54, 55, 68, 79, 86, 87, 94, 116, 135, 149, 153–159, 162, 163, 165, 185, 215–217, 305, 309, 318–320, 352, 361, 372, 385, 391, 459, 460, 467, 477, 480, 491, 499, 519
Томов, Т. – 10, 320, 491

Томпсън, А. – 182, 183, 186, 213, 215, 217
Томпсън, Р. – 197, 211, 223
Тонджоров, Ив. – 161, 164, 165, 286, 363
Тонев, В. – 418, 519
Топалов, К. – 158, 519
Топалски, Д. – 22, 314, 315, 472, 473, 519
Т., Петко – 348
Трайков, В. – 14, 48, 364, 439, 519
Трендафилов, В. – 102, 131, 132, 149, 477, 519
Троубридж, Т. – 334

У

Уайз, Д. – 153
Уайт, У. – 460
Уейлънд, Ф. – 363
Уелс, Дж. – 252
Уесли, Дж. /Йоан Веслей – 153
Узунова, М. – 438, 519
Уиклиф, Дж. – 175
Уилям от Тир – 392
Уитли, Р. – 100
Уолбридж, Е. – 121
Уолбридж, Й. – 121
Уолъс, Л. – 400
Уонлес, Е. – 63, 64, 67
Уотърбъри, Дж. – 252
Уотърс, А. – 444
Уошбърн, Дж. /Вуошбърн – 8, 12, 13, 16, 178, 255, 307, 321, 323, 328–336, 338, 342–350, 355, 357–360, 390, 400, 401, 410, 418, 419, 421, 423–426, 428–432, 436–438, 442–445, 447, 449–453, 455, 456, 458, 461, 464–466, 476, 478, 479, 480, 485, 497, 499, 509
Урбан, З. – 41, 520

Ф

Фалмерайер, Я. – 387, 388
Фернандес, Р. – 153
Филипов, Вл. – 14, 102, 135–137, 140, 143, 148, 151, 284, 520
Фиш, Х. – 430
Флад, С. – 165, 363, 520
Флокен, Ф. – 42, 51, 57, 58, 67–71, 93, 312, 380, 473, 484
Флорин, С. – 143, 508
Фотинов, К. – 99, 106, 170, 175–178, 192, 257, 258, 268, 367, 496, 499, 509
Франсис, Г. – 208
Франсис, Л. – 21, 70
Франсис, Ф. – 431
Фурнаджиева, З. – 164

Х

Хаджи Богданов, Д. – 419
Хаджи Бончев, Ст. – 319
Хаджи Иванов, Д. (Стоянов) – 319
Хаджи Ставри Койнов – 52, 418
Хаджидимитров, Б. – 419, 420, 491
Хаджидимитров, Ив. – 419, 420, 491
Хаджиниколова, Е. – 10, 21, 441, 520
Хаджистоянов, А. – 351, 491
Хайдн, Й. – 165
Хамлин, С. /Хемлин – 11, 12, 28, 31, 52, 320, 321, 323, 328, 360, 424, 456, 486
Хаскел (г-жа) – 164
Хаскел, Е. /Хаскъл – 223, 227, 235, 484, 500
Хендел, Г. – 165
Хердер, Й. – 367, 388
Хикс, Е. – 400
Хилфердинг, А. – 387, 388
Хлебда, В. – 145
Хол, У. – 15, 27, 28, 198, 306, 409, 520
Хониат, Н. – 392
Христов, Хр. – 15, 200, 425, 440, 458, 520
Христова, М. – 204, 520

Хурст (д-р) – 353
Хюсеин Авни паша – 431

Ц

Цаков, Н. – 286, 520
Цанков, А. – 97
Цанков, Др. – 44, 97, 367, 417, 433, 438, 496, 519
Цанов, А. – 223, 229, 363, 473, 474, 500, 520
Цар Борис I – 357, 382
Цар Борис III – 227, 286
Цар Иван Шишман – 199, 371
Цар Набонид – 404
Цар Петър Велики – 285
Цар Сенахериб – 404
Цар Табнит – 403
Цветанов, Б. – 464, 520
Цветков, А. – 55
Цветков, Й. – 69
Целзий, А. – 277

Ч

Чалис, Д. – 473, 484
Чатъртън, Т. – 253
Чернев, П. – 321, 362
Чернинкова, Л. – 14, 142, 143, 148, 149, 151, 520
Чернокожев, Н. – 15, 220, 521
Чилингиров, Ст. – 164, 247, 299, 521
Чолаков, В. – 98, 506
Чомаков, Ст. – 162

Ш

Шакир паша – 447
Шапкарев, К. – 272
Шауфлер, У. – 28, 186
Шафарик, П. Й. – 366, 367, 376, 380, 381, 387, 388, 510
Шашко, Ф. – 15, 21, 39, 174, 175, 288, 477, 494, 513
Швят-Гълъбова, Г. – 384, 521
Шекспир, У. /Шейкспир – 153, 252, 361
Шерууд, М. – 103–106, 109, 115, 118, 119, 489
Шишков, Т. – 155, 376, 387, 388, 500
Шишманов, Ив. – 13, 75, 84, 170, 298, 360, 364, 478, 521
Шлиман, Х. – 404
Шльоцер, А. – 377, 379
Шопов, В. – 316, 439, 469, 470, 521
Шопов, Ив. – 165
Шопов, П. – 45, 66, 285, 286, 355, 424, 521
Шуберт, Д. – 264

Щ

Щросмайер, Й. – 21

Ъ

Ърби, А. – 368, 370

Ю

Юстиниан – 382
Юсуф бей – 420

Я

Якимов, Г. – 46, 81, 521
Ян Хус /Йоана Хуса – 42, 175, 383
Янакиева, С. – 133, 147, 515
Янков, Т. – 474, 479, 521

A

Aleksandrova, N. – 259, 521
Ambraseys, N. – 396–398, 522
Angelova, R. – 318, 320, 521

B

Baird, Ch. – 145, 521
Barclay, W. – 27, 30, 42, 521

Barker, B. – 28, 170
Beauchamp, J. – 472, 500
Bell, A. – 316
Bliss, E. – 34, 39, 323, 500, 502
Bunyan, J. – 133–136, 143, 145, 147, 149, 501, 520, 521, 522, 526
Butts, D. – 120, 521
Byington, T. – 164, 174

C

Çakt, E. – 397, 524
Cambon, P. – 464
Carnegie, A. – 350, 471, 493
Carr, A. – 400, 501
Challis, D. – 473
Chaney, L. – 104, 521
Clarke, J. Jr. – 169, 196, 521
Clarke, J. F. – 314, 362, 438, 501, 503
Collmer, R. – 134, 522
Cutt, M. – 105, 522

D

Darlow, T. – 176, 178, 183, 215, 217, 506
Dawson, J. – 106, 522
Demers, P. – 104, 522
Dufferin, J. – 355
Dwight, H. – 28, 368, 427, 438, 501, 503

E

Edgar, S. – 353, 502

F

Finkel, C. – 397, 398, 522
Flocken, F. – 42

G

Gallenga, A. – 430
Garrett, P. – 120, 521
Gates, C. – 9
Grant, U. – 354
Greene, J. – 225, 228, 502
Greene, F. – 354
Greenwood, K. – 522
Grinberg, B. – 33, 233, 267, 285, 522
Grosvenor, E. – 349

H

Hamlin, C. – 12, 28, 334, 360, 424, 502
Haskell, E. – 227
Hewson, L. – 101, 522
Hicks, E. – 400, 502
Hill, Ch. – 149, 522
Hosaflook, D. – 30, 522

I

Irby, A. – 370, 502

J

Jackson, S. – 503
Johnson, E. L. – 121, 522
Johnson, G. – 147, 522

K

Kohn, H. – 365, 522
Kuzmic, M. – 178, 522

L

Layard, H. – 354
Leach, A. – 121, 523
Leeves, H. – 171
Lenox, J. – 191, 192, 334, 370, 372, 502
Lewis, C. S. – 134, 522
Livingstone, D. – 395
Long, J. – 441, 442
Lounsbury, E. – 473
Lybyer, A. – 7, 359, 406, 465, 502
Lyons, F. – 70

M

MacGahan, J. – 426
Mackenzie, G. – 370, 502
Marsh, G. – 427
Maynard, H. – 354, 430
Mincoff, M. – 152, 522
Misheff, D. – 226, 523
Mojzes, P. – 27, 523
Morse, Ch. – 97, 194, 368, 502
Moule, H. – 176, 178, 183, 215, 217, 506

N

Nestorova, T. – 15, 523

P

Panaretoff, St. – 502
Pears, E. – 359, 390, 426, 433, 465, 502, 503, 528, 529
Pinkerton, R. – 170
Politis, L. – 400, 523
Porter, E. – 362, 503
Prettyman, W. – 34

R

Rajcevski, S. – 386, 523
Regaignon, D. – 105, 523
Reid, J. – 27, 85, 165, 312, 362, 439, 503
Richmond, L. – 120–122, 503, 524, 526
Riggs, E. – 19, 163, 174, 175, 186, 194, 197, 199, 206, 334, 343, 401, 492, 503, 523, 526, 527
Robert, C. – 329, 331, 332–334, 336, 338, 341, 352, 354, 424, 425, 444, 446, 448–450, 453, 454, 492, 493, 529

S

Saab, A. – 523
Schaff, Ph. – 503
Schauffler, W. – 28, 492
Schonberg – 26
Schuyler, E. – 426, 435, 439, 496
Şeşetyan, K. – 397, 524
Shashko, Ph. – 199, 523
Sherwood, M. – 103–106, 504, 522, 523, 526
Smith, E. – 217, 460, 523
Solak, E. – 169, 523
Stefanove, C. – 33, 225, 425, 460, 523
Strangford, E. – 371, 504
Strauss, J. – 133, 523

T

Thynne, T. – 355
Todd, J. – 252, 504, 528
Trowbridge, T. – 334
Tsanoff, V. – 227, 424, 523
Tyerman, D. – 121, 523

W

Wanless, E. – 63
Washburn, G. – 8, 13, 328, 331–334, 336, 341, 343, 344, 349, 425, 432, 437, 447, 453, 458, 465, 492, 502, 504, 528–530
Waters, A. – 444
Wheatley, R. – 100, 504
White, W. – 460
Wiener, L. – 75, 84, 171, 172, 176, 316, 524

Y

Yenihayat, N. – 397, 524

Z

Zhelezov, V. – 10, 524

Мария Пилева

МИСИЯТА НА Д-Р АЛБЪРТ ЛОНГ СРЕД БЪЛГАРИТЕ

българска
първо издание

Научен редактор проф. д.ф.н. Румяна Дамянова
Коректор проф. д-р Надежда Михайлова-Сталянова
Дизайн на корицата Стела Славова
Дизайн на книжното тяло и предпечат Георги Иванов
Рецензенти проф. д.ф.н. Анисава Милтенова
проф. д.ф.н. Сава Сивриев

Формат 60×90/16
Печатни коли 34
Тираж 60

Издателски център „Боян Пенев“ – Институт за литература
e-mail: director@ilit.bas.bg
http://www.ilit.bas.bg
www.ilitizda.com
ilitizda@yahoo.com

Печатница „СИМОЛИНИ 94“ ООД